

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ
МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ:
ПЛОЩАДКА ОБМЕНА
ПРОГРЕССИВНОЙ ПРАКТИКОЙ**

КАЗАНСКИЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИНСТИТУТ ФИЛОЛОГИИ И МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
НОЦ «Институт Каюма Насыри»

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ
ПЛОЩАДКА ОБМЕНА ПРОГРЕССИВНОЙ ПРАКТИКОЙ**

**ТЕЛЛӘРГӘ ӨЙРӘТҮ МЕТОДИКАСЫН КАМИЛЛӘШТЕРҮ
АЛДЫНГЫ ТӘЖРИБӘ БЕЛӘН УРТАКЛАШУ МӘЙДАНЧЫГЫ**

МАТЕРИАЛЫ V МЕЖДУНАРОДНОГО НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОГО
ОНЛАЙН-СЕМИНАРА

КАЗАНЬ

2021

УДК 372.881.1

ББК 74.268.1

С56

*Печатается по рекомендации Учебно-методической комиссии
Института филологии и межкультурной коммуникации
Казанского федерального университета*

Научные редакторы:

доктор филологических наук, профессор **Р.Р. Замалетдинов**;

доктор филологических наук, профессор **А.Ш. Юсупова**;

доктор филологических наук, профессор **Мостафа Онер**

Редакционная коллегия:

кандидат филологических наук, доцент **Э.Н. Денмухаметова**;

кандидат филологических наук, доцент **Г.Р. Мугтасимова**

С56 Совершенствование методики обучения языкам: площадка обмена прогрессивной практикой: материалы V Международного научно-методического онлайн-семинара (Казань – Баку – Измир – Уфа, 18 февраля 2021 г.) = Теллэргэ өйрәтү методикасын камилләштерү: алдынгы тәҗрибә белән уртаклашу мәйданчыгы: V Халыкара фәнни-методик онлайн семинар материаллары (Казан – Баку – Измир - Уфа, 2021 елның 18 феврален). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2021. – 364 с.

Сборник включает в себя материалы V Международного научно-методического семинара «Совершенствование методики обучения языкам: площадка обмена прогрессивной практикой, проведенного 18 февраля 2021 года в онлайн-режиме на базе Института филологии и межкультурной коммуникации им. Льва Толстого КФУ, Эгейского университета, Азербайджанского государственного педагогического университета, Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы и Чувашского государственного университета им. И.Н. Ульянова. Сборник адресован научным работникам, преподавателям вузов и ссузов, аспирантам, студентам, а также широкому кругу читателей.

Материалы публикуются в авторской редакции.

УДК 372.881.1

ББК 74.268.1

© Издательство Казанского университета

УРОКИ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА НА КРАТКОСРОЧНЫХ КУРСАХ

Айдарова С.Х., Гарипова-Хасаншина В.М.,
Российский исламский институт (Казань)
aydarova-sh@rambler.ru; gmvenera@mail.ru

Аннотация: В данной статье авторы затрагивают проблемы обучения татарскому языку население города Казани на вечерних курсах. Авторы отмечают содержание занятий курсов, используемые методы и приемы работы в начинающей и продолжающей группах обучения татарскому языку.

Ключевые слова: татарский язык; обучение на курсах; методы, приемы обучения; содержание занятий; начинающие, продолжающие.

В Российском исламском институте в рамках проекта «Без татарлар» («Мы татары») больше десяти лет проходят курсы для населения. Курсы посещают люди, желающие изучать татарский и арабский языки, ознакомиться с историей татар, а также приобрести знания об Исламе. По окончании курса многие овладевают разговорным татарским языком, умеют читать священный Коран на арабском языке, а также имеют представление об исламской религии и истории происхождения татар. Такие шестимесячные курсы проводятся на бесплатной основе. Занятия проводятся три раза в неделю по вечерам, по три урока в день. За это время обучаемые изучают такие предметы, как «Татарский язык», «Арабский язык», «Основы Ислама», «Тажвид», «История татар».

Что касается обучения татарскому языку, на базе Российского исламского института организованы две подгруппы по уровню владения языком: начинающая и продолжающая. Обучаемые занимаются по учебникам для начинающих и продолжающих, авторами которых являются преподаватели Российского исламского института, которые сами и ведут занятия на курсах [Гарипова-Хэсэншина В.М., Гимазова Р.А. 2020].

Программы и учебники, по которым ведутся занятия по татарскому языку, соответствуют требованиям и желаниям обучающихся. Вместе с фонетическим, лексическим, грамматическим материалом, текстами и упражнениями, в содержательном плане учебники включают и социокультурный материал, который дает сведения о Республике Татарстан, национальных особенностях татарской культуры, о религии Ислам, мусульманах, достопримечательностях, музеях, праздниках, природе, деятелях литературы и искусства, этикете и др.

Надо отметить, что ознакомление с речевыми образцами, нормами татарского речевого этикета начинается на первом же уроке, где предлагаются выражения приветствия, знакомства, прощания, формы комплиментов. Речевой этикет можно рассматривать и как элемент культуры, и как речевое поведение. Речевое поведение говорящих на татарском языке зависит от возраста. Отдельные явления в речевом поведении татар объясняются и влиянием ислама. Выражения речевого этикета на этом же этапе включаются в диалоги. На следующих уроках предлагаются выражения просьбы, извинения, благодарности и т.д. [1]. В целом, в процессе работы над диалогической речью

преподавателями активно используется технология обучения татарскому языку на основе моделей речи [4]. Это особенно практикуется с начинающей группой.

Необходимо заметить, что на занятиях очень часто требуется индивидуальный подход в обучении языку. Так как амплитуда возрастного диапазона у обучающихся, как правило, очень большая. Это, в свою очередь, влияет на уровень восприятия информации, на время усвоения новых знаний и превращение их в навыки. Определенный объем информации слушателям дается в готовом виде.

В связи с этим в процессе обучения татарскому языку преподавателями в целях развития памяти, восприятия информации используются объяснительно-иллюстративный, такие инструменты как бинарный метод, проблемное обучение, которое считается одним из основных элементов современной системы развивающего обучения. У продолжающей группы преподаватель стремится развить самостоятельную поисковую деятельность. Здесь также активно используются конструирование различных моделей диалогов, работа над небольшими текстами [5]. В основе обучения как основной инструмент лежит коммуникативный метод.

Поучительные рассказы, шутки с элементами народной педагогики, детского фольклора, знакомство с краткой биографией и творчеством татарских писателей, поэтов, композиторов и художников, знакомство с татарской национальной кухней, одеждой, страноведческие тексты отвечают требованиям лингвокультурологии.

Ознакомим с приблизительной тематикой уроков татарского языка: “Исәнләшү һәм танышу. Аралашу әдәбе” (“Приветствие и знакомство. Этикет беседы”), “Гаилә, йорт, ата-ана” (“Семья, дом, родители»), “Атна көннәр. Ел фасыллары Вақыт” (“Дни недели. Времена года. Время”), “Ризык. Ислам этикеты” (“Пища. Исламский этикет ”), “Дини бәйрәмнәр, истәлекле көннәр, изге кичәләр” (“Религиозные праздники, памятные даты, святые мероприятия”) и др. [3] “Белем алу” (“Образование”), “Дини һәм дөньяви уку йортлары” (“Религиозные и светские учебные заведения”), “Мин укый торган вуз” (“Вуз, где я учусь”) , “Шәхси гигиена (“Личная гигиена”), “Тышкы кыяфәт” (“Внешность»), “Мәчет” (“Мечеть”), “Меңъеллык Казан” (“Казань тысячелетняя”), “Сәяхәтләр. Ял. Хаж сәфәре”. (“Путешествия. Отдых. Совершение Хаджа”), “Татарстан Республикасы” (“Республика Татарстан”), “Намаз – сәламәтлек чыганагы” (“Намаз – источник здоровья”), “Пәйгамбәрләр” (“Пророки”) [2] и др.

На занятиях используются все основные виды речевой деятельности, как аудирование, письмо, чтение и говорение.

Для говорения используются такие виды упражнений, как *«Продолжаем наше с вами общение. Давайте поговорим об учёбе. Ведь каждый из нас проходит в жизни этот этап. Задайте друг другу следующие вопросы на татарском и ответьте на них.*

Вы учитель?

Вы студент?

Вы где учитесь?

Вы где учились? [2, 6].

Упражнение стимулирует обучающего использовать разные временные формы глагола, тем самым появляется необходимость дифференциации глаголов, что часто происходит при обучении на кратковременных курсах. При необходимости восполнить этот пробел преподаватель использует инновационные технологии, используя интерактивную доску.

В выполнении следующего задания используется применение нескольких видов речевой деятельности, как чтение, говорение, письмо. Такие упражнения с комплексными заданиями эффективны при использовании интенсивных форм обучения.

Задание. Прочитайте слова, переведите. Новые для вас выражения запишите в словари. Составьте с ними предложения.

Сорау (вопрос), сора (спроси), жавап бир (отвечай, ответ) – сорауга жавап бир;

кагыйдә (правило), аңлат (объясни) – кагыйдәне аңлат;

укытучы (преподаватель), тыңла (слушай, послушай) – укытучыны тыңла;

тәржемә ит (переведи) – текстны тәржемә ит;

шигырь (стихотворение), ятла (выучи) – шигырьне ятла,

укытыла (преподаётся) – институтта гарәп теле укытыла,

башта (сначала) – башта укыйбыз;

аннан соң (потом) – аннан соң язабыз;

уку (учёба), укырга кер (поступай учиться), тәмамла, бетер (закончи)

– мәдрәсәне тәмамладым;

күнегү (упражнение) – күнегү эшлә;

тәнәфес (переме́на) – тәнәфес башланды [2, 7].

Задание “Скажите на татарском” требует знания по лексике, морфологии и синтаксису татарского языка:

Я задам вопросы, а ты отвечай.

Карим, объясни мне это правило, пожалуйста.

Сначала прочитайте текст, переведите и ответьте на вопросы.

Выучи эту суру и расскажи мне.

У нас в медресе преподаётся три иностранных языка [2, 7].

Задание Прочитайте диалоги. Поговорите между собой по образцу непосредственно обучает говорению обучающего:

- Рәдиф, сорауга жавап бир.

- Кайсы сорауга?

- 4 нче.

- Коръән китабы кайда?

- Мин белмим. Кәримнән сора.

- Әлфия, бу кагыйдәне аңлат, зинһар өчен.

- Хэзер.

- Сорауларны укыгыз һәм җавап бирегез.

- Ничәнче биттә?

- 123 нче биттә.

- Син бу текстны тәржемә иттеңме?

- Юк. Сорауларга гына җавап бирдем.

- Ә шигыр ятладыңмы?

- Ятладым.

- Син институтка кайчан укырга кердең?

- 2015 нче елда.

- Кайчан тәмамладың? 2019 нчы елда. Ә син?

- Мин башта – мәдрәсә, аннан соң институт тәмамладым.

Итак, на курсах обучения татарскому языку, преподавателями используются различные методы, приемы обучения, все основные виды речевой деятельности, что приводит к отличным результатам. Обучающиеся видят результаты обучения, уверенно начинают владеть языком, что свидетельствует об ответственном отношении к занятиям.

Литература

1. Айдарова С.Х., Гарипова-Хасаншина В.М. Татар теле: башлап өйрәнүчеләр өче. Яр Чаллы: “Ислам нуры” нәшрияты, 2016. – 151 б.

2. Гарипова-Хәсәншина В.М., Гимазова Р.А. Татар теле: башлап өйрәнүчеләр өчен. – Казан: “Хозур” нәшр., 2018. – 192 б.

3. Гарипова-Хәсәншина В.М., Гимазова Р.А. Татар теле: башлап өйрәнүчеләр өчен. – Казан: “Хозур” –“Тынычлык” нәшрият йорты, 2020. – 224 б.

4. Максимов Н.В. Сөйләм калыпларына нигезләнеп, татар теленә өйрәтү технологиясе [Текст] = Технология обучения татарскому языку на основе моделей речи / Н. В. Максимов. - Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2015. - 253 с.

5. Фатхуллова К.С. Система обучения татарской диалогической и монологической речи/ К.С. Фатхуллова. – Казан: РИЦ «Школа», 2002. – 187 с.

СПЕЦИФИКА ОНОМАСТИКИ И ТОПОНИМИКИ ГИДРОНИМОВ ТУРЕЦКОГО И ТАТАРСКОГО ЯЗЫКОВ

Алшейхо Газала
Казанский федеральный университет
ghazala.alshekho21@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматривается специфика ономастики и топонимики гидронимов турецкого и татарского языка на примере водных природно-географических объектов Крыма. Центральными терминами статьи являются понятия «ономастика» и «топонимика». Выделение ономастики в самостоятельную науку произошло не так давно. Ранее ономастика рассматривалась как вспомогательная дисциплина для таких наук, как география и история. Несмотря на то, что по своей сущности ономастика является, прежде всего, разделом лингвистики, она включает в себя такие компоненты, как исторический, географический, этнографический, культурологический, социологический, литературоведческий. Именно эти компоненты помогают выявлять специфику именуемых объектов. Помимо этих компонентов ономастика использует и данные других наук, а именно археологии, биологии, философии, логики и т.д. В качестве раздела ономастики выступает топонимика, которая изучает специфику географических названий. В статье рассматриваются виды топонимов, а также указывается наличие множества оснований для их классификации. В рамках данного исследования подробно рассматривается такой вид топонимов, как гидроним, а в качестве основания для классификации выбран метод словообразования. Водные природно-географические названия Крыма для анализа в рамках данной статьи выбраны неслучайно: они прекрасно отражают связь татарского и турецкого языков, обусловленную спецификой культурно-исторического развития полуострова.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, гидроним, Крым, турецкий язык, татарский язык

Научная новизна данной работы состоит в обосновании используемой для анализа гидронимов Крыма способов словообразования: лексико-семантического, морфологического, лексико-синтаксического и морфолого-синтаксического. Также в процессе исследования выявлена корреляция между социокультурными и историческими факторами развития конкретной территории и словообразовании гидронимов на основе лингвистических заимствований и адаптаций.

Наряду с именами нарицательными (лат. *nomina appellativa*) в каждом языке есть имена собственные. Имена собственные используются для обозначения широкого и разнообразного круга предметов, явлений и понятий. [Бондалетов. С. 164].

Термин ономастика имеет два значения. Во-первых, ономастика (от греч. *onomastike* - «искусство давать имена) – лингвистическая наука, которая занимается всесторонним изучением личных имен; во-вторых – сами имена собственные. [Суперанская. С. 76] В последнем значении употребляется также термин онимия. [Мурзаев. С. 104]

Один из ведущих ономастов русской лингвистики В. Д. Бондалетов разграничивает общую и частную ономастику. Общая (теоретическая) ономастика изучает: наиболее общие закономерности развития и функционирования онимических систем независимо от их языковой принадлежности; выявляет ономастические (онимические) универсалии – закономерности и категории, наблюдаемые во всех или во многих именах собственных и онимических системах различных исторических периодов, территорий и языков; определяет единые принципы номинации индивидуализируемых объектов, универсальность развития ономастических систем; выделяет специфические признаки, свойственные именам собственным в отличие от других лексических категорий, определяет принципы классификации онимов по различным основаниям. Частная ономастика охватывает и описывает онимическую систему как принадлежность одного языка (групп языков) или же онимов одного разряда, локализованных на данной территории. [Бондалетов. С. 192]

Среди имен собственных особо выделяются географические названия, или топонимы. Изучением топонимов и историей их возникновения занимается такой раздел ономастики, как топонимика.

Географические названия появлялись не случайно, а в результате осмысленного процесса номинации, исходя из каких-то признаков, отражающих исторические и географические реалии

Необходимо отметить, что географические названия становятся понятны только в том случае, если собеседники знают, к каким объектам они относятся.

В современной топонимике выделяются следующие виды топонимов: агронимы (названия площадей), агрооним (название поля, пашни), антропотонимы (названия, произошедшие от фамилии или личного имени), астионим (название города), гелоним (название болота), геоним (название проспекта или проезда), гидроним (название любого водного объекта), годоним (название улицы), дримоним (название лесного участка), дромоним (название транспортной магистрали и дороги разного типа, как правило, проходящей за пределами поселений), инсулоним (название любого острова), лимноним (название озера), некроним (название места погребения), ойконим (название поселения и населенного пункта), ороним (название возвышенности, холма, хребта), пелагоним (название моря), потамоним (название реки), спелеоним (название любого подземного природного образования), урбоним (название любого внутригородского объекта: театра и музея, сада и сквера, парка и набережной и т.д.), хороним (название любой территории, области, района), эргоним (собственное имя любого предприятия, учреждения, шахты, колхоза и т.д.).

Вопрос классификации топонимов является особым в топонимической науке. Нередко он спорный и противоречивый, поскольку предполагает наличие многих оснований для проведения классификации. В рамках данной работы интерес представляет классификация по способу словообразования.

В настоящее время вопрос о словообразовании в ономастике остается плохо изученным. По данной проблеме высказывался ряд ученых. С. Б. Веселовский приводит данные, в соответствии с которыми впервые термин «грамматика топономастики» появился в русской научной литературе в 1962 г. в статье В. Н. Топорова «Из истории теоретической топономастики», в которой он высказал мысль о выработке самостоятельной грамматики топономастических элементов, хотя бы отчасти независимой от грамматики данного языка. Мысль В. Н. Топорова продолжила Н. В. Подольская, которая в 1990 г. в статье «Проблема ономастического словообразования» предложила создать ономастическую грамматику. Именно Н. В. Подольская отметила, что специфичность словообразования топонимов заключается в том, что к ним необходимо применять диахронный подход [Веселовский. С. 114].

Возможна вариантность названий, их различное языковое выражение и происхождение – бытовое и церковное, а также словообразовательная, грамматическая и стилистическая вариативность. Отмечается им и то, что создать исчерпывающую и в то же время лингвистическую по своей сути классификацию некоторые лингвисты описывают на морфологическую структуру топонима, в связи с чем выделяют три группы топонимов:

1. Первичные – с нулевым топонимическим формантом;
2. Вторичные производные, образованные прибавлением топонимообразующих морфем;
3. Составные.

Затем происходит дальнейшее деление внутри групп. Первая группа делится по лексико-семантическим признакам, а вторая – по формантам. Однако эта классификация не считается исчерпывающей, поскольку за ее пределами остались разноязычные названия, топонимы-кальки, сокращенные топонимы и другие [Бондалетов. С. 201].

В рамках данной работы наиболее удобной кажется классификация Морозовой М. Н. [Морозова. С. 98]. Эта классификация предусматривает рассмотрение топонимов с точки зрения диахронии. С этой позиции выделяют четыре основных способа словообразования топонимов:

1. Лексико-семантический – перенесение названия с однородных объектов, чаще всего с естественно-географических на единичные географические;
2. Морфологический:
 - суффиксальный, т.е. с помощью топонимических суффиксов;
 - предложно-суффиксальный, т.е. с помощью топонимических префиксов и суффиксов;
 - сложение;
 - суффиксация с прибавлением формы множественного числа;
 - сложение с прибавлением суффиксации;

3. Лексико-синтаксический – образование топонима от словосочетания;

4. Морфолого-синтаксический – топонимы возникают из субстантивированных прилагательных, называющих признак объекта. [Морозова. С. 111]

В рамках данной работы будет проведен анализ гидронимов татарского и турецкого языков. Особенный интерес в этом отношении представляют водные природно-географические объекты Республики Крым.

А. Я. Мартынюк [Мартынюк. С. 18] называет Крым одним из богатейших регионов с точки зрения истории и культуры. История Крыма замечательна сосуществованием многих народов и народностей, пёстрым переплетением их интересов, вер, обычаев, традиций. Издавна Крым населяли разные народы - тавры, киммерийцы, скифы и сарматы, греки, римляне, хазары, татары, караимы, крымчаки, монголы и другие. После присоединения Крыма к России его земли заселили русские, украинцы, немцы, чехи. Каждая из наций и народностей несла свои культурные и этнические особенности, оставила память о себе в тех или иных географических названиях и именах, о которых не дошло никаких материальных свидетельств. Многообразная судьба полуострова нашла своё отражение и в топонимике. На Крымском полуострове сегодня не так много названий, которые связаны с новогреческим языком. Практически утрачены итальянские наименования. Очень мало сохранилось топонимов, основой которых являются немецкий, армянский, болгарский, еврейский и некоторые другие языки народов, которые в определённый исторический период населяли Крым. Название урочищ, родников, балок, мысов могли возникнуть ещё в среде древних булгар, хазар, кыпчаков и других тюркоязычных племен и народов, находившихся в Крыму до появления здесь крымских татар. По мере развития крымско-татарского этноса на полуострове возникает много новых тюркских топонимов. Поскольку тюркские языки очень похожи между собой, нередко все тюркоязычные топонимы относят к крымско-татарским. Это объясняется тем, что в тюркской группе языков имеются одинаковые или близкие слова. В большинстве случаев названия Крыма действительно могли возникнуть в крымскотатарской языковой среде, но отделить их от топонимов более древнего происхождения очень сложно, а зачастую невозможно. Крымскотатарский язык адаптировал многие пратюркские топонимы. У каждого крымского этноса существовали именованья природных объектов, наиболее значимых для жителей определённой местности.

Часть топонимов, принадлежавшая исчезнувшим языкам, была стёрта из памяти людей и с течением времени заменена названиями, данными более поздними народами. Другие топонимы продолжали существовать, но в большинстве случаев их исконное название искажалось, и теперь можно только предполагать, какому народу они принадлежали и как звучали в оригинальном варианте. На формирование крымских топонимов влиял и образ жизни народов, населявших в разное историческое время территорию полуострова. Кочевые тюркоязычные племена оставили после себя топонимы, образованные от их

родоплеменных названий. В связи с постепенным переходом тюркоязычного населения Крыма к оседлости крымские ойконимы обозначали не название образованного им селения, а самих жителей этого населённого пункта, которые селились по родоплеменному признаку. Со временем названия жителей, принадлежавших к какому-либо роду, превращались в названия селений. Сегодня большинство названий объектов Крыма имеют греческое (Семеиз, Ялта, Форос, Гаспра, Симферополь, Севастополь, Евпатория и др.) и тюркское происхождение (Бахчисарай, Джанкой, Коктебель, Алушка, Балаклава и др.). В Республике Крым при наименовании имён собственных весьма активно используются тюркские корни. Данный факт может быть обусловлен, с одной стороны, ретроспективно, с другой - с реалиями сегодняшнего дня. Так, тюркские племена, населявшие Крымскотатарское ханство, сыграв значимую роль в развитии региона, оставили отпечаток в топонимике и антропонимике Крыма. Наиболее ярко это проявилось в Восточном и Северном Крыму, что связано с компактным размещением на данной территории носителей тюркских языков. В предлагаемой статье мы обратимся к анализу названий крымских населённых пунктов, имеющих тюркское происхождение.

Неизменной столицей Крымского ханства был город Бахчисарай. Слово сарай имеет персидские корни и означает вовсе не постройку для хозяйственных нужд, а роскошный дворец. Бахча же переводится как сад. Таким образом, Бахчисарай дословно - садовый дворец или дворец с садами, а севере полуострова тюркские племена обосновались в XVI веке. Одна из их деревень, ставшая впоследствии городом, получила название Джанкой. Часто название Джанкой переводят с крымско-татарского как душадеревня или милая деревня (сап - душа, коу - деревня). В то же время специалисты по топонимии Крыма считают более обоснованной этимологию, выводящую название Джанкой от сапкоу - новая деревня на степном диалекте крымскотатарского языка. Существуют два варианта происхождения посёлка Коктебель. По одной из версий, Коктебель переводится с языка крымских татар как край голубых холмов (kok — серо-голубой, tobe — холм, el — край, местность). Обоснованной с научной точки зрения является другая версия: словом tobel в крымско-татарском языке называют звёздочку на лбу у животного. А koktobel значит серый [конь] со звёздочкой на лбу]. До сих пор не выявлена этимология топонима Судак, хотя может быть верным именно тюркское толкование: сув - вода, даг - гора. Судак - гора у воды, поскольку данная номинация отражает характер местность]. Балаклава происходит от слова балык - рыба, суффикса ла, делающего слово прилагательным - рыбный, и окончание ав - охота. Таким образом, Балаклава - место для рыбной ловли]. Инкерман - имеет турецкое происхождение: ин - пещера, нора, кермен - крепость (т.е. пещерная крепость). У Инкермана сохранились остатки древней (построенной в VI в.) крепости Каламита, Инкерманский Свято-Климентовский пещерный монастырь]. Достоверно до сих пор не установлено происхождение названия Гурзуф. Некоторые исследователи считают, что топоним Гурзуф происходит от латинского Урзус - медведь (рядом с городом расположена Медведь-гора - Аю-

Даг). Другие полагают, что название Горзув (Горзувиты) имеет таврские или гото-аланские корни и расшифровывают его как гор дзакхъ - горная долина, долина среди гор. Постепенно топоним Горзувиты трансформировался в Курсаиты, Горзовиум, Юрзуф, пока не принял современный вид Гурзуф. Старый Крым – город восточной части Крыма, в своём названии соединяет имя прилагательное старый и имя существительное Крым в одну номинацию-словосочетание. Происхождение этого топонима до настоящего времени вызывает споры. Раньше этот населённый пункт носил названия Солхат (сал - левый и хат - сторона - левая сторона, левое поселение), Крым, Эски-Крым (эски с тюркского переводится старый, кырым - крепость - старая крепость) [Мартынюк. С. 18]

Как отмечает О. Д. Рустемов [Рустемов. С. 131], тюркские названия многочисленных рек способны в деталях рассказать о том, какие народы и племена сыграли свою роль в становлении крымских татар, жителей Крымского ханства, включавшего в себя как сам Крым, так и обширное степное пространство, доходившее от берегов Днепра к берегам Волги и известное по рукописям древних летописцев под именем Дешт-и Кыпчак. В доказательство высказанного тезиса О. Д. Рустемов приводит текст Крымских сиджилей: «*idub müşarün-ileyh Allahahmardan nehr-i Salğırda bir pay arz-ı mezraa ki, hududı beyan olunur Qıblası Üç obaya*» («у означенного Аллахама на реке Салгир куплена была земля под посевы»).

Сылгыр является названием реки, имеющим отношение к именам огузских родов. То есть в самом центре Крыма обнаруживаются топонимы староогузского происхождения. Salğır – в форме «Salğır» встречается в словаре Махмуда Кашагари «Диван-и Лугат-ит Тюрк» [Nuri. С. 116] Махмуд Кашгари относит его к огузскому роду. Там же он сообщает вид тамги, которым пользовался этот род.

А. М. Щербак в своем очерке о печенежском языке называет среди прочих географических названий, которых он соотносит непосредственно с этим племенем и которые хорошо вписываются в топонимическую картину Крыма, два имени: Алматай и Бурлюк – Almatay, Bürlük [Щербак. С. 108]. По Щербаку оба имени – гидронимы, а конкретно – названия рек (потамонимы). В своем труде «Об управлении империей» Константин Багрянородный также указывает гидроним «Алматай», при этом помещает его на территории между Дунаем (Дануб) и хазарским городом Саркелом и пишет, что расстояние между ними 60 дней пути. В числе прочих рек, находящихся там же, он выделяет две большие: Днепр и Днестр и ряд более мелких: Сынгул / Syngoul (Singöl?), Nybyl, Kophis и Bogou [Ebülğazi. С. 367]. В последнем однозначно угадывается Буг – О. Р. Алтаисты утверждают, что суффикс «-тай» монгольского происхождения, хотя и это мнение довольно неоднозначно (Ср., например, Алтай и некоторые названия казахстанского Алтая: Долынтай, Алатай, Шындығатай и др.). Однако ввиду древности печенежских гидронимов, а также по причине того что Константин Багрянородный приводит довольно большое количество потанонимов с окончанием на «-тай»: Toungatai, Salmaktai, Sakaktai,

Kraknakatai (воспроизводится в оригинальном написании, в переводе R.J.H. Jenkins'a), мы в данном случае склонны видеть в нем общеупотребительный тюркский аппелятив çay (say, şay, tsay и т.п.) – река. Таким образом, Алматай по нашему предположению: Алма+чай – Яблочная река. По аналогии с коллокацией Алмачай (Almaçay) уже непосредственно в Крыму возникли иные словосочетания: Alma Tarhan – тарханное владение на Альме (о тарханах), Alma Saray (дворец на Альме), Alma Tamaq (Устье Альмы / Алмы).

В Крыму есть река Бюрюльча / Bűrülça, впадающая в Салгир и достаточно далеко находящаяся от Альмы. Значение глагола bűrül– «вертеться», «вворачиваться», «заворачиваться» и т.п. Суффикс -л /-l придает глаголу страдательную семантику. Частица -ча / -ça в этом имени уже знакомое нам слово «чай» – «река». То есть некая «Стремительная» или «Вертящаяся» река. Однако одновременно с этим на карте Крыма конца XVII в., переизданной в 1854-м году османской Императорской Инженерной Сухопутной школой (Mühendishane-i Berri-i Hümayun), присутствует поселение Борлуджа (вероятней всего изначально: Борлучай), которое находится на берегу одноименной реки. Здесь уже нет сомнений в том, что имя деревни происходит от гидронима и означает: «Известковая» река. В данном случае можно констатировать процесс спорадического изменения звукового состава слова, выраженного, в первую очередь, в появлении эпентетического гласного на стыке сонорных Борлучай – Бюрюльча, под воздействием которого произошла ассимиляция «о» в «у» и дальнейшая палатализация согласных, приведшая к лабиализации и сужению гласных, скорей всего из-за соотнесенности с похожим словом бюрюль

Еще один крымский гидроним неясного происхождения: Кача (по крымскотатарски: Къачы / Qaçı), в результате исследований вновь приводит нас к огузским корням. В форме Гачы это слово зарегистрировано в словаре туркменского языка и означает «запруда», «плотина», а в форме (qaçı / къачы) с той же семантикой присутствует в словаре Лазаря Будагова с пометой «хив.» / «хивинский диалект» [Будагов. С. 654]. Как известно, Хива и хивинский оазис в Узбекистане в прошлом находился на территории государства хорезмшахов, где до прихода монголо-татар литературным языком был язык тюрок-огузов, который и поныне сохраняет свои ярковыраженные диалектные особенности, приближающие его к языку туркменскому и азербайджанскому.

При этом тюрское происхождение имеют не только реки, но и другие водные природно-географические объекты Крыма. В качестве примера В. П. Яйленко приводит название Каркинитского (Тамиракского) залива. Тамирака – залив, местность и мыс напротив Ахиллодрома. Таким образом, Тамиракой назывались равно город, мыс и залив, т. е. это большая приморская область, та же, что земли вокруг Каркинитского залива. Ввиду изложенного видим в названии Λιμνική и его причерноморском варианте Ταμράκη др. инд. ðimba- «росток, побег» + mīgāka. «корень, подошва, нижняя часть, основание»; это предполагает, что первично название относилось к Тендровско-Джарылгачской косе, которая, как и все песчаные косы, периодически размывается и

намывается морем: *ḍimba-mūgáka дало по гаплогонимии *ḍimūráka со значением «низина с порослью» – о песчаной косе и неглубоком дне моря тут, затянутом водорослями. Именно таков Тамиракский (Керкинитский) залив, в этом он сродни Саргассовому морю. Мнение об индоарийском характере названия Ταμυράκη-Λιμυρική может быть поддержано тем, что в этих северочерноморской и южноиндийской областях находился одноименный центр – обращенный к Тендре восточный мыс Кинбурна Μυσαρίς и эмпорий в индийской Лимирике Μούζιρις. С названием канала τὰ Νεκρόπυλα связано и турецкое имя Перекопского перешейка Оркапу (ор «ров», капу «ворота, проход»), которое возникло после возведения Турецкого вала. Оно любопытно: что это за «Ворота рва»? Без сомнения, это частичная турецкая калька сего византийского названия, которое может быть понято не только как «Мертвый пролив» (см. выше), но и как «Мертвые врата (входы, проходы)», т. е. его τὰ πύλα «врата; входы, проходы» скалькировано турецким капу «ворота, проход». Вероятно, такое изменение значения имени τὰ Νεκρόπυλα обязано реалиям: видимо, когда канал был судоходным, это название понималось как «Мертвый пролив», когда он вовсе обмелел, оно стало восприниматься «Мертвыми вратами (входами, проходами)». Изложенное означает, что в эллинистическое или римское время канал, соединивший западный залив Меотиды и Перекопский залив, функционировал как судоходный; соответственно, более или менее судоходными были и оба залива. Затем, уже до X в. н. э., канал обмелел и заполнился почвой и древесной порослью, что логично объяснить сильным обмелением обоих заливов. В результате от Геродотова Гипакириса остались Серогозские болота да речка Каланчак, высыхающая ныне на глазах, несмотря на недавнее обводнение; его нижнее течение оказалось на дне залива. От Геродотовой реки Каркинит, как думают, осталось Донузлавское озеро. Отсюда и проблемы с локализацией сих рек да городов Каркина и Тамирака [Яйленко. С. 46]

Таким образом, в результате анализа специфики ономастики и топонимики гидронимов Крыма была выявлена связь формирования указанных наименований водных природно-географических объектов с историей освоения и заселения полуострова.

Литература

1. *Бондалетов В.Д.* Русская ономастика. – М.: Волтерс клувер, 2018. – 224 с.
2. *Будагов, Лазарь.* Сравнительный словарь турецко-татарских нарѣчій со включениемъ употребительнѣйшихъ словъ арабскихъ и персидскихъ и съ переводомъ на русскій языкъ. – Санкт-Петербургъ, Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1871. - Т. 1. - 827 с.
3. *Веселовский С. Б.* Ономастикон. – М., 1974. – 212 с.
4. *Мартынюк А. Я.* Региональная топонимика как отражение социально-исторических изменений (на примере названий тюркского происхождения) // Гуманитарно-педагогическое образование. – 2019. - №5. – С. 18-22.
5. *Морозова М.Н.* Вопросы топонимики. – М.: Орион, 2019. – 50 с.

6. *Мурзаев Э. М.* Словарь народных географических терминов. – М.: АСТ-пресс, 2018. – 466 с.

7. *Рустемов О. Д.* Топонимы Крыма в судебных реестрах XVII-XVIII вв. и вопрос о племенном составе крымских тюрок // Крымское историческое обозрение. – 2017. - №1. – С. 131-158.

8. *Суперанская А. В.* Микротопонимия, макротопонимия и их отличие от собственно топонимии // Микротопонимия. – М.: Приор, 2017. – 128 с.

9. *Щербак А. М.* Печенежский язык // Языки мира / Тюркские языки. Под редакцией Тенишева Э. Р. - Бишкек: Кыргызстан, 1997. - С. 107–110.

10. *Яйленко В. П.* Топонимика античного Крыма // Боспорские исследования. – 2017. - №35. – С. 3-88.

11. *Ebülgazi Bahadır Han. Şecere-i Terakime (Türkmenlerin söy kütüğü / Родословная туркмен) // Hazırlayan Zuhâl Kargı Ölmez. Tercüman 1001 TEMEL ESER serisi. - Ankara, Simurg, 1996.- 559 s.*

12. *Nuri Kavak. Karasu Kazası (1683–1744). Kırım Hanlığı'nda bir yerleşme örneği (District Karasu (1683-1744). Example of settlement of the Crimean Khanate).* - Bursa: OnMat Öner Matbaacılık, 2014. - 271 s.

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ТЮРКИЗМОВ В СРАВНЕНИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Болгарова Р.М., Исламова Э.А.
Казанский (Приволжский) федеральный университет
ramzija5@yandex.ru

Аннотация. Изучение русско-тюркских языковых контактов остается одной из важнейших задач современной лингвистики. Исследование причин, времени и путей проникновения тюркизмов в русский язык, их адаптации является одной из проблем исторической лексикологии славянских языков. Кроме того, актуальность работы связана с аспектом контактирования разноструктурных языков, каковыми являются русский и тюркские языки. Заимствования из тюркских языков образуют значительный пласт лексики русского языка. В отличие от западноевропейских заимствований, тюркизмы в основном относятся к бытовой лексике и поэтому долгое время являлись единственным средством наименования. Прошедшие различные этапы адаптации, освоенные русским языком тюркизмы активны в словообразовательном процессе, входят в состав фразеологических оборотов, паремиологических единиц и сравнительных конструкций.

Ключевые слова: татарский язык, русский язык, сравнения, тюркизмы.

Национальная специфика сравнительных конструкций проявляется в национально обусловленных стереотипных представлениях, зависящих от обиходно-культурного опыта членов определенного языкового коллектива. «Семантика языкового знака, обладая сложной структурой, требует изучения всех компонентов этой структуры, их идентификации и описания. Здесь особый интерес представляют такие единицы лексической системы языка, в которых наиболее отчетливо проявляется связь лингвистического и экстралингвистического, зависимость семантического наполнения структуры значения от сознания человека как представителя определенной лингвокультурной общности» [1: 37]. Сопоставительный анализ сравнений в русском и татарском языках, а также изучение функционирования заимствований в составе сравнительных конструкций позволяет выявить существование общих черт и специфических явлений в изучаемых языках.

Сопоставительное изучение лексики, как и всякое лингвистическое исследование, имеет дело с содержанием и формой, т.е. с выражаемым значением и формальными средствами. Причиной того, что в области содержания языки демонстрируют большую близость, чем в области формы, является общечеловеческий, универсальный характер познания.

Лексика любого языка делится на слова, которые обозначают общечеловеческие понятия, и слова, которые имеют национальное этнокультурное значение. К лексемам с общечеловеческими значениями относятся такие, которые обозначают общечеловеческие понятия. Например:

«жизнь», «солнце», «молодость», «женщина», «ребенок», «воздух» и т.п. К этнокультурной относят лексику материальной и духовной культур.

Необходимость исследования лексики материальной культуры русского и тюркских народов в совокупности диктуется самим материалом, так как значительное место в лексике материальной культуры русского языка занимают тюркизмы. Также достаточно активно используется данный пласт лексики и в сравнениях русского языка. Особенно многочисленной и богатой символическими ассоциациями группой слов, выступающих в роли эталонов и образов, является лексика предметно-бытовой сферы. Рассмотрим компаративные конструкции, где эталоном сравнения являются лексемы тематической группы «жилье»: амбар, сарай, чулан. АМБАР -а, м. Строение для хранения зерна, муки, припасов, а также товаров. // уменьш. амбарушка, -и, ж. // прил. амбарный, -ая, -ое (СРЯ 2003, 25). АМБАР диал. также онбар, имбар, и с метатезой арбан; <...> заимств. из тур., кыпч., крым.-тат., тат. Ambar <...> (ЭСРЯ 2004, 75);

АМБАР Амбар (ТРС 1950, 39; ТРС 1966, 35; ТРС 1988, 31); Ашлык, он, товар һ.б.ш. төрле кирәк-яракларны саклау өчен корылма (ТТАС 1977, 55); Иген, он һ.б. кирәк-ярак эйберләр саклый торган салкын корылма (ТТАС 2005, 40); 1. Амбар, житница; 2. заком (ТРС 2007, 98). Лексема амбар выступает эталоном сравнения в конструкциях для выражения сходства по разным признакам:

Ему казалось, что голова у него громадная и пустая, как амбар, и что в ней бродят новые, какие-то особенные мысли в виде длинных теней (А.П. Чехов);

Прежде было людно, теперь хоть мышей лови, как в пустом амбаре (Д.Н. Мамин-Сибиряк);

Антошка выводил какое-то длинное здание с двумя крылечками, из которых одно вело в горницу, а другое – в закрытое помещение вроде амбара (М.Е. Салтыков-Щедрин);

Тот, про которого говорится, был таков: у него душ двадцать заложенных и перезаложенных; живет он почти в избе или в каком-то странном здании, похожем с виду на амбар, – ход где-то-сзади, через бревна, подле плетня; но он лет двадцать постоянно твердит, что с будущей весной приступит к стройке нового дома (И.А. Гончаров).

Ул мәктәпнең класслары аерым - аерым авыл өйләрендә урнашкан, минем "химия чоланы" шулай ук аерым бер амбар сыман җирдә иде, миче - фәлане юк иде..

Шулай аңлатыла ки, эгәр берәү шушы алты аришыннан күпкә арттырып йортын төзесә һәм амбар кебек киң вә зур өйдә ялгызы_гына гомер кичерсә, Кыямәт көнендә ул бәндагә авырлык килер.

Ул вакытта поездда вагон эчләре буш амбар кебек иде: пычрак, яту өчен урын-җир бирмиләр, ашарга - эчәргә_дә берни юк.

Лексема сарай также активно участвует в образовании компаративных конструкций и в русском языке чаще выступает эталоном сравнения в значении

хозяйственного строения. Интересно отметить и тот факт, что в татарско-русском словаре 1950 г. данное значение указано основным, а в более поздних словарях – дополнительным или переносным. В “Словаре русского языка” С.И. Ожегова дается одно значение:

САРАЙ, -я, м. Крытое строение для различного имущества, обычно без потолочных перекрытий (СРЯ 2003, 686);

САРАЙ уже у Арсен. Сухан., 1651 г., 120. Заимств. через тур., кыпч., уйг., тат. *sarai* «дом; дворец; каравансарай; комната для жилья; стойло; тележный сарай». ... (ЭСРЯ 2004, 560);

САРАЙ фар. 1) Сарай 2) Дворец, чертоги, хоромы (ТРС 1950, 210); 1. Дворец, хоромы, палата, замок; 2. разг. Сарай, дровяник; лапас (ТРС 1966, 469); (ТРС 2007, 217); Өлешчә яки бөтенләй ябык лапас һ.б.ш. хужалык каралтысы; 2. Бурап, күбесенчә идәнләп эшлэнгән абзар; Патшалар, идарәчеләр, дәүләт башлыклары яши торган йорт Зур, иркен эчле, зиннәтле шәп йорт (ТТАС 1979, 630); 1. Дворец, хоромы, палата; 3. Сарай, надворная постройка; 4. Хлев (ТРС 1988, 270); 1) Дәүләт башлыклары, патшалар һ.б.ш. яши торган зиннәтле йорт; 3) Зур, зиннәтле, иркен эчле күркәм бина; 5) күч. Хужалык каралтысы; 6) күч. Абзар, терлек каралтысы (ТТАС 2005, 463).

Данная лексема чаще служит для установления сходства по внешнему виду:

О себе много говорить нечего: я переживаю, – или, может быть, доживаю нравственный и физический кризис, из которого выйду либо разбитый вдребезги, либо ... обновленный. Нет, куда нам до обновления – а подпертый, вот как подпирается бревнами заваливавшийся сарай. Бывают примеры, что такие подпертые сараи стоят весьма долго и даже годятся на разные употребления (И.С. Тургенев);

К новому своему дому в Москве она относилась, как к прежнему, то есть как к сараю, и старалась по-прежнему ограничиваться одной комнатой (А.П. Чехов);

Чтобы оторваться от этих, хоть и дорогих, но все-таки тяжелых воспоминаний, я велел себе постелю приготовить в зале, как самой пустой комнате и более похожей на сарай, чем на жилое место... (А.Ф. Писемский);

Сонина комната походила как будто на сарай, имела вид весьма неправильного четырехугольника, и это придавало ей что-то уродливое (Ф.М. Достоевский);

Он сидел теперь в гостиной, и эта комната производила странное впечатление своею бедною, мещанскою обстановкой, своими плохими картинами, и хотя в ней были кресла и громадная лампа с абажуром, она все же походила на нежилое помещение, на просторный сарай, и было очевидно, что в этой комнате мог чувствовать себя дома только такой человек, как доктор (А.П. Чехов);

Петербург наблюдает большое приличие в своей одежде, не любит пестрых цветов и никаких резких и дерзких отступлений от моды; зато Москва требует, если уж пошло на моду, то чтобы во всей форме была мода:

если талия длинна, то она пускает ее еще длиннее; если отвороты фрака велики, то у ней – как сарайные двери (Н.В. Гоголь).

Илэс-милэс дигэч_тэ, һаман бер_ук манзара күренэ Мөхәммәдьяр картның күзенэ: имеш, ул үзенэ сарай кебек катлы-катлы, затлы - затлы йортында болын кебек киң түшәк өстендә ята...

Басу кебек бакчалары, сарай кебек абзар - келәтләре, тау кебек өйләре бар.

Мин сарай кебек фатирда, бер кабинет китаплар арасында берүзем калдым.

Алда, нәкъ аның тәрәзәсе турысында, жәүһәр - якутлардан салынган әкияттәге сихри сарай сыман, кап-кара күк фонында, һавага ашкан университет бинасының якты утлары балкый.

Олылар Казан_да Казан дип сөйләгәч, мин аны биек - биек таи йортлардан_гына гыйбарәттер, һәр йорты үзенә_бертөрле зиннәтле сарай шикелле матурлап эшләнгәндер дип күз алдыма китергән идем.

В составе сравнительных конструкций встречается также лексема чулан.

ЧУЛАН, -а, м. Помещение в доме, служащее кладовой (СРЯ 2003, 868);

ЧУЛАН уже в Домостр. К. 42, Заб. 114. Вероятно, в значении «перегородка» заимств. из тюрк.; ср. алт., тел., леб. *culan* «загон для скотины» (Радлов 3, 2175), тат. *solan* «чулан, кладовая»; < > (ЭСРЯ 2004, 380);

ЧОЛАН Чулан (ТРС 1950, 284); 1) Чулан, клеть; 2) Сени (ТРС 1966, 1066); Авыл һәм кайбер иске шәһәр йортларында кеше яши торган бүлмәләр белән болдыр арасындагы корылма (ТТАС 1981, 439); Сени, чулан (ТРС 1988, 369); Авыл йортларында ягылмый торган кечерәк бүлмә (ТТАС 2005, 657); 1) Чулан; комнатка в сенях, перегородженная дощатой перегородкой; кладовка; 2) сени; 3) диал. Граница, самая большая комната в доме (ТРС 2007, 581). Данная лексема выступает эталоном сравнения в компаративных конструкциях чаще для выражения сходства по внешнему виду:

В левом (от зрителей) углу светлицы, в виде чулана, отгорожено тесовой филенчатой перегородкой спальня Натальи; дверь в нее сбоку, близ входной двери (А.Н. Островский);

Настасья Петровна проходит в зал, оттуда коридором в свою комнату, оттуда в темную комнатку, вроде чуланчика, где стоят сундуки, развешана кой-какая одежда и сохраняется в узлах черное белье всего дома (Ф.М. Достоевский);

Сама, родная, затмилась, словно чулан какой (А.Н. Островский);

Сначала была отведена комнатка, крошечная, почти чуланчик, для нее, но потом и этот чуланчик она отдала дочери (Л.Н. Толстой).

Шулай итеп, чолан кебек шыксыз бүлмәсенә кайтып керер Мәрьям. Мәдинә Маликова. Саф сөю турында кыйссалар: хикәяләр, повестьялар (2010)

Менә шул кеше редакция коридорының караңгы бер башындагы кечкенә чолан шикелле кассаның бәләкәй генә тәрәзәсеннән безгә ведомостька кул куйдырып, акча бирә торган иде

Шуннан соң ул чолан сыман бер жиргә килеп чыкты. Нурихан Фәттаһ. Сайланма әсәрләр. 5 томда. 2 том (2002)

В результате исследования мы пришли к выводу, что рассмотренные нами лексемы стилистически нейтральны. Они активно участвуют в образовании сравнительных конструкций как татарского, так и русского языков.

В отличие от заимствований из других языков, тюркизмы чаще представлены названиями, относящимися к материальной культуре, и данные лексемы до сегодняшнего дня сохраняют статус основного средства номинации данных реалий.

Литература

1. Замалетдинов, Р.Р. Теоретические и прикладные аспекты татарской лингвокультурологии / Р.Р. Замалетдинов. – Казань: Магариф, 2009. – 351 с.

2. Кацнельсон, С.Д. Типология языка и речевое мышление. – М.: УРСС, 2002. – 215 с.

3. Тюркизмы в сравнительных оборотах русского языка: словарь / Р.А. Юналеева. – Казань: Тат. кн. изд-во, 2011. – 191 с.

4. Федоров, А.И. Семантическая основа образных средств. – Новосибирск: Наука, 1969. – 90 с.

5. Юсупов, Р.А. Общее и специфическое в разноструктурных языках. – Казань: ТГГПУ, 2009. – 298 с.

Сокращения

ТРС – Татарско-русский словарь (издания 1950, 1966, 1988, 2007 гг.)

ТТАС – Татар теленең аңлатмалы сүзлеге (3 тома – 1977, 1979, 1981 гг., 2005 г.)

СРЯ – Словарь русского языка (2003 г.)

ЭСРЯ – Этимологический словарь русского языка (2004 г.)

СВЯЗЬ ФРАЗЕОЛОГИИ И ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

Вершинина Т.В.

Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы
tvershinina21@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматривается фразеология как лингвистическая дисциплина, её становление, отражение языковой картины мира во фразеологических единицах. Опираясь на фразеологию, можно проследить процесс изменения мировоззрения народа, национального самосознания. Фразеологические единицы наиболее ярко передают культурное наследие носителей языка.

Ключевые слова: фразеология, раздел лингвистики, фразеологические единицы, языковая картина мира.

Такой раздел лингвистики, как фразеология, часто интересует исследователей языка. Интерес к устойчивым речевым оборотам и выражениям проявлялся с конца XVIII в. Намеренно, однако, фразеологические единицы русского языка стали анализировать сравнительно недавно.

Как лингвистическая дисциплина рассматриваемый раздел языкознания возник в первой половине XX вв. неразрывно связано с именем Академик В. В. Виноградов одним из первых проявил глубокий интерес к фразеологии выделил четыре основных вида фразеологизмов: фразеологические сращения (идиомы), фразеологические сочетания (коллокации), фразеологические выражения, фразеологические единства.

Под предметом рассматриваемого раздела лингвистики понимают фразеологические единицы, т.е. «образные выражения, устойчиво воспроизводимые в речи, выполняющие, как и слова, номинативную функцию в языке» [Фразеологизмы в русской речи, 2007; 3], «устойчивые, воспроизводимые в готовом виде сочетания слов, существующие в языке в виде целостных по своему значению и устойчивых в своем составе и структуре образований» [Шанский, 1996; 26]. Наряду с этим В.В. Виноградов первым предложил синхронную классификацию фразеологических единиц русского языка с точки зрения их семантической слитности и наметил аспекты будущих исследований в области фразеологии. В нынешнее время фразеология также является объектом множества разноаспектных исследований. За последние двадцать лет количество исследований фразеологического состава русского языка значительно выросло. Это связано с тем, что ныне фразеологизмы изучают с точки зрения лингвокультурологии – новой науки, которая характеризуется «как отрасль лингвистики, возникающая на стыке лингвистики и культурологии и исследующая проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке» [Маслова, 2004; 9].

Эта наука как одно из актуальных направлений лингвистики образовалась в результате смены научной парадигмы в конце прошлого столетия. Её основа –

ключевое понятие «языковая картина мира», под ним лингвисты понимают отражение национального мировоззрения. В рамках лингвокультурологии фразеология стала рассматриваться как отражение языковой картины мира. Исследование языковой картины мира способствует организации информации об объективной действительности. Термин «языковая картина мира» лингвисты объясняют как социально значимую, системно упорядоченную модель знаков, выраженная с помощью разных средств языка и содержащая информацию об окружающем мире. Языковая картина мира переплетается с проблемой мышления и языка.

Лингвист А.А. Кибрик даёт следующее определение: «языковая картина мира - это исторически сложившаяся в обыденном сознании данного языкового коллектива и отраженная в языке совокупность представлений о мире, определенный способ концептуализации действительности» [Кибрик, 2002; 11]. Во фразеологии как отражении языковой картины мира воспроизводятся черты материальной и духовной культуры общества. Лингвисты изначально отмечали национальную характерную составляющую, присущую фразеологическим единицам в рамках языковой картины мира различных народов. Уникальность фразеологических единиц каждой нации объясняется различным образом жизни общества, разным менталитетом конкретного народа.

Особенность восприятия мира каждого народа проявляется в образе жизни. Его отражение находит место в семантической структуре языковых знаков. Примером служит частота употребления семы «Бог», так как это отражает монотеистическое представление христиан о всемогущем создателе всего сущего. Религиозное представление о создании мира и бытия в принципе связано с данной семой и схожими лексически семой типа «господь», «Боже», «царь небесный», «отец небесный», «всевышний (судья)», «вседержитель» и другие. В русском языке фразеологических единиц, в основе которых вышепредставленные языковые единицы, около 220, пословиц и поговорок – около 250. Сема «Бог» часто во фразеологизмах отражает монотеистическое представление христиан о вездесущем создателе мира.

Фразеологизмы передаются из уст в уста, это бесконечный процесс передачи от поколения поколению информации о устоявшейся системе обычаев, законов, традиций и обыденных представлений о бытии. Фразеологические единицы отражают стереотипные представления о культурно-национальном фонде.

Литература

1. Кибрик А.А. Языковая картина мира // Энциклопедия Кругосвет. – М., 2002.
2. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., стереотип. – М.: Издат. центр «Академия», 2004.
3. Фразеологизмы в русской речи: словарь-справочник / сост. Н. В. Баско. 2-е изд. – М.: Флинта; Наука, 2007.
4. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. – СПб.: Спец. лит., 1996.

Ә. ЕНИКИ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДА БАШЛАНГЫЧ МӘКТӘПТӘ ТУГАН ТЕЛНЕ ӨЙРӘТҮ МӘСЪӘЛӘЛӘРЕНӘ КАРАШЛАР

Гайнуллина Г.Р.

Казанский федеральный университет
gulfiarasilevna@mail.ru

Аннотация. Публицистика Амирхана Еники, в отличие от литературного творчества писателя, на сегодняшний день является малоизученной темой. Публицистика писателя интересна и тем, что в ней ставятся вопросы преподавания родного языка как в средней, так начальной школе. В статье предлагается обзор взглядам А.Еники к вопросу преподавания родного языка в начальной школе.

Ключевые слова: публицистика писателя, А.Еники, родной язык, начальная школа.

Татар әдәбияты классигы Әмирхан Еники гомеренең соңгы ике дистә елын тулаем публицистикага багышлый. Әдипне туган тел мәсьәләсе, башлангыч һәм урта мәктәптә татар телен укытуның торышы борчый: “Жыеп кына әйткәндә, тел мәсьәләсендә минем карашым менә нидән гыйбарәт: татар халкының кимендә яртысы үз телен (ана телен) югалтты. Сәбәбе билгеле: большевиклар партиясенә вак халыкларны, аеруча безнең татарны, әкрәнләп урыслаштыру сәясәте иде... Хрущев вакытында ук Татарстан шәһәрләрендә, шулай ук күрше өлкәләренә авылларында да татар мәктәпләре ябылып бетте диярлек... Казанда, мәсәлән, татар балаларының 93% урыс мәктәпләренә күчте. Утыз ел буена без балаларыбызны ана телендә укытудан мәхрүм булып тордык. Шул вакыт эчендә урыс мәктәпләре аша узган берничә буын үз телен онытты, урыс теле генә төп тел булып калды. Без аларны хәзер маңкортлар дип сүгәбез... Хәлбуки аларның бер гаебе дә юк, киресенчә, туган телдән аерылулары үзләре өчен дә, безнең өчен дә зур фажиға ул... Бездән туган балалар ич!...” [1:814]

Әдип шул фажиғадән чыгу юлларын эзли, тәкъдим итеп карый: “Моның өчен туган телебезгә янадан кайту кирәктер. Ә кайтыр өчен татар балалары һәммәсе дә (100% белән) бары тик ана телендә укый башларга тиеш... Бөтен дөньяда ул шулай – һәр милләт баласы иң элек үз телендә укырга-язарга өйрәнә... Безгә дә шул максатка ирешер өчен, беренче нәүбәттә башлангыч мәктәпләренә тизрәк ачарга һәм аларның саннарын да күбәйтәргә кирәк иде. Бу хакта мин «үзгәртеп кору» башлангач та язып чыккан идем. Ләкин ни сәбәптер баштарак моңа юньләп игътибар итүче дә булмады... Ә соңрак инде «нигә башлангыч мәктәп» кенә?” [1:814]Ә.Еники бик гадел рәвештә “адәм баласы укуын университеттан башламый, мәктәпнең беренче сыйныфыннан башлай”, – дип белдерә: «Юк, безгә татар гимназияләре, татар университетлары да кирәк», – дип, бик ялкынланып китүчеләр дә булды... Әмма адәм баласы укуын университеттан башламый, мәктәпнең беренче сыйныфыннан башлай”

Язучы бу проблеманы беренчеләрдән булып күтәрүчеләр рәтендә була: “Шуннан соң 10-15 ел вакыт үтеп китте, ә без туган телебезнең язмышы

турында һаман баш ватудан, бәхәсләшүдән узганыбыз юк... Дөрөс, ана телен укытуда шактый ук уңышларга ирештек бугай... «Туган телендә белем алучы татар балаларының саны 20%тан 47%ка кадәр артты» дип белдерә энә «Мәгърифәт» гәзитәсе. Әмма татар балаларының һәммәсен дә ана телендә укыту башлауга ирешкәнәбез юк шикелле әле... Бигрәк тә Казанның үзендә» [1:815].

Милләт хадиме Әмирхан Еники нинди карашта тора соң? “Бу мәсьәләдә мин һаман иске карашымда торам... Мәгәр кайбер яңа тәкъдимнәр дә өстисем килә.

1. Балаларны ана телендә укыта башлау безнең Татарстанда, махсус закон нигезендә, мәжбүри булырга тиеш. Кабатлап әйтәм, сүз укыта башлау турында гына бара. Ягъни бала үз телендә камил укый-яза белгәнчегә кадәр... Моның өчен дүртъеллык башлангыч мәктәпне тәмамлау житәчәк. Шуннан соң баланың теләсе нинди телдә укуын дөвам иттерергә хақы булырга тиеш.

2. Татар балаларын урыс мәктәпләренең башлангыч сыйныфларына кабул итми торырга... Иң элек ул татар мәктәбенә барырга тиеш. Аннары урыс телен татар мәктәбендә дә өйрәнәчәкләр. Ләкин беренче класстан ук түгел, яшь балага берме-икеме ел фәкать үз телен генә укыту кирәк.

3. Татар мәктәбе үзенә аерым булырга тиеш... Балаларны чорнаган мохитнең да «татарча» булуы кирәктер, мөгаен... Өч-дүрт урам саен бер башлангыч мәктәп булсын иде... Аңа зур биналар кирәкми, энә Казанны уратып алган меңнәрчә ике-өч катлы коттеджлар да ярый торгандыр, минемчә... Бу изге эшкә хөкүмәт акча табарга тиеш.

Минем бу тәкъдимнәремдә яңалык юк диярлек. Татарның белемгә юлы ана теленнән башланган. Үзәбездәге мәктәп-мәдрәсәләрдән соң, әгәр теләсе, югары белемне чит илләргә барып алган. (Истанбулга, Бэйрутка, Каһирәгә, хәтта Сорбоннага.) Әмма инде туган телен бервакытта да онытмаган. Бу жәһәттән олы шәхәсләребезнең белем юлы безгә бик матур үрнәк!..” [1:815]. Ә.Еники карашынча, “татар теленең ролен көчәйтү бик кирәк. Мәсәлән, халыкның 70-80% татарлар гыйбарәт районнарда идарә итү эшләре татар телендә барырга тиеш. Бу бик законлы булачак. Шулай ук дөүләт органнары тарафыннан чыгарылачак һәртөрле карар, законнар да башта татар телендә язылып, соңыннан русчага тәржемә ителергә тиеш. Телне эшләтә белергә кирәк. Гамәлдә никадәр күбрәк кулланылса, тел шулкадәр камилләшәчәк” [1:814].

Күргәнәбезчә, Әмирхан Еникинең 1998 елда язылган мәкаләсендә яңгыраш алган фикерләр бүген дә актуаль. Туган телне башлангыч сыйныфларда өйрәтү методикасы мәсьәләсенә карашлар төрле югарылыкта даими кузгатыла килә.

Әдәбият

Еники Ә.Н. татар баласына урысча белмәү куркынычы янамый //Әсәрләр. 3 томда.– Казан: Татар.китап.нәшр, 2019. – Б.814-815.

ОРТАКТЮРК ТИЛИ В СОВРЕМЕННОСТИ

Гайнутдинова А.С.
Казанский федеральный университет
alina.gaynutdinova@outlook.com

Аннотация. Тюркский язык, распространившийся на столь обширную территорию, несмотря на всевозможные политические и географические различия сохранился до наших дней. Главную роль сыграла добавление определенных суффиксов к неизменным корням в турецком языке и создание новых слов сохраняли общую структуру языка. Есть также несколько различных применений, связанных с различиями во времени и пространстве. Однако эта ситуация не в состоянии повлиять на общую тенденцию. С другой стороны, при определении сходства между диалектами следует принимать во внимание синтаксис, а не фонетические, морфологические, лексические и семантические меры. В результате можно сказать, что тюркский язык широко используется в Европе на обширных территориях вплоть до Великой стены. Потому что в этих местах турки обычно живут и говорят на одном языке, но на разных диалектах. После всей этой информации мы можем сказать, что турки, говорящие на тюркских диалектах, могут понимать друг друга так или иначе, не говоря уже о пространственных диалектах, таких как якутский, чувашский и караимский. На сегодняшний день есть попытки объединения весь тюркский мир под одним искусственно созданным языком Ортатюрк.

Ключевые слова: тюркский язык, ортактюрк тили, алфавит, язык,

Тюркский язык - это язык с глубокими корнями, который под воздействием исторических событий распространился на обширной территории. Турки переносили с собой как язык, так и культуру. Таким образом, исторические районы распространения тюркского языка стало гораздо более обширны.

Сегодня тюркский язык используется на обширных территориях начиная от Балкан до Китая, в разной плотности диалектах и наречиях. Несмотря на то, что многие турки, проживая в разных районах общаются на разных диалектах, среди их речи можно найти общие точки соприкосновений. Как отмечает известный венгерский ученый Арминий Вамбери: «Человек, говоря по-турецки может легко путешествовать с Балкан до Китая». [1: 25] Если рассматривать вопрос о том, сколько людей говорит на тюркском языке, который разбросан по столь широкой географии и разделен на множество ветвей, сложно назвать точное число. Ведь некоторые турки, проживающие в вышеупомянутых регионах, живут как независимые республики, некоторые как автономные республики, а другие продолжают свою жизнь как жители других государств. В связи с чем получить точные цифры довольно сложно. Однако мы можем легко сказать, что общее количество тюрков, проживающих в мире, оценивается более чем в 200 миллионов человек. Таким образом, тюркские языки легко входит в пятерку самых распространенных языков мира.

Исторический фон тюркского языка, в связи с Енисейскими камнями, переносятся приблизительно до V-VI века. С другой стороны, если основываться найденными надписями на надгробных камнях (Бенгу), то она датируется VIII веком, где употреблено алфавит Гоктюрк (Орхан). Исходя из данных находок, некоторые лингвисты утверждают, что у такого художественного языка должна быть долгая история. Исследование текста показало, что 67% слов состояло из конкретных, а 33% - из абстрактных. Исходя из этого лингвисты считают, что для существования одной трети абстрактных слов в VIII веке не случайно, и для этого необходимо испытать процесс разработки. [2: 87]

С годами турецкий язык продолжал меняться по отраслям и сущности. Конечно, со временем возникло желание свести эти разные языки к одному. Кто-то предлагает воссоздать язык орхоно-енисейских рун, другие - чагатайский, третьи - язык словаря Махмуда Кашгарского, четвертые требуют введения как общетюркского турецкого, кумыкского, крымскотатарского, узбекского или казахского языков с небольшими доработками или без. Но до недавнего времени никто не начал реализовывать свои идеи. Если бы были разнообразные вариации общетюркского языка, то тюркскому народу было бы из чего выбирать. Однако с 2011 года энтузиасты-волонтеры начали свой проект создание в сети общую литературную норму единого тюркского языка. В этом проекте работают профессионалы, специалисты, люди с высшим образованием в других сферах и волонтеры, являющиеся носителями одного из тюркских языков. Однако имена участников не афишируются. Данный проект находится в социальной сети Вконтакте в группе «Ortatürk tili | Ортатюрк тили». [4]

Ортатюрк тили является искусственно созданным языком, который целенаправлен для облегчения межтюркского общения. Данный проект был поддержан Всемирной ассамблеей тюркских народов (ВАТН), в связи с чем был написан их официальный гимн на Ортатюркском языке, который был озвучен на Курултае в 2014 году. [3]

О проекте Ортатюрк тили на главной странице группы Вконтакте можно найти, как детальную информацию о целях, задачах и методах их работ. В части обсуждений и на стене группы можно найти примеры из ортатюркского словаря. Например, пословицы из татарского языка на языке ортатюрк:

1) Yaman xabar uzun ayaqlı; 2) İşke waqıt, oyunğa saat; 3) Baxsızğa yel qarşı; 4) Bir çeçek bile yaz bolmaz; 5) Duşmañğa ölüm tilegençe, özüñe ömür tile; 6) Dunyada yaxşı kişiler bitmegen (bitmemiş); 7) Yılannıñ aqı da yılan, qarası da yılan; 8) İraqtağı tuğmuştan yaqındağı dos yaxşıraq; 9) Yelden kelgen yelge ketken; 10) Qartlar sözünü qar basmaz. [4]

Как мы видим для ортатюркского алфавита была выбрана латиница. Естественно в обсуждении мы можем найти вопросы о переходе на тюркские руны, на что дан расширенный ответ о том, что если и будет осуществлен переход, то это будет в модернизированном руническом письме. Причиной тому является не адаптированность классические орхоно-енисейские руны к современному тюркскому языку. [4] В тоже время, если рассмотрим публикации

на стене группы, то увидим размышление о том, что арабская вязь для тюркских языков наиболее подходящая. Далее в обсуждение происходит жаркая дискуссия, которая осуществляется между сторонниками разных убеждений. Следовательно выявляется основная причина, по которой и был предпочтена латиница. [4]

В группе также дана и грамматические нюансы, статистика исходя из которого и делается выбор слов. [4] [5] Например: «По данным 100 случайно выбранных слов лидерство по "похожести" на ортатюрк занимает крымскотатарский язык (34% полных совпадений), далее следуют турецкий язык и крымский диалект караимского языка (28% совпадений), у туркменского языка - 27%, кумыкского языка - 25%, у узбекского и киргизского - по 24%, у уйгурского - 23%, у казахского - 22%, у ногайского и карачаево-балкарского - по 19%, у каракалпакского и азербайджанского - по 15%, у алтайского и урумского - по 14%, у татарского и гагаузского - по 13%, у чагайтайского - 12%, у лексики "Древнетюркского словаря" и старо-османского языка - по 11%, у хакасского, телеутского, шорского, крымчакского языков и тракайского и луцко-галичского диалектов караимского языка - по 10%, по 9% у башкирского и средне-кыпчакского языка, у саха (якутского) и армяно-кыпчакского - по 8%, у тувинского - 7%, у древне-уйгурского - 6%, у сарыг-югурского и тофаларского - по 5% полных совпадений, у чулымского, хорезмско-тюркского (староузбекского), древнекыпчакского - по 4%, у чувашского и средне-уйгурского - по 3%, у саларского, сибирско-татарского, долганского языков и языка фуюйских киргизов - по 2% полных совпадений, у халаджского и орхон-енисейского - по 1% полных совпадений.» [4]

По завершении данного проекта планировалась выпуск учебника и словаря ортатюрка. В группе указано, что автор уже завершил проект, следовательно либо идут доработки, либо идут сборы средств для выпуска трудов. [4]

В просторах интернета можно найти и другие группы в социальных сетях, которые также предлагают создать Ортатюрк, некоторые в своей группе активно делают публикации используя руническую письменность, некоторые же используют лишь латиницу. Есть также группы, которые также предлагают создать Ортатюрк с использованием методом математической и компьютерной лингвистики [6]. Дата создания группы в Фейсбук намного (3 мая 2016 года) позднее группы в Вконтакте (6 августа 2013). Также можно заметить, что в группе Фейсбук 4,7 тыс. участников, а в Вконтакте подписчиков 1308. Дальнейшее же исследование показало, что обе группы осведомлены о существование своих единомышленников.

В исследовании было замечено, что в общественном мнении есть группа людей, которые стремятся не создавать, а перенять свой язык, так как этот язык является наиболее активно-употребляемом в народе. Однако в этом варианте имеется ряд недостатков. Если выбрать один национальный язык, то теряется равноправие языков и наций. Все будут вынуждены изучать данный язык, таким образом народ будет тратить на это слишком много времени. Данный вариант естественно будет потери толерантных отношений остальной

части тюркского мира к этой группе. Если рассмотреть, создание общего искусственного тюркского языка, то можно увидеть на подобии него уже созданный в других языках, например на славянском или же на мировой жестовой язык. Второй уже употребляется на международных конференциях и семинарах. Если же рассмотреть тюркские языки, то у каждого языка можно найти общие точки соприкосновения, о которые либо забыты, либо уже не употребляется. Например, если возьмем слово «в прошлом году», которое на татарском звучит как «узган ел» или «былтыр», то в турецком языке «geçen sene» или «bildir». Суммируя все вышесказанное можно выдвинуть идею того, что нужно изначально тюркским народам изучить свои языки со всеми синонимами и словами, которые уже вышли из употребления. В таком случае Ортатюркский язык может быть и не будет казаться таким отдаленным от своего родного языка.

Литература

1. Banarlı Nihad Sami. Türkçenin sırları, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1999. с. 317.
2. Doğan Aksan. Anlambilimi ve Türk anlambilimi (Ana Çizgileriyle). Ankara: DTCF yay., 1987. с. 199.
3. Вконтакте. Ortatürk tili | Ортатюрк тили. (электронный ресурс). // <https://vk.com/ortaturkce> (дата просмотра 30.01.2021).
4. Онлайн словарь Glosbe. (электронный ресурс). // https://ru.glosbe.com/tr/mis_ort (дата просмотра 30.01.2021).
5. Фейсбук. Ortaturk tili - Язык ортатюрк - The language Ortaturk. (электронный ресурс). // <https://www.facebook.com/groups/117660641973811/> (дата просмотра 30.01.2021).

БАШЛАНГЫЧ СЫЙНЫФ УКУЧЫЛАРЫНДА ЭТНОМЭДЭНИ КОМПЕТЕНЦИЯ ФОРМАЛАШТЫРУ ЮЛЛАРЫ

Гайсина Р.С.

Алабуга шәһәренең 6 нчы номерлы мәктәбе
gaisina1972@inbox.ru

Аннотация. Статья посвящается описанию способов формирования этнокультурной компетенции у учащихся младших классов. Дается краткий обзор этнокультурного материала в современных учебниках татарского языка для начальных классов русскоязычных школ.

Ключевые слова. Этнокультурная компетенция, начальная школа, учебники.

Шәхеснең күпчелек сыйфатлары төсле үк, этномәдәни компетенция дә тумыштан килгән характеристика түгел, ул тәрбия һәм белем бирү процессында формалаша. Заманча педагогик тикшеренүләрдә башлангыч мәктәп яшендә, урта һәм югары сыйныфларда этномәдәни компетенция формалаштыру факторларын, шартларын, методларын, чараларын өйрәнүгә шактый игътибар бирелгән.

Безнең карашыбызча, әлеге компетенция формалаштыруны башлангыч мәктәптән алып югары сыйныфкача һәр этапта да индивидуаль үзенчәлекләргә ия өзлексез процесс буларак карау максатка ярашлы.

Галимнәрнең хезмәтләрендә еш кына башлангыч сыйныф укучылары белән тәрбия эше алып баруның нәтижәләгә ассызыклана. Мәсәлән, Р.А. Лахин болай дип яза: «кече мәктәп яшендәге бала организмының функциональ, психо-эмоциональ, интеллектуаль, әхлакый сфераларының үсеш процессында булуы тәрбия эшендәге уңышларга ирешүдә зур мөмкинлекләр бирә» [1: 18]. Димәк, башлангыч сыйныфта уку чоры этномәдәни компетенция формалаштыру өчен дә уңышлы вакыт булып санала.

Хәзерге вакытта мәктәпләрдә тормышка ашырыла торган тәрбияви процесс, күпсанлы традицион һәм инновацион алым һәм чаралардан файдаланып, нәтижәлелекне арттыру мөмкинлегенә ия. Әмма башлангыч сыйныф укучылары белән эшләүдә иң нәтижәле алым – уен, уен технологиясенә нигезлэнгән алымнар. Теләсә кайсы халыкның тарихи үсешендә үсеп килүче буынны олы тормышка әзерләү, тәрбияләү чарасы буларак иң элек уен кулланыла. Хәзерге вакытта да галимнәр, халык уенының тәрбия чарасы буларак потенциалы турында сөйләгәндә, «уен аркылы ижтимагый әһәмиятле сыйфатлар һәм күзаллаулар формалаша, әхлакый гамәлләргә сәләтлелек үстерелә, үз-үзенне тоту культурасы тәртипкә салына. Индивидуаль һәм күмәк уеннар вакытында балада дисциплинарлык, оешканлык, социаль-әхлакый нормаларны үтәүгә сәләтлелек кебек сыйфатлар ачыла», – дип язалар [1: 21]. Р.А. Лахин хәрәкәтле халык уеннары аркылы балада этномәдәни компетенциянең формалашуын эксперименталь рәвештә дәлилли, аеруча этномәдәни компетенциянең эмоциональ-мотивацион

компонентында уңай үзгәрешләр хасил булганын ассызыклай [1: 22]. Чынлап та, башлангыч сыйныф укучыларына этномәдәни компетенциянең әһәмияте турында чыгышлар ясау формальлек буларак кабул ителә ала, ә менә сыйныф белән, шау-гөр килеп, халыкта гасырлар буена сакланып килгән, балалар тарафыннан яратып уйналган уеннарны оештыру күпкә нәтижелерәк. Татар балалар фольклоры бу яктан бай уен фондына ия. Мәсәлән, башлангыч сыйныф укучыларының яшь үзенчәлекләренә туры килә торган «Борчак чәчеш», «Каравылчылар һәм куяннар», «Бау сикереш», «Токмач», «Җиз бүкән», «Алпавытың өйдәме?», «Син йөгәр» уеннары һ.б. Уеннарның кагыйдәләре Р.Ягъфәров хезмәтендә бирелгән [8].

Башлангыч сыйныф укучылары белән эшләгәндә, күмәк ижади эшләрнең тәрбияви мөмкинлекләрен истә тотарга кирәк. Мәсәлән, этномәдәни компетенция формалаштыруны максат итеп куйган очракта, башлангыч сыйныф укучылары белән викториналар үткәргә мөмкин. Галимнәр шулай ук башлангыч сыйныф укучылары белән әңгәмәләр уздыруның әһәмиятен дә ассызыклайлар [3: 32]. Мондый чараларның төп максаты – укучылар өчен аңлаешлы формада этномәдәни компетенция турында төшенчә бирү, этномәдәни тәҗрибәне аңларга һәм гомумиләштерергә ярдәм итү. Һәр әңгәмә бер конкрет темага багышланымга тиеш, теманың балалар өчен кызыклы булуы, проблемалы булуы шарт. Әмма, укытучы шунысын да онытмаска тиеш: педагогика фәнендә әңгәмәләр башка алым һәм чаралар белән берлектә үткәрелгәндә генә уңай нәтиҗә бирәләр, дигән фикер таралган [3: 37]. Шуна күрә, аларны видео карау, бирем эшләү, проблемалы ситуацияне чишү, анкета үткәрү һ.б.лар белән үрәп барымга кирәк. Әйттик, балаларның яшь үзенчәлекләренә туры килә торган видеоматериал тәкъдим итәргә мөмкин. Соңгы елларда электрон дәреслекләр, гомумән, интернет-ресурслар, CD-дисклар татар телендә эшләнгән сыйфатлы мультфильмнар белән баеды. «Туган тел», «Кызыклы шәкерт», «Шаян песи», «Ак бабай», «Кырлай», «Туган авыл», «Чукмар белән Тукмар», «Камыр батыр», «Өч кыз» эсәрләре буенча төшерелгән мультфильмнар татар халкының яшәү рәвеше, милли киёмнәр, милли ризыклар турында мәгълүмат бирүдә зур роль уйналар, классик җырчылар башкаруындагы җыр белән үрәлп биреләләр. Боларны карау укучыларда милли үзәң, милли горурлык һәм Татарстан халкы белән соклану тәрбияли, «Ак барс» мультфильмы дәүләт символикасына хөрмәтле караш формалаштыра.

Татарстан Республикасы – күпмилләтле республика. Татарлар һәм руслар анда халык саны ягыннан әйдәп баручылар рәтендә. Шуңа күрә этномәдәни кыйммәткә ия булган мәгълүмат, нигездә, шушы ике халыкның матди һәм рухи мәдәниятенә карый. Татарстанда яшәүче халыкларның этномәдәнияте белән таныштыру дәреслектәге текстлар аша тормышка ашырыла. Укучылар төрле татар һәм рус халык әкиятләре, мәкальләре белән танышалар. Әлбәттә, предмет үзенчәлекләренә һәм өйрәнү объектына бәйлә рәвештә, иң зур урынны татар халык авыз иҗаты үрнәкләре алып тора. Һәр сыйныфта да дәреслекләрдә тизәйткеч, мәкаль, әйтем, табышмак, әкият кебек жанрга караган эсәрләр яки

алардан өземтэлэр бирелә. Шулай ук рус фольклоры үрнәкләре дә дәрәслекләрдә урын ала. Мисал өчен, икенче сыйныфта «Шалкан» әкиятеннән өзек бирелә, әкиятне дәвам итеп сөйләргә кушыла һәм аннары грамматик бирем башкарыла [5: 108]. Татар халкы мәдәнияте үсешенә өлеш керткән, тарихыбызда зур урын алган шәхесләрдән дәрәслекләрдә Абдулла Алиш әкиятләреннән [7: 96], Сибгат Хәким шигырьләреннән өзекләр [6: 28] бирелә. Рус мәдәнияте үсешенә өлеш керткән шәхесләрдән К.Ушинский [6: 27], Л.Толстой [7: 91], А.Куприн әсәрләре кертелә [4: 48-49], И.Шишкин турында мәгълүмат бирелә [7: 76].

Этномәдәният милләтнең, халыкның әхлакый кыйммәтләрен, дөньяга карашын да үз эченә ала. Күзәтүебез күрсәткәнчә, дәрәслекләрдә дә, тәкъдим ителә торган мультимедиа әсбапларда да татар халкының сабыр, башка милләтләр белән дус-тату мөнәсбәттә яши белүенә басым ясала. Гомумән, төбәгебез халыклар дуслыгы хакимлек иткән урын буларак тасвирлана. Төрле грамматик темаларны өйрәнгәндә тәкъдим ителә торган текстлар моңа дәлил булып тора. Мәсәлән, өченче сыйныфта «Килеш кушымчалары» темасын өйрәнгәндә, «Tatarschool» сайтында «тыңлап аңлау» рубрикасындагы текстны карап китик: «Безнең илебез – дуслык иле. Әлмәттә күп төрле милләт кешеләре яши. Анда Әзербайжаннан атаклы нефтьчеләр килде. Башкортостанның оста нефтьчеләре дә үз эшен күрсәтте. Шулай ук Уралдан, Мәскәүдән һәм башка жирләрдән Татарстанга күп эшчеләр ярдәм итте» [2]. Еш булмаса да, дәрәслекләрдә Татарстанда яшәүче халыкларның танылган шагыйрьләре әсәрләреннән өзекләр кертелә. Мисал өчен, дүртенче сыйныфта чуаш халык шагыйре Пётр Хузангайның «Туган Татарстанга» шигыреннән өзек бирелә [6: 29]. Әмма Татарстанда яшәүче башка халык йолалары, гадәтләре, халык авыз ижаты белән таныштыру буенча эш дәрәслекләрдә юк дәрәжәсендә дип әйтер идек. Шуны истә тотып, укытучы үзе дә өстәмә эзләнүләр алып барырга, табышларын укучыларга тәкъдим итәргә тиеш, дип уйлыйбыз. Әлбәттә, бу эш укучыларның яш үзенчәлекләрен истә тотып башкарылырга тиеш. Мисал өчен, өченче сыйныфта сабан туге бәйрәме турындагы текст [7: 109] укылгач, биремнәр эшләнгәч, укытучы удмуртларның Гырон быдтон бәйрәме белән таныштыра ала.

Гомуми нәтижә ясап, шунны искәртәргә мөмкин: укучыларда этномәдәни компетенция формалаштыру юллары төрле: укытучы заманча технологияләрдән файдаланып, шулай ук ижади фикер йөртеп, тематик уеннар тәкъдим итә ала, төрле халык йолаларын чагыштыру эше оештырылырга да мөмкин, әмма төп таяныч – әлбәттә, дәрәслек.

Әдәбият

1. Лахин Р.А. Народная игра как средство социально-нравственного воспитания младших школьников и подростков (на материале традиционных игровых практик Кубани): дис. ... канд. пед. наук. – Курск, 2009. – 251 с.

2. Татар теле. Tatarschool. – URL: <http://tatarschool.ru/media/tth3>; (мөрәжәгать итү вакыты: 10.04.2020).

3. Тигунцова Г.Н., Федосова И.В. Формы воспитательной работы в начальной школе: учебно-методическое пособие. – Иркутск: ИГПУ, 2005. – 123 с.
4. Харисов Ф.Ф., Сиразиева Г.Д. Татар теле. Рус телендә башлангыч белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 1 нче с-ф. – Казан: Мәгариф-Вақыт, 2017. – 71 б.
5. Харисов Ф.Ф., Харисова Ч.М., Панова Е.А. Татар теле. Рус телендә башлангыч белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 2 нче с-ф. – Казан: Мәгариф-Вақыт, 2017. – 143 б.
6. Харисов Ф.Ф., Харисова Ч.М., Сәгъдиева Р.К., Гарипова В.А. Татар теле. Рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 4 с-ф. – Казан: Мәгариф – Вақыт, 2017. – 183 б.
7. Харисов Ф.Ф., Шакирова Г.Р., Сәгъдиева Р.К., Хисмәтова Л.К. Татар теле. Рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 3 с-ф. – Казан: Мәгариф – Вақыт, 2017. – 159 б.
8. Ягъфәров Р.Ф. Уен – күңел бәйрәме. Татар халкының күңел бәйрәме. – Казан: Мәгариф, 2009. – 159 б.

РУСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ 7-8 КЛАССОВ

Галиева Л. А.

Башкирский педагогический университет им М. Акмуллы
liliyagalieva160316@gmail.com

Аннотация. Статья представляет собой анализ формирования коммуникативной компетенции школьников при помощи фразеологии. Рассматриваются наиболее актуальные и применимые на уроках русского языка задания, а позже, на основе их анализа, составляется классификация заданий на формирование коммуникативной компетенции учащихся 7-8 классов.

Ключевые слова: фразеологизм, коммуникативная компетенция, учащиеся, задания.

Фразеология в школьном курсе русского языка имеет большой образовательный, развивающий и воспитательный потенциал. Русский язык как средство получения знаний в разных областях науки в наше время выходит на метапредметный уровень, и фразеология, как его неотъемлемый компонент, играет весомую роль в этом процессе. Поэтому важно отметить, что одна из главных задач педагога - показать учащимся широкую сферу функционирования в речи устойчивых языковых словосочетаний.

Фразеологизмы способствуют формированию коммуникативной компетенции учащихся, так как, во-первых, они отражают богатый исторический опыт народа, его материальную и духовную культуру, а, во-вторых, фразеологизм, благодаря своей экспрессивно-стилистической окраске, обладает большей выразительностью по сравнению со словом. Данный раздел русского языка может оптимизировать формирование коммуникативной компетенции учащихся, а также повысить филологическую культуру школьников.

Основные понятия и задачи фразеологии впервые были определены В. В. Виноградовым. Он описал основные типы фразеологизмов, наметил границы объекта изучения фразеологии. В школе этот раздел русского языка изучается с 1970 года. Её включение в качестве самостоятельного раздела в школьную программу по русскому языку повысило познавательную-практическую направленность курса, способствовало развитию интереса учащихся к русскому языку как к учебному предмету. При этом стоит отметить, что до сих пор ведутся споры о границе фразеологии как таковой, существует множество подходов к определению фразеологизма. Так, В. П. Жуков считает, что «фразеология представляет собой особый раздел лингвистики, в котором изучаются семантические, морфолого-синтаксические и стилистические особенности фразеологизмов», а основными признаками фразеологизма он считает идиоматичность, устойчивость, раздельноформленность, то есть внешнюю расчлененность фразеологизма на словесные компоненты. В то же

время исследователь А. М. Бабкин относит к признакам фразеологизмов устойчивость сочетания слов, смысловую целостность, переносное значение, экспрессивно-эмоциональную выразительность. Кроме того другими исследователями выделяются следующие признаки фразеологизма: мотивированность устойчивого оборота, способность создания ярких художественных образов и другое. Подводя небольшой итог, заметим, что в современной лингвистике сложилось несколько точек зрения на предмет фразеологии:

1. Расширенное понимание фразеологии (С. И. Ожегов, В. Л. Архангельский, А. В. Кунин и др.): включают в ее состав все словосочетания, обладающие признаками устойчивости.

2. Узкое понимание фразеологии (А. М. Бабкин, Ю. А. Гвоздарев и др.): включают в нее только номинативные единицы, функционально соотносимые со словом.

3. Направление, понимающее под предметом фразеологии все сочетания лексем (М. М. Копыленко, З. Д. Попова и др.).

При этом большинство современных исследователей сосредотачивают свое внимание на типизации лексических единиц и особенностях их появления с точки зрения семантики непроеизводных слов, образующих фразеологическое единство, а также ее изменения внутри неразрывного словосочетания. Стоит отметить, что данные исследования в большинстве своем направлены на рассмотрение общих типов как лексических, так и фразеологических единиц, на их характеристику с точки зрения контекстно-исторического и литературного пласта в зависимости от источника данной единицы. Мы же сосредоточимся на процессе формирования коммуникативной компетенции у учеников 7-8 классов при помощи изучения фразеологии.

В педагогических исследованиях отмечен тот факт, что в современном образовательном процессе школ действует система форм и методов работы, обеспечивающих достижение высоких результатов сформированности умений и навыков коммуникативной компетентности среди учащихся. Независимо от широкого спектра исследований проблем формирования коммуникативной компетентности, не существует однозначного определения данного феномена. В любом случае, она является многокомпонентным образованием, которое соединяет в себе когнитивный, эмоциональный и поведенческий компоненты. Сама же методическая система обучения фразеологии является элементом систем развития речи, потому что обеспечивает связь тематики фразеологизмов с темами по развитию речи. При данном подходе создаются условия для использования детьми усвоенных фразеологизмов в собственной речи, в создаваемых текстах.

Грамотность и культура речи является важным компонентом приобщения учеников к языку, который постигается им в историческом и современном аспектах. Раздел фразеологии при этом не только явно отражает историю русского языка, но и показывает современные тенденции его развития, поэтому на уроках важно рассматривать оба аспекта: исторический и современный.

Формирование коммуникативной компетенции при этом происходит при изучении трех типов фразеологических единиц: архаических, исторических и новых. Наше исследование было направлено на создание классификации заданий по фразеологии для учеников 7-8 классов с учетом вышеперечисленных тенденций и возможностей, а также их влиянием на формирование коммуникативной компетенции.

Перед тем, как представить свою классификацию заданий, приведем две классификации, на которые опиралось наше исследование. Во-первых, это классификация по методу Т. А. Ладыженской. В учебной программе данных авторов выделяются четыре направления усвоения знаний по фразеологии: формирование теоретической базы, развитие умения отличать фразеологизм от свободных сочетаний слов, умения находить фразеологические единицы, умения подбирать синонимы-фразеологизмы. В рамках данных направлений предлагаются такие типы заданий, как:

- 1) задания, направленные на формирование навыка поиска информации;
- 2) задания, направленные на формирование умения выявлять ФЕ в тексте;
- 3) задания, направленные на формирование умения давать толкование ФЕ;
- 4) задания, направленные на формирование умения подбирать синоним к фразеологизму;
- 5) задания, направленные на формирование умения различать ФЕ и свободные сочетания слов;
- 6) задания, направленные на формирование навыков словарной работы с ФЕ;
- 7) задания, направленные на формирование умения создавать новый текст и на его основе производить пересказ и другие.

Во-вторых, это классификация по методу Г. В. Михеевой. При разделении заданий на типы исследователь исходит непосредственно из цели формирования коммуникативной компетенции учащихся. Выделяются два коммуникативных составляющих: умение обосновать необходимость и уместность фразеологических единиц в речи, а также их грамотное употребление с учетом функций и изобразительных свойств фразеологизмов. На основе этого автор делает вывод о введении двух типов заданий: задания, направленные на формирование умений писать сочинение по фразеологизму и умения создавать эмоциональную окраску высказывания.

Итогом анализа вышеперечисленных классификаций стало создание 13 типов заданий, которые могут быть эффективны в систематическом использовании на уроках русского языка:

1. Направленные на умение выделять фразеологические единицы в тексте.
2. Направленные на умение давать толкование фразеологизмам.
3. Направленные на умение различать фразеологические единицы и свободные словосочетания.

4. Направленные на решение коммуникативно-ситуативных задач по поставленной проблеме.
5. Направленные на формирование умения создавать новый текст и на его основе производить пересказ.
6. Направленные на формирование навыка поиска информации о фразеологизме при помощи словарей.
7. Направленные на формирование навыка поиска нескольких вариантов разрешения ситуации и умения подбирать синонимы к фразеологизмам.
8. Направленные на формирование умения соотносить фразеологические единицы и их синонимы.
9. Направленные на формирование умения сочинять историю.
10. Направленные на формирование умения рассуждать на поставленную тему.
11. Направленные на формирование умения давать эмоциональную оценку.
12. Направленные на формирование умения работать в коллективе.
13. Направленные на формирование коммуникации между учителем и учениками.

Литература

1. Автономова С. И. К вопросу о системе работы по фразеологии в школе // Актуальные проблемы русской фразеологии: Межвузовский сборник научн. трудов / С. И. Автономова. – Л., 1983. – 132 с.
2. Антонова Л. В. Большой фразеологический словарь русского языка / Л. В. Антонова. – М.: Дом Славянской книги, 2010. – 928 с.
3. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке / В. Л. Архангельский. – Ростов н/Д.: Рост. ун-та, 1964. – 315 с.
4. Бабайцева В. В. Русский язык: теория, 5-11 кл. : учеб. для учеб. заведений с углубл. изуч. рус. яз. / В. В. Бабайцева. – М.: Дрофа, 1998. – 431 с.
5. Бабкин А. М. Лексикографическая разработка русской фразеологии / А. М. Бабкин. – Ленинград: Наука, 1970. – 76 с.
6. Балли Ш. Французская стилистика / пер. с фр. – 2-е изд., стереотипное / Ш. Балли. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 392 с.
7. Баранов М. Т. Методика лексики и фразеологии на уроках русского языка: Пособие для учителя / М. Т. Баранов. – М.: Просвещение, 1988. – 190 с.
8. Баранов М. Т. Русский язык: Справочные материалы: Учеб. пособие для учащихся / М. Т. Баранов, Т.А. Костяева, А. В. Прудникова; Под ред. Н.М. Шанского. М.: Просвещение, 1993. – 287 с.
9. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М.: Высш. шк., 1986. – 639с.
10. Воробьева Т. А. Изучение фразеологии в школе / Т. А. Воробьева. – Минск: БНТУ, 2017. – 324 с.
11. Гвоздарев Ю. А. Основы русского фразообразования / Ю. А. Гвоздарев. – Ростов н/Д.: Рост. ун-та, 1977. – 184 с.

12. Жуков В. П. Русская фразеология / В. П. Жуков. – М.: Высш. шк., 1986. – 309 с.
13. Клюева Г. Ю. Методика обучения лексике и фразеологии в культуроведческомаспекте: 5-6 класс / Г. Ю. Клюева. – М.: МПГУ, 2009. – 244 с.
14. Ладыженская Т. А. Развитие речи учащихся / Т. А. Ладыженская. – М.: Учпедгиз, 1960. – 135 с.
15. Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание / Б. А. Ларин. – М.: Просвещение, 1977. – 224 с.
16. Михеева Г. В. Теоретические и методические основы обучения региональной фразеологии / Г. В. Михеева. – Архангельск: КИРА, 2012. – 142 с.
17. Молотков А. И. Фразеологический словарь русского языка / А. И. Молотков. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 538 с.

ТАТАР ТЕЛЕ ҺӘМ ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ УҢАЙ МОТИВАЦИЯ ТУДЫРУ – БЕЛЕМ СЫЙФАТЫН АРТТЫРУ ЧАРАЛАРЫНЫҢ БЕРСЕ

Галиева Р.Т.
МАОУ «СОШ №20» ГО г. Стерлитамак
rimma7709@rambler.ru

Аннотация. В данной статье анализируется роль мотивации в системе образования в общем, и в частности, на уроках родного языка и литературы. Даются практические рекомендации по формированию и повышению мотивации у обучающихся.

Ключевые слова: мотивация, урок, познавательная активность, инновационные технологии.

Белем алуга мотивация хәзерге заманда һичшиксез үзәк мәсьәлә булып тора. Ни өчен уку чорында укучыларда белем алуга мотивация кими соң? Барлык балалар да мәктәпкә укырга дип киләләр һәм укырга теләләр. Тора-бара балалар белән нәрсә була, нигә бала өчен уку процессы авыр йөккә, кызыксыз эшкә әйләнә? Моңа кем гаепле, нишләргә? Иң мөһиме: белем алуга кызыксынучанлыкны ничек арттырырга?

Әлбәттә, баланың белемгә омтылышы һәм кызыксынуы белем эчтәлегенә бәйле булуын беркем дә инкаръ итми. Укучыларда уңай мотивациянең кимүе бүгенге көнгә кадәр актуаль проблема булып кала. Мотивациянең кимүе бигрәк тә яшүсмер вакытта күзәтелә.

Бу проблеманы хәл итүдә укытучы өчен иң мөһим бурыч булып укучыларны белем алуда төрле эшчәнлек төрләрен үзләштерүгә өйрәтү, фәнгә карата кызыксынучанлыкларын арттыру тора.

Укытучының заманча шартларга нигезләнеп эшләнгән нәтижәле алымнарын татар телен уку-укыту процессында дәрәс куллана белүе, укучыларда фәнгә карата уңай мотивация тудыра алуы – шундый таләпләрнең берсе.

Әлеге проблеманы чишүдә рус һәм татар телләрен укыту методикасы фәнендә әйдәп баручы галимнәрнең – Е. Литневская, В. Багрянцева, Е. Пассов, М. Зайцева, Ф. Вәлиева, Г. Саттаровның хезмәтләренә; Г. Муравьева, А. Панфилов, Н. Саттарова, С. Вәгыйзов, Р. Хәйдәрова, Н. Шәймәрданова, К. Фәтхуллова, С. Айдарова кебек авторларның тел дәрәсләрен заманча шартларда яңа технологияләр, методлар белән укыту тәҗрибәсе буенча язылган хезмәтләренә таяну мөһим.

Мотивация барлык укытучылар өчен дә катлаулы проблема булып тора. Укучының укуга иң югары мотивациясе – фәнгә карата ихтыяҗы, кызыксынучанлыгы. Россия психологларының әйтүләре буенча, укучының интеллектуаль активлыгына аның кызыксынучанлыгы юнәлеш бирә, чөнки ул игътибарлылык һәм фикерләү дәрәжәсенә йогынты ясый. Мотив (француз сүзе

– *motif*) – теләк тудыру, сәбәп булу; латин телендә – хәрәкәткә китерү, этәрү. Мотивация – кешене төп эшчәнлеккә этәрүче мотивлар жыйнагы.

Педагогика фәне бу төшенчәгә түбәндәгечә аңлатма бирә:

Мотивация – укучыларны танып белү эшчәнлегенә, белем эчтәлеген актив үзләштерүгә этәрә торган эшчәнлек төрләре, ысуллары һәм чаралары

Укуга мотивация – укучылар тарафыннан укуга максатка ирешү өчен күрсәтелә торган активлык. Укучылар өчен түбәндәге мотивлар (ихтияжлар) әһәмиятле һәм кирәкле исәпләнә:

- Танып-белү;
- коммуникатив;
- эмоциональ;
- үзүсеш;
- укучы позициясе;
- уңышка ирешү;
- тышкы (мактау, шөһрәт).

Белемгә мотивациянең үзенчәлеге шунда, эшчәнлек процессында укучы белемнәр үзләштерә һәм шөһрәт буларак формалаша. Уңышлы белем бирүнең төп шартларының берсе укуга ихтияж тудыру икәнлегендә дәлилләнгән.

Бу эштә укытучы тарафыннан түбәндәгеләрне исәпкә алынуы кирәк:

- укучыларның яшүзәнчәлекләрен исәпкә алу;
- укучыларның мөмкинлекләрен исәпкә алган эш төрләре куллану;
- максатка ирешүдә эш алымнарын укучы белән бергәләп сайлау;
- парларда, төркемнәрдә эшләү эш алымнарын куллану;
- мультимедиа, электрон ресурслар, презентацияләр һ.б. файдалану;
- уен элементларын кертү;
- дәрес бирүнең традицион булмаган формаларын куллану;
- үзара хезмәттәшлек һәм аңлашу атмосферасы тудыру;
- уңышка ирешү ситуациясе тудыру;
- укытучының укучы мөмкинлекләренә ышануы;
- укучыны кечкенә генә уңышлары өчен дә мактау;
- укучыларны үз эшчәнлекләрен дәрес баяли белергә өйрәтү;
- укытучының эмоциональ сөйләмә.

Мәктәпнең төп укыту формасы – дәрес. Дәрес, аны планлаштыру һәм үткәрү – бу укытуның һәр көнне аңлап, уйлап башкара торган эше. Дәрес – ул укытучының шөһри һәм һөнәри “көзгесе”, ижади остаханәсе. Һәрбер дәрескә укытучының педагогик системасын һәм нәтижеләрен күрергә була. Дәрескә яңача ачышлар туа, экспериментлар үткәрелә, проблемалар чишелә, хаталар ачыклана, ижади эзләнүләр алып барыла, уңышлы нәтижеләр ясала.

Дәрес ул – укучы өчен үсеш вакыты: кызыклы һәм мавыктыргыч “Белем дөнъясына” сәяхәт итү, фән баскычларынан биеклекләргә менү, аның серле һәм таныш булмаган сукмакларынан бару. Укытучы һәр дәресенә зур эзәрлек белән керә, кечкенә шөһрәтләрнең интеллектуаль, социаль, психик, физик һәм рухи сфераларын үстерүгә зур көч куя һәм махсус шартлар булдыра.

Дәрес ул – шәхси һәм социаль тормышның бер мизгеле һәм күренеше. Дәрес процесс буларак, ул – диалог, аралашу, шәхесара төрле мөнәсәбәтләргә керү, эшчәнлек башкару. Дәрес никадәр җанлы һәм кызыклы – укучыда фәнгә карата уңай мотивация шулкадәр югары.

Дәрес структурасын күзаллау, төзү бу очракта укытучыдан шактый ижадилык таләп итә. Укытучыга дәрес структурасы буенча төгәл күрсәтмә юк. Ул Федераль дәүләт гомуми белем бирү стандартында күтәрелгән мөһим таләпләрне исәпкә алып, дәрес структурасын үзе төзи. Әмма бер дәрес кысасында укытучы нинди нәтиҗәләргә ничек ирешсәен ачык күзалларга тиеш. Укучыга нәтиҗәле белем алу өчен эффектив ысуллар кулланып, уңай шартлар булдыру – укытучының бурычы һәм шул ук вакытта һөнәри осталыгын күрсәтү мөмкинлеген бирүче чара.

Укучыларның танып-белү эшчәнлеген активлаштыру һәм укучыларда уңай мотивация булдыру дәреснең һәр этабында тормышка ашырылырга тиеш.

Укучыларны кызыксындыруны тәмин итә торган кайбер нәтиҗәле алымнарда күзәтү ясап китик.

1. Оештыру, ягъни мотивлаштыру өлеше. Дәресне төрле мотивацион чаралар ярдәмендә башлап жибәрү. Мәсәлән, уңай халәт тудырырга ярдәм итә торган шигыр сөйләү, табышмаклар әйтү, бер-береңә матур сүзләр әйтешү, теләкләр, яхшы кәеф теләү, укучыларга исемнәре белән эндәшү, мактау сүзләре.

2. Уку материалын аңлатканда:

– сүз белән эшләү алымнары (сөйләү, сүзлек эше, әңгәмә, һ.б.);

– практик алымнар (күнегүләр, буклетлар, презентацияләр эшләү, электрон дәреслекләр куллану).

3. Фикерләү, уку эшчәнлегенә белән идарә иткәндә: проблемалы эзләнү методы (проблемалы сорау кую, проблемалы ситуация тудыру, парлы, группаларда эшләү, фәнни-тикшеренү эшләре).

Дәрестә дә, өй эше итеп тә эзләнү, тикшеренү, уйлану таләп иткән эшләр бирү нәтиҗәле.

4. Уку эшчәнлеген активлаштыру өчен дәресләрдә эмоциональлеккә ирешү, танып-белү уеннары, уңыш ситуациясе булдыру, үзара ярдәм оештыру бик отышлы алым була.

5. Өйгә эш бирү индивидуаль яки дифференциаль якын килүне сорый. Мәктәп баласы мәҗбүри итеп бирелгән өй эшен бик яратмый. Кимендә өч вариантта бирелгән һәм сайлап алу мөмкинлегенә булган эш теләп башкарыла. Бигрәк тә ижади биремнәргә укучы жаваплырак карый.

Компьютер, интерактив такта куллану дәресләренә тагы да мавыктыргыч, нәтиҗәле итәргә ярдәм итә. Интерактив такта белән эшләүче укытучы һәрвакыт укучыларның игътибар үзәгендә, сыйныф белән элемтәдә тора. Бу алым укучыларның белем сыйфатын үстерергә, яна материалны һәр балага жиңел, аңлаешлы итеп җиткерергә дә ярдәм итә.

Шулай ук татар теле дәресләрендә интернет-ресурсларны куллану уку, язу күнекмәләрен булдыру һәм үстерү, кирәкле материал табу, укучыларның сүзлек

запасын баету, татар телен өйрәнүгә мотив формалаштыру кебек дидактик бурычларны үтәргә мөмкинлек бирә.

Яңа технологияләр ярдәмендә телне өйрәнү укучыны тагын да активлаштыра, мөстәкыйльлек тәрбияли, фәнне югары дәрәжәдә үзләштерү, максатка омтылучанлык, информатив технологияләр дөньясында яңалыклар белән кызыксыну теләге уята.

Тел дәресләрендә проектлар методын куллану отышлы, чөнки проект эше – ул ниндидер идея, фикер өстендә, жентекле планлаштырылып, эзлекле эшләнү һәм эш азагында күзгә күренерлек нәтижә чыгару, билгеле бер тема буенча информацияне бер схемада күрсәтү. Проектлар методы укучы шәхесенә белем алуға ижади якин килүенә юнәлтелгән. Ул, теге яки бу проблеманы тирәнтен өйрәнү максатында, укытучы житекчелегендә эшләнә торган мөстәкыйль ижади эш. Укучы күзлегеннән караганда, проект ул – үзгә яисә төркем белән кызыклы нәрсә дә булса эшләнү карау мөмкинлегенә. Татар теле дәресләрендә укучылар проектлар эшлеләр: “Сүз турында хикәя”, “Сүзлек төзим”, схемалар, сүзләр тарихыннан чыгыш әзерләү, лингвистик темаларга сочинениеләр язучу, һ.б. Кроссвордлар, ребуслар, иллюстрацияләр, тестлар дәрескә карата кызыксыну уята; дәресләрне тагын да кызыктырак итә. Проекттагы информация һәр дәрсәтә укучының күз алдында була, кирәк вакытта ул аңа мөрәжәгать итә ала. Бу исә материалның хәтта йомшак укучылар тарафыннан да үзләштерелүен тәмин итә.

Нәтижеләрнең яхшы сыйфатына ирешүдә татар теле дәресләрендә уен технологиясе алымнарын куллануның ролен зур дип әйтә алабыз, чөнки мәктәп балаларының укуға, белем алуға омтылышын, кызыксынуын ныгытуда, аларның күзәтүчәнлеген арттыруда һәм ижади фикер йөртү сәләтен үстерүдә уеннар гаять зур әһәмияткә ия. Ә моның өчен мөмкинлекләр житекчелек. Әйтик, дәрсенә аерым этапларында төрле уен элементлары кертергә була. Дәресләрдә уен технологиясе уенга корылган төрле ситуацияләр аша тормышка ашырыла һәм уку эшчәнлегендә кызыксындыру, эшкә дәртләнү чарасы буларак файдаланыла.

Уңышка ирешү ситуациясе тудыру укучыларда үз мөмкинлекләренә ышанычны арттыра һәм белем алуға уңай мотивация булдыра. Күп кенә танылган педагоглар да уен методна зур игътибар биргәннәр. В.А. Сухомлинский: «Бала – үзенең табигате белән эзләнүче, дөнья ачуы. Шулай булгач, аның алдында тылсымлы дөнья бөтен төсләргә белән ачылсын. Бу төсләр ачык һәм дулкынландыргыч тавышларда, әкиятләрдә, уеннарда, баланың үз ижатында... Әкиятләр, фантазия, уен, баланың кабатланмас ижаты – болар барысы да бала йөрәгенә дәрсә юл...», – дигән. Телдән кулланыла торган уен элементлары язуда кыенлыктар кичерә торган укучы өчен уңышка ирешү юлы. Уенлы биремнәр акыл, йөгерек уй, хәтер үсешенә уңай йогынты ясый. Күп кенә уеннар белем белән беррәттән ихтияр көч, түземлек, уен кагыйдәләрен үтәүне таләп итә. Иң мөһиме: уен укучы алырга тиешле белемне бирә торган, аны актив белем алу эшчәнлегеннән игътибарын читкә юнәлтми торган булсын, киресенчә, укучыны актив акыл эшчәнлегенә китерсен.

Дәресләрдә әлегә алымнарны куллану түбәндәгә нәтижәләргә ирешергә мөмкинлек бирде:

- укучыларның сөйләм теле яхшырды, сүзлек запасы баеды;
- татар мәдәнияте, сәнгате, әдәбияты турында күзаллаулары үсте;
- укучыларның ижади эшчәнлегә артты;
- иң мөһиме – укучы дәрәскә теләп йөри башлады.

Ә теләк булган жирдә мөмкинлек арта, нәтижә дә яхшыра. Укучылар төрле конкурсларда, конференцияләрдә, фән олимпиадаларында призлы урыннар алалар.

Алда язылганнардан нәтижә ясап, шуны әйтергә була: педагогика фәнендә укыту-тәрбия процессы сыйфатын үстерергә булышлык итүче технологияләр шактый. Укытучының бурычы: яңалыклар агымында югалып калмыйча, дәрәс юнәлеш алу, укытучының һәр этабы өчен уку материалын аңлатуның иң уңышлы вариантын табу. Шуңа ук вакытта аларның бер-берсе белән ярашырга тиешлеген дә онытмау зарур.

Әдәбият

1. Зайцева М.В. Мотивация и некоторые пути её повышения. –М., ИД «Первое сентября», 2003.–23с.

2. Фәтхуллова К.С., Юсупова А.Ш., Денмөхәммәтова Э.Н. Татарча сөйләшк. –Казан: Татар.кит.нәшр.,2015.– 311 б.

3. Фәтхуллова К.С., Юсупова А.Ш., Денмөхәммәтова Э.Н. Татарча сөйләшәбез, укыйбыз, язабыз. Урта дәрәжә.–Казан: Татарстан Республикасы «Хәтер»нәшр., 2015. – 144 б.

4. Шәймәрданова Н. ФДББС шартларында татар теле һәм әдәбияты укытучыларының методик компетентлыгын камилләштерү // Мәгариф. – №3. – 2015.– 15-17 б.

КЕЙС-ТЕХНОЛОГИЯ ҺӘМ АНЫ ТАТАР ТЕЛЕН УКЫТУДА КУЛЛАНУ МӨМКИНЛЕКЛӘРЕ

Галимжанова Р.Ф.,
Башкортстан Республикасы Дүртөйле шәһәре
rufinagalimyanova@mail.ru

Аннотация. Яңа белемнәр алу һәм практик күнекмәләргә ия булу максатында бердәм информацион комплекс буларак кейс-технология мөмкинлекләре карала.

Терәк сүзләр: кейс-технология, кейс-метод, информацион комплекс.

“Кейс-стади” куллану – яңа белемнәр алу һәм практик күнекмәләргә ия булу мөмкинлегенә дигән сүз. Бу метод традицион методлардан принципияль рәвештә аерыла: укучы дәрәҗәсенең чышелешне эзләгәндә, проблема буенча фикер алышканда башка укучылар һәм укытучы белән тигез хокуклы. Ул “коры материал аңлату”дан коткара. Кейс буенча фикер алышу яхшы оештырылган булса, анда эмоция, ижади ярыш, көрәш шулкадәр күп була, хәтта аны мини-спектакль белән чагыштырып була.

Кейс методын куллануның эффективлыгы күп очракта укытучының уку-укыту процессын ничек оештыра, ничек идарә итә алуынан тора. Укытучы роле бик зур. Чөнки ул:

- кейс төзи яки әзерне куллана;
- укучыларны группаларга бүлә (4-6 кеше);
- укучыларны ситуация, чышелешне бәяләү системасы, үтәлу вакыты белән таныштыра;
- укучыларның группадагы эшчәнлеген оештыра, докладчыларны билгели;
- группаларда чышелешнең презентациясен үткәрә;
- гомуми дискуссия оештыра;
- ситуациягә гомуми анализ ясый һәм укучыларга бәя бирә.

Әлбәттә, кейс-технологияне куллану өчен иң беренче чиратта кейсның үзен төзәргә кирәк.

Кейс – ул бердәм информацион комплекс. Гадәттә, кейс өч өлештән тора: кейсны анализлау өчен ярдәмче информация; конкрет ситуация сурәтләмәсе; кейска биремнәр. Ул бастырылган, печатланып булган мөмкин (графиклар, таблицалар, диаграммалар, иллюстрацияләр, текст рәвешендә төрле информация). Мультимедиа-кейс куллану мөмкин (соңгы вакытта бик киң кулланыла, мәктәпнең техник базасына бәйле) һәм шулай ук видео-кейс. Ул фильм, аудио и видео материал булган мөмкин. Тик аның минусы – аны күп кабат карау мөмкинлегенә чикле булуы, шулай ук информациянең үзгәрүе һәм хаталар.

Кейс-технология белән эшләгәндә укытучы аеруча нәрсәгә игътибар итәргә тиеш? Беренчедән, укытучы өстәмә сораулар ярдәмендә юнәлеш бирә ала. Икенчедән, аерым очракларда үзе җавап бирергә мөмкин. Өченчедән,

кемдер проблема өстендә эшлэгәндә ул читтән генә күзәтеп тора, берни дә эшләми.

Кейс технологиясе белән эшне оештыру ике этапта алып барыла: эзерлек этабы һәм үткәрү этабы.

Эзерлек этабы – ул кейсны эзерләү этабы. Монда кейс өчен биремнәр төзелә, уку ситуациясе языла яки чынбарлыктан алынган, гадиләштерелгән ситуация китерелә. Аннары укучыларга анализ ясаганнан соң жавап бирер өчен сораулар төзелә.

Икенче этап – дәрестә кейс белән эшләү этабы.

Кейсларны үтәү түбәндәге тәртиптә башкарылырга мөмкин:

1. Кейс белән танышу (3-5 минут).

2. Проблемалаштыру – группада фикер алышу нәтижәсендә сюжетның каршылыгын, ана хас “сәер төгәлсезлек”не ачыклау (3-4 минут).

3. Проблеманы формалаштыру һәм иң яхшыларын сайлап алу (фронталь “ми штурмы” һәм фикер алышу) (3-4 минут).

4. Проблемалы сорауга карата гипотетик жаваплар табу (кечерәк группаларда “ми штурмы”) (3-4 минут).

5. Кейс информациясе нигезендә гипотезаны һәм башка чыганаclarны тикшерү (группада эш, 15 минутка кадәр). Укучыларга булган барлык әдәбият, дәрәслек, белешмәләрдән куллану мөмкинлегенә бирергә кирәк. Кайбер очракта укытучы дәрәслек, белешмәләрдә булмаган 1-2 бит чамасы кирәкле информацияне бастырып чыгарып эзерләп куярга мөмкин.

6. Нәтижә – презентация. Группага 3 минут.

7. Рефлексия. Кейсны чишү тәртибе (3-4 минут).

Татар теле дәрәсләрендә кейс-технологияләренә яңа темаларны өйрәнгәндә дә, кабатлау-гомумиләштерү дәрәсләрендә дә кулланырга мөмкин.

Практикадан чыгып шуны әйтергә мөмкин, белем бирү процессында кейс-технологияләр:

1. укучыларда белем алуга мотивацияне күтәрә;

2. укучыларның алга таба белем алуында һәм һөнәри эшчәнлекләрендә зарури булган интеллектуаль күнекмәләрен үстерергә ярдәм итә.

Кейс методын мөстәкыйль эшчәнлеккә эзер укучылар белән эшлэгәндә генә кулланырга мөмкин. Шуңа күрә кейс белән эшләүче укучы үзаллы һәм текст белән эшләү, аралаша белү, проблеманы чишү күнекмәләренә дә ия булырга тиеш. Укуга мотивациясе булмаган очракта укучы кейсларны өстән генә карап чыгу белән чикләнәргә мөмкин.

Үсмерләр өчен мөһим алшартлар дип үз-үзләрен аңлау, үзбәя бирү, үзаллылык, үзтәрбия, психологик һәм тойгылы иреге, үз шәхесенә юнәлтелгәнлек, каршы як симпатиясен дә әйтергә була. Менә шул чакта укучы уйландыра, кызыксындыра, фикер алышуга һәм бәхәскә чакыра торган эш төрләрен теләп башкара, берничә вариантта проблеманы чишү юлларын да эзләп таба.

Кейс-метод – теоретик белемне тормышта практик кулланырга ярдәм итүче инструмент. Укучыларда үзаллы фикерләү, тыңлый белү һәм аралашу

сэлэтен үстерү, анализлау, бэялэү, командада эшлэү, проблеманы хэл итү юлының иң эффектив юлын табу кебек күнекмэлэр булдырырга ярдэм итэ.

Методика бик күп төрлө күнекмэлэрне үстерергэ булыша. Боларның барсын бер фраза белэн аңлатып була – проблеманы ижади якин килеп чишү, анализ ситуациясен формалаштыру һәм карар кабул итү.

1. *Аналитик күнекмэлэр.* Информацияне аңлау, кабул итү, анализлау, тэкдим итү һәм табу, төшереп калдырылган өлөшне тулыландыру, аны тергезү, анык һәм ачык фикер йөртү кебек күнекмэлэрне булдыра. Югары сыйфатлы информация булганда соңгысы - анык һәм ачык фикер йөртү - бик мөһим.

2. *Практик күнекмэлэр.* Теоретик белемнэрне көндөлөк тормышта куллана белүне формалаштыра. Кейсның проблемасы реаль ситуациядәге проблемадан гадирәк булганлыктан, ул практикада теорияне, аның методларын, принципларын куллану күнекмэлэрен формалаштыруга ярдэм итэ.

3. *Ижади күнекмэлэр.* Логика белэн генә кейс-ситуацияне чишеп булмый. Альтернатив чишелешне генерацияләүдә ижади күнекмэлэрнең роле зур. Ижади күнекмэлэр эзләнүдән туа.

4. *Коммуникатив күнекмэлэр.* Әйләнэ-тирэдәгеләр белэн аралашу, дискуссия алып бару, әңгәмэдәшчәне инандыру осталыгына ия булу – барысы да коммуникатив күнекмэлэр. Күрсәтмә һәм башка төрлө медиа-чараларны куллану, группаларга берләшү, үз фикереңне яклау, оппонентларны ышандыру, кыска һәм төгөл отчет төзү кебек эшләр дә шул ук төргә карый..

5. *Социаль күнекмэлэр.* Фикер алышу барышында билгеле бер төр социаль күнекмэлэр формалаша: кешелэрнең эш-гамәленә бэя бирү, тыңлый белү, дискуссиядә катнашу яки башкаларның фикеренә аргумент китерә белү, үзеңне контрольдә тоту һ.б.

6. *Үз анализ күнекмэлэре.* Дискуссиядәге каршылык башкаларның һәм үз фикереңне аңлап кабул итэргә, аны анализларга ярдэм итэ. Әхлакый һәм этик проблемалар социаль күнекмэлэрне, аларның чишелешен формалаштыра.

Ситуацияне анализлаганда укытучы куя торган сораулар: “Сез нәрсә эшләдегез?”, “Эшнең кайсы аспекты дөресрәк булды?”, “Нәрсәне тагын да яхшырак эшләп була иде?”, “Сез бу проблеманы ничек чишәрсез?”, “Без нәрсә эшли алабыз?”, “Проблема нәрсәдә?”, “Проблеманы ничек хэл итэргә?”, “Әгәр ... нәрсә булырга мөмкин?”

Бүгенге көндә кейс-технология – иң уңышлы технологиялэрнең берсе һәм аны куллану мөмкинлекләре бик киң. Хэтта мәктәптә укытучыларга кейс-технологиялэрне кулланудан курыкмаска, ә аларны тагын да киңрәк кулланырга кирәклеген әйтәсе килә. Чөнки кейслар куллану конкрет белем һәм күнекмэлэрне булдыруга гына юнәлтелми, ә укучының гомуми, интеллектуаль һәм коммуникатив потенциалын үстерүне дә күз уңында тотта.

Кейслар үзенчәлекле уку-укыту технологиясе. Ул эзләнү-тикшеренү эшен дә, коллектив белем алу, индивидуаль һәм группада эшлэүне дә, проект технологиясенең специфик төре буларак укучылар эшчәнлеген уңышка да стимуллаштыра. ФДББС нәкъ менә шуларны күз уңында тотта.

Әдәбият

1. Гайфуллин В. Педагогик технологияләр // Мәгариф, 2000. – № 4. – Б.7-10.
2. Харисов Ф. Татар телен өйрәтүдә заманча технологияләр / Ф. Харисов, Ч. Харисова // Мәгариф. – Казан, 2002. – № 8. – Б.33-36.
3. Толочина (Демьянчук) О.Г. Кейс-технологии как один из инновационных методов образовательной среды // Режим доступа: <http://nsportal.ru/vuz/pedagogicheskie-nauki/library/2013/01/22/keys-tehnologii-kak-odin-iz-innovatsionnykh-metodov>

ТАТАР ТЕЛЕ БЕЛЕМЕНДӘ СИНОНИМНАРНЫ ӨЙРӘНҮ ТАРИХЫНА КҮЗӘТҮ

Галиуллина Г.Р.
Казан федераль университеты
caliullina@list.ru

Аннотация. В статье представлен краткий обзор изучения лексической синонимии в татарском языкознании.

Ключевые слова: татарский язык, синонимы, лексикология, семантика

Тел белемендә синонимияне өйрәнүгә багышланган шактый бай материал тупланган. Фәнни хезмәтләрдә синонимия күренешенең асылын аңлату, синонимнарны аерып чыгару критерийларын билгеләү, төрле телләрдә синонимнарның барлыкка килү һәм кулланылыш үзенчәлекләрен ачыклау мәсьәләләре үзәктә тора. Синонимия күренешенең телнең төрле катламнарында очравына бәйле рәвештә, аның асылын аңлатуда да төрлеләкләр күзәтелә. Билгеле булганча, синонимия күренеше лексикада гына түгел, грамматик һәм сүз ясалышы яссылыкларында да күзәтелә, һәм әлеге тел катламнарындагы синонимлык һәр очракта да бертөрле табигатькә ия түгел.

Тел белемендә синонимия күренешенең асылын аңлатуда ике төрле юнәлеш яшәп килә. Беренче юнәлеш вәкилләре (А.Б. Шапиро, А.Н. Гвоздев, Л.Н. Саркисова, П.С. Александров һ.б.) синонимнарны охшаш, әмма мәгънә төсмерләре белән аерыла торган берәмлекләр буларак билгеләләр. Икенче юнәлеш вәкилләре (В.В. Виноградов, Е.М. Галкина-Федорук, Л.А. Булаховский, Н.М. Шанский, Д.Э.Розенталь һ.б.) төп акцентны мәгънә тәңгәллегенә юнәлтәләр. Беренче юнәлеш вәкилләре мәгънә ягыннан тәңгәллекне кире каксалар, соңгылар исә синонимия нигезенә нәкъ семантик тәңгәллекне, мәгънәдәш сүзләрнең бер-берсен тулысынча һәм иркен алыштыра алу үзенчәлеген куялар [5, 155].

Татар тел белемендә парадигматик мөнәсәбәтләргә корылган төркемнәр арасында синонимия күренеше шактый өйрәнелгән санала. Беренчеләрдән булып татар теленең синонимик байлыгы Каюм Насыйринның «Кабуснамә» эсәрендә һәм сүзлекләрендә урын ала. «Ләһжәи татарии» сүзлеген төзегәндә галим татар теленең үз сүзләрен һәм алынмаларны синонимнар аша аңлатуны үзәккә ала [4].

1933 елда «Мәгариф» журналында Х. Сәлимнең «Бездә синонимнар һәм алар өстендә эшләр» мәкаләсе басыла. Әйтәргә кирәк, бу – татар теленең синонимнары өйрәнүгә багышланган беренче хезмәт. Автор татар телендә бу төр берәмлекләренең өйрәнелмәвен искәртеп, рус тел белемендә яшәгән билгеләмәләрнең дә төгәллек соравын искәртә һәм үзенең билгеләмәсен тәкъдим итә, синонимнарның үзенчәлекле сыйфатларын аера [5, 156].

1940 нчы елда В. Хангилдинның синонимнарның экспрессив-стилистик үзенчәлекләренә, барлыкка килүләренә багышланган ике мәкаләсе дөнья күрә.

Автор синонимнарның мәгънәви сыйфатларына, доминанта сүз мәсьәләренә карата да шактый тирәнтен мәгълүмат бирә. Татар тел белемендә бу төр берәмлекләренә тикшерүгә этәргән әлеге ике хезмәтнең әһәмияте зур [8; 9].

XX гасырның 40 нчы еллары ахырында синонимнар мәсьәләсе күренекле әдип, галим Ш. Рамазанов хезмәтләрендә яктыртыла башлый. Аның 1954 нче елда басылып чыккан «Татар теле буенча очерклар» хезмәте татар лексикологиясенә төрле якларын, шул исәптән, синонимия мәсьәләләрен дә шактый тулы яктырта. Галимнең синоним сүзләргә билгеләмәсе түбәндәгечә яңгырый: «Синонимнар, нигездә, бер төшенчәне белдерә торган, ләкин аваз төзелеше белән аерым сүзләр алар». Бу хезмәттә татар телендә синонимнарның барлыкка килү юлларыннан китап теле лексикасының халыкның жанлы сөйләм теле, диалекталь лексика белән кушылуына аерым аңлатыла.

Х.Курбатовның 1956 нчы елда басылган «Татар теленә синтаксис һәм стилистика мәсьәләләре» хезмәтен билгеләп үтәргә кирәк. Биредә синонимнарның стилистик вазифасына аерым игътибар бирелә [5, 157].

Татар теле синонимиясе өлкәсендә Ш. Ханбикова эшчәнлегенә аерым урын тота. Аның 1950-1980 нче еллар аралыгында дөнья күргән хезмәтләре һәм филология фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәжә алу максатыннан эшләнгән «Татар телендә синонимнар» дигән диссертациясе татар теле синонимиясенә багышланган фундаменталь хезмәтләрдән саналалар. Ш.С. Ханбикова татар теленә синонимнары буенча эшләнгән беренче сүзлекнең авторы да. Аның 1980 нче елда басылган «Татар телендә синонимия һәм сүзлекләр» хезмәте бүгенге көнгәчә татар теленә синонимиясен тирәнтен яктырткан хезмәт булып тора [7].

Татар теле лексикологиясе буенча дәрәслекләрендә Ф.С. Сафиуллина синонимнарны өйрәнүне яңа фәнни казанышлар нигезендә тагын да баета. Ш.Ханбикова белән авторлыкта 1999 елда галимәнең «Синонимнар сүзлегенә» басылып чыкты. Биредә хәзерге татар телендә кулланылган 4500 чамасы синонимик оя тупланган, доминанта сүз рус теленә тәржемәдә бирелгән, ахырда сүзләр күрсәткече бирелгән [6].

Татар теленә ономастик берәмлекләрен арасындагы синонимлык мәсьәләләре Г.Ф. Саттаровның хезмәтләрендә тирәнтен яктыртылган.

2009 нчы елда Г.К. Закированың «Алтын Урда чоры төрки-татар язма истәлекләрендә синонимнар» (рус телендә) монографиясе дөнья күрә. Алдарак автор әлеге темага кандидатлык диссертациясе яклай. Хезмәт үзенә һәм назәри, һәм гамәли яктан әһәмиятле булуы белән аерылып тора. Хәзерге тюркология һәм татар тел белемендә синонимнарны өйрәнү торышы, әлеге мәсьәләгә караган теоретик мәгълүмат, тарихи лексикологиягә кагылышлы мәсьәләләр, татар теленә синонимик фонды формалашу һәм үсеше әлеге хезмәттә тулы, эзлекле яктыртылган [3].

И.Б. Бәшированың 2010 нчы елда басылган «Татар әдәби теле. Семасиология» хезмәтенә шактый күләмле өлеше синонимнарға багышланган. Автор татар тел белеменә төрле катламнарда күзәтелгән синонимия мәсьәләләренә, аларның өйрәнелү торышына туктала. Галимә татар теле

лексикасының төрле катламнары мисалында синонимнарның кулланылу үзенчәлекләренә, әлеге төр сүзләр арасындагы мәгънә уртаклыгына, синонимик рәттә семантик бәйләнеш проблемаларына җитди анализ бирә [2].

2015 нче елда дөнья күргән «Татар лексикологиясе» фундаменталь хезмәтнең беренче томында телнең синонимик системасы җентекле анализлана. Биредә гомуми лексикологиядә өстенлек алган тенденцияләр, методологик алымнар нигезендә татар теленең синонимик системасының үсеш тенденцияләре, лексик синонимнарның төрләре һәм функциональ-стилистик вазифалары анализлана [5].

Югарыда аталган хезмәтләрдән тыш, хәзерге татар тел белемендә лексика, стилистика, поэтикага, грамматикага багышланган хезмәтләрдә, башка тел берәмлекләре белән беррәттән, синонимнарга тукталу еш күзәтелә.

Литература

1. Абдуллина Р.С. Сөйләм культурасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012.
2. Бәширова И.Б. Татар әдәби теле. Семасиология. – Казан, 2010.
3. Закирова Г.К. Синонимы в языке тюрко-татарских письменных памятников периода Золотой Орды. – Казань: Изд-во Казан. гос. технического ун-та, 2009.
4. Каюм Насыри. Сайланма әсәрләр. 4 томда. 3 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 382 б.
5. Татар лексикологиясе: өч томда /авт.: М.З.Зәкиев, Г.Р. Галиуллина, Р.Ф. Фәттахова, Ә.К. Булатова / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. – Казан: ТӘҺСИ, 2015. – Т. I. – 352 б.
6. Ханбикова Ш.С., Сафиуллина Ф.С. Синонимнар сүзлеге. – Казан: Хәтер, 1999.
7. Ханбикова Ш.С. Татар телендә синонимия һәм сүзлекләр. – Татар. кит. нәшр., 1980.
8. Хангилдин В.Н. Татар теленең синонимикасы // Совет мәктәбе. – Казан, 1940. - №11/12. – Б.45-52.
9. Хангилдин В.Н. Татар теленең лексик-морфологик синонимикасы // Казан дәүләт педагогия институты гыйльми язмалары. Өченче чыгарылыш. – Казан, 1940. – Б.47-51.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ В ПОЛИЛИНГВАЛЬНОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Гареева Р.Р., Гареева М.Р.

БГПУ им. М.Акмиллы

ru_gareeva@mail.ru , maryam.gareeva.97@inbox.ru

Аннотация: Очевидно, что язык существенно меняется прямо на глазах нашего поколения. Зачастую речь подростков и молодежи не понятна старшему поколению. Радоваться этому или огорчаться? Бороться с изменениями или принимать их? В статье описываются проблемы речевого использования молодежного сленга. Особое внимание уделяется раскрытию возможных причин проникновения данной лексики в язык.

Ключевые слова: язык, живая речь, молодежный сленг, компьютерный сленг, интернет, студенты.

Язык не является чем-то застывшим, раз и навсегда данным. Меняются эпохи, а вместе с ними меняется и язык: уходят в прошлое одни слова, появляются другие, меняются правила грамматики и фонетики, орфографии и пунктуации. Меняющиеся представления о правильном и эффективном использовании языка, доводимые порой до абсурда, можно обозначить словом мода. Иными словами, мода есть крайнее проявление вкуса, более индивидуальное, быстро проходящее, бросающееся в глаза и обычно вызывающее раздражение у старшей и консервативной части общества. Речевая мода, видимо, более связана с модой в других областях жизни, нежели языковой вкус – с общим вкусом эпохи. К сожалению, модное не всегда значит хорошее. Сегодня часто приходится наблюдать, что неверно понимаемая свобода слова привела к значительному снижению культуры слова.

«Опасность тут одна, – отмечает В.Г. Костомаров, – любая односторонняя крайность моды, любая халтура уродуют национальный вкус, а он, в свою очередь, меняет чутье языка, отравляет эстетическую флору настолько, что он способен низвести язык Тургенева до краснобайства или удручающей скудости» [1, с.307].

В связи с демократизацией общества язык XXI века очень изменился. На смену чистой и правильной речи пришёл резко раскрепостившийся, свободный язык нового времени. В язык вливается блатная музыка, забываются приличия и нормы. Люди весело жонглируют словами, впитывая иностранную лексику и экспериментируя над своей собственной. Своеобразная мода на жаргонизмы появилась и в СМИ, даже наиболее тиражные газеты считают возможным выносить в шапку на первой полосе слова, относящиеся к примитивным ругательствам. Пытаясь увеличить число подписчиков, слушателей, зрителей, некоторые современные газеты, журналы, радио- и телепрограммы слепо следуют за установившейся в сознании носителей языка речевой модой. А

люди, для которых радио и телевидение является авторитетом, привыкают к данной лексике и воспринимают её как нормированную.

Интернет и другие современные технологии диктуют свои ритмы, навязывают определённую эстетику и вводят в употребление специальные термины и их сленговые варианты: *гамить* (играть), *слить* (скопировать), *хайп* (шумиха, ажиотаж), *чилить* (отдыхать, ничего не делать), *го* (идём, давай), *жиза* (жизненно), ну и такие как *шиза*, *рофл*, *хз*, т.д., *крч*, *всм*.

Вообще же следует отметить, что сленговая лексика широко проникает в просторечие, и в то же время просторечная лексика легко получает сленговую маркированность. Таким образом, при классификации лексической единицы важно выявить, как она воспринимается носителем языка. Если говорящий маркирует слово как единицу общения в определенном микросоциуме, то перед нами соответствующий социолект, а потому речь должна идти о сленге. Например, слово *локалка* «локальная сеть» образовано как обыкновенное разговорное слово со сниженной стилистической окраской (ср.: *домашка*, *читалка*), однако воспринимается как «свое» слово в среде компьютерщиков, значит, перед нами – профессиональный жаргонизм. Следует отметить, что один и тот же человек может владеть несколькими лексическими подсистемами и использовать (в зависимости от ситуации общения) в учебном заведении – сленг своего вуза, в беседе с друзьями-программистами – сленг хакеров, на дискотеке – сленг хоперов и т.п.

Надо четко представлять себе, что во всех случаях, когда мы встречаемся со сленгизмами не в словаре, а в живой речи – это лишь отдельные включения на фоне нейтральной или фамильярной лексики. В сленге отражается образ жизни речевого коллектива, который его породил. Наиболее развитые семантические поля — «человек» (с дифференциацией по полу, родственным отношениям, по профессии, национальности), «внешность», «одежда», «жилище», «досуг» (вечеринка, выпивка, музыка, курение). Гораздо меньше сленгизмов, которые относятся к учению или работе молодежи. Сленг является одним из обязательных атрибутов социальной группы и выполняет не только функцию обособления социума (это отрицательная оценка сленга как нежелательного явления), но и функцию ее оформления, функцию выражения ценностей определенной субкультуры. С помощью языка носитель сленга отождествляет себя с какой-либо социальной группой и выражает ее идеалы.

Сейчас многие профессии требуют творческого подхода, поэтому всё более актуальным становится развитие в каждом молодом человеке не просто умения владеть словом (чтобы ясно и точно выразить свою мысль), а и нестандартного отношения к нему.

Молодежь чутко откликается на все перемены в обществе. На фоне всеобщей речевой неграмотности возникает социальный диалект людей в возрасте 13-22 лет, возникший из противопоставления себя не столько старшему поколению, сколько официальной системе и бытующий в среде городской учащейся молодежи.

Она возникает как некая возрастная особенность и необходимость в подсознательном закреплении и утверждении своих личностных прав. Подростки, говоря на своём языке, не только понимают друг друга, они объединены и в какой-то степени защищены от взрослого мира. При этом в большинстве случаев ребёнок и сам понимает абсурдность и несовершенство своей речи, но сленг помогает ему адаптироваться в сложной, а иногда и враждебной для него среде. Часто дети эпатируют взрослых, доказывая своё право на самостоятельность. Это возрастное и социальное разделение является вполне естественным. Например,

— А что, папа не *задонатит* (пожертвует) тебе на билет?

— Не, после вчерашнего – *не варик* (не вариант).

Одно из направлений Уфимского государственного колледжа технологии и дизайна – это дизайн по отраслям и информационные системы и программирование. Поэтому студенты, в своем большинстве – это яркие, экспрессивные, нестандартно мыслящие молодые люди. Нестандартность и творческая личность студентов выражается во всем: в мыслях, в одежде и, конечно же, в языке. Часто творческое отношение к делу идет в разрез с чистотой речи языковой личности, а использование в речи молодежного, частично, профессионального, сленга является потребностью молодых людей в самовыражении и встречном понимании.

Мы изучили молодежный сленг обучающихся колледжа и сделали следующие выводы:

Одно и то же слово может входить в различные групповые сленги, поскольку процесс заимствования в социальных диалектах достаточно активен. При этом со сменой групповой маркированности обычно происходит и изменение в семантике слова, изменение его смыслового объёма. Так, в сленге компьютерщиков *глюк* означает «сбой программы», а в молодежном сленге *глюк* употребляется в значении «видение, галлюцинация» или же сленг компьютерщиков *виндушник/винда* в молодежном сленге студентов означает «окно в расписании занятий». Часто речь студента-будущего программиста уже сегодня заполнен компьютерными сленгами и такая речь часто приводит преподавателя в недоумение. Приведем пример из речи студента: «чтобы полностью восстановить *комп*, лучше всего нужно *переставить форточки*, а чтобы нормально *аппнуться*, лучше заменить *мать* с камнем, *усилить мозги*, ну и *клаву* поменять и *мышь* на *зазерную*».

Не сильно отличается речь студента-программиста от речи студента-дизайнера. Последние, наряду со студенческим сленгом, типа креатив, реал, позитив, завал, админка, первак, студак, забить на пару, филонить, стрельнуть и т.д., часто используют и профессиональный сленг.

Далекому от данной профессии человеку сложно понять смысл данного разговора:

— В конце опять у тебя там *вдова* (одинокое слово, которое стоит отдельной строкой в конце абзаца) маячится?

— Да, и *поженить* (в дизайне: сочетать несколько вариантов из разных концепций, идей) не получилось.

Изучая проблему молодежного сленга, следует отметить, что молодежный сленг – это проявление «языковой болезни» – бездумности и отрицания норм, примитивизма и языкового атавизма, присущие молодому поколению. В определенный период роста молодежи не стоит заразиться этой болезнью, а следует, преодолев ее первобытную стихию, осознать достоинство и силу языка. Безусловно, для сбалансированного развития культуры современной речи является необходимым разработать единую стратегию и тактику в области языковой политики, предусматривающие, в частности, повышение культуры устного литературного слова, а также общую языковую компетенцию в общеобразовательных школах и гимназиях.

Литература

1. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. – СПб., 1999. – С.307.
2. Пеллих И.В. Молодежный сленг как социальная разновидность речи //
3. Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение, 2008 // Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/molodezhnyy-sleng-kak-sotsialnaya-raznovidnost-rechi/viewer>

ИНОВАЦИОННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Гареева Р.Р., Гиззатуллина А.Ф.
БГПУ им.М.Акмуллы
ru_gareeva@mail.ru, gizatullinaaig@mail.ru

Аннотация. В рамках данной статьи рассматриваются вопросы использования инновационных педагогических технологий на уроках татарского языка. Также статья содержит и конкретные методические рекомендации.

Ключевые слова: инновационная технология, татарский язык.

В современных условиях учебная деятельность учащихся организуется и с помощью инновационных технологий. Среди таких технологий выделяются информационно-коммуникационные технологии, игровые технологии, квест технология, кейс технология, проектная технология и т.д. Рассмотрим особенности включения некоторых из этих технологий в структуру урока татарского языка. Например, игровые технологии особенно эффективны в работе с начальными классами. Хотя, учебная деятельность и является основной деятельностью и особенностью которая отличает учащихся начальной школы от детей дошкольного возраста [3, 80], несомненно, тяга к игре сохраняется и в ученике младшей школы. Поэтому, учителя в целях обучения и развития постоянно используют игровые технологии. Например, в третьем классе при изучении темы «Сложные слова», педагог может предложить игру связанную с именами людей. Учитель разделяет учеников на две команды, каждая команда, исходя из сказанного учителем, пишет на доске одно имя. Скажем, первый вопрос может звучать следующим образом: «это – женское имя, первый компонент имени указывает, что девушка похожа на цветок, а второй компонент означает, что она очень нежная». Соответственно, команда для которой прозвучал этот вопрос пишет на доске татарское имя «Гөлназ» (Гульназ).

Учитель задаёт вопрос второй команде: «это – мужское имя, состоит из двух корней, значение – любящий свою страну, считающий её своим другом». Из второй команды один ученик пишет на доске имя «Илдус» (Ильдус). Если команда затрудняется ответить или допускает ошибку при написании имени, предыдущая команда получает право ответить два раза подряд.

На сегодняшний день очень большое внимание уделяется проектной технологии. Но следует отметить: эта технология не может быть применена на каждом уроке, так как она требует много времени и считается довольно трудной деятельностью. Всё же каждый учитель, в том числе и учитель татарского языка на протяжении учебного года, хотя бы один раз, но должен организовать проектную работу. В соответствии с этими требованиями во многих учебниках татарского языка присутствуют рубрики «проект», «мой проект». Например, при работе с учебником составленным Р.К.Сагдиевой и

Г.Ф.Харисовой для седьмых классов, предлагается следующий проект: «подготовь презентацию о любимом занятии или о профессии родителей» [4, 53].

Этот проект можно задать на дом и на следующем уроке оценить презентации и выступления ребят, также работу можно организовать и в группах. Учёные основными этапами проектной деятельности называют такие, как «работа над заданием проекта, выполнение проекта, выводы, защита проекта» [2, 11]. Как известно, при использовании проектной технологии, обязательным условием является возможность выбора понравившейся темы из предложенных тем. Исходя из этого, вышеприведённую тему из учебника можно развить в двух направлениях.

Скажем, первая группа, как и сказано в учебнике подготавливает презентацию о любимом занятии; вторую группу, возможно интересует профессии, ремесло древних предков, они могут провести исследование в этом направлении; третья группа может работать над информацией и презентацией относительно современных профессий; учащиеся четвёртой группы могут предложить сообщение и презентацию о профессиях которые можно освоить в школе либо во внешкольных организациях. Так как, этот проект предлагается в рамках изучения темы «Причастие», главным его условием является, чтобы каждая группа в своих выступлениях, презентациях использовала причастия. Приблизительный план работы мы показываем на примере первой группы. Скажем, учащиеся готовят проект на тему «Моё любимое занятие – вышивка». На этапе подготовки определяются цели проекта. Например, они могут быть следующими:

- 1) освоение особенностей причастия через творческий подход и представление их остальным посредством презентации;
- 2) собрать информацию о вышивке и сообщить другим;
- 3) побудить уважение к ручной работе.

Следует отметить: хотя целью уроков языка и является формирование языковой личности, в основном ведётся работа и по формированию лингвистической, коммуникативной компетенции. Вышивка, как любимое ручное занятие наших предков создаёт почву и для формирования этнокультурной компетенции.

На этапе выполнения проекта учащиеся работают с источниками информации: с помощью руководителя кружка «Вышивка» и интернета собирают информацию о методах вышивки; отбирают фотографии где изображены платья, салфетки, полотенце и т.д. выполненные в разных методиках вышивки; выбирают названия для слайдов; подчеркивают / выделяют использованные причастия.

На этапе выводов, в случае надобности вносятся поправки в готовую презентацию, подготавливают текст выступления.

На последнем этапе – презентации проекта, результат деятельности демонстрируется аудитории. Например слайды могут расположиться следующим образом: 1) *Чигү – иң матур, кызларны алдагы тормышка эзерли*

торган шөгыллярнең берсе (Вышивка – одно из самых красивых занятий, подготавливающей девушек к последующей жизни). 2) *Чигү белән бизәлгән альяпкыч* (Передник украшенный вышивкой). 3) *Шома чигү белән эшләнгән чәчәк* (Цветок выполненный гладкой вышивкой). 4) *Рококо чигүе ысулы белән эшләнгән чәчәк бәйләме* (Букет цветов выполненный посредством вышивки рококо). 5) *Ике яклап шома чигү ысулы белән эшләнгән күбәләк* (Бабочка выполненная посредством гладкой вышивки с двух сторон).

В остальных группах работу можно организовать примерно таким же образом.

А теперь обратимся к информационно-коммуникационным технологиям, которые вбирают в себя такие ресурсы как Интернет, аудио- и видеоматериалы, презентации, приложения, электронные книги и т.д. Скажем, в десятом классе на этапе закрепления знаний по разделу «Лексикология», с целью актуализации полученных знаний, предлагаются вопросы. Один из них звучит следующим образом: «*Татар телендә нинди сүзлекләр була? Алар ни өчен кирәк?*» [1, б. 38] (Какие бывают словари в татарском языке? Зачем они нужны). Положительная сторона вопроса заключается в том, что в учебнике десятого класса не повторяется материал про словари из учебника пятого класса, поэтому учащийся вынужден будет обратиться к дополнительным источникам. Ученики в беседе о словарях, могут воспользоваться «Электронным фондом словарей». Школьники образуя пары либо объединившись в малые группы, могут сделать экскурс по словарям изданным в последние годы. Также работу со словарями можно продолжить при изучении тем раздела «Словообразование». Хотя, в учебнике татарского языка и представлена информация о типах словообразования, о словообразовательных гнездах информации практически нет. Учитель может предложить задание: «Приведите примеры словообразовательных гнезд лексико-семантической группы «Человек».

Учащиеся воспользовавшись «Электронным фондом словарей» должны будут выписать несколько примеров. Ученик, в поисковике этого электронного ресурса пишет наименование связанное с человеком, это может быть нога, голова, рука, печень и т.д.

В заключении мне бы хотелось отметить: хотя учебники татарского языка и являются главной опорой учителя, они не успевают за каждым новшеством. Поэтому, учитель-новатор должен иметь в виду и инновационные технологии. Например, игровые технологии, выполнение проектов разного типа, информационно-коммуникационные технологии играют большую роль в учебной и познавательной деятельности современного учащегося.

Литература

1. Галиуллина Г.Р. Татар теле. 10 сыйныф: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). – Казан: Татар. кит нәшр., 2016. – 111 б.
2. Камаева Р.Б. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә яңа педагогик алымнар. – Алабуга: АДПУ нәшр., 2010. – 106 б.

3. Кулагина И.Ю. Психология детей младшего школьного возраста. – М.: Юрайт, 2020. – 291 с.

4. Сәгъдиева Р.К., Харисова Г.Ф. Татар теле: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүчеләр өчен). – Казан: “Мәгариф – Вақыт” нәшр., 2015. – 215 б.

5. Сүзлекләрнең электрон фонды. – URL: <http://suzlek.antat.ru/index.php>; мөрәжәгать итү вакыты: 09.02.2021.

ЛОГОПЕДИЧЕСКАЯ МНЕМОТЕХНИКА КАК СРЕДСТВО АКТИВИЗАЦИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЕТЕЙ

Гарифуллина Г. А.
МБДОУ «Детский сад №18 «Улыбка» г. Азнакаево РТ
guzel.almazovna@mail.ru

Аннотация В логопедической практике существует эффективная технология коррекции речи на основе мнемотехники. Мнемотехника – это система методов и приемов, облегчающих запоминание, способствующих образованию дополнительных ассоциаций об окружающем мире. При произнесении текста с опорой на красочную картинку, ученик непроизвольно запоминает информацию и активизирует речевую деятельность.

Ключевые слова: Приемы мнемотехники, развитие речи, дети с речевой патологией.

Актуальность проблемы состоит в том, что с каждым годом количество детей с речевыми патологиями имеет тенденцию к увеличению. Речевые нарушения отрицательно влияют на развитие интеллектуальных способностей, что снижает успеваемость в школе и является причиной школьной дезадаптации.

Человек с хорошей развитой речью легко вступает в общение, может понятно выражать свои мысли, договариваться с партнерами о совместной деятельности. Неясная речь весьма затрудняет взаимоотношения с окружающими.

Проблема стимулирует постоянный поиск новых идей и технологий, позволяющих оптимизировать коррекционную логопедическую работу, ускорить процесс формирования всех компонентов речи, когнитивных процессов, коммуникативных навыков.

Работая учителем-логопедом с дошкольниками, нужно учитывать, что у них наряду с недоразвитием речи страдают процессы внимания, памяти и образного мышления, а также и то, что в данное время дети перенасыщены информацией, необходимо, чтобы процесс обучения был для них интересным, занимательным и развивающим.

Мнемотехника позволяет контролировать процесс запоминания, сохранения и припоминания информации, требующей дословного повторения, тем самым способствуя развитию речи.

У детей с речевым недоразвитием очень важно развивать наглядно-образное мышление, используя картинки, символы, схемы, обогащать словарь, формировать связную речь. Логопедические мнемотехники представляют собой иллюстрированную последовательную систему мнемодорожек и мнемотаблиц, направленных на совершенствовании речи детей, для автоматизации и дифференциации звуков. Основой дорожек и схем послужили известные скороговорки, чистоговорки, прибаутки и стихи. При подборе

материала ставится цель не только исправить недостатки произношения, но и обогатить словарный запас, расширить кругозор, создать эмоционально благоприятный фон, развить память и мышление детей для более успешной подготовки их к обучению в школе. Дети, видя изображение заинтересованно повторяют за педагогом текст. При проговаривании скороговорок и стихов обучающиеся контролируют собственную речь. Разучивание текстов становится делом занимательным и интересным. Организация учебного процесса происходит в виде увлекательной игры.

По результатам логопедического мониторинга у детей отмечается положительная динамика в овладении правильным звукопроизношением, ускорением сроков автоматизации звуков. Значительно повышается объём памяти, улучшается распределение и устойчивость внимания, активизируется речемыслительная деятельность. Успехи в этом направлении безусловно содействуют повышению уровня развития речи.

Автоматизация и дифференциация шипящих звуков Ш, Ж, Ч, Щ

Шла по аллее мышка,
У мышки в лукошке пышки и шишки.
Саша дала Даше, миску каши и простокваши.

Ежу на ужин, жук да паук нужен.
У Ежа ежата
А у ужа ужата. [4, 113].

Черепаша, не скучая,
час сидит за чашкой чая. [2, 214].
В роще щебечут стрижи,
Чечетки, щеглы и чижи. [2, 244].

Два щенка щека к щеке –
Грызли щетку в уголке. [2, 244].

Литература

1. Барсукова Е.Л. Автоматизация звуков с использованием мнемодорожек.
2. //Логопед. — 2009. — №5. - С. 26
3. Крутий Е. Л. Волшебная логопедия. – Д.: Сталкер, 1999. – С. 214, 244
4. Маринчева Е.В. Инновационные формы и технологии, используемые в работе по коррекции речевых нарушений у дошкольников (электронный ресурс). // doshkolnik.ru/logopedia/13713.html (дата просмотра 08.02.2021).
5. Селиверстов В.И. Игры в логопедической работе с детьми. М.: Просвещение,1981. – С. 113

ОБУЧЕНИЕ РОДНОГО (ТАТАРСКОГО) ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Гарифуллина Л.И.
МАОУ «Прогимназия №29»
Landysh_mama@mail.ru

Аннотация. В данной статье приводятся размышления на тему преподавания родного (татарского) языка в начальных классах.

Ключевые слова: нация, литературный язык, разговорная речь, родной (татарский) язык, ученик, культура.

Одна из самых острых проблем современности – проблема сохранения национальных культур, особенно культур малых народов. Кроме того, сегодня остро встала проблема сохранения родных языков. Любой национальный язык непосредственно связан с формированием национального самосознания. В настоящее время особенно необходимо уважительное и тактичное отношение к национальному языку, этническому этикету, объектам национальной культуры и к духовности в целом, которая лежит в основе любого этноса и проявляется через родной язык.

Одна из основных задач обучения родному (татарскому) языку в начальной школе – развитие связной речи учащихся. Учитель, обучающий учащихся родному (татарскому) языку, не может считать свою задачу выполненной, если он не научит их грамотно читать, писать и говорить, т.е. хотя бы элементарно выражать свои мысли. Преподавание и изучение родного языка в школах преследует цель практического овладения языком. Поэтому для обучения школьников родному (татарскому) языку как второму необходима особая программа развития речи. Она должна быть построена на наблюдениях, на обогащении детей знаниями о языковой культуре своего народа, на развитии мышления и чувств ребенка, на практической и синтетической работе над языком, а не на теоретическом и аналитическом изучении языка. Это должна быть практика речи, а не теория языка.

Сколько угодно можно твердить, что это наш родной язык, что мы обязаны его знать, но это, к сожалению, не работает. В сознании наших родителей нет того понятия, что родной язык наша духовная культура, что каждый из нас несет ответственность за её будущее. Каждый родитель хочет видеть своего ребенка успешным, благополучным, воспитанным. Большая часть родителей считает, что для успешной карьеры и учебы родной язык является помехой. Важным моментом в сохранении родного языка является передача полученных знаний и ценного опыта подрастающему поколению. Самыми первыми учителями для ребенка являются его родители. Именно та речь, которая постоянно звучит в кругу семьи, лучше всего запомнится ребенком. Спустя годы, даже пожив долгое время в чужой стране и

вернувшись, этот язык будет легче вспомнить. Поэтому в национальных семьях очень важно говорить дома на своем родном языке.

Стоит проблема нехватки методической помощи. Например, учитель русского языка, зайдя в любой книжный магазин, может купить методическую книгу на любую тему, а вот учитель татарского языка не имеет столь огромного выбора. На сегодняшний день у нас мало специалистов, которые занимаются этой деятельностью. Стоит так же отметить ограниченное количество интернет - ресурсов на татарском языке и о культуре татарского народа. Я считаю, что должно появиться гораздо больше разных источников информации, чтобы ребенку в век информационных технологий было интересно обучаться татарскому языку.

Наиболее эффективным и результативным средством поддержания интереса детей и их родителей к изучению языка являются разнообразные уроки с применением современных технологий и инновационных методов. Источниками развития речи в школьном обучении являются чтение, наблюдение над окружающей действительностью, беседы с детьми, общение дома со взрослыми, специальное обучение нормам литературного языка на уроках и т. д.

Младшие школьники любят слушать стихи поэтов на татарском языке. Когда рассказывают им про наш язык, про наши обычаи и традиции, про нашу культуру, любовь к татарскому языку ещё сильнее разгорается в сердцах детей. На уроках литературы мы часто ставим сценки по тем или другим произведениям. Дети это очень любят. Сами готовят костюмы, готовят декорации и учат наизусть слова, чтобы им досталась та или иная роль. Очень важно знать свой предмет в совершенстве и преподавать его увлекательно, иметь в душе прекрасный идеал, высокую мечту и стремиться к ней, выходить из конфликтных ситуаций с достоинством и юмором. Я перед собой ставлю цель и достигаю результатов. А результат виден по итогам республиканских олимпиад.

Учитель должен обучить ребенка правильному произношению и правильному слушанию на основе развития речевого слуха. Он должен привить детям навыки слушания, чтения и пересказа на примере своего произношения. Обогащение же речи словами и оборотами обычно происходит в процессе наблюдений над природой, над трудом людей, общения друг с другом и бесед с учителем и т. д. Чтобы обогатить словарный запас учащихся, привить навыки правильного использования в речи новых слов из активного словаря и составления элементарных высказываний необходимо на каждом уроке уделять несколько минут наблюдениям за погодой, чтобы на вопрос учителя «Какая сегодня погода?» каждый из детей мог составлять высказывание из 2-3 предложений. Проводить почаще прогулки в парках, скверах или просто во дворе школы, проводить беседы об изменениях в природе, давая ответ на каждый вопрос учителя 2-3 предложениями, хотя бы один раз в неделю читать детям текст из 15-20 слов, комментировать его, дать пересказать каждому из учеников и на каждом уроке проводить краткую беседу по каждой из картин

учебника и составлять высказывания из 3-4 предложений. Затем необходимо выяснить, как повлияют прочитанные произведения, их пересказы, система работ по картинкам и наблюдениям на развитие словаря и связной речи учащихся.

Хороший результат дает вовлечение детей во внеклассные, общешкольные мероприятия. Становясь активными участниками таких мероприятий, как «Навруз», «Карга боткасы», «Сабантуй» и др., учащиеся детально знакомятся с порядком проведения мероприятий.

В будущем эти правила дети переносят в свою жизнь. Родителям эти мероприятия также интересны, т.к. их поколение выросло, не зная этих правил. Вовлечение детей в исследовательский процесс – изучение предметов одежды, быта, возможность подержать их в руках, раскрытие секретов и значения татарского орнамента на полотенцах, тубетейках, фартуках – пробуждает в детских душах чувство гордости, уважения и восхищения своим народом, своими предками. Большое значение придается в работе построению межкультурных коммуникаций. Так, например, традиционными для школы стали мероприятия «День родных языков», «Радуга культур». Здесь звучат песни и стихи на татарском и русских языках, показываются национальные танцы и другие элементы.

На результаты преподавания родных языков в школах влияют следующие составляющие учебно-воспитательного процесса:

Во-первых, родной язык в школах изучается как второй язык, когда мышление ребенка и его речевая деятельность уже сформировались на базе русского языка. Во-вторых, на данном этапе преподавание родного языка не ориентировано на то, что речь является средством коммуникации, средством общения. В-третьих, сами учителя не совсем точно представляют себе, какую цель преследует изучение родного языка в школах, и в полной мере не владеют методикой работы. В-четвертых, тексты в учебниках для школ сложны и не совсем способствуют развитию речи, а упражнения однотипны.

Таким образом, для решения проблем, обозначенных выше, считаю важными следующие моменты:

1. вести активную пропаганду среди родителей о значимости изучения родного языка;
2. использовать при изучении языка связь с историей народа, культурой;
3. соблюдать преемственную связь между «тремя китами» воспитания: родители – детский сад – школа.

Литература

1. Исаева Р.С. Играя изучаем татарский язык. Методическое пособие. – Набережные Челны, 2010. – 58 с.
3. Муяссарова И.Х. Отдохнем чуть-чуть: Физкультминутки и сюжетные игры (на татарском языке). – Казань, 1998. – 60 с.
4. Программа по обучению детей татарскому языку. – Казань: Школа, 2004. – 84 с
5. Шаехова Р.К Раз словечко, два словечко... занимаемо обучение татарскому языку. Методическое пособие, Казань, 2011г.

ХАЛЫК ҺӘМ АВТОР ЖЫРЛАРЫ

Гатауллина А. С.
182 нче политехник лицей
gataullina_79@list.ru

Аннотация. В статье рассматриваются особенности использования на уроках татарского языка и литературы произведений устного народного творчества, в частности, такого специфичного жанра как народные и авторские песни. С давних пор народ складывал песни, которые сопровождали людей в разные моменты жизни, от рождения до глубокой старости. Люди поют песни и на работе, и на различных праздниках. Эти песни бережно сохраняются в народной памяти и передаются от поколения к поколению.

Ключевые слова: устное народное творчество, народные песни, выражение чувств, душа народа, воспитательная роль.

Тел ул – кешеләрне дөнъядагы башка төрле жан ияләреннән аерып алып тора торган мөмкинчәлек бер күренеш. Ул – жәмгыятьне оештырып, кешеләрне үзара аралаштырып, аңлаштырып торучан куәтле чара да, сәнгать эсәрләрен ижат итүнең иң әһәмиятле коралы да. Һәм, ниһаять, камил, дәрәс, матур телнең үзен дә сәнгатьнең бер төре дип әйтеп булыр иде.

Менә шушы чиксез кыйммәтле тел хәзинәләреннән уңышлы файдалана беләбезме, аны даими рәвештә баета, үстерә барабызмы, аның жәүһәрләрен тутыкмаслык итеп чистартып, шомартып тора алабызмы икән без? Бүгенге көн өчен бу – бик әһәмиятле, актуаль сорау.

Кеше томышында аның бөтен гомере буена аерылгысыз төшенчәләр, кешеләр, әйберләр була. Мин шуларның берсе дип, аның туган телен саныйм. Ул – кешенең дөнъяга аваз салган минутыннан соңгы сулышына кадәр янәшә. Кеше дөнъяга беренче аваз салуга, аны тудырган ана үзенең сабыена туган телендә «балам» дип эндәшә. Баланың беренче әйткән сүзе дә туган телендә яңгырый. Кеше үзенең иң саф хисләрен бары тик туган телендә генә белдерә ала. Бөек Тукай юкка гына үзенең иң кадерле кешеләре эти-әниләренә рәхмәт сүзләрен, алар рухына багышлаган догаларын туган телендә белдермәгән.

Тел – кешеләрнең аралашуы өчен иң әһәмиятле чара. Ул – тормыш чыганагы, белем чишмәсе.

Халык авыз ижаты эсәрләре язу сәнгате туганчы ук барлыкка килгәннәр. Борынгы чорда жыр, бию, уеннар үзара үрелгән хәлдә ыруг, кәбилә ижаты буларак яши. Заманнар үтү белән кешеләрнең аңы да үсә бара. Шунның белән бергә халык авыз ижаты да үзгәреш кичерә, аның төрләре арта, эсәрләрдәге фикер тирәнәя бара. Алар мөстәкыйль сәнгать эсәре булып формалашалар. Халык авыз ижаты эсәрләренә жырлар, әкиятләр, бәетләр, эпослар һ.б. керә. Аларда халыкның уй-хыяллары, гаделлек өчен көрәш, якты килчәккә омтылышы гәүдәләнә. Шунлыктан фольклор эсәрләре һәркемгә якын, һәркемне дулкынландыра, яхшылыкка, әдәпле һәм намуслы булырга өнди.

Халык авыз ижаты эсәрләре – күмәк ижат жимеше. Аларның авторы билгеле булмый. Кемдә булса берәү жыр, мазәк яисә әкият чыгара икән алар шунда ук телдән телгә күчеп йөри башлый, әнә шулай яшәвен дәвам итә. Һәр башкаручы кеше мондый эсәрләргә үзенчә эшкәртә, эчтәлеген тулыландыра, сәнгатьчә матурлай, бизи.

Халык авыз ижатының барлык төрләре дә кешеләрнең тормыш турындагы уйлануларын, тәҗрибәсен һәм хыял омтылышларын чагылдыра. Шулай да әкият, табышмак, мазәк кебек жанрлар арасында жыр аерым бер урын алып тора. Әкиятне, мазәкне берәү сөйли, башкалар тыңлай. Табышмакны берәү әйтә, тыңлаучылар жавабын табарга тиеш була. Ә менә жырны кеше үзе өчен генә дә башкара ала. Күңеле тулып, моңайганда ул ялгызы гына жырлап юана. Яки кәефе күтәрәнгә булганда үзалдына нидер көйләп, куанып йөри. Кешенең жаны, рухы әнә шулай жыр булып телгә килә, моң булып чыңлай. Шулай итеп татар халык ижатының зур гына бер өлешен жырлар алып тора. Бу борын-борыннан шулай булган.

“Жыр – халык күңеленең һич тә тутыкмас вә күгәрмәс саф вә раушан көзгеседер. Бу бер төрле сихри көзгедер”, дигән Г.Тукай. Жырны беренче булып уйлап тапкан кеше, мөгаен, “менә мин жыр ижат иттем” дип уйламагандыр да. Ул кошлар сайраган, агач шаулаган, жил искән кебек, табигый итеп, үзе дә сизмәстән жырлап жибергәндер. Хис-кичереш булып жырның сүзләре дә, көе дә берьюлы күңеленән түгелгәндер. Әмма ул дөнъяның яктырып, киңәеп киткән сизми дә калган. Бу матурлыкны тагын да кабатлайсы килеп, якын кешесенә, туганнарына, дусларына да жырлап күрсәткән. Шулай итеп, жыр, канатлы кош кебек, дөнъяга таралган. Иң матурлары, башкалар яратып тыңлаганы, кушылып жырлаганы, күңелләрдән күңелләргә күчеп, камилләнгән барган. Анадан балага, буыннан-буынга тапшырылып, халыкның уртак байлыгы булып безнең көннәргә килеп житкән.

“Әни” дип теле ачылганчы ук, һәркем әнисенең бишек жырын ишетә, шулай итеп баланың күңел күзләре ачыла, матурлыкны, моңны танып башлай. Шуннан башап кешенең гомере буена жыр озатып йөри, якын сердәш тә, ышанычлы дус та һәм киртәләргә – чикләргә үтә торган хәбәрчә дә ул жыр. Жырлар сүзләренең эчтәлегә, көенең яңгырашы ягыннан берничә төркемгә аерылалар. Бу төрлелек жырның кайсы чорда ижат ителүенә, аның эчтәлегенә һәм башка сәбәпләргә бәйле. Борынгы халык көйләре, мазәлән, күбесе озын, моңлы көйләр. Аһ-зар да, сагыш та яңгырый аларда. Әмма кайгыларны жиңәрлек көчле рух та бар. Иң кайгылы жырларда да явызлык, усаллык юк. Жырлар бары тик мәрхәмәтле, рәхим-шәфкатьле булырга өйрәтә, татулыкка һәм бердәмлеккә чакыра.

Һәр заман үз жырларын тудыра дип әйтәбез. Бик борынгыдан ижат ителә килгән жырларны без эчтәлегенән, көенең озын, моңлы булуыннан танып алабыз. Аларның күбесен, борынгы бабаларыбыз жырлаган кебек, музыка коралларына кушылмыйча да жырлап була. Мондый вакытта без жырчының тавышын, көйдәгә һәр борылыш, бизәкне аеруча ишетәбез.

Хәзерге заманга яқынлашкан саен, җыр күмәк башкаруга һәм төрле уен коралларына яраклаша, көйләнә бара, яңгырашы, рухы да үзгәрә. Бүгенге халык иҗатчылары, махсус югары белемле композиторлар да борынғы көйләр матурлыгына, алардагы камиллеккә омтылалар.

Җыр кеше күңеленә иң нечкә кылларын тибрәтә, йөрәгендәге иң тирән уй хисләрен чагылдыра торган үзенчәлекле жанр. Җырлар - халык авыз ижатының иң күпсанлы һәм төрлелеге ягыннан да иң бай өлешен хасил итәләр. Музыка белгечләре, көенә үзенчәлегеннән чыгып, җырларны 4 төркемгә бүлеләр: авыл көйләре, озын көйләр, кыска көйләр, такмаклар.

Халык ижатын өйрәнүче галимнәр җырларның нинди унай белән көйдә башкарылуына карап, түбәндәге жанрларны билгелиләр: йола җырлары (мәсәлән, туй җырлары), уен җырлары, хезмәт җырлары, иҗтимагый тормышны чагылдырган җырлар, тормыш-көнкүреш җырлары, лирик җырлар.

Җырның эчтәлегенә, тематикасына карап та төркемләргә мөмкин. Җыр китаплары, гадәттә, шундый бүлекләрдән тора. Шушы төрлелек, жанр байлыгы җырларның халык тормышында аерылгысыз юлдаш булганлыгы, кешеләрен һәрдаим җырны кирәксенеп, аны иҗат итеп торуларын аңлата.

Халык авыз ижатының башка төрләреннән аерылмалы буларак, җыр сүз сәнгате генә түгел, ул көй белән, музыка сәнгате белән дә бәйле. Өстәвенә, әле җыр ул тагын бер осталыкны, тагын бер иҗатчыны таләп итә. Бу талант иясе – җырлаучы, башкаручы. Җырның ни дәрәжәдә моңлы, тәэсирле булуы җырчының тавышына, сәләтенә бәйле. Шулай да җырның иң әһәмиятле үзенчәлеген – аның әйләнә-тирәдәге тормышны матурлап, бизәп торудан тыш, һәркемнең күңелендә, һәр кешенең рухи байлыгы булып яшәвендә. Җырның көен, сүзләрен уйлап табучы да, аны башкаручы да үз кичерешләре, тормышына мөнәсәбәтләре турында сөйләләр.

Җыр кешенең эчке дөньясын, аның хисләрен һәм кичерешләрен чагылдыра. Халык ижаты әсәрләренең бу төре лирик жанрга керә. Җырлар элекке тормышның авыр, күлгәле якларын чагылдыру белән генә чикләнмиләр. Аларда яңа рухи хисләр, шәхес азатлыгы, халык идеаллары белән сугарылган изге теләкләр дә чагылган.

Җырларны халык тормышының реаль чагылышы, кеше күңелендәге хисләренә матур яңгырашы дип атарга мөмкин. Польш Лафарг болай ди: Халык җыры...Халык рухының үзенә бертөрле, ышанычлы һәм табигый гәүдәләнешне куанычында һәм шатлыгында аның юлдашы, аның белемнәренә, фәлсәфәсенә энциклопедиясе, милли тарихын ышанып тапшыра торган хәзинәсе ул”.

Җырларда кешенең бай рухи кичерешләре, аның тормышка булган актив мөнәсәбәте чагыла. Бу хәл бигрәк тә сюжетлы җырларда ачык күренә. Җырларда кешенең реаль тормыш вакыйгаларына карата булган эчке хисләре, шәхси кичерешләре һәм фикерләре, карашлары гомумиләштереп, ләкин һәркем күңеленә ярардай итеп әйтәләр. Кешенең энә шул реаль тормышта булган вакыйгалар нигезендә туган рухи кичерешләре җыр формасына кертелеп, элек-электән билгеле булган берәр көйгә яки бөтенләй яңа бер көйгә салынып

жырлана башлый. Әгәрдә ул жыр халык күңелен тибрәндерерлек, дулкынландырырлык була икән, андый жыр халык теленә кереп китү генә түгел, бәлки бик күп вариантларда жырлана торган коллектив иҗат җимешенә әверелә.

Халык авыз ижатының башка төрләре белән чагыштырганда, жырлар халык арасында иң күп таралган булулары белән аерылып торалар.

Тормышның бик күп төрле чакларын яктыртулары һәм тирән эчтәлекле булулары белән дә халык авыз ижаты әсәрләре арасында алар күренекле урынны тоталар. Халык үзенә меңнәрчә жырларында тигезлекне, хокук һәм шәхес иркен яклап чыккан, дуслык, туганлык, батырлык һәм бердәмлек кәргән мәсьәләләргә дә татар халык жырларында зур урын ала.

Халык лирикасының иң зур өлешен тәшкил иткән һәм халык арасында киң таралган мэхәббәт жырларын алып карыйк. Мэхәббәт жырлары халыкның гуманистик идеаллары белән бик мул сугарылганнар. Аларда кешенең кешегә булган тирән ихтирамы, кайнар мэхәббәте, гаять матур һәм чиксез көчле буяулар ярдәмендә әйтелә.

Мэхәббәт жырларының иң күпчелегендә кеше һәм аның матурлыгы, сафлыгы, табигатьтә булган иң гүзәл эйберләр белән чагыштырыла. Кешенең йөрәк ялкыны дип аталырга хаклы булган бу мэхәббәт жырларын халык бик борынгы заманнарда бирле туктаусыз иҗат итә килә, һәм аларда халыкның иртәге көнгә зур өмет һәм ышаныч белән каравы аңлашыла.

Борынгы заманнарда жырлар халыкның төрле горөф-гадәт йола бәйрәмнәрендә, күңел ачу вакытларында да үтәлгәннәр. Бигрәк тә туй һәм йола жырлары, уен һәм бию такмаклары халыкның билгеле бер тарихи чорларда ничек һәм нинди уй һәм нинди теләкләр белән яшәвен бик ачык чагылдыралар.

Жыр – татар халкының иң таралган, иң хөрмәтле иҗат җимеше. Жыр – бер-берсенә тыгыз бәйләнгән ике өлештән – көйдән һәм поэтик сүзләрдән тора. Жыр сөйләр өчен түгел, ә көйләр өчен чыгарыла. Әгәр халыкның моңлы, аһәңле матур көйләре аның тиңдәшсез һәм оста композитор булуы турында сөйләсәләр, шул көйләрнең нәфис сүзләре аның акыллы һәм талантлы шагыйрь булуын раслый.

Татар халкының жыр хәзинәсе үзенә күрә бер тарих ул. Анда без ерак гасырлар тавышын да, бүгенге көннәр аһәңен дә ишетәбез.

Жыр-берни белән дә чагыштырып булмаслык, Ходай кешеләргә бәһәсез җан авазы итеп иңдергән изге моң ул. Бары тик чын йөрәктән язылган жыр гына арыган күңелләргә җиңеллек китерә, җанны чистарта, көрәшкә дәшә, матурлыкка ишек ача.

Зур, чын жыр иксез-чиксез көчкә ия. Ул таныштыра, кавыштыра, авырудан дәвалый, хәтта бер-берен дошман күргәннәрне дә татуландыра, елата, юата.

ӘДӘБИЯТ

1. Фатих Урманче. Татар халык ижаты. – Казан, 2005. – 383 б.
2. Хәмит Ярми. Татар халкының поэтик ижаты. – Казан, 1967. – 245 б.

3. Балалар өчен шигырьләр, табышмаклар, әкиятләр. - Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2014.
3. Сайфулина Ф.С., Замалиева Л.Ф. Устное народное творчество: учебно-методическое пособие. – Тобольск: Тобольская государственная социально-педагогическая академия им. Д.И. Менделеева, 2013. – 199 с.
4. К. Миннуллин. Фольклор теле - шигърият теле. – Казан, 2001. - 220 б.

СПЕЦИФИКА ПУТЕШЕСТВИЯ КАК ЛИТЕРАТУРНОГО ЖАНРА В РОССИИ КОНЦА XIX ВЕКА

Гилязетдинова Г.Х., Абдрахманова Ю.Д.
Казанский федеральный университет
ggilaz@mail.ru, tfvteam@gmail.com

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию особенностей литературного жанра «путешествие» на материале известного памятника письменности XIX века «Путешествие на Восток Его Императорского Высочества государя наследника цесаревича» Э.Э. Ухтомского, содержащего подробное описание истории, культуры и религии народов Востока.

Ключевые слова: литературный жанр «путешествие», путешествие на Восток Николая II, ориентализм.

К XIX веку в текстах путешественников была освоена и описана преобладающая часть европейских стран, это в свою очередь породило заинтересованность в изучении экзотических стран среди путешественников. Именно точное описание истории, культуры и религий стран Востока, являющего собой экзотику в то время, позволило считать труды в жанре путешествия достоверными. Интерес человека конца XIX века и начала XX века к экзотике, безусловно связан с отсутствием достаточных сведений о Востоке. Направление путешествия как литературного жанра в эпоху XIX века отличилось не только увлечением экзотическими странами, но и описанием путешествий по родной стране.

Литературе XIX века характерен ориентализм, то есть сосредоточенность на Востоке. Россия идентифицировала себя одновременно частью как Европы, так и Азии, именно такая идентификация полностью зависела от положения дел в Европе, её шаткой имперской идентичности. Непостоянность России накладывала отпечаток на и без того сложные взаимоотношения России с Азией как в военном, так и культурном планах. Образ Востока в представлении России менялся с течением времени под влиянием событий во внутренней и внешней политике. В начале XIX века образ Востока был по большей части продуктом воображения писателей. Так, в ранних представлениях писателей Восток изображался чуждой цивилизацией, полностью отличающейся от привычной Европы. Однако после завоевания Россией Средней Азии возник совершенно иной образ Востока, породивший уникальный востоковедческий дискурс в литературе за рамками романтизма. В отличие от ранних представлений, на рубеже XX века Азия частично представляла собой основу Российской Империи наравне с Европой. Такое видение Азии было создано с целью укрепления отношений между Россией и Азией и развития идеи, что Россия, являясь уникальным самостоятельным государством, вобрала в себя культурное влияние и Европы, и Азии и стала независимым элементом, связующим страны на Евразийском континенте [1:140].

Путешествия – это тексты путешественников, которые создают образы государств, местностей и городов. Невозможно не оценить роль текстов путешественников в русской литературе: при помощи них читателями осмысливались неизвестные до того территории. Такие литературные произведения изменяли стандартные формы рассказа, романа и повести, а сюжеты часто разворачивались в вымышленных частично или полностью путешествиях.

Изначально путевые записки представляли собой описание путешествий юношей, уехавших за границу в поисках знаний. Так называемые, академические скитания, путешествия с целью изучения стран, которые наиболее подходили для обучения, были популярны среди интеллигентной молодежи [2:19]. Интерес к такому типу путешествий, несомненно, оказал влияние и на литературу. В основном путешественники в своих текстах описывали встречи или события, которые казались наиболее экзотическими или яркими, что привело в свою очередь к сомнениям в их достоверности.

Со временем тексты жанра путешествие стали носить регулярный характер, поскольку писатели пытались систематизировать знания, которые они собирали в пути. Возник новый подход к науке, который подчеркивал необходимость приобретения знаний посредством научных наблюдений. Фрэнсис Бэкон также подчеркивал связь между путешествиями и знаниями, полагая, что путешествия представляют собой форму натурфилософии [3: 293]. Такие идеи вдохновили на многочисленные поездки в далекие страны с целью сбора доказательств того, что европейские ученые должны были классифицировать различные сведения. Однако путешествие как литературный жанр вышло за рамки канона.

После XVIII века жанр путешествия развивался в двух отдельных направлениях: художественном и научном. Тексты путешествий, в которых преобладали чувства и эмоция над холодным изображением действительности, оказались чрезвычайно популярны по всей Европе. Тем не менее, в них присутствовали элементы, присущие больше научному типу путешествий, то есть и в художественном типе путешествий авторы стремились показать больше достоверного, чем выдуманного. Число путешествующих за границу в XIX веке увеличилось в результате популярности Гранд-тура в России, обязательной поездки юношей из аристократических семей в образовательных целях. Такой рост вызван сознательным подражанием русской молодежи европейской моде.

В XIX веке путевые заметки все больше отождествлялись с интересами и заботами европейских обществ, кто хотел поставить неевропейский мир в положение, в котором он мог бы подвергаться влиянию, эксплуатации или, в некоторых случаях, прямому контролю. Как и Западная Европа, Россия участвовала в картировании других стран в своих целях и использовала путевые заметки как средство самовыражения. Раннее светское русское письмо о путешествиях развивалось очень похоже на западноевропейское, хотя произошло это несколько позже.

Самые ранние светские путешествия были совершены во времена

правления Петра Великого, и, как и в случае с первыми французскими и английскими путешественниками, эти путешествия были предприняты с целью сбора знаний [4:111]. Первые путешественники отправлялись в Западную Европу для приобретения технических знаний, которых не было на родине. И дневники путешествий, и переписка, вдохновленная Гранд-туром, помогли сделать путешествия не только предметом, о котором стоит писать, но и тем, что чрезвычайно популярно среди публики. Чтобы путевые заметки стали признанным литературным жанром в Западной Европе, потребовалось внимание большинства выдающихся культурных и интеллектуальных личностей того периода. Для всех писателей и мыслителей путешествие, реальное или воображаемое, давало критический выход политическим, социальным и философским комментариям, способ затемнять явную референцию за дымовой завесой аллегории и воображения.

Путешествие как литературный жанр активно развивается в XIX веке, золотой порой считается период середины XIX – начала XX века. Для него характерно описание нравов, быта не только зарубежных стран, но и дальних территорий России, что значительно отличалось от сухого, лишённого деталей описания пути, застолий и экзотики ближних стран в начале века.

Золотая эпоха путешествий отличалась любовью к красочному изображению пейзажей и ландшафтов, изображением быта, однако в текстах путешественников иногда приводились сравнения культуры России с зарубежными государствами. Всё меняется к концу XIX века, когда путешествие представляет собой не просто знакомство с другой культурой, а шанс обдумать жизнь и взглянуть по-новому на мир. Страсть к путешествиям, присущая героя путешествий начала эпохи, сменяется суровой реальностью. Писатели показывают трудный жизненный путь героя в скитаниях в поисках смысла жизни.

Развитие литературного жанра «путешествие» тесно связано с таким событием как восточное путешествие Николая II на Восток. Путешествие на Восток Николая II, последнего императора России и представителя династии Романовых, стало важным событием в истории России. Оно существенно отличалось от предыдущих путешествий династии Романовых не только масштабностью, но и направлением, ведь до этого ездили исключительно в Европу. Кorteж наследника престола особенно встречали в Сибири: народ тщательно готовился к приезду будущего императора. Путешествие на Восток Николая II неоднократно становилось объектом для исследования в области истории.

Большую роль в развитии жанра путешествие в России XIX века сыграл князь Э.Э. Ухтомский, автор труда «Путешествие на Восток наследника цесаревича». Эспер Эсперович утверждал, что существует особое сродство духа между Россией и Востоком. Очевидно, что князь перенял любовь к Востоку от своего отца, Эспера Алексеевича Ухтомского, сначала прославившегося своим участием в походе Унковского в Японию, а затем и основанием Товарищества Русского Восточного пароходства. Именно благодаря Э.Э. Ухтомскому,

российское общество заинтересовалось Востоком.

Текст, написанный приближенным Николая II, Эспером Эсперовичем Ухтомским, в русском языкознании не был до сих пор изучен, поэтому представляет собой важный материал не только для исследования, но и вклада в понимание русской документалистики в целом. Исследование литературного произведения Э.Э. Ухтомского обусловлено недостаточной изученностью текстов путешественников XIX века, что представляет трудности в определении жанра текстов. Так, текст Э.Э. Ухтомского «*Путешествие на Восток Его Императорского Высочества государя наследника цесаревича*» характеризуется наличием различных форм отражения действительности – от историографического принципа сообщения в событии до художественных приемов изображения события.

Произведение Э.Э. Ухтомского, безусловно, является ценным памятником литературы, включающего в себя сведения по этнографии, религии и истории восточных народов. «*Путешествие на Восток наследника цесаревича*» получило известность не только на территории Российской Империи, но и за ее пределами и было переведено на немецкий, английский и французский языки. Нельзя не отметить тот факт, что труд включал в себя собрание сведений о буддизме Восточной Сибири, которое считалось наиболее полным собранием предметов буддизма до 1917 года.

«*Путешествие на Восток наследника цесаревича*» – это произведение, в котором гармонирует биографическая проза и мемуары, и в свою очередь отражающее в себе историю государств, неизвестных до того русского человеку. Повествование ведется от первого лица и отличается разнообразием тематики и богатством материала. Труд Э.Э. Ухтомского включает в себя описание путешествия Николая II, которое продолжалось в течение трехсот дней, с октября 1890 по август 1891. За время путешествия наследник российского престола с князем Ухтомским посетили ряд стран, в числе которых были: Греция, Индия, Япония, Китай и большая часть Сибири. Поездка стала не только важным этапом в подготовке будущего императора и дипломатически значимым для России мероприятием, но и повлияла на направление путешествия как литературного жанра, его развитие [5].

В своей работе автор в форме дневников описывает города, памятники культуры, рассказывает о повседневном быте и развлечениях путешественников, восхищается археологическими памятниками Олимпии и Афин. Помимо описания хода путешествия, Э.Э. Ухтомский акцентирует внимание читателя на колорите Сибири: народах, проживающих на этой территории, их верованиях, особое место уделяя буддизму и шаманизму. Более того, автор подробно рассказывает о строительстве Транссибирской магистрали, в закладке которой участвовал и сам Николай Александрович.

Наличие деталей о жизни народов позволяет говорить о том, что труд Э.Э. Ухтомского является особенным в своем роде. Так, автор подробно рассматривает особенности государств, местные реалии, интересуется жизнью обычного народа, их труде и образе жизни. В произведении можно заметить

большое количество личных историй людей, встретившихся свите на пути, а также детали жизни людей, отправленных на каторгу [6:281].

Русская литература не могла оставаться прежней после того, как вобрала в себя образы путешествий. С появлением нового литературного жанра образы географических объектов стали обыденным средством выражения отношения автора к миру в литературе. Путешествие превратилось не только в литературный приём, но и стало новой литературной метафорой. Хотя и в текстах путешественников иногда стирается грань между реально существующими и вымышленными странами и географическими объектами, но путь и пространство устанавливают сюжет и выступают самостоятельными героями. Путешествие как образ стало опорой практически всех литературных жанров впоследствии. Важным для развития путешествия как литературного жанра стало произведение приближенного цесаревича Э.Э. Ухтомского, которое отличалось от предыдущих памятников литературы подобного жанра изобилием деталей быта и образа жизни народов Сибири и Востока и направлением: к концу XIX века «Путешествие на Восток Его Императорского Высочества государя наследника цесаревича» было наиболее полным собранием сведений о Востоке в русской литературе.

Литература

1. Brower D.R. *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917* / D.R. Brower, E.J. Lazzerini. – Bloomington: Indiana University Press, 1997. – 368 p.
2. Porter Dennis. *Haunted Journeys: Desire and Transgression in European Travel Writing*. – NJ.: Princeton University Press, 1991. – 360 p.
3. Бэкон Фрэнсис. *Новый Органон*. М.: Рипол Классик, 2018. – 364 с.
4. Мамуркина О.В. Травелог в русской литературной традиции: стратегия текстопорождения // *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 9 (27), ч. 2. – С. 110-113.
5. Ухтомский Э.Э. *Путешествие на Восток Его Императорского Высочества государя наследника цесаревича, 1890-1891: [в 3 т., 6 ч.] / авт.-изд. Э. Э. Ухтомский*. – Санкт-Петербург, 1893-1897.
6. Шачкова В.А. Путешествие как жанр художественной литературы: вопросы теории // *Вестник Нижегородского государственного университета имени Н.И. Лобачевского*. – Н. Новгород: Изд-во ННГУ им. Н. И. Лобачевского. – 2008. – № 3. – С. 277-282.

ИНТЕРАКТИВНЫЙ ПОДХОД ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО И МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Гилязова Р.Р., Ашрапова А.Х.
Казанский федеральный университет
tatarandlanguages@gmail.com,
rizalya.gilyazova@mail.ru

Аннотация: в статье рассматривается возможность использования методики интерактивного обучения в детском саду и начальной школе для изучения английского языка, раскрываются основные понятия касательно темы, приводятся задачи и преимущества ведения интерактивных тетрадей и их применение в изучении разделов грамматики, лексики, говорения. Данный вопрос на сегодняшний день актуален ввиду популярности интерактивных новшеств.

Ключевые слова: интерактивное обучение, интерактивная тетрадь, познавательная деятельность, самостоятельность.

Современное образование всё больше нацелено на то, чтобы воспитать у школьников положительное отношение и интерес к процессу обучения. Следовательно, многие преподаватели ищут способы, позволяющие удержать внимание детей на предмете и мотивирующих на получение знаний. Мастерство современного педагога заключается в активации познавательной деятельности учащихся, стимулировании интереса к процессу обучения.

Среди множества современных идей и технологий преподавания одним из действенных методов является методика интерактивного обучения. Интерактивное обучение – это способ познания, при которой учащиеся взаимодействуют друг с другом, обмениваются информацией, оценивают действия друг друга и свое собственное поведение, совместно решают проблемы, моделируют ситуации и погружаются в них [7, 24].

Интерактивное обучение в сравнении с другими формами обучения, наиболее точно отвечает потребностям современного мира в подготовке квалифицированных кадров, способных адаптироваться под постоянно изменяющиеся условия. В этой связи в интерактивном обучении приоритет отдается двум ключевым задачам. Первая задача – «научить учиться», так чтобы человек мог самостоятельно развивать свою индивидуальность, и иметь возможность эффективно работать с большими информационными массивами, вычлняя и осваивая то, что требуется для решения текущих вопросов. Вторая задача – «научить применять на практике новые знания» [5, 3].

Интерактивная тетрадь – это современная форма ведения тетради учащегося, которая помогает активно участвовать, анализировать, взаимодействовать с новой информацией на занятиях. Можно утверждать, что

такая тетрадь предоставляет ребенку возможность в любое время рассмотреть, изучить, повторить учебный материал в занимательном виде.

Методика преподавания с интерактивными тетрадями была создана американцами для обучения начальных классов для решения следующих задач:

- структурирование и компактная организация информации по изучаемой теме;

- практическое использование теоретической информации;

- детальное понимание и запоминание информации по изучаемой теме;

- многократное повторение изучаемого материала;

- закрепление материала по пройденной теме с учётом различных способов восприятия информации детьми (аудиалы, визуалы, кинестеты и дискретны) опираются на логику;

- визуализация теоретического материала;

- развитие творческого мышления учащихся [2, 16].

Преимущества интерактивных тетрадей следующие:

- 1) визуализируется грамматическая теория, что облегчает понимание материала;

- 2) дети учатся систематизировать информацию, практически использовать материал;

- 3) развивается творческий потенциал детей, повышается мотивация к изучению предмета;

- 4) с помощью интерактивных тетрадей будние уроки оживляются.

Интерактивная тетрадь отвечает требованиям государственного стандарта в силу следующих характеристик:

- информативен;

- вариативен, т.е. возможно несколько вариантов использования;

- полифункционален, т.е. способствует развитию творчества, воображения, мышления, внимания, логики и памяти ребёнка;

- имеет дидактические свойства;

- представляет собой средство для художественно-эстетического развития учащегося;

- обеспечивает игровую, познавательную, игровую, творческую и исследовательскую деятельность активность обучающихся.

Интерактивные тетради универсальны и тем, что их можно использовать с раннего возраста вплоть до окончания школы.

Возраст, с которого дети могут начать знакомство с иностранным языком условно, так как будет правильно утверждать, что у каждого он свой, поэтому точного ответа на вопрос «Со сколько лет дети могут учить английский?» нет. Но тем не менее, психологи, лингвисты и педагоги утверждают, что 3-5 лет является оптимальным возрастом для изучения иностранного языка в силу следующих особенностей развития:

- у ребёнка уже сформировались определенные навыки владения языком;

- наблюдается высокая восприимчивость ребёнка к получению новой информации;

- ведущей деятельностью и основным элементом познания мира является игра. В процессе ролевой игры можно увлекательным образом научить ребенка базовой лексике иностранного языка. Для этого нам понадобятся различные красочные книжки-раскладушки с яркими иллюстрациями членов семьи, животных, фруктов и овощей, предметов и т.д. Можно утверждать, что визуализация и ассоциативный подход – эффективные приемы изучения языка уже с раннего возраста.

Иностранный язык для дошкольников с 5 до 7 лет должен преподаваться ярко, интересно и красочно. С помощью интерактивной тетради можно с легкостью превратить урок английского языка в увлекательное занятие. В этом возрасте дети имеют достаточное представление об окружающем мире, хороший запас слов родного языка, они активно общаются со сверстниками, усваивают навыки письма и чтения, у ребенка увеличивается объем памяти. Все вышеперечисленные особенности помогают прийти к выводу о том, что в этом дошкольном возрасте дети начинают осмысленно изучать второй, не родной для них язык, поэтому если правильно сконцентрировать внимание ребенка и постараться с творческой стороны преподать иностранный язык, то можно сделать значительные успехи.

Английский язык в начальной школе – это сложный и познавательный курс, содержащий знакомство с буквами, цифрами, изучение новой лексики, знакомство с грамматическими формами и конструкциями, улучшение произношения и общения. Иными словами, программа направлена на усвоение и развитие аудирования, чтения, письма и говорения. Перед педагогом начальных классов стоит сложная задача не только сформировать у учащихся устойчивый интерес к изучению иностранного языка, но и заложить прочные основы для дальнейшего изучения. Сделать начальный курс английского языка эффективным и в то же время интересным и захватывающим помогают собранные в интерактивную тетрадь флэпбуки, разные книжечки с окошками, книжки-гармошки, карточки, которые помогают визуализировать грамматическую и лексическую теорию, развить моторику, творческий потенциал детей и быстро усвоить материал. В этом возрасте необходимо применить относительно усложненные шаблоны с словесным содержанием, карточки, наполненные схемами и конструкциями.

Как правило, ученики младших классов очень подвижны, энергичны и эмоциональны, поэтому задания в форме игр (ролевые игры являются неотъемлемой частью интерактивной тетради) позволяют направить энергию детей в правильное русло и сконцентрировать внимание на обучении. Без сомнений, применение полифункциональной интерактивной тетради способствуют развитию творчества, воображения, мышления, внимания, логики и памяти ребёнка

Интерактивные тетради могут применяться в изучении следующих разделов: грамматика, лексика, говорение.

При обучении грамматике, как и при работе с другими аспектами языка, учебный процесс проходит в три этапа: ознакомление и первичное закрепление,

тренировка, применение изучаемого материала с выходом в речь. Однако третий этап при работе над грамматическими навыками в школе опускается, при этом игнорируется коммуникативный характер отработки грамматических структур [6, 51]. В изучении грамматики ребенок, создавая интерактивную тетрадь, развивает зрительную память, которая преобладает у большинства людей. В то время как учащийся оформляет грамматическое правило или какую-нибудь конструкцию самостоятельно с помощью ярких карандашей, разноцветных бумаг, любимых наклеек он делает это с большим интересом, так как процесс создания доставляет ему удовольствие. Красиво оформленное, украшенное с душой грамматическое правило хочется повторять снова и снова. Установлено, что материал в такой форме запоминается лучше, чем любое правило из учебника. Ведь всё, что создается руками, ценнее. Таким образом, с помощью интерактивной тетради можно систематически и наглядным образом освоить такие грамматические темы как to be (глагол «быть»), to have / has got (глагол «иметь»), Plural of nouns (Множественное число существительных), There is / There are (Оборот «есть», «имеется», «находится»), Prepositions (Предлоги), Present Simple (Настоящее простое время), Past Simple (Прошедшее простое время), Future Simple (Будущее простое время), Can / Can't (глагол «уметь», «мочь»), Like / Don't like (Нравиться / не нравится).

Овладение большим словарным запасом крайне необходимо для изучения любого языка. Интерактивные тетради уникальны и тем, что усвоение лексики через флэпбуки, книжки-раскладушки гораздо продуктивнее, чем традиционно «зубрить» слова, которые через 2 недели забудутся. Можно утверждать, что чем больше органов чувств задействовано – зрение, моторика, слух – тем эффективнее результат. Иными словами, когда ребенок открывает интерактивную тетрадь и видит слова с соответствующими картинками, проговаривает их, он ассоциативно запоминает новую лексику. Изучение новых слов распределено по тематикам (“Family members”, “Food”, “Vegetables”, “Home”, “Travel”), тетрадь украшена красочными рисунками, ключевые слова выделены жирным цветом, чтобы при пролистывании сразу бросались в глаза. Выявлено: с помощью такой интерактивной тетради выученный материал сохраняется в долгой памяти.

Всеми известный факт: «Чтобы выучить язык, нужно, прежде всего, на нем говорить». Часто в школах для развития речи учителя задают детям выучить готовый диалог из учебника, что доставляет ученикам много усилий и труда, но приносит скудные результаты. В итоге учитель ставит оценку не столько за выработанный навык говорения, как за память учащегося. Таким образом, дети вместо того, чтобы говорить, привыкают пересказывать «вызубренный» текст. Тут мы задаемся вопросом «Есть ли более продуктивный метод?». В данном случае ролевые игры, которые являются неотъемлемой частью интерактивной тетради, производят яркое впечатление и эффективным образом развивают навыки говорения. Каждый ученик, принимая определенную роль и используя подсказки в тетради, начинает строить собственные, незаученные, уникальные диалоги, тем самым воображая себя участником реальной жизненной ситуации.

Учащимся начальных классов можно предложить игры “In the shop”, “In the cinema”, “At home”, “McDonald’s”, где в каждом из них ребенок, погрузившись в смоделированный мир, начинает выражать свои мысли на иностранном языке. Несомненно, превращая учёбу в игру, можно вовлечь интерес ребенка на процесс обучения и добиться отличных результатов.

Таким образом, внедрение интерактивной тетради способствует развитию творчества, внимания, памяти, воображения, мышления и логики. Использование таких тетрадей на уроках увлекает всех обучающихся, позволяет сделать процесс обучения активным как для учителя, так и для учащихся.

Интерактивная тетрадь – это не просто современный метод обучения, помогающий развить познавательную, творческую активность ученика, эффективно усвоить и повторить материал на уроке, это полёт фантазии, который в последующем может дать такие превосходные непредвиденные результаты.

Литература

1. Днепров Э.Д., Аркадьев А.Г. Государственная программа по английскому языку для общеобразовательных школ Министерства Образования Российской Федерации – М.: Издательство Дрофа, 2013. – 118 с.
2. Вавилова Л.Н., Панина Т.С. Современные способы активизации обучения. Учебное пособие. 4-е изд., стер. – М.: Академия, 2008. – 176 с.
3. Малышева Т.В. Влияние методов интерактивного обучения на развитие коммуникативной компетенции учащихся / Учитель в школе. – 2010 – N 4 – С. 14-16
4. Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование. – Липецк: Липецкий гос. пед. институт. – 1998. – 299 с.
5. Райс О.И., Карпенко Е.А. Интерактивные технологии в обучении. Педагогика нового времени Издательство Ridero, 2020. – 80 с.
6. Рогова Г.В. Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения английскому языку в средней школе. – М.: Просвещение, 1991. – 287с.
7. Щукин А.Н. Методы и технологии обучения иностранным языкам. – М.: Икар, 2017. – 240 с.

ПРОЕКТ ТЕХНОЛОГИЯСЕН ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЭСӘРЕНДӘ КУЛЛАНУ ЫСУЛЛАРЫ

Гаязова Д. И.
БГПУ им. М. Акмуллы
gayazova.dilyara@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена одному из ведущих методов учебной деятельности – проектной технологии. Он дает возможность достигать дидактические цели через разработку проблемы, которая должна будет завершиться вполне реальным практическим результатом. Одно из важных предназначений метода проектов является предоставление учащимся возможность самостоятельно приобретать знания в процессе решения практических задач, которые требуют интеграции знаний по предмету родной язык.

Ключевые слова: Проект, проектная технология, проблема, планирование, продукт, презентация, схема, творческая работа, индивидуальная работа.

Мәктәп программасының югары сыйныфларында проект технологиясенә эчтәлегә киңәя. Бу аңлашыла да: өлкән сыйныф укучысы инде әзерлекле, эзләнү эшен мөстәкыйль рәвештә башкаруга сәләте күбрәк. Димәк, проект – ул нинди дә булса проблеманы өйрәнү һәм гамәли нәтижәсен күрсәтү өчен укучыларның мөстәкыйль эшчәнлегенә нигезләнгән укыту методы.

Проект эше түбәндәге этаплардан тора:

1. Әзерлек этабы.
2. Проектны тормышка ашыру этабы.
3. Йомгаклау этабы.

1. Әзерлек этабында

1. тема билгеләнә;
2. юнәлеше, максаты, бурычлар аңлатыла;
3. үтәү вакыты билгеләнә;
4. эш планы төзелә;
5. нәтижә-продукт, аны презентацияләү формасы билгеләнә;
6. укучыга чыганаclar белән эшләнү буенча киңәшләр, күрсәтмәләр бирелә.

2. Проектны тормышка ашыру этабы

1. укучы шәхси бирем буенча материал эзли, жыйа;
2. информацияне өйрәнә, эшкәртә;
3. проектның соңгы нәтижәсе – продуктны эшләп бетерә.

3. Йомгаклау этабы

1. проектны презентацияләү;
2. фикер алышу;
3. эшкә бәя бирү.

Проектка төп таләпләр:

- Проект өстендә эш ниндедер конкрет, социаль әһәмиятле проблеманы чишүгә юнәлдерелгән булырга тиеш.

- Куелган проблеманы чишүдә эшләнечәк эшне дәрәс планлаштыруның әһәмияте зур. Һәр конкрет гамәл, аның нәтижәсе, срогы, җаваплы кешесе күрсәтелә. Шулай ук килеп чыгачак нәтижә-продукт һәм презентация формасы билгеләнергә тиеш. Шулай ук вакытта кайбер ижади һәм рольле проектлар башыннан ахырына кадәр планлаштырылып бетмәскә дә мөмкин.

- Һәр проектның төп шарты – укучыларның ижади эшләве. Проектның характерлы үзенчәлеге булып укучыларның информация эшләве тора. Информация укучы тарафыннан өйрәнелә, эшкәртелә һәм тәкъдим ителә. Укучы информацияне турыдан туры бер җирдән икенче җиргә күчереп куярга гына тиеш түгел, үзенең фикерен дә белдерергә тиеш.

- Проектның нәтижәсе булып укучыларның куелган проблеманы чишкәндә булдырган эш продукты тора.

- Һәр проект үзенең тәмамлау этабында продуктны презентацияләү һәм яклаудан торырга тиеш. Димәк проект эше түбәндәге тәртиптә бара:

Проблема – Планлаштыру – Информация эшләү – Продукт – Презентация

Проектны эшләү барышында аның портфолиосы барлыкка килә. Бу – бөтен эш материаллары тупланган папка.

Эш кына уңышлы башкарылып чыккан проектларны төрле фәнни-гамәли конференцияләрдә тәкъдим итү мөмкинлеге туа. Фәнни эш белән шөгылләнү укучыны күп нәрсәгә өйрәтә: уйлау мөмкинлекләре киң ачыла, логик фикерләү дәрәжәсе үсә, төрле чыганаclar белән мөстәкыйль рәвештә, алдагы нәтижәсен күрәп эшләргә өйрәтә.

Укучылар фәнни-гамәли конференциядә уңышлы чыгыш ярасын өчен аларда башта эшләнүчәнлек сәләтен үстерергә кирәк:

1 этап: диагностика (балаларның мөмкинлекләре ачыклана), фәнгә сәләтле укучылар сайлана;

2 этап: эшләнү өчен шартлар тудырыла;

3 этап: индивидуаль консультациялар;

4 этап: проект өстендә эш, планлаштыру, чыганаclar белән танышу һәм алар өстендә эш, эш нәтижәләрен язарга һәм анны яclarга өйрәтү;

5 этап: йомгак, анализ ясау.

Укучылар белән фәнни-тикшеренү темасын сайлаганда, аның актуальлегенә, өйрәнелү дәрәжәсенә, чыганаclarдан һәм фәнни әдәбияттан файдалана алу мөмкинчелеген, укучының кызыксынуын истә тотарга киңәш ителә.

Балалар белән фәнни-тикшеренү эше барышында без түбәндәге **максатларны** күз алдында тотарбыз:

1. Фән белән кызыксынуны арттыру;

2. Фәнни-тикшеренү эшенә өйрәтү;

3. Тәнкыйди фикерләү һәм анализлау сәләтен үстерү;

4. Патриотик тәрбия бирү.

Фәнни-тикшеренү эше алып бару **алгоритмы**;

1. Тема сайлана;

2. Тема буенча мәгълүмат жыю, аны эшкәртү һәм системалаштыру;
3. Фәнни-тикшеренү эшенә таләпләр белән танышу;
4. Эшкә максат куела;
5. Максатка ирешү өчен бурычлар билгеләнә;
6. Шул бурычлардан чыгып, фәнни хезмәтнең эчтәлегә төзелә;
7. Максатка ирешү юлы модельләштерелә [2:112].

Модельләштерүнең максаты булып фәнни-теоретик фикерләргә формалаштыру, барлык тикшерелгән материалларны бер калыпка салу тора.

Фәнни эшнең **нәтижәсе** булып, укучының:

1. Конференцияләрдә катнашуы;
2. Фәнни газета журнал һәм жыентыкларда бастырылуы;
3. Махсус күнекмәләр барлыкка килү.

Укучыларның фәнни хезмәтләренә куела торган **таләпләр**:

1. Фәнни хезмәт басма рәвештә 12-15 биттән артмаска, электрон варианты да булырга тиеш.

2. Эчтәлек, кереш, төп өлеш, нәтижә, кулланылган әдәбият һәм фәнни хезмәтнең тезисы бырга тиеш;

3. Рәсем, схема, фотосурәтләргә исем бирергә, битләргә нумерацияләргә тиеш.

Фәнни эшнең **бәяләнү критерийлары**

1. Теманың актуаль булуы;
2. Максат һәм бурычларның дәрәҗәсе куелуы;
3. Кулланылган әдәбият һәм чыганакларның 3 тән ким булмавы;
4. Эзләнү, яки эксперимент, нәтижә яки тәкъдим өлешләре булуы;
5. Фәнни эшнең оформление буенча таләпләргә туры килүе;
6. Укучының эшен яклау моменты 5-7 минуттан артмаска тиеш [3:161]

Проект методын дәрәҗәләрдә, класстан тыш уку дәрәҗәләрендә һәм класс сәгәтләрендә кулланырга мөмкин. Татар теле дәрәҗәләрендә проект методын куллану укучыларны эзләнүгә тарта, димәк – укучылар фән белән күбрәк кызыксына башлый, телне тирәнтен өйрәнә.

Башлангыч һәм урта сыйныфларда укучылар белән гадиләштерелгән проектлар төзү уңышлырак. Бу яшьтәгә балалар рәсем төшерергә, фотоальбомнар төзүгә ярата. Югары классларда проектларның формасы һәм эчтәлегә катлаулана, аларны төзүдә фәнни якин килү практикалаша, проектларны булдыруга күбрәк вакыт бирелә. Проектларны булдыру процессында укучыларда түбәндәгә белем һәм күнекмәләр үсеш ала:

- гомум белем бирү күнекмәләре: дәрәҗәлек, сүзлекләр, өстәмә әдәбият белән эшләү; план, доклад, мәгълүмат, тема буенча чыгышлар төзү;

- махсус күнекмәләр: текстны кыскарта белү; лексиканы сайлап алу; кыскача язмалар ясау һ.б.

Фәнни-эзләнү эше бала шәхесен үстерүдә уникаль метод, баланы һәм укытучыны үстерүче, югары кимәлдә гомум күзаллауны һәм белем бирүне формалаштыручы нәтижәле укыту процессы булып тора. Кешене гомерлеккә өйрәтәп булмый, әмма аны гомер буе өйрәнергә өйрәтү мөмкин. Проектлар

технологиясе һәм фәнни-эзләнү эшчәнлеге элге максатка ирешүдә методиканың беренчел баскычлары, чөнки укытуның бу методлары укучыда ачык компетенцияләргә формалаштыруга булышлык итә. Укучыларның фәнни-эзләнү эшчәнлеген дәрәҗәсиз оештыру һәм профессиональ-педагогик ярдәм итү исә ижтимагый институт булып торган һәр мәктәпнең төп максаты.

Әдәбият

1. Вәлиева Ф.С. Татар теле дәрәҗәләрендә техник чаралардан файдалану. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1972. – 119 б.
2. Гриценко Л.И. Теория и практика обучения: интегративный подход. – Казан: Мәгариф, 2008. – 112 с.
3. Кузнецов А. А., Пинский А. А., Рыжаков М. В., Филатова Л. О. Структура и принципы формирования содержания профильного обучения на старшей ступени. – М., 2003. – 161 с.
4. Сафиуллина Ф.С. Татар телен рус теле белән чагыштырып өйрәнү. – Казан: Мәгариф, 1996. – № 3. – Б. 12-14.

ТУГАН ТЕЛГЭ ӨЙРЭТКЭНДЭ ЗАМАНЧА ҺӘМ ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛӘРНЕ КУЛЛАНУ

Гомәрова Г.А.

Казан шәһәре Совет районы «171нче гомуми урта белем бирү һәм
аерым фәннәрне тирәнтен өйрәнү мәктәбе»
galinagumarova@mail.ru

Аннотация. Гасырлар алышынганда кешелек узганга нәтижә ясый, киләчәккә планнар кора. Бу традиция белем бирү сферасын да читләтеп узмый. Бүген белем бирү системасын камилләштерү, укучыларның белем сыйфатын үстерүнең төрле юллары, методлары эзләнелә.
Төп сүзләр: заманча технология, татар теле, укыту.

Жәмгыятькә талантлы, ижади фикерли, аралаша белүче, инициативалы гражданнар сорала. Укып алган диплом гына тормышта үз урыныңны табуга гарантия була алмый. Мәктәп бусагасын атлап чыгучы кешенең жаваплылык хисе, дисциплина, белем күтәрүгә омтылыш, эзләнүчәнлек кебек сыйфатларга ия булырга тиешлеген бөтенбездә белә. Мәктәпләрдә шундый шәхесләр тәрбияләнүгә укучы шәхесенә юнәлдерелгән яңа педагогик технологияләр куллану ярдәм итә.

Бүгенге көндә илебездә дөнья мәгариф тирәлегенә керүгә юнәлтелгән мәгариф системасы урнаша бара. Бу эш укыту-тәрбия процессына зур үзгәрешләр кертүне таләп итә. Белем бирү программалары үзгәртелә, белем эчтәлегенә яңа күнекмәләр белән багытыла, мәгълүмат туплауның гадәти ысуллары – телдән һәм язма сөйләм компьютер чаралары белән алмаштырыла. Яңа технологияләр ярдәмендә белем бирү укучыны тагын да активлаштыра, анда мөстәкыйльлек тәрбияли. Ә инде компьютер технологияләрен куллану фәнне югары дәрәжәдә үзләштерү, максатка омтылучанлык, информацион технологияләр дөньясындагы яңалыклар белән кызыксыну теләге уята.

Заман таләпләре бүгенге көндә туган телне укыту процессында зур үзгәреш сорый. Мәктәптә белем бирүче мөгаллимнәр алдында бик тә жаваплы һәм әһәмиятле бурыч тора. Беренчедән, белем һәм тәрбия бирү бурычы булса, икенчедән, фәнне өйрәнүгә кызыксынуны бетермәү, киресенчә, бу кызыксынуны үстерү бурычы тора. Бу укытучыдан зур һөнәри осталык, түземлек һәм заман таләп иткәнчә, югары технологияләрдән, мәгълүмати чаралардан хәбәрдар булуын таләп итә. Бүгенге көн укытучыдан ижади эшли белүне таләп итә. Педагогик эшчәнлектә ижадилык - бу, беренче чиратта, яңалыкка, үзгәрүчәнлеккә омтылу. Жәмгыятьтәге үзгәрешләрне уңай кабул итү өчен, укытучының заман белән бергә атлап баруы мөһим. Тәҗрибә педагогик эшчәнлекнең нигезе булса, яңалыкка омтылу үсеш - үзгәрешне тәмин итә. Бүген укытучы, ижади шәхес буларак, күп укырга, төрле өлкәдәге яңалыклар белән таныш булып кына калмыйча, яңа педагогик технологияләрнең иң нәтижелесен сайлап алып, үзләштереп, эшли белергә дә тиеш. Заманча технологияләр файдаланып белем бирү түбәндәге мөһим

бурычларны үтэргэ ярдэм итэ: укучыда фэнгэ кызыксыну уята; аның танып белү активлыгын үстерэ; укучыларның ижади мөмкинлеклэрен камилләштерэ; белемнэрне тирәнәйтэ.

Дәресләрндә заманча инновацион технологияләр кулланып укутуның максатлары булып түбәндәгеләр тора:

- белем биру процессының нәтижәлелеген үстерү;
- укуту нәтижәләре өчен жаваплылыкны, белем алуға кызыксынуны арттыру;
- укучыларны киләчәк тормышка эзерләү;

Яңа мәгълүмати технологияләрдән файдалану фәннилек, күрсәтмәлелек, аңлаешлылык, активлык һәм мөстәкыйльлелек кебек дидактик принципларны гамәлгә ашыру мөмкинлеге бирә. Бу очракта укутуның телдән сөйләү, күрсәтмә һәм гамәли методлары кулланыла.

Заманча инновацион технологияләр куллану кызыксынучанлыкны арттыра, белем сыйфатына, уку-укуту нәтижәлелегенә, укучының шәхес булып тәрбияләнүенә йогынты ясый. Бу жәһәттән, яңа мәгълүмати технологияләр үсләре үк танып белү, белем туплау коралына әверелә, гомумиләштерү, эзләнү, үстерү, дәрәжәләндрү, тәрбияви һәм контрольгә алу, төзәтмәләр кертү функциялэрен үти. Әмма әлеге яңа мәгълүмати технологияләр телне үсләштерүне тулысынча алыштыра алмый, ә бары тик дәрәскә файдалы өстәмә, укучылар һәм укутуучылар өчен үзлектән белем алуға үтемле чара булып тора ала.

Заманча инновацион технологияләрне дәресләрдә уңышлы куллану өчен кирәкле жиһазлар, компьютерда эшли белү осталыгы, электрон өйрәтү материаллары һәм Интернеттан алынган материалларның булуы кирәк. Дәрәстә укуту формаларын һәм ысулларын төрләндрү дәрәскә эчтәлеген баерак һәм кызыклыраак итә. Бүгенге көндә мәктәпләрдә мөмкинлекләргә ия булган интерактив такталар жиһазландырылган компьютер сыйныфлары бар. Без бу өлкәдә булган яңалыклар белән танышып, аларны үз эшебездә кулланырга тырышабыз. Әмма һәрбер дәрәскә дә информацийон технологияләр кулланып үткәреп булмый, мондый дәрәскә эзерлек укутуучыдан күп вакыт та таләп итә.

Дәресләрдә заманча инновацион технологияләрне куллануның өстенлекле яклары күп. Бу метод укучыларны компьютер белән эшли белергә, текст процессоры ярдәмендә төрле документлар, график программалар, иллюстрацияләр эзерләргә, гади программалар төзергә, электрон почтадан һәм интернеттан дәрәскә файдаланырга өйрәтә.

Дәресләрдә басма күрсәтмә материаллар күп булмаганда, укучылар интернет челтәренә чыгып, сайтлардан төрле кызыклы материаллар бастырып алалар. Белемнэрне тикшерү дәресләрндә файдалану өчен төрле программада тестлар эзерләүдә дә укучылар ярдәм күрсәтәләр. Тестны эшләп бетергәч, компьютер нәтижә ясап, билгә куя.

Дәресләрндә куллану өчен презентацияон программалар бик кулай. Power Paint программасында төрле иллюстрацияләр эшләргә, принтер аша чыгарып, һәр укучыга таратып та бирергә була. Бу эшләрне дә укучылар бик

теләп башкара. Укчылар мөстәкыйль презентацияләр эшлиләр. Шулай ук видео техниканы куллану да отышлы. Түбән сыфныф укчылары мультфильмнар карарга бик яраталар. Компьютер презентацияләреннән файдалану күрсәтмә материалны куллануны үстерә, предметара элементне ныгыта, дәресең житештерүчәнлеген арттыра, укытучы һәм укучы мөнәсәбәте ныгый. Информацион технологияләрне катнаш дәрестә, дәрес-лекциядә, проект яклаганда, семинар-дәрестә дә кулланырга була.

Шуны да әйтергә кирәк, дәрестә компьютер куллану белән артык мавыгырга да ярамый, чөнки ул укытучы белән укучының үзара аңлашуын, аралашуын алыштыра алмый. Компьютер соңгы елларда уку процессында актив кертелгән яңа һәм иң мөһим чараларның берсе булып тора. Аны куллану яңа информацион технологияләр барлыкка килүгә ярдәм итә. Компьютер технологиясе – компьютер мөмкинлекләрен файдаланып, өйрәнүчегә информацияне әзерләү һәм тапшыру процессы ул.

Алда әйтелгәннәрдән нәтижә ясап, шуны әйтергә була: педагогика фәннәдә уку-тәрбия процессы сыйфатын үстерергә булышлык итүче технологияләр шактый. Укытучының бурычы - яңалыклар агымында югалып калмыйча, дәрес юнәлеш алу, укытуның һәр этабы өчен уку материалын аңлатуның иң уңышлы вариантын табу. Шулай ук вакытта аларның бер-берсе белән ярашырга тиешлеген дә онытмау зарур. Дәресләрендә мәгълүмати технологияләрне куллануның өстенлеген бәхәссез. Барыннан да элек алар – шәхескә юнәлтелгән ныклы һәм вариатив. Төрле технологияләр, компьютер, мультимедиа технологияләре күрсәтмәлекне, контрольлекне тәмин итеп һәм күп мәгълүмат биреп, укытуның сыйфатын күтәргә ярдәм итә, этәргеч бирә. Заман таләбе буенча, укучыларның компьютер технологияләренә булган кызыксынуларын истә тотып, дәресләрендә компьютер технологияләрен куллану бик отышлы дип саныйм мин. Информацион технологияләрне куллануның өстенлекле яклары күп: дәрес материалы югары күрсәтмәле дәрәжәдә була, укучының шәхси сыйфатын ачыкларга мөмкинлек бар, төрле дәресләренң үзара бәйләнешен булдыру, дәрес уку формаларын һәм ысулларын төрләндерү дәрес эчтәлеген баерак һәм кызыграк итә.

Дәресләрендә заманча инновацион технологияләр куллану укучыларда фәнне тагын да ныграк өйрәнүгә кызыксыну уята һәм мәгълүмати жәмгыятьтә яшәргә әзерлек булып тора.

Әдәбият

1. Лехтина Л.П. Педагогика буенча информацион коммуникатив технология модельләре [электрон ресурс]
2. Морозов К.А. Информационно-коммуникативные технологии и их применение в педагогической деятельности// Личность, семья и общество: вопросы педагогики психологии: сб.ст. по матер. XXX междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: СибАК, 2013.

ТАТАР ТЕЛЕН ЧИТ ТЕЛ БУЛАРАК ӨЙРЭТҮ ДӘРЕСЛӘРЕНДӨ ЛЕКСИКАНЫ ҺӘМ ГРАММАТИКАНЫ АКТИВЛАШТЫРУ

Гыйләжева Л.Г.
ГАОУ ДПО “Институт развития образования РТ”
glg4@yandex.ru

Аннотация. Цель изучения лексики – развитие практических речевых умений и навыков учащихся. Основная трудность при этом – овладение учащимися реальным словарным запасом, который должен в результате усвоения превратиться в активный словарный запас каждого учащегося. В статье рассматриваются методы и приемы обучения лексике на уроках изучения татарского языка как государственного.

Ключевые слова: лексика, активная и пассивная лексика, методы и приемы обучения лексике.

Чит телне белү – телнең лексик системасын белү һәм аларны сөйләмдә куллана алу ул. Чит телне үзләштергәндә укучыларда актив һәм пассив сүзлек формалаша. Элеге ике катлам лексиканың үзара мөнәсәбәте укуту максаты һәм укуга бирелгән вакыт кебек факторлар белән билгеләнә. Вакыт ягыннан чиклөләр сүзлек минимумына иң еш кулланыла торган лексиканы гына кертергә мәжбүр итә. Чит телдә актив һәм пассив сүзләр арасында чикләр туган телдәге кебек хәрәкәтчән түгел.

Укучыларның актив һәм пассив сүзлек запасына лингвистик характеристика дәрестә үтелергә тиешле булган лексиканы сайлап алу өчен зур әһәмияткә ия булса, психологик яктан укуту методикасын эшләү өчен бик мөһим. Лексиканы өйрәтү укутуда дифференциацияләнган якин килүне таләп итә, мәсәлән, сүзләрне аңлатуның һәм ныгытуның төрле методларын һәм алымнарын куллану, төрле типтагы күнегүләрне эшләү.

Сүзне сөйләмдә иркен куллану, башка сүзләр белән бәйләнешкә керту өчен, аны хәтердә эзләп табарга, тышкы сөйләмдә әйтеп карарга, тиешле грамматик форманы сайлап алырга кирәк. Сөйләмдә сүзне аңлау өчен сүзнең тышкы формасын (яңгыравын) лексик мәгънәсе белән ассоциацияләргә, аның грамматик формасын билгеләргә кирәк, бары бу вакытта гына укучы аны башка сүзләр белән бәйләнешкә кертергә һәм жөмләнең мәгънәсен аңларга эзер була.

Укыганда сүзләрне аңлау өчен, лексик берәмлекләрнең график һәм грамматик билгеләрен белергә, аларны лексик һәм грамматик мәгънәләре белән тәңгәлләштерергә кирәк. Әйткәнбезчә, урта мәктәптә лексикага өйрәтү максатларына актив, пассив һәм потенциал сүзлекне формалаштыру керә. Моннан тыш, лексикага өйрәтү барышында, шулай ук гомуми белем һәм тәрбия бирү мәсьәләләре дә хәл ителергә тиеш. Чит телнең лексикасын үзләштереп, укучы инде таныш төшенчәләрне белдерүнең яңа ысуллары белән таныша, аларны ике телдә чагыштыру мөмкинлеге ала.

Мәктәптә чит телне өйрәнүдә лексик материалны өйрәнү мөһим аспектларның берсе булып тора. Кулланылышка кертелә торган лексиканың күләме акрынлап арта бара. Яңа сүзләрне үзләштерү еш кына күңелсез, бер төрле, шуңа күрә укучы өчен авыр шөгылгә әверелә. Психологлар фикеренчә, теоретик белемнәрне үзләштергәндә, укуту эшчәнлегә башка эшчәнлек төрләре – хезмәт, ижтимагый-оештыру эшләре, уен белән ярашканда гына, укучыларда кызыксыну һәм мотивация туа.

Лексиканы өйрәткәндә тотрыклы уңай нәтижеләр алу өчен уку материалын дөрес сайлау әһәмиятле. Баланы кызыксындырырга, телсә нинди катлаулы биремне кызыклы итәргә, лексик материал белән эшләүнең традицион булмаган алымнарын кулланырга кирәк.

Телнең барлык сүзлек составын өйрәнү мөмкин түгел, ул йөзләгән мең күп мәгънәле лексик берәмлекләргә үз эченә ала. Лексик берәмлекләр кулланышы буенча аерыла, аларны коммуникациянең телсә нинди өлкәләрендә кулланыла торган берәмлекләргә бүлеп була, һәм алар бер яки берничә коммуникатив өлкә өчен генә үзенчәлекле булырга мөмкин. Шулай итеп, уку процессына лексиканы сайлап алуның асылы телнең лексик составына керә торган күп кенә сүзләрдән, тотрыклы сүзтөзмәләрдән, үзенең составы һәм күләме буенча әлеге курсның максатларына һәм шартларына туры килә торган өлешне аерып чыгарудан гыйбарәт.

Чит телне үзләштерүдә лексиканың роле бик мөһим. Һәр дәрестә сүзлек запасын киңәйтү өстендә эшләгәндә генә укучыларның сүзлек запаслары арта барачак. Сүз белән эшләгәндә укучы ягыннан гына түгел, укучылар ягыннан да билгеле бер гамәлләр алгоритмы кирәк, мәсәлән, сүзне визуаль кабул итү (күрсәтмә), тавыш белән кабул итү (укучы яки диктор артыннан кабатлау), язмача кабул итү (сүзләрне сүзлеккә теркәп кую). Бу вакытта лексикага өйрәткәндә, аерым сүзләрне өйрәтү форматында гына түгел, ә лексема сүзтөзмә һәм жөмлөләр эчендә бирелсә, тагын да отышлырак булачак.

Сүзләрне истә калдыру механик булырга тиеш түгеллеген аңлау бик мөһим, шунлыктан һәр сүз аңлаешлы булырга, дөрес итеп укылырга һәм язылырга тиеш. Сүз укучы аңында мәгънәви һәм график образ буларак кабул ителгәннән соң гына, аны истә калдыру һәм ныгыту эшенә керешергә мөмкин. Моңа лексика белән эшләү алымнарын дөрес һәм рациональ сайлап алу да ярдәм итә. Алга таба кайбер эш алымнарына тукталып үтәбез.

1. Татар телен чит тел буларак өйрәткәндә, лексик берәмлекләргә кулланылышка кертү алымнары:

- Билгеләнгән предметларны яки аларның картинадагы сурәтләрен күрсәтү юлы белән гамәлгә кертү.

- Иллюстратив хәрәкәт яки мимика, пантомимика һ.б. ярдәмендә сөйләмгә эш-хәрәкәтләрне белдерүче сүзләрне (фигыль сүз төркемен) кертү.

- Төрле предметларны яки аларның сурәтләрен (рәсемен) күрсәтеп, предметның билгеләрен (төсе, күләме, формасы) белдерә торган сүзләрне (сыйфат сүз төркемен) кертү.

- Төрле сандагы предметларны күрсәтеп, шулай ук сәгать, календарь, таблицалар, расписаниеләр кулланып, сан сүз төркеменә караган лексика белән таныштыру.

- Укучыларның үзләрен катнаштырып, сөйләмгә алмашлыklar кертү.

- Предметлар төрлечә урын алган махсус рәсемнәр аша сөйләмгә бәйлек һәм бәйлек сүзләр кертү.

- Төрле тормышчан ситуацияләргә уйнатып, ымлык, кереш сүзләргә сөйләмдә әһәмиятен асызыклау.

- Конкрет мәгънәләргә булган сүзләр ярдәмдә гомумиләшкән сүзләргә аңлату (кыяр, помидор-яшелчәләр).

- Укучыларга инде таныш булган сүзләр аша яңа сүзләр кертү (кушма сүзләр).

2. Лексиканы нәтижеләрек итә калдыру максатыннан кабатлауга нигезләнгән күнегүләр кулланырга кирәк.

- Куелмый калган хәрәфләрне өстәп, сүзләргә укыгыз.

- Кроссвордка сүзләр языгыз.

- Чайвордка сүзләр языгыз.

- Тиешле хәрәфләрне куеп, күчереп языгыз.

- Бер-берегезнең сүз һәм сүзтөзмәләргә белүегезне тикшерегез.

- Алфавит тәртибдә сүзләргә укып чыгыгыз.

- Сүзләргә сүз төркемнәргә буенча төркемләп чыгыгыз.

3. Укучыларның коммуникатив компетенциясен формалаштыруга ярдәм итә торган, текстлар белән эшләгәндә кулланыла торган әзерлек күнегүләре:

- Тексттан темага караган сүзләргә табыгыз.

- Тексттагы билгеле бер жөмлә кисәкләргә тәкъдим ителгән сүзләр белән алмаштырыгыз.

- Тексттан билгеле бер билгеләргә буенча сүзләргә сайлап языгыз.

- Тексттан тамырдаш сүзләргә табыгыз.

- Текстта яңа сүзләр табыгыз.

- Аналогия буенча сүзләргә төркемләгез.

- Кушма сүзләргә компонентларга таркатыгыз.

4. Лексиканы итә калдыру этабында конструктив күнегүләр бик мөһим:

- Сайлап алу өчен тәкъдим ителгән исемлектән сүзләргә табып, рәсемнәр астына язып куегыз.

- Жөмләләрдәгә тәржемә ителми калган рус сүзләргә татар теленә тәржемә итегез.

- Сайлап алу өчен тәкъдим ителгән исемлектән персонажларның репликаларын сайлап алыгыз.

- Астына сызылган сүзләрдә жибәрелгән хаталарны төзәтеп языгыз.

- Репликалардан файдаланып, диалог төзегез.

- Тәкъдим ителгән сүзләрдән мөмкин кадәр күбрәк жөмләләр төзегез.

5. Сүздә лексиканы активлаштыру максатыннан кулланыла торган күнегүләр:

- Диалогны тыңлагыз, әлегә лексиканы кулланып, охшаш диалог төзегез.

- Терәк сүзләрне кулланып, рәсемне сурәтләп бирегез.
- Хикәянең планын төзегез.
- Терәк сүзләр кулланып, хикәянең ахырын уйлап табыгыз.
- Терәк сүзләр нигезендә диалог төзегез.
- Терәк сүзләргә нигезләнәп, аудиотекстны тыңлагыз, текстның планын төзегез һәм текстны сөйләргә әзерләнәгез.

6. Лексиканы ныгыту түбәндәге күнегүләр мисалында үткәрелергә мөмкин:

- Күп нокталар урынына төшеп калган сүзләрне языгыз.
- Бирелгән сүзләргә тәкъдим ителгән исемлектән сүзләр (синонимнар, антонимнар һ. б.) сайлап языгыз.
- Рәсемнәр астында язылган сүзләрнең дәрәсләген тикшерегез.
- Картиналар астына мәгънәләре буенча туры килә торган фразаларны сайлап алыгыз.
- Хәрәфләрнең саныннан чыгып, сүзне (мәсәлән, спорт төренә караган сүзләр) чамалагыз.
- Китерелгән исемлектән файдаланып, персонажларны парларга берләштерегез (мәсәлән, сатучы – сатып алуучы, укытучы – укучы).
- Картинадагы барлык предметларның атамаларын языгыз һ.б.

Шулай ук телгә өйрәтү дәрәсләрендә, бигрәк тә башлангыч сыйныфларда, лексиканы иштә калдыруның яхшы стимуляторы булып төрле уеннар тора.

Югарыда әйтелгәннәргә йомгак ясап, түбәндәге фикерне әйтеп була: татар телен дөүләт теле буларак өйрәтү дәрәсләрендә укучының хәтерен һәм логик фикерләвен үстереп, аның билгеле бер алымнар һәм яңалыклар аша телне өйрәнүгә мотивациясен арттырып, функциональлек принцибы аша сүз белән һәрдаим эшләгәндә, лексик материалны аңлау һәм иштә калдыру, сөйләмгә кертү нәтижәле була.

Литература

1. Витлин Ж.Л. Современные методы преподавания иностранного языка. – М., 2000 –180 с.
2. Современные теории и методики обучения иностранным языкам. – М.: Экзамен, 2004. – 320с.

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ В ПОЛИЛИНГВАЛЬНОЙ СРЕДЕ И МОНИТОРИНГ ЗНАНИЙ ВЫПУСКНИКОВ ПО ТАТАРСКОМУ ЯЗЫКУ

Денмухаметова Э.Н.
Казанский федеральный университет
denmukhametova@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы организации и проведения единого республиканского экзамена по татарскому языку в Республике Татарстан для учащихся 11-х классов общеобразовательных учебных заведений. В работе отражено отношение ЕРЭ на языковую личность, содержание единого республиканского тестирования по татарскому языку, дан анализ заданий, используемых для выявления уровня сформированности у учащихся навыков чтения, письма, а также лексико-грамматических навыков.

Ключевые слова: татарский язык, идентичность, единый республиканский экзамен, правовые основы.

Языковая личность – это любой носитель того или иного языка, охарактеризованный на основе анализа произведённых им текстов с точки зрения использования в этих текстах системных средств данного языка для отражения видения им окружающей действительности и для достижения определённых целей в этом мире [3: 671]. Это так же языковые способности индивида, соединяющего системное представление о том или ином языке. Поэтому проблемы изучения языковой личности не новые для лингвистической науки и им посвящено немало исследований педагогов, методистов, так и филологов, социологов и др.

Условием формирования полилингвальной и поликультурной личности в поликультурном коммуникативном пространстве современного мира является овладение определённым уровнем коммуникативной компетентности, которая лежит в основе всех прочих компетентностей поликультурной личности. Уровень развития коммуникативной компетентности – это степень, в которой поликультурная личность готова и способна осуществлять межкультурную коммуникацию [1: 39]. По убеждению В.В.Сафоновой, развитие коммуникативной компетенции сегодня является главной целью полилингвального и поликультурного личностно-ориентированного образования и отражает мировую тенденцию развития языкового образования [2: 128].

На современном этапе одной из основных задач обучения языкам в школе является формирование как творческой языковой личности, так и функционального многоязычия, развитие способностей к языкам учащихся. Поэтому очень важно в условиях синхронного изучения нескольких языков в школах Республики Татарстан, как полиэтничного региона России, сделать процесс развития способностей к языкам управляемым и целенаправленным, что и успешно реализуется.

В республике успешно работают дошкольные учебные заведения с русским языком обучения и воспитания, также полилингвальные дошкольные учебные заведения и дошкольные учебные заведения с национальным обучением и воспитанием. В школьный период дети попадают так же в выбранную ими или родителями среду, где обучение ведется на основных государственных языках РТ и при желании создается возможность выбора изучения дополнительного языка. Такая государственная политика создает все условия для расширения возможностей учащихся, как в языковом, так и в мировоззренческом плане.

В завершении общеобразовательного учебного заведения учащиеся РФ 11-х классов сдают Единые государственные экзамены по обязательным и выбранным предметам. В список таких предметов по-выбору в Республике Татарстан включен и предмет родной (татарский) язык, который сдается в качестве Единого Республиканского экзамена (ЕРЭ) и дает возможность учащимся оценить свои знания и по-татарскому языку, как языковой личности, знающего родной язык, наряду с русским и одного- или несколько иностранных языков.

ЕРЭ по татарскому языку проводится с 2006 года и регламентируется «Положением о государственной (итоговой) аттестации выпускников IX и XI (XII) классов общеобразовательных учреждений Российской Федерации, утвержденным приказом Минобрнауки России от 03.12.1999 г. № 1075»; «Положением о проведении единого государственного экзамена, утвержденным приказом Минобрнауки России от 09.04.2002 г. № 1306»; «Постановлением Кабинета Министров РТ от 06.02.2006 г. № 39 «О проведении единого государственного экзамена и единого республиканского экзамена». Данный экзамен является экзаменом по выбору, т.е. его сдают только те учащиеся, которые выбрали по своему желанию.

Цель ЕРЭ – объективно оценить состояние подготовки школьников по татарскому языку и на этой основе:

А) провести аттестацию выпускников общеобразовательных школ;

Б) отобрать наиболее подготовленных учащихся, желающих продолжить обучение в среднеспециальных и высших учебных заведениях РТ.

Двоякая направленность ЕРЭ определяет содержание экзаменационной работы. Несмотря на различия задач, оно в целом соответствует требованиям к подготовке по татарскому языку, зафиксированным в нормативных документах. И нет таких элементов, которые выходили бы за пределы общеобразовательного минимума и школьных программ по татарскому языку. Однако имеются задания разных уровней сложности – базового, повышенного и высокого. Последние, оставаясь в пределах школьных программ, отличаются от заданий базового уровня характером предлагаемого языкового материала и видом деятельности, которая требует для их выполнения. По тематике и уровню сложности предлагаемого дидактического материала все задания соответствуют требованиям «обязательного минимума содержания основного общего образования по татарскому языку» (как родному, так и как неродному).

Содержание заданий данной работы полностью соотносится с конечными целями обучения родному (татарскому) языку в школе. В нее включены задания, проверяющие: языковую компетенцию учащихся, т.е. практическое владение татарским языком, соблюдение в устных и письменных высказываниях языковых норм (орфоэпических, лексических, грамматических, стилистических, орфографических, пунктуационных).

Коммуникативную компетенцию и владение разными видами речевой деятельности, умениями воспринимать чужую речь и создать собственное высказывание – читать, понимая смысл, выраженный в словах и содержащийся в подтексте, писать с учетом условий и задач общения.

Соответственно контрольно-измерительные материалы для ЕРЭ содержат задания, с помощью которых проверяется подготовка выпускников по всем основным содержательным линиям школьного курса, а именно:

1) знание о языке как системе (знания по фонетике, лексике, словообразованию, морфологии, синтаксису);

2) знания о речевой деятельности (о тексте, основной мысли, средствах связи в нем, о типах речи – повествовании, описании, рассуждении; о стилях речи – разговорном, официально- деловом, публицистическом, научном, художественном; о функции языковых средств в тексте в зависимости от темы, цели, адресата и ситуации общения, стиля и типа речи);

3) специальные учебные умения (владение способами действия с языковым материалом на основе понятий и правил);

4) владения нормами литературного языка (орфоэпическими, лексическими, морфологическими, синтаксическими, стилистическими, орфографическими и пунктуационными);

5) умения, связанные с разными видами речевой деятельности – чтением (проводить смысловую, языковую анализ текста) и письмом (создавать на основе прочитанного вторичный текст – сочинение – рассуждение).

Каждый вариант состоит из трех частей и включает три типа заданий: с выбором ответа, с кратким ответом и с развернутым ответом.

По результатам тестирования можно судить о подготовке экзаменуемых по родному (татарскому) языку за весь курс средней (полной) школы и составить представление об уровне достижения образовательных целей обучения - о сформированности у выпускников лингвистической, языковой и коммуникативной компетенции.

Первая часть заданий представляет собой задания с выбором ответа – для проверки подготовки по татарскому языку на базовом уровне – и предназначается в основном для аттестации выпускников средней школы.

Задания данной части охватывают все разделы и аспекты курса с целью проверки сформированности всех трех компетентностей. По результатам выполнения этих заданий можно составить представление о базовом уровне подготовки учащихся по основным содержательным линиям курса: обладают ли выпускники минимально достаточными знаниями о системе языка – по фонетике, лексике, словообразованию, морфологии и синтаксису; владеют ли

важнейшими нормами устной и письменной разновидностей литературного языка - орфоэпическими, лексическими, морфологическими, синтаксическими, стилистическими, орфографическими и пунктуационными; владеют ли коммуникативными умениями, связанными с восприятием и анализом текста при чтении, умеют ли интерпретировать читаемый текст, создавать из разрозненных предложений связное высказывание (текст).

Второй и третьей части содержат задания повышенного и высокого уровней сложности и ориентированы как на аттестацию учащихся, заканчивающих школу, так и на отбор абитуриентов для продолжения учебы в вузе.

Вторая часть заданий мониторинга состоит из заданий открытого типа. Выпускникам предлагается самостоятельно сформулировать ответ и оформить его кратко: в виде слова (слов) или в виде цифр. Все задания данной части связаны с текстом, данным для чтения. От экзаменуемого требуется найти в тексте примеры того или иного языкового явления (выписать слова и ли словосочетание, указать номер предложения) либо назвать термин, соответствующий данному примеру. Все задания части В в совокупности с тремя последними заданиями части А дают возможность провести языковой и речеведческий анализ текста, по которому экзаменуемому предстоит выполнить задания части С.

Третья часть мониторинга состоит из одного задания, которое следует отнести к разноуровневым: оно может быть выполнено на базовом, повышенном и высоком уровнях. Посредством данного задания проверяется умение учащихся создавать собственное письменное высказывание на основе частично рассмотренного ранее текста. С помощью этого задания выявляется уровень сформированности комплекса умений и навыков, составляющих коммуникативную компетенцию, а именно: понимать и интерпретировать читаемый текст (адекватно воспринимать информацию, содержащуюся в тексте); определять его основную тему, важнейшие мысли; оценивать позицию автора, на этой основе формировать замысел собственного высказывания, определять его основную мысль; выстраивать композицию письменного высказывания, подчиняя ее логике выражения своего коммуникативного намерения; выбирать нужный для данного случая стиль и тип речи; отбирать языковые средства, обеспечивающие точность и выразительность речи; соблюдать нормы литературного языка, в том числе орфографические и пунктуационные. В текстах заданий второй и третьей частей авторами поднимаются важные для осознания школьниками проблемы: памяти о высоком в жизни людей, в их деятельности; национальной культуры; преданности к родителям и близким людям; понимание смысла человеческой жизни; экологии родного края; несправедливости в социальном устройстве; чувство собственного достоинства; нравственных качеств и межличностных отношений; материнской любви и морального долга; истинности дружеских отношений и расчетливости; свободы личности; охраны окружающей среды и др.

Кроме того, составленный учащимися текст дает возможность судить о способности ученика самостоятельно определить свою личностную позицию и корректно выразить ее, соблюдая принятые в культурном обществе нормы речевого этикета, что показывает его «как языковую личность».

Литература

1. Крузе Б.А. Структура и содержание мультимедиа компетентности будущего учителя // Современные технологии в профессионально-педагогическом образовании: матер. Всерос. науч.-практ. конф. / Перм. гос. пед. ун-т. – Пермь, 2008. – С. 38-44

2. Сафонова В.В. Коммуникативная концепция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях. – М.: НИЦ «Еврошкола», 2004. – 236 с.

3. Энциклопедия "Русский язык" / под ред. Караулова Ю.Н. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1997. — С. 671

КОНЦЕПТ ЖАН / ДУША В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ

Замалетдинова Г.Ф.
Казанский федеральный университет
gulya.gali@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные проблемы лингвокультурологии, делается попытка раскрытия национального своеобразия духовного мира татарского народа. Лингвокультурологический анализ наиболее широко употребляемых духовных концептов позволит глубже изучить систему мышления тюркских народов и особенностей человеческого мышления в целом.

Ключевые слова: лингвокультурология, языковая картина мира, концепт, душа, внутренний (духовный) мир, языковое сознание, ислам, национальный характер.

Язык как особая система сигналов о реальной действительности позволяет оперировать понятиями в их отвлечении от конкретных предметов и ситуаций, являясь средством познания, сохранения и передачи социально значимого опыта, а также управления поведением человека.

Для языкового сознания современных носителей языка часто слова лишены внутренней формы, поскольку она забылась, стерлась. Для лингвистического сознания внутренняя форма лексических единиц имеет исключительно важное значение, так как анализ этимологии вскрывает первичную мотивированность слова. Это способствует обнаружению в языке важных аспектов этнического мировоззрения. Ассоциации и смысловые оттенки, создаваемые внутренней формой, обладают большим этнокультурным своеобразием, чем денотативный компонент лексических значений; «соприкасаясь с лексическим значением, внутренняя форма создает своеобразную стереоскопичность словесного представления мира» [1: 57].

При попытке выяснения того, как в татарской языковой картине мира выражаются отдельные фрагменты представлений о мире татар, мы сталкиваемся с осколками языческих верований и влиянием той картины мира и системы ценностей, которая обусловлена господством тысячелетней исламской традиции. Ислам как одна из мировых религий последовательно регламентирует повседневную жизнь индивида, и это обстоятельство неминуемо сказывается на укладе жизни и быта всех народов, исповедующих эту религию, что имеет важные следствия и для лингвокультурологии [2:167].

В языковой картине мира этический и анатомический взгляд на человека пересекаются и дополняют друг друга. Бесплотная душа противопоставляется материальному телу, сближая человека с миром других живых существ, но в то же время констатируется уникальность, исключительность человека в ряду других живых существ. Причем человек в татарской языковой картине мира занимает особенное место, так как только по отношению к человеку возможно

задать вопрос кто? Таким образом, корреляция вопросов кто? – что? в русском языке, обусловленная категорией одушевленности, служащая для дифференциации живых существ и всех иных предметов и явлений действительности, в татарском языке имеет совершенно иную реализацию, предопределяемую совершенно другим видением места и роли человека в тюркской языковой картине мира.

Выбор наиболее значимых эталонов в языковой картине мира зависит от всей концептуальной системы языка. С этих позиций изучение концептов, описывающих духовный мир человека, представляет несомненный научный интерес, поскольку позволяет выявить не только особенности антропоцентризма того или иного языка, но, прежде всего способствует выявлению универсальных закономерностей отражения в наивной картине мира разных аспектов человеческого сознания.

Среди субстанций, локализованных внутри человека, особое место занимают *душа, дух, совесть*.

Душа – в обычном словоупотреблении совокупность побуждений сознания (и вместе с тем основа) живого существа, антитеза понятий тела и материи [3: 147].

Вместилищем души у разных народов считались разные органы: сердце, печень, диафрагма, легкие, почки и т.п. С религиозной точки зрения душа связывает человека с высшим миром, поэтому приобретает большое значение деятельность человека по самосовершенствованию.

Концепт *душа* в татарском языке передается словом *жан* и обозначает нематериальное начало, основу телесной жизненности. Согласно наивной языковой картине, душа вечна и неуничтожима. Именно наличие души отличает живое тело от мертвого: *жан алу* (букв. отнять душу) – убить; *жан бирү* (букв. отдать душу) – умереть, испустить дух; *жан кою* – погубить; *жан алып* – *жан биреп тору* (букв. брать и отдавать душу) – о состоянии между жизнью и смертью или о жизни впроголодь; *жан саклау* (букв. хранить душу) – жить, существовать; *жаннан бизү* (букв. охладеть к душе), *жаннан тую* (букв. душа надоела) – о состоянии человека, уставшего от жизни, потерявшего надежду и ищущего смерть.

В татарском языке существует особое устойчивое выражение для обозначения живого существа *жан иясе* (букв. обладатель души).

Кроме того, жан используется в разных случаях для обозначения субъективно-оценочных моментов: *жанлы бүкән* (букв. одушевленный чурбан), *жанлы күсәк* (букв. одушевленная дубина) – о невежественном, грубом, непросвещенном человеке.

Слово *жан* часто служит для обращения к очень дорогому, близкому, любимому человеку, обычно с аффиксом притяжательности: *жаным* – душа моя, *жан кисәгем* (букв. частица души моей); *жан юлдашы* (букв. спутник души) – о близком друге или возлюбленной (возлюбленном); *жан дусты* (букв. друг души) – закадычный друг; *жан сөйгән* (букв. любимый душой) – о возлюбленном или возлюбленной.

Концепт *жан* непосредственно связан с миром эмоций: *жан әрнү*, *жан сызлану* – душа болит, *жан рәхәте* (букв. услада души) – душевное удовлетворение, хорошее настроение.

Жан – своего рода орган внутренней жизни человека, не связанный непосредственно с физиологической стороной. С ним связан внутренний мир человека, его чувства и переживания, мысли, устремления: *жан өрү* (букв. вдохнуть душу) – придать уверенность, силы, вдохновить на что-либо. Однако можно испытывать духовный голод по аналогии с физиологическим состоянием: *жан азыгы* – духовная пища; *жаныңа чабата ашатма* (букв. не корми душу лаптями) – не тревожься напрасно.

Как видно из приведенных примеров, в татарском языке множество фразеологических единиц имеют компонент *жан*. Частотность употребления этого слова, наличие его лексико-семантических вариантов свидетельствует о его чрезвычайно важной роли в татарской языковой картине мира. Остановимся еще на нескольких примерах.

Жан локализован в теле человека, после смерти она возносится на небо: *жаны күккә ашу* – умереть. Душа несправедливого окажется в аду: *жаны жәһәннәмгә олаксын!* (букв. да провалится твоя душа в преисподнюю!) – слова проклятия.

Душа может быть на месте или не на месте: *жан урынында булмау*. Душа может блуждать по телу человека: *жаны авызына* или *бугазына* (букв. душа в рот или в горло) – до последнего вдоха; *жаным уч төбендә* (букв. душа на ладони) – сильно беспокоиться; *жанын уч төбендә йомарлап* (букв. сжав душу в ладонях) – о решимости на опасное действие, рискуя жизнью. *Жанга урын тапмау* (букв. не находить места душе) – испытывать сильное беспокойство, переживать; *жанны кая куярга белмәү* (букв. не знать, куда девать душу) – испытывать сильные страдания, душевные муки. *Жан тәңгә сыймау* (букв. душа не вмещается в тело) – чувство беспокойства, тревоги, душевные муки.

Душа может получить раны, повреждения: *жанны жәрәхәтләү* – ранить душу несправедливыми словами, клеветой; *яхшы сүз жанга рәхәт*, *яман сүз жанга жәрәхәт* (посл., букв. доброе слово душе приятно, недоброе – душе рана).

Душа может ассоциироваться с теплом: *жан жылысы* (букв. тепло души) – о чувстве любви, симпатии, сердечности. Может она и гореть: *жан яну* – от сильной радости или большого горя.

Душа может испытывать желания или потребности: *жан теләгән* (букв. желанный душе) – любимый, дорогой; *жанына ни кирәк* (букв. что нужно душе) – что угодно для души (все есть). Она может даже потеть: *жан тирләре чыкты* (букв. проступает пот души) – о чрезмерно больших усилиях, усталости, *жан тиргә бату* (букв. душа вся в поту) – вспотеть от тяжелой работы.

В рассмотренных примерах мы не обнаружили устойчивого противопоставления души и тела, души и плоти в татарской лингвокультуре, напротив, существует сочетание душа-тело: *жаным-тәнем белән ярату* (букв. любить душой и телом) – любить всей душой.

Таким образом, *жан* – концепт, связанный непосредственно с жизнью человека и с его эмоциональным миром. Судя по всему, она не соотносится или соотносится весьма слабо с судьбой человека, его долей, как это бывает в русской языковой картине мира. *Жан* локализован внутри человека, это своего рода субстанция, хотя в целом представления о *жан* достаточно сложны и непоследовательны, в осмыслении его переплетаются разные аспекты восприятия человека.

Литература

1. Мечковская Б.М. Язык и религия. – Москва: ФАИР, 2000. – 350 с.
2. Замалетдинов Р.Р. Татарская культура в языковом отражении. – Казань: Магариф, 2004. – 239 с.
3. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е.Ф.Губский, Г.В.Кораблева, В.А.Лутченко. – Москва: ИНФРА, 2003. – 576 с.
4. Исәнбәт Н.С. Татар теленәң фразеологик сүзлеге. Ике томда. II том. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1990. – 365 б.

О НОВОЙ СИСТЕМЕ ОЦЕНКИ УРОВНЯ ВЛАДЕНИЯ ТАТАРСКИМ ЯЗЫКОМ

Замалетдинов Р.Р.
Казанский федеральный университет
sovet.rus16@gmail.com

Аннотация. В статье кратко описывается опыт работы коллектива ученых-языковедов и методистов Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета по созданию и апробации новой системы оценки уровня владения татарским языком в соответствии с общеевропейской шкалой языковой компетенции (CEFR).

Ключевые слова: татарский язык, методика преподавания, система оценки уровня владения, общеевропейская шкала языковой компетенции (CEFR), Ассоциация языковых тестологов в Европе (ALTE), центр языковой сертификации по татарскому языку КФУ.

Состояние татарского языка на современном этапе развития, достигнутые научно-методические достижения и тенденции, требуют обновления концептуальных основ его преподавания и системы оценки уровня владения им. В этих целях учеными Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета на протяжении ряда лет успешно ведется системная и целенаправленная деятельность в данных направлениях.

Существующая методика изучения и преподавания татарского языка коллективом ученых и методистов вуза (Ашрапова А.Х., Галиуллина Г.Р., Денмухаметова Э.Н., Замалетдинов Р.Р., Сагдиева Р.К., Фатхуллова К.С., Шакирова Г.Р., Шакурова М.М., Шаяхметова Л.Х., Юсупов А.Ф.) подвергнута серьезному дидактическому осмыслению с учетом достижений коммуникативно-деятельностного, личностно-ориентированного и этнокультурного подходов. Результаты исследования и накопленный опыт в этой области в полном объеме используются в уникальном республиканском проекте онлайн-школы "Ana tele" и создаваемом по заказу республиканского полилингвального комплекса «Адымнар: путь к знаниям и согласию» учебно-методическом комплексе по татарскому языку "Адымнар".

Как известно, на протяжении нескольких столетий ведется изучение и преподавание татарского языка, а также накоплен огромный опыт в области оценки знаний, умений и навыков владения им. В конце XX столетия после принятия на федеральном и республиканском уровнях соответствующих законов о языках [1, 2] и образовании [3, 4] деятельность в данном направлении получила новый импульс. Согласно принятым нормативно-правовым актам и законодательству в образовательных организациях Республики Татарстан преподавание татарского языка в последние почти 3 десятилетия ведется по трем направлениям: 1) обучение татарскому языку школах с татарским языком

обучения; 2) обучение татарскому языку детей татар в школах с русским языком обучения; 3) обучение татарскому языку русскоязычных детей в школах с русским языком обучения.

Безусловно, методика преподавания татарского языка в разных группах существенно отличается. Первое и второе направления предусматривают обучение татарскому языку как родному. Методика преподавания татарского языка в русскоязычной аудитории в корне отличается от этих двух методик: ибо для данного контингента учащихся татарский является неродным.

В соответствии с концепцией преподавания татарского языка и литературы в общеобразовательных организациях [5], разработанной при непосредственном участии ученых-методистов КФУ в 2017 году, в дальнейшем предлагается преподавание татарского языка в общеобразовательных организациях в двух направлениях: 1) татарский язык как родной (*реализовывается в образовательных организациях Республики Татарстан и регионах с компактным проживанием татар*); 2) татарский язык как государственный (*реализовывается только в образовательных организациях Республики Татарстан*).

Обучение *татарскому языку как родному* предполагает:

- осознание эстетической ценности родного языка и своей национально-культурной идентичности;
- овладение умениями свободно писать и разговаривать на родном языке, нормами татарской литературной речи;
- освоение знаний о языковой системе татарского языка и закономерностях ее функционирования;
- осмысление родного языка как одного из основных средств общения;
- получение знаний об этнокультуре народа с опорой на коммуникативную функцию языка.

Весь процесс основывается на системности и последовательности подачи языкового материала.

Татарский язык как государственный (неродной) подразумевает преподавание с целью формирования у учащихся коммуникативной компетенции в основных видах речевой деятельности, овладения основами культуры татарской устной и письменной речи, умениями и навыками использования татарского языка в различных ситуациях общения, соответствующих возрастным особенностям учащихся, способности к взаимопониманию в поликультурном обществе.

В данной статье мы рассматриваем лингвометодические особенности организации и проведения языкового тестирования по татарскому языку как государственному (неродному).

Согласно Постановлению Кабинета Министров Республики Татарстан “Об утверждении Положения об учебных курсах по изучению и совершенствованию знаний по татарскому языку как государственному языку Республики Татарстан и Порядка проведения оценки уровня освоения татарского языка” от 19 января 2016 г. № 22 [6], оценка языковых знаний

определяет владение татарским языком по шести уровням: А1 – элементарный уровень, А2 – базовый уровень, В1 – средний уровень, В2 – уровень выше среднего, С1 – высокий уровень, С2 – высший уровень (уровень владения языком в совершенстве). Уровни владения татарским языком сопоставляются также в соответствии с европейскими уровнями владения языками.

В рамках государственной программы Республики Татарстан “Сохранение, изучение и развитие государственных языков Республики Татарстан и других языков в Республике Татарстан на 2014-2020 годы” [7] в 2014 году на базе Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета был создан Центр языковой сертификации по татарскому языку [8].

Центр призван обеспечить языковые права граждан, проживающих в Республике Татарстан, Российской Федерации и за рубежом, на получение сертификата о прохождении тестирования по татарскому языку по общеевропейской шкале языковой компетенций (CEFR).

Деятельность Центра направлена на решение следующих задач:

- организация языковой сертификации по татарскому языку по уровням владения для жителей Республики Татарстан, Российской Федерации и зарубежных стран;

- проведение тестирования граждан, проживающих в Российской Федерации, ближнем и дальнем зарубежье, на предмет знания татарского языка с дальнейшим получением сертификата о прохождении тестирования по татарскому языку;

- разработка и внедрение международных стандартов владения татарским языком, соответствующих общеевропейским компетенциям владения языком;

- разработка и внедрение комплектов электронных и бумажных тестовых материалов для международной языковой сертификации по татарскому языку по уровням владения и профилю использования;

- повышение уровня владения татарским языком.

В целях обеспечения высокого качества разрабатываемых тестов и сопроводительных материалов, соблюдения международных стандартов при организации тестирования и проверки тестов, а также для получения международного признания сертификатов, подтверждающих уровень владения татарским языком и продвижения татарского языка и культуры на мировом уровне, с 2015 г. Казанский федеральный университет стал аффилиативным членом ведущей профессиональной организации тестологов - [ALTE \(Ассоциация языковых тестологов в Европе\)](#). Таким образом, КФУ получил возможность принимать участие в конференциях, семинарах и тренингах наряду с такими мировыми лидерами в области оценки языковых компетенций как Кембриджский университет, Институт Гете, Альянс Франсес, Институт Сервантеса, Стокгольмский университет и др.

Обучение и оценка уровня владения татарским языком направлены на определение уровня употребления разговорной, письменной речи, употребления языка в официальном и неофициальном общении, в целях

выражения сложного хода мыслей пользователя языка, а также в процессе письменного общения.

Для определения уровня сформированности коммуникативной компетенции у кандидатов в тестировании используются различные типы заданий по основным видам речевой деятельности (чтение и письмо, аудирование, говорение).

Выполнение кандидатами совокупности представленных заданий позволяет оценить соответствие уровня их языковой подготовки по татарскому языку. После сдачи экзамена Центром выдается [сертификат](#) о прохождении тестирования по татарскому языку в соответствии с международными стандартами, установленными общеевропейской шкалой языковой компетенций ([CEFR](#)).

Подводя итоги деятельности коллектива ученых и методистов Казанского федерального университета в 2014-2021 годы, следует отметить, что процедуры, лежащие в основе всех этапов оценочного цикла владения татарским языком (уровни А1, А2, В1, В2 и С1), детально разработаны, практичны и в своей совокупности образуют целостную, логичную и соответствующую мировым стандартам контрольно-оценочную систему. Она позволяет проверить речевые умения и языковые навыки, отражающие понятие коммуникативной компетенции. В дальнейшем предстоит серьезный этап работы с экспертами в части организации сертификации разработанной системы и получения международного признания профессиональным сообществом.

Литература

1. Закон РФ от 25 октября 1991 г. N 1807-1 "О языках народов Российской Федерации" (с изменениями и дополнениями), система ГАРАНТ: <http://base.garant.ru/10148970/#ixzz6p1dLOWRD> (дата обращения – 17.02.2021 г.)
2. Закон Республики Татарстан “О государственных языках Республики Татарстан и других языках в Республике Татарстан” от 8 июля 1992 года № 1560-XII (с изменениями и дополнениями), [электронный ресурс], URL: <http://docs.cntd.ru/document/424031955> (дата обращения – 17.02.2021 г.).
3. Федеральный закон "Об образовании в Российской Федерации" N 273-ФЗ от 29 декабря 2012 года (с изменениями и дополнениями), [электронный ресурс], URL: <http://zakon-ob-obrazovanii.ru> (дата обращения – 17.02.2021 г.).
4. Закон Республики Татарстан “Об образовании” от 22 июля 2013 года № 68-ЗРТ (с изменениями и дополнениями), [электронный ресурс], URL: <http://docs.cntd.ru/document/463304037> (дата обращения – 17.02.2021 г.).
5. Концепция преподавания татарского языка и татарской литературы от 04.05.2017 г., [электронный ресурс], URL: https://mon.tatarstan.ru/rus/file/pub/pub_1001503.pdf (дата обращения – 17.02.2021 г.).

6. Постановление Кабинета Министров Республики Татарстан “Об утверждении Положения об учебных курсах по изучению и совершенствованию знаний по татарскому языку как государственному языку Республики Татарстан и Порядка проведения оценки уровня освоения татарского языка” от 19 января 2016 г. № 22 [электронный ресурс], URL: http://pravo.tatarstan.ru/rus/npa_kabmin/post/?npa_id=21440 (дата обращения – 17.02.2021 г.).
7. Государственная программа “Сохранение, изучение и развитие государственных языков Республики Татарстан и других языков в Республике Татарстан на 2014-2020 годы”, [электронный ресурс], URL: <http://docs.cntd.ru/document/463305579> (дата обращения – 17.02.2021 г.).
8. Центр сертификации по татарскому языку, [электронный ресурс], URL: <https://kpfu.ru/philology-culture/ikn/centr-sertifikacii-tatarskogo-yazyka> (дата обращения – 17.02.2021).

ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ТЕЛЛӘРЕНДӘ МӨРӘЖӘГАТЬ ИТҮ АЛЫМНАРЫ

Зөфәрова Г.

Казан федераль университеты
gulnaz.zhawdatowna@yandex.ru

Аннотация. В статье сравниваются способы обращения, используемые в татарском и турецком языках, описываются их общие и отличительные черты.
Ключевые слова: татарский язык, турецкий язык.

Хәзерге төрек һәм татар телләрендә кулланылучы мөрәжәгать итү системасы бу халыклардагы жәмгыять тормышының социаль әһәмиятле аспекты өлкәсендәге күпкырлы үзгәрешләргә дучар булганнан соң гына кулланылышка керә. Татарларда XIX гасырның икенче яртысында буржуаз мөнәсәбәтләрнең тамыр жәю билгеле. Бу чорда рус һәм Европа телләре йогынтысында татар теле этикеты да зур үзгәрешләргә дучар була. Ә Төркиядә дәүләт строендагы соңгы үзгәрешләр 1922 нче елга барып тоташа. Бу вакыйга телгә дә тәэсир итми калмый. Ягъни, әлеге күренеш гарәп-фарсы алынмалары белән баетылган иске госманлы теленнән баш тарту, аларны төрек сүзләре белән алмаштыру һәм гарәп графикасыннан латин графикасына күчү омтылышы буларак чагылыш таба.

Күп кенә халыкларда киң таралыш тапкан мөрәжәгать итү чараларының берсе – *кешенең шәхси исемне кушып дәшү*. Бу алым татарларда да, төрекләрдә дә еш кулланыла. Р.С. Абдуллина фикеренчә, XX гасыр башы татар этикетына, шул исәптән, мөрәжәгать итү формаларына тагын да зуррак үзгәрешләр алып килә. Галимә әлеге чорга «иптәшләнү» чоры дигән исем бирә. Чөнки олылап дәшү сүзләрен «иптәш» сүзе алыштыра. Шәһәрдә яшәүче кайбер татар гаиләләрендә абый-апаларына исемнәре белән генә эндәшәләр. Ир-хатын бер-берсенә исемнәре белән эндәшү дә таралыш алды [Абдуллина, 1997: 36]. Төрек телендәге кеше исемнәре белән эш иткәндә, беренче чиратта, аларның күләме күзгә ташлана [Абдуллина, 1997: 27]. Якынча исәпләүләр буенча, хәзерге вакытта төрек телендә 1800 дән артык кеше исеме бар дип исәпләнелә һәм әлеге сан даими рәвештә арта тора. Төрекләрнең бер яки ике (сирәк кенә өч) шәхси исеме булырга мөмкин. Шуларның берсе *göbek ism-i* (кендек исеме) дип атала, ягъни әлеге исем кешенең кендеген кискәндә кушыла. Әлеге күренеш тамырлары белән шаманизм чорына барып тоташа һәм аның башка халыкларда да күзәтелүе билгеле. 1934 нче елга кадәр төрекләрдә фамилияләр кулланылмый һәм бу гаиләдәге барлык ир балага да туу белән *göbek ism-i* (кендек исеме) беркетелүгә китерә.

Татар телендә эндәш сүзләргә тартым категориясенә ялгануы үзенчәлекле стилистик төсмер бирә. Татарлар якын кешеләренә мөрәжәгать иткәндә, ягымлылыгы һәм эмоциональгә белән аерылып торган сүзләр куллана: «*матурым*», «*акыллым*», «*жсаным*» һ.б. (Сөйләмгә ягымлылык төсмере өстәү

максатыннан, туганлык атамаларына I зат тартым кушымчалары да өстәлә ала: «*әбием*», «*сеңдем*» һ.б.) Төрөк телендә назлап, яратып эндәшү формасы шәхси исемнәргә -*sik* кечерәйтү кушымчасы һәм I зат тартым кушымчасы ялгану нәтижәсендә барлыкка килә. Кайбер очракларда экстралингвистик факторлар йогынтысында кыскартылган шәхси исемнәр вульгар характерга да ия була – *İbo* от *İbrahim*. Гомумән алганда, төрөкләрдә мөрәжәгать итү формасының әлеге төре сирәк кулланыла.

Татарларда гаилә эчендә һәм туганнарга мөрәжәгать итү формаларына тукталыйк. Гомумән алганда, алар төрөк телендәге формага охшаш.

Татар телендә: «Кызым» – сөйләүчедән яше буенча кечкерәк хатын-кызга яки кыз балага һәм кыз женесеннән булган үз балаңа мөрәжәгать итү алымы.

Төрөк телендә: «*kız-ım*» (*кызым*) – сөйләүчедән яше буенча кечкерәк булган хатын-кызга мөрәжәгать иткәндә кулланыла.

Шулай ук, аермалы якны та әйтмичә калырга ярамый, мәсәлән, татар телендә: «*Ana*» – сөйләүчедән яше буенча олырак булган хатын-кызларга карата кулланыла; ә төрөк телендә исә: «*abla*» (*ana*) – кагыйдә буларак, сөйләүчедән берничә яшкә олырак хатын-кызларга карата кулланыла, «*teyze*» (апа) сөйләүченең әнисе белән бер яшьтә булган хатын-кызларга мөрәжәгать иткәндә кулланыла. Татар телендә туганнарга мөрәжәгать итүнең диалекталь үзенчәлекле ягын да әйтмичә мөмкин түгел. Мәсәлән кайбер диалектларда түбәндәге мөрәжәгать итү формалары да кулланыла: «*алма ана*», «*шикәр ана*», «*чәчәк ана*» һ.б. Элегрәк әлеге сүзләр диалектларда гына булмыйча, гомуми кулланылышта да йөргән.

Төрөк телендә әңгәмәдәшенә карата *bay*, *bey*, *beyefendi* һәм *baıan*, *hanım*, *hanım efendi* сүзләрен кулланган очракта гына, аңа «Сез» дип дәшәргә мөмкин. *Beyefendi* һәм *hanımfendi* лексемалары мөрәжәгать итүнең искергән формалары булып санала. Алар элек халыкның белемле һәм интеллегенция катламына карата кулланылган. Хатын-кызларга карата кулланылучы *baıan* «ханым» мөрәжәгать итү формасы XX гасыр башындагы тел революциясе нәтижәсендә *bay* «әфәнде» сүзеннән килеп чыга. Алар мөрәжәгать итүнең иң рәсми формалары һәм рәсми тел элементлары булып тора. Әлеге лексемалар кеше исемнәре яки исем һәм фамилияләр белән дә яраклаша (*Bay Demirel*, *Bay Süleyman Demirel*). Татар телендә исә, элегрәк кулланылышта йөргән түбәндәге мөрәжәгать итү формалары да кулланылышка кайтты: «*Алия ханым*», «*Фәрит әфәнде*», «*Зәйнәп туташ*» һ.б.

Мөрәжәгать итү алымнары мәдәни-специфик характерга ия һәм алар әңгәмәдә катнашучылар турында шактый мәгълүмат бирергә сәләтле. Аерым бер телдә иң нейтраль мөрәжәгать итү чаралары да башка телләргә зур кыенлык белән тәржемә ителә, ә әдәби тәржемәләрдә транслитерация алымы кулланыла. Мөрәжәгать итү формасындагы үзгәрешләр ижтимагый мөнәсәбәтләрдәге үзгәрешләргә дә чагылдыра. Ә ижтимагый стройны алыштырган очракта, мөрәжәгатьләр еш кына хакимият тарафыннан

төзөтүлөргө дучар ителә: «Тел үзгәрешенә китреүче революция һәм башка шундый сәбәпләр аркасында хакимият алышынганда, беренче чиратта, мөрәжәгать итү алымнары үзгәрә».

Әдәбият

1. Абдуллина Р.С. Стилистика һәм сөйләм культурасы мәсьәләләре. – Яр Чаллы: КАМАЗ, 1997. – 128 б.
2. Исхакова Х. Ф. Личные имена тюрков // Проблемы прикладной лингвистики. М.: Азбуковник, 2001. – 27–42с.
3. Рылов Ю. А. Аспекты языковой картины мира: итальянский и русский языки. М.: Гнозис, 2007. – 304 с.

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Ибнеева А.М., Марданова З.Р.

МБОУ «СОШ № 184 им. М.И.Махмутова» Советского района г.Казани,
Albinochka 120586@mail.ru

Аннотация. Язык – одно из главных проявлений культуры. Это не просто средство коммуникаций, а прежде всего творец, созидатель. Главной задачей современной российской школы является формирование конкурентоспособной языковой личности, способной адаптироваться к различным социальным условиям, обладающей высокой внутренней культурой и развитыми коммуникативными способностями. В статье представлен опыт работы в начальной школе.

Ключевые слова: родной язык, формирование языковой личности, урочная деятельность в начальной школе, коммуникативное общение, важнейшая миссия.

Многие века создавал наш народ, это чудо из чудес – свой язык.

Язык – одно из главных проявлений культуры. Это не просто средство коммуникаций, а прежде всего творец, созидатель. Язык помогает нам видеть, замечать и понимать то, чего мы без него не увидели бы и не поняли, открывает человеку окружающий мир.

Каждый из нас, общаясь с другими людьми, становится творцом речевого произведения – высказывания. Но всегда ли дети используют огромные ресурсы русского языка, чтобы ярко, интересно и убедительно выразить свою мысль? Думаю, что не сразу приходит к ним мастерство формирования речевых способностей.

Именно поэтому главной задачей современной российской школы является воспитание любви к родному языку, формирование конкурентоспособной языковой личности, способной адаптироваться к различным социальным условиям, обладающей высокой внутренней культурой и развитыми коммуникативными способностями. В связи с этим возрастает развивающая роль русского языка. Он должен стать средством формирования коммуникативной культуры и познавательных интересов учащихся. Развитая речь рассматривается как орудие познания мира и самого себя, а развитие речи становится главной задачей развития личности.

В своем выступлении хочу поделиться методами, которые использую в своей работе:

Прием 1. Переводчик. Необходимо исправить ошибки во фразеологизмах.

Дедушкины сказки (бабушкины сказки)

Мамино лето (бабье лето)

Шоколад на душу (бальзам на душу)

Без передних лап (без задних ног)

Биться как мяч об лед (биться как рыба об лед)

В данном приеме детям также предлагается разыграть ситуацию, в которой они используют один из выбранных фразеологизмов. При передаче образа можно использовать как вербальные, так и невербальные средства общения.

Прием 2. Словом можно убить, словом можно спасти.

В данном приеме ребятам предлагается понаблюдать за тем, как плохие (злые) слова влияют на рост цветов.

Класс делится на две команды. Первая команда выбирает свой цветок и в течение месяца говорит ему только хорошие слова, а другая своему цветку наоборот плохие(злые) слова. Итоги подводим через месяц в виде круглого стола «Словом можно убить, словом можно спасти».

Прием 3. Стихотворчество. Это направление, при котором детям предлагается работа с рифмой, ритмом, стихотворным текстом. Далее ребятам предлагается прочитать своё стихотворение, но необычным образом. Например, девочка трех лет, дедушка, учитель, сосед по парте, недовольная тетя, собачка, кошечка и т.д.

Прием 4. Игра наоборот.

В данной игре ребятам предлагается прочитать забавные истории и объяснить смысл похожих слов. Например, хитрый дворник дядя Саша снял дворник с машины тети Оли. Также можно предложить учащимся составить свои забавные истории, предложив им слова омонимы (лук, коса, замок, шпилька и т.д.)

Прием 5. Фантастическая гипотеза. Придумывание рассказов, начинающихся словами «Что было бы, если бы...» Например, можно использовать такой вопрос «Что было бы, если бы не было бы сказок?»

Прием 6. Учимся говорить друг – другу комплименты.

Также в данной игре, можно попросить детей написать комплименты другу, но только в рисунках.

Прием 7. Бал для букв.

В данном конкурсе каждый ребенок выбирает себе букву. Участники конкурса танцуют по музыку, изображая свою букву. Как только остановится музыка, каждой букве необходимо найти свою пару и сказать следующие слова: « Я нашел свою пару, она мне подходит потому что....»

Прием 8. Словарные слова.

В этой игре детям необходимо инсценировать песню, в которой есть словарные слова. Например: «Голубой вагон», « Белая береза», «Антошка, Антошка! Пойдем копать картошку" и т.д.

Прием 9. Продолжи текст...

Возьмите любой, рассказ, сказку, прочитайте его до половины. Затем обучающиеся фантазируют, чем и как закончится данное произведение. Сравнивается то, что предсказали они, и то, что реально далее написано в рассказе или сказке.

Прием 10. Составить рассказ из нескольких слов, которые не связаны между собой. Возьмите, например, пять любых слов (утро, автомобиль, реклама, собака, огурец). Составьте из них рассказ.

Прием 11. Взгляд из прошлого.

Суть этого приема заключается в том, что, анализируя рассказ который написали дети, мы можем задать вопрос ребенку: А как бы вышел из ситуации, как бы решил проблему А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой и т.д.

Прием 12. Творческая ошибка. Например, в сказке «Золушка» Шарля Перро башмачок поначалу должен быть из меха и лишь по счастливой случайности превратился в башмачок из стекла. Ребятам предлагается придумать сюжет сказки «Золушка», в котором действует башмачок из меха.

Прием 13. Речевая задача. Данный прием, помогает создать ситуацию поиска ответа с учётом имеющихся данных. Например, девочка понимает, что у мамы плохое настроение. Какое высказывание должен придумать ребёнок, чтобы настроение мамы улучшилось?

Прием 14. Старая, новая сказка. Ребятам предлагается создать свою новую сказку, т.е. в их сказках сюжет хорошо известных сказок рассказывается с учетом современности или даже будущего времени.

Прием 15. Творческий пересказ. Ребятам предлагается пересказать текст, рассказ от имени одного из героев, а в конце сделать вывод, как бы они поступили на данном месте.

Прием 16. Бином фантазии. Данный прием использую на уроках русского языка. Например, назовите два любых прилагательных и придумайте все возможные словосочетания с ними. Затем включите данные словосочетания в предложения на русском языке, на татарском и на английском.

Прием 17. Менеджер по рекламе. Ребенку необходимо создать рекламу определенному произведению. Например, прорекламируйте рассказ Николая Носова «Метро».

Прием 18. Гора. Данный метод используется при составлении характеристики герою. Подошва горы – нехороший человек, то есть обладает плохими качествами по мнению ребенка, а вершина горы – наоборот идеальный человек. Учащийся точкой отмечает, то место горы, на котором по его мнению находится рассматриваемый герой произведения. Далее ребенок должен пояснить, почему герой занимает именно такое место на его горе.

Таким образом, именно школа и учитель, тщательно организуя коммуникативное общение учащихся в урочное и внеурочное время, решают вопрос о снижении дефицита общения учащихся в социальной среде. И именно учителю доверена важнейшая миссия – научить владеть таким богатством, как язык и воспитать в подрастающем поколении любовь и уважение к нему.

Свою статью хочется закончить словами Ивана Сергеевича Тургенева «Берегите наш язык, наш прекрасный русский язык – это клад, это достояние, переданное нам нашими предшественниками! Обращайтесь почтительно с этим могущественным орудием; в руках умелых оно в состоянии совершать чудеса».

Литература

1. Амфилова М.В. Традиции и инновации в преподавании литературы. Санкт - Петербург « Паритет» 2013.
2. Белова Н. Урок - мастерская: приглашение к поиску // Частная школа - 2011г. - №1.
3. Дереклеева Н.И. Развитие коммуникативной культуры учащихся на уроке и во внеклассной работе. М. 2012.
4. Егоров О. Коммуникативная функция урока. «Народное образование» № 5 2008
5. Зарецкая И.И. Саморазвитие коммуникативного потенциала личности. « Школа и производство» 2008 - 4 с.7.

МОЛОДЕЖНЫЙ СЛЕНГ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Измайлова Г. А., Замалетдинова Г. Р.
Казанский (Приволжский) федеральный университет
guzel.gulyusa@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена анализу современного молодежного сленга в английском языке. На протяжении последних двадцати лет наш язык пополняется заимствованиями в основном из английского языка, особенно широкое распространение в настоящее время англицизмы получают в молодежной среде, наиболее активной в интернет пространстве. Однако процесс заимствования идет настолько быстро, что слово получает широкое распространение, между тем в словаре его значение еще не закреплено. Многие слова не совсем понятны. С данным фактом и связана актуальность данной статьи.

Ключевые слова: диалект, молодежный сленг, сленговые выражения, стилистические особенности.

Определение сленга начинает привлекать внимание современных филологов. Теперь есть довольно большое количество определений сленга, которые довольно часто противоречат друг другу. Сленг является одной из наиболее проблематичных и основных аспектов лексикологии, так как отражает лингвокультурные особенности социума, который его употребляет. Students should select texts based on the language of their future specialty, make assignments for the consolidation of the passed terminology [1: 331]. На сегодняшний день в современной лингвистике сленг представляет собой одну из наиинтереснейших языковых систем. В настоящей статье рассматриваются вопросы, связанные с таким понятием как сленг, проблемы его использования в речи современной молодежи, также причины проникновения лексики в язык. В ходе исследования были использованы метод анализа и анкетирование. Анкетирование позволило в короткий срок выявить и с небольшим количеством анкетеров опрашивать значительные совокупности людей. Были изучены пути заимствования из других языков, основные способы образования сленговых выражений, также рассматривается вопрос о том, как часто используются те или иные слова в речи молодежи.

Сленг – это вариация стандартного языка или его видоизменение. Сленг порождается неофициальным стилем речи, это может быть одно слово, словосочетание или фраза. Регион проживания, возраст, пол, социальные условия человека являются определяющими в стиле его разговорной речи. Оценочный компонент, в отличие от эмоционального, не способствует ослаблению синтаксических связей или факультативности [2: 300].

В течение нескольких последних десятилетий темпы развития отдельных сфер общественной жизни неоднократно ускорились по сравнению с предыдущими периодами. Эти процессы вызвали определенные изменения в

лексиконе некоторых стран, так как язык неотделим от культуры. События, происходящие в современном социуме, непосредственно влияют на разговорную речь, дополняют новыми словами и фразами современную лексику. Сленг представляет собой речевое разнообразие, может употребляться одним говорящим человеком или группой людей. Сленговая речь затрагивает фонологический, лексический, синтаксический, морфологический языковые уровни. Slang is a speech variety that can be used by a single speaker or a group of people. Slang speech affects the phonological, the lexical, the syntactical, and the morphological level of the language [3: 111].

В каждом секторе общества для разговорного общения между участниками используется незначительное количество выражений, являющихся атрибутами этого контингента людей – лексикон, сленг. Она возникает в одной группе людей, но в то же время простирается внутри всего класса общества. Л.А. Кудрявцева полагает, что сленгом нужно считать профессионализмы и профессиональный жаргон [4: 198].

Изучение происхождения слов пользовалось в прошлом значительной популярностью, и этимологии, традиционная составляющая словарной статьи, часто обсуждались, даже несмотря на то, что «любители, которые в конце 1900-х годов заполнили страницы популярных журналов своими домыслами о происхождении слов, не имели понятия, что они должны были использовать свое время для чтения, а не написания». The study of word origins enjoyed considerable popularity in the past, and etymologies, a traditional component of a dictionary entry, were often hotly debated, even though ‘the amateurs who, as late as 1900, filled the pages of popular journals with their conjectures on word origins, had no idea that they should have used their time reading rather than writing’ [5: 158].

Новые слова-заимствования появились благодаря развитию мировой торговли, международного туризма, культурных связей. Неотъемлемой частью социума, независимо от присущих ему особенностей, является молодежь. Она представляет собой социально-демографическую группу, объединённую по определённым признакам: к особенно сложным явлениям относится возраст, социальный статус и социально-психологические свойства, молодежная культура. Молодежная культура является одним из последствий процесса социализации в целом и культуры в частности. Его социально-психологические источники находятся в стремлении молодежи в целом и ее определенных представителей к самореализации и самоутверждению, что зачастую не поддерживается. В своей работе Ю.В. Горшунов отмечает: «аббревиация – условное сокращение, образованное из первых букв сокращаемых слов» [6: 410].

Главное стремление молодежной субкультуры практически всегда – фиксация наиболее важных для них мировоззренческих понятий яркой экспрессивной формы, пожалуй, непонятной для большинства людей в обществе. Использование сленга в речи подростков придает ему красоту и эмоциональность, по мнению молодежи. Подростки используют также

англоязычный сленг, который иногда понятен только молодежи для выражения мыслей.

Литература

1. Erofeeva, A., Yusupova, Z. Actual problems of teaching russian language as the language of the specialty of foreign students // Revista Publicando. — 2018. — vol.5, Is.16.- PP. 324-331
2. Арнольд, И. Стилистика современного английского языка: (Стилистика декодирования) // Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Иностр. яз.». — 2010. — 3-е изд., М.: Просвещение.- С. 300
3. Dai, W., He, Z. A New Concise Course in Linguistics for Students of English // Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press. — 2010. — P. 111
4. Кудрявцева, Л. Приходько, И. Словарь молодежного сленга города Киева //2300 слов и выражений: нач. пособ. Киевский нац. ун-т им. Т. Шевченко. — 2006. — С. 198
5. Liberman, A. Word Origins and How We Know Them // Oxford University Press. — 2005. — P. 158
6. Горшунов, Ю. Типы смысловых отношений между компонентами сложносокращенных слов (на материале английского языка) // СПб: Ленинград. — 2012. — С.410

МОБИЛЬНЫЕ ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Иргалина З. Г.

ФГБОУ ВПО «Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы», Уфа

sunny.irgalina@mail.ru

Аннотация: В статье рассмотрены возможности использования на уроках инновационных мобильных технологий, а именно мобильных приложений, так как это является актуальным в современных условиях цифровизации образовательного процесса. Применение на уроках мобильного приложения «Duolingo» способствуют более глубокому языковому погружению обучающихся в новую среду, облегчению и разнообразию учебного процесса, стимулированию активизации учеников, преодолению психологического и эмоционального барьера, который, зачастую возникает у новичков в изучении иностранных языков. В статье дается подробная характеристика о мобильном приложении «Duolingo».

Данная статья будет полезным путеводителем для учителей при ознакомлении с инновационными мобильными технологиями.

Ключевые слова: мобильные инновационные технологии, мессенджер, социальные сети, мобильные приложения, дидактическая платформа, компьютеризация знания, цифровизация образования.

Появление новых информационных технологий и проникновение их во все сферы человеческой деятельности, позволило сделать мощнейший рывок в системе образования. Современное общество это огромное информационное пространство, которое отвечает за распространение информационных потоков. Одним из важнейших условий правильного функционирования информационного оборота в обществе является информатизация образования. Современному обществу необходимы образованные, квалифицированные специалисты, владеющие иностранным языком, отличающиеся мобильностью, динамизмом, конструктивностью. Процессы глобализации, развитие коммуникаций, интернета, дистанционного образования все это требует знание языков. В связи с этим, обучение иностранному языку является важным звеном в общей программе образования.

Инновационные формы обучения характеризуются высокой коммуникативной возможностью, что позволяет активному включению учащихся в учебную деятельность, в активизации знаний, умений и навыков, проявление высокой заинтересованности. Уроки иностранного языка с элементами инновационных форм, обеспечивают интересный, полезный, информативный а главное легкий процесс обучения. Благодаря данным технологиям, можно легко подстроиться под индивидуальность каждого ученика, разнообразить процесс урока, вести наглядный материал,

использовать различные формы проведения, работать с электронными ресурсами, повышать компьютерную и мобильную грамотность. Основной задачей является стимулировать активную познавательную деятельность обучающихся, используя инновационные формы обучения. Цель учителя заключается в повышении результативности обучения, развития креативного мышления и способностей на уроках иностранного языка[1: 4,6].

Мы с вами рассмотрим мобильные инновационные технологии в обучении иностранному языку. В современном мире большую популярность получают мобильные приложения для обучения и среди взрослых и среди детей. Ведь сейчас у каждого под рукой есть мобильный телефон, планшет, это удобный инструмент для доступа к любой информации. Для каждого в свободном доступе есть различные приложения для изучения иностранных языков, рассчитанные на разные возрастные категории. Это очень удобно, если у тебя появилось свободное время в очереди, в поездках, в маршрутке и такси, то ты с удовольствием можешь зайти в свое приложение и начать изучать любой язык. Программы рассчитаны как на новичков, кто только-только начал изучение иностранного языка и на тех, кто уже дошел до определенного уровня и желает развиваться дальше. Сегодня в мобильных телефонах есть все функции для комфортабельного времяпровождения. Однако, не всегда студенты используют мобильные телефоны для обучения. Они обычно используют игровые мобильные программы и приложения. Отсюда можем заметить, что мобильные технологии для информационных и образовательных целей практически не используются и не находят должного применения в учебном процессе. При изучении иностранного языка возможно использовать следующие мобильные технологии: электронная почта, технологии блогов, подкасты, веб-форумы, электронные словари, каталог интернет ресурсов, средства синхронной видеосвязи Skype, возможность вести прямые трансляции и участвовать в различных прямых эфирах в приложении Instagram, посвященных изучению тонкостей иностранного языка, возможность быть участником или создателем языковой группы в WhatsApp, создание своего канала или быть подписчиком в Telegram и многое другое.

Использование мобильных технологий на уроках иностранного языка позволяет использовать смартфон либо планшет, как маленькую мини-интерактивную доску. Это очень удобно. Ведь в классе в котором находятся 30 учеников, есть дети с плохим зрением, последние парты с которых вряд ли видна информация с интерактивной доски. А используя смартфон, планшет мы создаем отличную возможность для каждого ученика иметь доступ к информации. Можно найти множество различных применений смартфона на уроках. Благодаря мобильным и компьютерным технологиям, а их существует большое множество, обеспечивается большая емкость информативности материала, стимуляция активности учащихся в инновационной деятельности, повышение наглядности урока, интенсивность проведения, индивидуализация и дифференциация.

Изучать иностранный язык можно многими способами. Это индивидуальные занятия с учителем с непосредственным контактом или в онлайн режиме отдаленно, посещение курсов, по самоучителю, с помощью приложений на мобильном устройстве. Последнее направление в обучении иностранным языкам очень бурно развивается, и это неудивительно – приложения дают большие возможности, ученик затрачивает минимум усилий и средств. В своем опыте я открыла для себя данное приложение, с характеристиками которого хочу поделиться с вами. Одно из самых популярных сейчас приложений для изучения языков – Duolingo. Приложение бесплатное. Для русскоязычных потенциальных учеников предлагаются к изучению английский, французский, немецкий, испанский.

В самом начале ученику нужно будет определиться с уровнем подготовки иностранного языка и выбрать соответствующий. Приложение предлагает легкий, если есть базовые знания – обычный (~ Intermediate), «продвинутый» уровень называется «безумный». В любой момент, вы можете поменять уровень если он оказался слишком легким в обучении. Обучение происходит в виде уроков, в которых задания даются в письменном и аудио виде.

Письменные задания могут содержать перевод на изучаемый язык или на родной с иностранного. Аудио задания прослушиваются (необходимы наушники или колонки), потом предлагают: Записать то, что прослушано; перевести прослушанное предложение или фразу; повторить в микрофон то, что услышали. Если есть трудность с восприятием на слух, то можно включить медленный повтор – нажимаем на значок в виде черепашки, и тогда предложение или фразу натурально «разжуют» очень медленно и четко.

Выбор упражнений на Duolingo ведется по принципу «дерева»: можно постепенно идти от простого к сложному, или сразу «перепрыгнуть» в тематический раздел, начать углубленно изучать грамматику. Duolingo не только дает возможность учиться индивидуально. Огромным плюсом является то, что есть дополнительный функционал для учителей, где формируется класс, имеются методические материалы, чего пока не разработано в других аналогичных мобильных приложениях. Воспользоваться данным сервисом может любой педагог, к тому же это совершенно бесплатно. Данное приложение позволяет изучать любой иностранный язык не создавая при этом психологических и эмоциональных барьеров страха. Понятный и простой в пользовании интерфейс поможет овладеть иностранным языком любому ученику, школьнику и учителю[2].

Таким образом, мы рассмотрели инновационные мобильные технологии, их влияние на учебный процесс, дали характеристику самому востребованному приложению, выявили все положительные стороны данных технологий, которые способствуют упрощению и разнообразию учебного процесса. Огромным плюсом инновационных мобильных технологий является то, что они предоставляют возможности не только для учеников и людей изучающих языки, но и для учителей. Они помогают в организации уроков, дают

методические рекомендации, держат в курсе о появлении новых мобильных технологий для образования.

Использование телекоммуникационных ресурсов как вспомогательных образовательных средств, помогают разнообразить традиционную систему обучения, сделать сам процесс изучения более легким и информативным. Это методический прием помогает раскрыть эффективность педагогической технологии сотрудничества. Для педагогов, которые только-только знакомятся с инновационными мобильными технологиями, данный процесс может показаться весьма трудоемким, но если умело и рационально применять их в учебном процессе, то преподаватель и обучающийся могут получить отличный результат.

Литература

1. Самохина Н.В. Использование мобильных технологий при обучении английскому языку: развитие традиций и поиск новых методических моделей / Н. В. Самохина // *Фундаментальные исследования*, – 2014. – № 6. – С. 3-6.
2. Обзор мобильного приложения «Duolingo». [Электронный ресурс] // Сайт URL: 4lang.ru (дата просмотра 12.12.2020).

ТАТАР ҺӘМ КАЗАХ ТЕЛЛӘРЕНДӘ «БАШ» КОМПОНЕТЛЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМНАР

Исламова Л.Л.
Казан федераль университеты
Leilya1997@mail.ru

Аннотация. в статье рассмотрены особенности использования слов-соматизмов в составе татарского и казахского фразеологизмов. На примерах показаны различия татарских и казахских фразеологизмов с компонентом «голова».

Ключевые слова: фразеологизм, соматизмы, казахский язык, татарский язык.

XX гасырның 50 нче елларында дөнья күренешен өйрәнү антропология фәнненең төп юнәлешләренең берсенә эверелде. Аңардан эзлекле рәвештә когнитив антропология үсеп чыкты. Антропологиянең мөһим бер бурычы кешене иҗатчы һәм мәдәният вәкиле буларак тасвирлаучы теория төзүдән гыйбарәт [2; 5].

Француз галиме Э. Бенвенист сүзләренчә, «кешене телдән башка күз алдына китереп булмый. Дөньяда кеше һәм тел генә бар». Чөнки, беренчедән, кешене телдән башка тулысынча өйрәнү мөмкин түгел. Икенчедән, телнең табигатен өйрәнү һәм аңлау кеше һәм аның тирәлеге аша гына була [8; 193].

Телебездә иң борынгы чордан бирле яшәп килүче һәм актив кулланыла торган лексик берәмлекләр – соматизмнар да шуңа бәйле рәвештә, яна аспектлардан чыгып өйрәнелә. Әлеге төр сүзләр татар теленең кызыклы һәм бай лексик-семантик төркемнәрен тәшкил итәләр. «Соматик» атамасы [грек soma (somatos) – жисем]не белдерә. Тел белемендә соматизмнар XX йөзнен икенче яртысыннан өйрәнелә башлый. Алар галимнәр тарафыннан лингвокультурологик һәм чагыштырма-тарихи хезмәтләрдә төп тикшеренү объекты итеп карала. Шулай ук тел системасында беренчеләрдән аерып күрсәтелә торган лексик катлам санала. Бу төр сүзләр кешеләрнең әйләнә-тирә дөньясы турында мәгълүмат биреп кенә калмыйча, аларның үзләре, тән төзелешләре, организмнары турындагы белемнәрен дә чагылдыра.

Соматик сүзләр телнең төп лексик фондын тәшкил итәләр, алар арасында бик борынгы чорларга караганнары да, соңрак барлыкка килгәннәре дә бар. Бүгенге көндә анатомия һәм физиология терминнары күп кенә лингвистлар тарафыннан тикшерелә. Биредә М.Х. Корбангалиев, Р.М. Гатин, Р.Р. Шәмсетдинова, Ю.А. Кривошапова, Т.А. Трафименкова, П.Ш. Абдулхалимова һ.б галимнәрнең хезмәтләрен атап үтәргә мөмкин. [7; 1]. Татар телендә кеше һәм кеше тәннең әгъзалары темасы бик жентекләп Д.Б. Рамазанова тарафыннан «Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика» (2013) дигән хезмәтендә тикшерелгән. Галимә соматик берәмлекләргә синхроник һәм диахроник планда, башка телләр белән чагыштырылып тикшерә. Ул

соматизмнарны ике зур төркемгә 1) кешенең физик төзелешен, әгъзаларын белдерә торган 2) кешенең эчке дөньясын белдерә торган сүзләргә бүлөп күрсәтә [7; 4].

Телче А.М. Кочеваткин атау объектының үзенчәлекләрен нигезгә алып, үз классификациясен тәкъдим итә:

1. Сомонимик лексика (грекча *soma* «тән», *onim* «исем, атама») – кеше тәнненең өлешләрен атаучы сүзләр. Арка, кул, муен һ.б.

2. Остеонимик лексика (грекча *osteon* «сөяк») кеше тәнненең сөякләре һәм аларны тоташтырып торучы жисемнәр атамалары. Умыртка, тез һ.б.

3. Спланхнонимик лексика (грекча *splanchna* «эчке органнар») кеше тәнненең эчке органнары исеме. Бавыр, йөрәк, үпкә һ.б.

4. Ангионимик лексика (грекча *angeion* «кан тамыры») – кеше тәнненең кан тамырлары системасын атаучы сүзләр. Кан, тамыр.

5. Сенсонимик лексика (грекча *sensus* «хис, тойгы») – кешенең сиземләү органнарын белдерүче сүзләр. Авыз, борын.

6. Чир атамалары [10; 3].

Төрки телләрнең этимологик сүзлегендә «баш» сүзе – аң, белем, хайваннарның баш саны, аерым бөтен әйбер (бер баш суган), башлык, нәрсәнең дә булса башы, иң югары очы, түбә, төп, алгы өлеш дип күрсәтелә [9; 86].

Казах телендә «баш» сүзе акыл һәм зиһенне формалаштыручы корал буларак кулланыла: «Сау басыңа сақина тілеме» (Башыңа мажаралар эзләмә), «Басты қатыру» (Башны қатыру), «Басымен жауап бересіз» (Башың белән жавап бирерсең), «Бас жоқ, аяқ жоқ» (Ни башы ни ахыры юк), «Басынан сөз асырмау» (Жавап бирә белү).

«Бас жарылса бөрік ішінде, қол сынса жең ішінде» – баш жарылса, башлык эчендә, кул сынса, жиң эчендә. Тат. «Авызың тулы кара кан булса да, кеше янында төкермә». Мисаллардан күренгәнчә, бер үк мәгънә ике телдә төрле соматик берәмлекләр белән бирелә. «Баш», «кул» һәм «авыз».

«Бас қосу» – баш кушу (берләшү, өйләнешү). Тат. «Башлы-күзле булу». Әлегә фразеологизмнарда «өйләнешү» мәгънәсе төрле формада тәкъдим ителсә дә, нигездә «парлы, ике» семантикасы бар.

«Басқа тас тию» – башка таш тию – тормыш авырлыклары кичерү. Тат. «Баштан кичү». Авырлык, кайгы-хәсрәт хисе ике телдә дә «баш»ка хәсрәт төшү белән бәйле. «Басы ауырып, балтыры сыздау» – башы авыртып, балтыры сызлый, (хөрмәтләп баш ию яисә буйсынып баш ию). Тат. Баш ию. Татар телендә дә, казах телендә дә «баш ию» ике төрле мәгънәдә кулланыла. Ләкин казах телендәге баш авыртыу һәм балтыры сызлау гыйбарәсе «буйсыну» сүзенә күбрәк туры киләдер.

«Басы аман, бауыры бүтін» – башы исән, бавыры бөтен. Тат. «Башы исән-сау». Кешенең исәнлегенә, сәламәтлегенә шулай ук «баш» сүзе белән бәйле. «Басы айдауда, малы талауда» – башы әсирдә, малы урланган – хөжүм ителгәннәр. Татар телендә әлегә фразеологик берәмлеккә эквивалент таба алмадык.

«Бас терісі салбырау» – баш тиресен салындыру. Тат. «Борын салындыру». Төшенкелеккә бирелү, кәеф булмау ике телдә төрле соматизмнар белән

аңлатыла. «Бас терісі келіспеген» – баш тиресе килешмэгән, карар жире юк. Мисалдан күренгәнчә, кешенең тышкы сыйфаты да «баш» соматизмы аша сурәтләнә.

«Бастаңгы жасау» – туганың ерак юлга чыкканда бирелгән төшке аш. Татар телендә мондый семантикага ия фразеологик берәмлеккә тап булмадык. «Бастан кулақ садаға» – баш өчен колак бирәм, «Басыннан сырық, малынан курық кетпеу» – сугылу. Әлеге берәмлекләрнең татар телендә шулай ук эквивалентлары очрамады.

«Басыннан қус ушырмау» – саклау. Тат. «Кулыннан ычкындырмау». Саклау мәгънәсе шулай ук ике телдә төрлечә: «кул» һәм «баш» соматизмнары ярдәмендә ясалган. «Басына қара салу, жамылу» – башына кара яулык ябу - кайгылы булу. «Басына күн туу» – кем өчендер кайгылы көн туу. «Басы жумыр пенде» – гади кеше – «простой смертный». Басы жерге жетіп турган жоқ – башы жиргә тимәгән – карт түгел. Татар телендә исә ошбу мәгънә чагыштыру рәвешендә «кызлар кебек», «егетләр кебек» бирелә. Басын шату – баш әйләндерү, гашыйк итү. Басын тауга да, таска да согу – башын тауга да, ташка да бәрү. Басын жарып, көзін шыгару – башын ярып, күзен чыгару – уйламыйча эшләү. Каш ясым дип, күз чыгару. Әлеге мисалда баш – каш арымлыгы күзәтелә.

Казах һәм татар телләре фразеологизмнарында соматизмнарын кулланылыш үзенчәлекләрен тикшерү түбәндәге фикергә китерде: күп очракта ике телдәге фразеологизмнарда зур аерымлыklar күзәтелми. Һәр ике телдә дә эквивалентлар табарга була. Ләкин, мисал өчен, «Бастаңгы жасау», «Басына қара салу», «Бас терісі салбырау» кебек фразеологизмнарын татар телендә эквивалентлары юк.

«Баш» компоненты белән түбәндәге группаларда охшашлыklar бар: фикерләү эшчәнлеге, акыл эшчәнлеге, кешенең характеры, холкы, кешенең үз-үзен тотышы.

Бу ике тел, кардәш булу сәбәпле, соматик органнарның телдә бирелеше, образлары, дөнъяви һәм мәдәни карашлары, фразеологик берәмлекләрнең төзелеше охшаш.

Аерым бер кешенең шәхси сыйфатлары теге яисә бу халыкның уңай, яки начар билгеләрен күрсәтергә сәләтле. Мисал өчен, а) уңай: қолы ашық (юмарт), баш бирмәү, кулында эш уйнату, б) негатив: тас бауыр (каты бәгырьле), бұқа мойын (кире беткән), аяғына шаң жүкпау (тынгысыз), борын чөю, баш ию, кулыннан килмәү.

Күп кенә фразеологик берәмлекләрнең тамырлары халыкарның үткәнәнә барып тоташа. Борынгы кешеләрнең артикуляцион сөйләмә камилләшә башлагач, алар теләкләрен, хис-тойгыларын, тора-бара фикерләрен житкерергә өйрәнәләр.

Ул вакытта кешеләр хис-тойгыларны, фикерләрен житкерү өчен, тирә-ягындагы образларга таяна. Шуңа күрә мәдәнияте һәм икътисады түбән дәрәжәдә булган халыкларның сөйләмендә образлы гайбарәләр әһәмияткә ия.

Төрле халыкларның фразеологик берәмлекләрен чагыштырсақ, шуны аңлайбыз: һәр халык бер төрле фикерне житкерү өчен төрле образлар һәм фразеологизмнар куллана.

Ләкин фразеологик берәмлекләрнең эквивалентлары булуы шушы халыкларның вакытлар дәвамьнда бер-берсе белән кисешүен, уртак сәяси, мэдәни һәм икътисади багланышлар булуын күрсәтә.

Табиғый шартлар, әлеге тирәлекнең материалъ яшәү шартлары кешенең фикерләвенә тәэсир итә. Шуңа бәйле матераль кыйммәтләр халык авыз ижаты, шуңа өстәп, фразеологизмнар белән дә тыгыз бәйләнештә.

Соматик фразеологизмнарның барлыкка килүе телдә төрле формада баручы катлаулы процесс санала. Чит халыкларның яшәү рәвешен өйрәнү телне тикшерү аша бара. Фразеологизмнар теләсә кайсы телнең аерылгысыз бер элементы санала. Аларның нигезендә дөнъяны тел һәм милли мэдәният призмасы аша кабул итү ята.

Әдәбият

1. Богус З.А. Соматизмы в разносистемных языках: семантико-словообразовательный и лингвокультурологический аспекты (на материале русского, адыгейского и английского языков). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Майкоп, 2006. – 32 с.

2. Жамалетдинов Р.Р. Тел һәм мэдәният: Татар лингвокулжтурологиясе нигезләре. Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.

3. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. I том. – Казан. Татар.кит.нәшр., 1989. – 495 б.

4. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. II том. – Казан. Татар.кит.нәшр., 1990. – 365 б.

5. Кожухметова Х.К., Жасакова Р.Е. Казахско-русский фразеологический словарь: Алматы: Мектеп, 1988. – 219 с.

6. Кочеваткин А.М. Соматическая лексика эрзянского языка. Саранск: Красный октябрь, 2001. – 200 с.

7. Рамазанова Д.Б. Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика. Казан: ИЯЛИ, 2013. – 364 б.

8. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / отв. ред. Б.А. Серебренников. М.: Наука, 1988. – 216 с.

9. [Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву Б/АН СССР. Ин-т языкознания. М.:Наука,1978. – 349 с.](#)

10. Хөсәенова А.Ж. Татар теленең диалектларында соматизмнар // Фәнни Татарстан, – 2017. – №3. 1-4 б.

ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛИНАРНОЙ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

Данная работа выполнена при финансовой поддержке Фонда Развития Науки при Президенте
Азербайджанской Республики
Грант № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5-M-23

Исмаилова Мирвари
АГПУ
samedovakonul74@mail.ru

Аннотация. В статье показано, что кулинарная культура Азербайджана связана с корнями древней и богатой истории. Исследования показывают, что азербайджанцы не рассматривали свою кухню как еду в своем рационе, они превратили ее в целую, богатую культуру и довели ее до кулинарного уровня. Кулинарная культура Азербайджана была настолько богата и прекрасна, что исторически впечатляла всех, кто приезжал в эту страну. Кулинарная культура возникла как продукт философской мысли тюркских тюрков в целом и отражает знания многих областей науки. Наши бедные соседи хотят владеть не только нашими территориями, нашими национальными и духовными ценностями, а также нашими национальными блюдами.

Ключевые слова: азербайджанская культура, философия кухни, турецкая мысль, очаг, гость, хлебопекарная культура, национальные блюда, кулинарные имена, нематериальное культурное наследие, ЮНЕСКО, представительский список.

Создающие впечатляющие культурные паттерны на протяжении тысячелетий, первый алфавит и языка литературы, искусства, площадных представлений, массовых фестивалей, источник мировой философии, книги веры, убеждения и морали, автора книги «Авеста», а также центр человеческой цивилизации, один из старейших культурных центров мира - Азербайджан всегда был в центре внимания (1; 2). На протяжении всей истории были предприняты попытки ассимилировать эту область, ее материальные и духовные ресурсы, добиться ее успехов, совершенствоваться и самореализоваться.

Высокие достижения азербайджанского общества в области производства, социальной и духовной жизни в определенные периоды истории всегда обогащали его культуру.

Кулинарная культура, являющаяся неотъемлемой частью азербайджанской материальной культуры, является показателем активности, мышления, философии и высокой культуры тюрков Азербайджана и связана с очень древними корнями. Наличие 9 климатических зон в Азербайджане, то есть плодородных географических условий, а также подземных, поверхностных ресурсов, богатой флоры и фауны, привело к чистой, богатой диете.

Азербайджан всегда был страной с богатыми землями, обширными площадями пахотных земель, пастбищами, красочным климатом, флорой и

фауной. Эти факторы также сыграли решающую роль в его кухне. Азербайджанцы сделали это примером тонкого вкуса, философского мышления и высокой культуры своими историческими достижениями и подняли его культовый уровень.

Азербайджанская национальная кухня воплощает в себе изобилие, высокую культуру и процветание. Вкусные, изысканные, универсальные и красочные пищевые продукты также являются символом богатства. Это богатство основано на древней истории Азербайджана.

Археологические раскопки на холме Чалаган в Агдамском районе Азербайджана доказывают, что в VI-V вв. до н.э. местное население развивало земледелие и скотоводство в этих районах и произведенные продукты всегда были в изобилии.

Судя по всему, древняя и богатая азербайджанская кухня является неотъемлемой частью культурных достижений народа. Кулинарная культура Азербайджана достигает высокого уровня развития и охватывает знания, относящиеся ко многим областям науки. Она включает в себя исторические традиции, философию жизни азербайджанских тюрок, этнографию, верования и убеждения, медицинские знания (правильное питание, лечебная ценность пищи), психологию (влияние психосоциального статуса на приготовление пищи, физиологию и гигиену, технологию приготовления), отражает этические нормы, такие, как: педагогика, эстетическая красота и культура стола.

В Авесте, ценном вкладе в сокровищницу человеческой культуры, начале азербайджанского литературно-философского мышления и одновременно философской мысли был назван напиток под названием Хаома. В настоящее время он используется в форме *həmətşərə/həmətşirə*. Хемешере (*Həmətşərə*) был древним именем Джалилабада. А также известен сорт винограда Хемешере (*Həmətşərə*). Хаома считался священным, золотисто-желтым напитком и использовался во времен зороастрийских ритуалов, и это был напиток, который давал силу и могущество.

Оценка, которую иностранные путешественники дают нашей еде и гостеприимству, всегда была высокой. Английский путешественник XVII века А.Дженкинсон писал о бесчисленных азербайджанских блюдах, кулинарной культуре и гостеприимстве: «Сначала они принесли 140 видов еды. Затем скатерть была взята, и свежая скатерть была накрыта, и они принесли 150 блюд и закусок».

Еще один фактор стоит в основе философии азербайджанской кухни. Это культ гостя. Гость сидит в главе стола в доме азербайджанцев. Самый богатый стол открывается для гостей, самые вкусные блюда подаются для гостей. Гость также является символом изобилия, символом пропитания. Гостевой дом благословлен плодородием. Без гостиницы дом похож на охлажденную мельницу. Поэтому к гостю относятся с особым уважением как к символу богатства и изобилия. Гость также является символом престижа, сбережений, доверия, искренности и дружбы. Приезд гостя расценивается как уважение к дому, семье, а также ассоциируется с честью, безопасностью,

доверием Бога. Самый уважаемый гость посещает старейшину, избранного человека земли, семью верующего, доверяет им. Это, в свою очередь, является показателем репутации человека и семьи.

Гостевой культ является одним из основных факторов в философии азербайджанской кухни и служит основой и составной частью философии жизни азербайджанцев.

Чистота, честность, любовь к огню, преданность дружбе и многие другие материальные и духовные ценности, изложенные в «Авесте», считались началом мировой философии в то же время философия азербайджанских тюрков оказала влияние на нашу кулинарную культуру произвела сильное впечатление и сформировала ее. Этот эффект был настолько мощным, что, несмотря на тысячи лет, он был защищен от вымирания и передавался из поколения в поколение. В этом смысле азербайджанская кухня отличается консерватизмом.

Кулинарные традиции наших предков охраняются как культ. Азербайджанская кухня оказала значительное влияние на кухню других народов, и только около 60 кулинарных терминов были переведены на персидский язык (9), сохранила свою специфику, сумела сохранить свою кухню, а также свой язык, традиции и убеждения, оказывая влияние на другие культуры и кухню. Небольшое количество блюд, которое было перенесено в нашу кухню и в дом, коренным образом изменилось людьми.

С древних времен наши предки, которые научились создавать огонь, кардинально изменили свою жизнь, научившись готовить хлеб и другие блюда в камине. Различные виды хлеба юха, расслоенная юха, толстый (противоположность лаваша), йайма, сенгек, (его готовят на маленькой кирпичной плите из красного кирпича, приготовленные для жирной пищи как бозбаш, пити, пищевой хлеб, сметана хлеб, хлеб кузнечик, хлеб с отрубями, булочки, Шекинская овма (фетир), кюллеме, кезлеме, галынча, келефетир (быстро испеченное, пресное тесто, быстро выпекающий хлеб). В азербайджанском мышлении хлеб и огонь считаются священными. Сюда включаются вода и соль.

Тот, кто замешивает хлеб, должен быть физически и духовно чист. Понятие «халал очаг» и «халал чорек» имеет большое значение, и азербайджанцы уделяют этому особое внимание.

Это также использовалось, чтобы испечь хлеб и собираться вокруг и согреваться. Фраза «собираться у очага» в смысле собираться вместе в кругу семьи и консультироваться в решающие моменты. В этом смысле слово «очаг» интегрировано в тюркские языки и также означает «поколение, племя».

Семья несет ответственность за воспитание детей (кулинарная культура и застольный этикет - не сидеть за столом перед взрослым, не растягиваться, не разговаривать в время еды столовая гигиена, освящение хлеба и огня, личная гигиена, уважение и забота к пожилым и т. д.) Воспитание детей в азербайджанской семье было одной из главных задач каждой молодой семьи. Матери научили своих дочерей особым правилам и секретам приготовления

пищи. "Хамса" Низами Гянджеви, "Ахлак-и-Насир" Насреддина Туси (10, 176-188) и другие работы дают подробную информацию о культуре стола и этикете.

Происхождение названий на азербайджанском языке связано с особенностями и закономерностями азербайджанской кухни. Факторы, влияющие на названия блюд, различны: названия блюд - с названием района, где они готовятся. Карабахская басдырма, Бакинская пахлава, Гянджинская пахлава, Губа-пахлава, Шекинская пахлава, Шекинская пити, Гойчейский хенгел, Чоратский гутаб, Иреванская кете, Нахчыванский чоче, Шамахинская мютекке); названия продуктов, используемых в приготовлении пищи: молочный плов, молочная каша, ичалат, тыквенный гутаб, себзи плов, сырдаг с золотой рыбой, плов с укропом, рисовый чинкуру, гранатовая говурма, рыбная долма, рыбная буглама, гарын гутаб, яичная гюрза (Загатала, Гах), гюрзе крапивник // гирс (Балакен). В соответствии с технологией, используемой при приготовлении блюд: «чертме, басдырма, мороженое, бозартма, партлама (Ленкорань), обжарка, охлаждение, портлеме, дойме- дошеме плов, басдырма плов (Ардебиль), штукатурка». В соответствии с формой приготовления блюда: юха, галын, люле кабаб, тонколиственный хангал, диндили кюфте, дюрмек, парча бозбаш). В соответствии с типом печи: тандыр-шашлык, салат-барбекю, тандыр-хлеб, сач говурма, сач лавашы, крабовый хлеб, сковородные шашлыки, тас шашлыки, каменные фрикадельки, каменные шашлыки. В соответствии с техническими правилами, используемыми при приготовлении блюд: долма, гатлама, дограмач, езме. В соответствии с вкусом блюд, органолептическими свойствами: сладкая долма, кислая говурма, сладкая говурма, шоргогал, острый колокольный хлеб (имбирь, Западный Азербайджан), острая лапша, ачытерели плов, кислый плов, кислые шашлыки и т. д.

Одним из факторов, подчеркивающих богатство и универсальность азербайджанской кухни, является то, что блюда включают в себя ежедневные, праздничные, банкетные блюда, сезонные и различные церемонии и т.д.

Например, в Азербайджане более 200-250 разновидностей плова: шах плов, бюкме плов, фруктовый плов, плов из вишни, халим плов (приготовленный из пшеницы, Западный Азербайджан), шилеплов, пахла плов, мюсенбе плов (Западный Азербайджан), парча дошеме плов, ярма плов, шешренгли плов (Шуша), ирза плов (рис, морковь, горох, мелкие пельмени, орехи, изюм, тонко нарезанный лук), чипову (рис, масло, лук, тмин, укроп-акценты Гафан, Довус) и т.д. Одним из них является шешердал плов. Шешендал плов - это особый вид плова, который готовится только на празднике Новруз и со многими яйцами в хурушун (6).

Есть много специальных блюд, пловов и сладостей, приготовленных во время праздника Новруз. Например: семени халва, дашма плов, запеченный в илахыр чершенбе, пиши (юха- приготовленные в масле- акцентах Аштарак, Хамамлы), говурга, шекербура в слоях (Губа) и т.д.

В Азербайджане «хешил или плов» готовят в «Зимний праздник» (за 6 недель до Новруза), называемом «Кичик чилле или Хыдыр Наби // Хыдыр Неби». В Западном Азербайджане готовят «говут» на праздник под названием

«Хидир Эллез» (в середине зимы) (14,124-144). «Хыдыреллаз» это «Весенний праздник» в Турции и Македонии в отличие в Азербайджане.

Азербайджанцы делают особые приготовления для гостя и составляют специальное меню. Это включает в себя шашлыки, плов, долма, салаты, специальные сладости и многое другое.

Эти виды блюд, предусмотренные для гостей. Например, на таких собраниях не подают на стол «капустаяя долма, яланчы долма».

В азербайджанском менталитете понятие «гостеприимство» имеет широкое значение и связано с древними корнями. Согласно обычаю огузов, описанному в «Китаби-деде-Коркуде», во время «шулен» в жертвоприношение пожертвуют барана, а на свадьбе верблюда или овна: “*Dərə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır*”. Многие из названий блюд и напитков, упомянутых в «Китаби-Деде Коркуд», памятнике родного языка Азербайджана, широко используются на диалектах тюрского языка, а также в литературе и кухне.

А также ритуальные приемы пищи (хедик, гуймаг, халва, умач халва, тер халва); сезонные блюда: говут дограмач, летний дограмач; при переходе на лето: агыз сулугу (освежающая), снежный коремези // снежный коремез (свежее молоко черных овец, смешанное со снегом) и т.д.

Злые соседи пытаются присвоить нашу музыку, наши ковры, нашу национальную кухню, как они стремятся захватить на наши земли, и представить их миру в качестве своих культурных достижений. Конечно, можно извлечь пользу из вклада, богатства и духовных ценностей, которые любая нация внесла в историю человечества. Но невозможно ассимилировать, украсть или завоевать репутацию других. Поэтому по инициативе Мехрибан Ханум Алиевой в список нематериального наследия ЮНЕСКО входят азербайджанский мугам, ковер, келагайы, Девичья башня, дворец Ширваншахов, Ичери Шехер, музыкальные инструменты и другие предметы национальной кухни Азербайджана, как лаваш, долма, плов. Собрать все национальные блюда азербайджанской кухни, с богатой древней историей, из каждого региона Азербайджана, объяснить формы и значения названий этих блюд и напитков на диалектах и акцентах азербайджанского языка, а также на других тюркских языках, указав правила их приготовления очень важно.

Одним из незаменимых блюд азербайджанской кухни является «лаваш». В лингвистике в происхождении «лаваша» слово «лав» интерпретируется как две части («*lav//lay*” qat; “*aş*” означает пищу на турецком языке), то есть «лаваш» означает слои пищи. Лаваш всегда играл особую роль в турецкой диете. Они использовали этот тип хлеба во время военных походов и путешествий. Приготовление лаваша не проблема. Вы можете приготовить его на открытом воздухе, в любом месте. Для этой цели турки использовали *sach*, которые было несложно носить. Самый старый образец сача относится к 4-му тысячелетию до нашей эры (сач из глины).

Железный сач относятся к более позднему периоду. Даже после нескольких недель лаваш не теряет своего качества. Можно побрызгать немного воды и приготовить его к обеду. По дороге вы можете съесть сыр,

творог, сметану, масло с комфортом, не падая с лошади. Это блюдо называют дюрмек (дюрум) как азербайджанцы, так и другие турки. Лаваш, приготовленный на саче, вкуснее, чем выпечка в духовке. Запеченный как зимний корм, лаваш может храниться неделями и месяцами, не теряя своего качества. Это особенно актуально для суровых районов Азербайджана. Сегодня армяне выдумывают всевозможную ложь, чтобы сделать лаваш своим собственным. Однако армяне не готовят лаваш на саче. Этот факт доказывает, что традиция выпечки лаваша в саче заключается в том, что она принадлежит азербайджанцам и тюркам. Азербайджанцы смогли жить в гармонии с природой. Запеченные на саче кутабы и кете из разных трав по дороге, собранных с гор, бывают очень вкусные и сытные. Сач также используется для приготовления пищи. Блюда, которые приготовлены на саче, называются сачичи. Самое старое и самое популярное блюдо сачичи – это сач говурмасы.

Лаваш - это название «вида хлеба с широким диалектным диапазоном» (4,116), который принадлежит тюркам, а не только азербайджанцам. В древнем чагатайском языке слово «лаваш» также относится ко многим деликатным вещам и продуктам. Тонкий хлеб также включен сюда. В Азербайджане кислый, пряный сок из вишни, сливы, кукурузы и других фруктов также называют лаваш (туршу- лаваш). В словаре М.Кашгари это означает слоистая, многослойная булочка (4, 118).

Названия азербайджанской кухни имеют долгую историю и этимологию. Вот почему так важно собирать каждое из них с древних времен до наших дней с учетом диалектов и акцентов.

Названия блюд, используемых в «Китаби-Деде Коркуд» яхни (говурма), гара говурма, шишлик, йогурт, базламач, кумеч, етмек, гымыз. Однако эти блюда в настоящее время широко используются в кухне большинства тюркских народов, а также в кухне всего мира (йогурт // йогурт, голбасар // колбаса, сому).

Примечательно, что названия продуктов и напитков на азербайджанском языке изучаются на уровне диалектов и акцентов. Тот факт, что эти диалекты и акценты, которые исторически сохранились во многих регионах, сохраняют древнюю лексику языка, еще раз доказывает, что эти названия продуктов питания и напитков являются примерами кулинарной культуры, которая является неотъемлемой частью нашей культуры.

Анализ названий азербайджанских блюд и напитков с кухнями тюркских народов, особенно Турции (больше, чем Карс, Анатолия) и других тюркских народов, показывает, что названия азербайджанских блюд и напитков являются частью турецкой кухни. В своей работе «Историко-этимологический словарь названий блюд и напитков азербайджанского языка» М. Гусейнова попыталась исследовать названия продуктов питания и напитков в общем турецком контексте. Для этого она сослалась на «Древнетюркский словарь», «Диван лугат ат-турк» М.Кашгарлы и многие другие источники и дала этимологию названий блюд. Например, авзури- архаичный вид хлеба (4, 55); агыз-название

блюда на вкус как сыр (4, 17); аш-любая еда; прием, банкет, как название блюда. (4, 23-24-25).

Наши злые соседи всегда стремятся присвоить наше богатство и овладеть ими. Тот факт, что сегодня более 20% нашей исторической земли находится под оккупацией, также означает разрушение и забвение наших огромных материальных и духовных памятников. Однако наша цель - не только собрать и сохранить наши исторические памятники, материальные и духовные ценности в условиях оккупации, но и защитить все ценности, связанные с историей, языком и культурным наследием Азербайджана. Азербайджанская национальная кухня должна быть защищена как материальное и духовное богатство народа.

Знакомство с азербайджанской кухней, с богатыми и красочными названиями блюд, дает нам смелость сказать, как и с образованием языка, первой миграцией, первым диалектным фрагментом современного человеческого типа, кулинарная культура связана с древней Азией - Азербайджаном, одним из древнейших культурных центров мира.

Литература

1. История Азербайджана (с древних времен до 20 века). I в., Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1994
2. Алибайзаде Э. «Авеста» - это история духовной культуры азербайджанского народа. Баку, Юрд НПБ, 2005
3. Казимов Г. История азербайджанского языка. (С древнейших времен до 13 века). Баку, Образование, 2003.
4. Гусейнова М. Историко-этимологический словарь названий блюд и напитков азербайджанского языка. Баку, АДПУ, 2018
5. Азизов Е. Историческая диалектология азербайджанского языка. Баку, Наука и образование, 2016
6. Элили Э. По этимологии слова «лаваш». www.caucasianhistory.info.
7. Энциклопедия Новруз. Баку, Восток-Запад, 2008
8. Древнетюркский словарь. Ленинград. Наука, 1969
9. Джавад Х. Обзор истории и культуры турок. Баку, Азербайджан, 1993
10. Туси Н. Ахлак-и-Насир. Баку, Лидер, 2005
11. Персидско-русский словарь. Т II. Москва, русский язык, 1983
12. Амирасланов Т., Амирасланова А. Кухня Карабаха. Баку, Нурлан, 2012.
13. Сула Б. Как прожить до сто лет. Баку, Писатель, 1989
14. Джафаров С. Словарь Гамамлинского акцента // Современный азербайджанский язык (лексикология, морфология, синтаксис). Баку, Орхан, 2016 (124-144)

АЗНАКАЙ РАЙОНЫНДА ХЭЗЕРГЕ ТАТАР ТЕЛЕ ЛЕКСИКАСЫН ӨЙРЭТҮ

Исхакова Р. Ш.
БГПУ им. М. Акмуллы
rimmochkapups95@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена изучению обучения лексике родного языка. Родной язык выполняет особую роль в обучении, поскольку именно он является основой для формирования и развития мышления, интеллектуальных и творческих способностей, а также социализации личности и приобщения ее к культуре. В статье рассмотрены упражнения, направленные на формирование лингвистических понятий у учащихся школ Азнакаевского района РТ. Внедрение определенного объема лингвистических понятий при обучении родному языку может помочь при освоении любой предметной области и способствовать повышению уровня владения языком учащимися.

Ключевые слова: Лексика, обучение, говор, диалект, индивидуальная работа, анализ, методика обучения, наблюдение.

Лексика – ачык системаны тәшкил итә, шунлыктан тел көн саен диарлек үсеш-үзгәреш кичерә, алынмалар белән байый. Татар теленең шәһәр һәм авыл сөйләшнәрен өйрәнү – тел вәкилләре өчен актуаль мәсьәләләрнең берсе, чөнки нәкъ менә хәзерге көн сөйләменең торышы белән телнең киләчәге турыдан-туры бәйле. Шәһәр һәм авыл халкы телен тикшерү һәр чор өчен үзенчәлекле. Галимнәр әледән-әле бу темага мөрәжәгать итәләр, нәтижә буларак төрле хезмәтләр, мәкаләләр дөнья күрә. Тулаем тел торышын һәм киләчәген күзаллау өчен бу бик мөһим.

Төп гомуми белем бирү мәктәбендә телне теоретик һәм практик үзләштерү нәтижәсендә укучыларда татар теленең күп мәдәниятле дөньядагы тоткан урыны һәм роле турында карашлар хасил була. Татар мәдәниятенең укучылар өчен булган катламы белән танышу башка мәдәнияткә карата ихтирамлык, ягъни укучыларга үз мәдәниятләрен, горәф-гадәтләрен дә яхшы, камил аңларга булыша, аларда ватан пәрвәрлек хисе тәрбияли.

Татарстан Республикасы Азнакай районы белем бирү системасына куелган төп бурыч – ижади фикерләгән, инициатив булган, ижтимагый тормышта актив катнашкан, белемле, дәүләт һәм чит телләрдә дә иркен сөйләшкән аралашучы билингваль (полилингваль) шәхес тәрбияләү.

Азнакай районы мәктәпләрендә татар теле һәм әдәбияты дәрәсләрендә жирле сөйләшне өйрәнүгә аерым урын бирелә. Сөйләш үзнчәлекәрен өйрәнү дәрәс барышында гына түгел, дәрәстән тыш чараларда да башкарыла ала.

Тел-әдәбият дәрәсләрендә һәм класстан тыш эшләр вакытында тел күренешләрен гадидән алып катлаулыга таба аңлату рәвешендә төрле әңгәмәләр үткәрергә һәм кызыклы күнегүләр оештырырга мөмкин.

Шуны да өстәп әйтергә кирәк, жирле сөйләштә кулланылучы сүзләргә анализ ясау, аңлатмалар бирү күзәтү-чагыштыру алым аша тормышка ашырыла. Һәрбер әсәрдә нинди дә булса сүзнең кулланылышын, аларның мәгънәләрен әсәр әчтәлегә белән тыгыз мөнәсәбәттә тикшерү билгеле бер анализ төрләрен куллануны максат итеп куя. Сүзнең мәгънәсен тулаем ачыклау өчен әчтәлек белә стиль бәйләнешенә дә зур игътибар бирелә. Башта бирелгән сүзнең иң киң кулланыла торган мәгънәләре табыла. Аннан соң башка мәгънә төсмерләренә мисаллар китерелә. Шулай итеп, сүзгә хас үзенчәлекләр тагын да киңәйтелә һәм тулыландырыла. Әлегә сүзнең мәгънәләрен билгеле бер калыпка салганнан соң, сораулар куела, чагыштырулар ясала һәм анализ гомумиләштерелә. Сүзгә карата булган сораулар төрле харәтерда, ләкин максатка яраклы була. Мисал өчен: “Сез бу сүзнә үз сөйләмегездә кулланысызмы?”, “Хәзергә көндә әлегә сүзнең нинди мәгънәләре сакланып калган?”, “Иң киң таралганнары нинди?” кебек сораулар укучыларга бирелә ала. Әлегә анализ ярдәмендә укутучы укучыларга сөйләм үзенчәлекләрен табарга, аларга анализ ясый белергә, шул күнекмәләр ярдәмендә көндәлек сөйләмне баетырга өйрәтә.

Туган як сөйләшендә диалектларны өйрәнгәндә укутучыга биремле карточкалар да ярдәмгә килә. Мәсәлән, укучылар 4 төркемгә бүленеп шушы биремле карточкалардагы сорауларга җаваплар әзерлиләр. Шулай ук, әлегә биремнәр арасында диалог төзү, әкият, шигырь язу кебек биремнәр дә була. Мәсәлән, безнең сөйләмгә хас булган *алагаем, көлчә, пешмәгән, тәкә* сүзләрен кулланып “Кунакта” темасына диалог языгыз. Укучылар бирелгән темаларга диалог сөйләгәннән соң аларга төрле сораулар бирелә: Сөзнәчә бу сүзләргә көндәлек тормышта куллану кирәкме? Диалект сүзләргә куллану сөйләмне бозмыймы?

Жирле сөйләш сүзләрен өйрәнгәндә, шулай ук, якташ шагыйрьләребезнең һәм язучыларыбызның әсәрләре ярдәмгә килә. Укучыларга әсәрдән бер өзек бирелә һәм әлегә өзектән сөйләмгә хас булган сүзләр анализлана. Сүзләр анализланганда “Татар теленә зур диалектологик сүзлегә” (2009) кулланыла. Мәсәлән, Нур Әхмәдиевның “Атларым, колыннарым” повестеннән өзек. Бирем. Әлегә өзектә билгеләнгән сүзләргә мәгънәләрен, диалектологик сүзләргә кулланып аңлатыгыз: “... тау кырласыннан башланган кечкенә *инештәме*; өскә авам дип торган Гатият тавындамы; чишмә яныннан башланып, су буйлап тезелеп киткән талларда, *зирекләрдә*, язларын аккоштай болыт төсенә кергән шомыртларга кунып сайраган сандугачлардамы? Йорт *түбәләреннән* дә биегрәк булып кукраеп утырган кое сиртмәләрендәме? Белмим. Безнең бит урам да башка авыллардагы сыман трактор, машиналар тарафыннан *ергачланмаган*: яшел хәтфә үлән белән капланган. Бәбкә үләнә, каз үләнә... Һәр дүрт тарафка чык та йөгәр яланаяк! Шешә ватыгына гына басмасың, аягыңа кадак та кадалмас. *Тикмәгә* генә колхозның сабантуен безнең *тугайда* уздырмыйлар ла! Тик һәм сабантуйдан соң анда әллә никадәр чүп-чар кала. Ярый әле бригадир Зәйни абый бар, аңа рәхмәт – бәйрәмнең икенче көнендә үк кеше кушып чистарттыра. Бригадир әйтмәсә дә чистартучылар төркеменә бабай белән мин

дә килеп кушылабыз...” [1, 5]. Бирелгән сүзләр укучылар тарафыннан аңлатыла. Мәсәлән, *тугай* сүзе болын, су буе дигән мәгънәне аңлата, ә *тикмәгә* сүзе бушка түгел мәгънәсендә кулланылуы укучылар тарафыннан әйтелә. Эшнең бу төре укучыларның сүзлек байлыгын арттырып кына калмый, аларда ата-анага, туган якка, туган телгә карата хөрмәт хисе уята.

Өй эшенә дә мөстәкыйль өйрәнү өчен төрле биремнәр бирелә. Эш төрләре түбәндәгечә була: укытучы тарафыннан укучылар 4 төркемгә бүленәләр һәм һәрбер төркемгә аерым биремнәр бирелә. Әлеге биремнәр үз эченә аш-су өлкәсенә караган; көнкүрештә кулланыла торган диалекталь сүзләрне язып алып килергә һәм аларның мәгънәләрен аңлатырга; яисә диалектлар кулланылган табышмак, шигырьләр, хикәяләр алып килергә, аларда кулланылган диалектларның мәгънәләрен аңлатырга һ.б. Әлеге эш вакытында укучылар “Татар теленең зур диалектологик сүзлеге” (2009) файдалана алалар.

Азнакай районы мәктәпләрендә татар телен укыту методикасы республикакүләм укыту методикасына туры килә. Шул ук вакытта, татар теле лексикасын укытуда жирле сөйләш үзенчәлекләре дә исәпкә алынырга тиеш. Укучыларның сүзлек байлыгын үстерү, туган телгә мөхәббәт тәрбияләү – башлангыч һәм урта звено сыйныфларында укытуның төп максатларынан берсе. Телне өйрәнү, аны үзләштерү, билгеле булганча, бик катлаулы, ижади эш. Аның нигезендә өйрәтүчегә механик рәвештә иярү түгел, бәлки актив танып-белү эшчәнлегә ята.

Ана теле дәресләрендә укучылар матур итеп уку белән бергә, текстның төп мәгънәсен аңларга, сораулар куя белергә, сүзлекләр белән эшләргә, шул ук вакытта үзләре дә тулы, дөрес җавап бирергә өйрәнә. Дәресләрне җанлы, мавыктыргыч итеп үткәргән очракта гына – бала дәрестә катнашып, татар телендә дөрес итеп сөйләшергә өйрәнә ала. Шулай эшлэгәндә генә уңай нәтижәләргә ирешергә мөмкин.

Әдәбият

1. Әхмәдиев Н. Г. Атларым, колыңнарым: повестьлар һәм хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – 190 б.
2. Галиуллина Г. Р. Хәзерге татар теле лексикологиясе. – Казан: Казан ун-ты, 2009. – 126 б.
3. Сафиуллина Ф. С., Зәкиев М. З. Хәзерге татар әдәби теле: лексикология, фразеология, фонетика, графика һәм орфография, орфоэпия, сүз ясалышы, морфология, синтаксик: Педагогика училищелары, гимназияләр өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 1994. – 144 б.
4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Матбугат йорты, 2005. – 848 б.

CAUCASUS AREA OF TOPONYMS OF TURKISH ORIGIN

Karimova Irada Mazahim gizi

ADPU

irade.kerimova.81@mail.ru

Toponyms are one of the most valuable resources that reflect the history, language, and geographical location of the area where it belongs. There are still enough onomastic units that show that the Turks settled in the Caucasus in ancient times, and that they needed research from linguistic point of view.

It is known that the Caucasus is one of the oldest part in the East. Since these areas are ancient settlements, the history of the land names here is also ancient. Historical sources have preserved the onomastic units of the distant past, as well as toponyms to our day. The sources provide valuable evidence for the scientific explanation of toponymic units. Sometimes, to avoid erroneous assumptions about toponyms, it is necessary to rely on historical sources and variants mentioned in sources

We can also find information about the toponyms of Azerbaijan in various sources and sources of different periods. Very valuable information and facts concerning the toponymy of Azerbaijan have been preserved in ancient Greek, Roman, and later Georgian, Arabian, Persian, and Syrian sources.

Russian and European travelers also take a special place among the sources of rich and interesting information about the toponyms of Turkish origin, spread throughout the Turkic world. Experts attribute Europeans' first travel to the Caucasus, including Azerbaijan in the 13th century.

Ethnic processes and events that have taken place in the distant past have preserved their traces in the toponymy of Turkic-speaking nations. Most of the toponyms of Turkic origin in the area are the names of separate tribes or union of tribes which give valid facts about the people who had settled in those areas.

It is more important and expedient to investigate the toponyms in the refinement and determination of the ethnic composition of the territories where the Turkic peoples have historically lived.

A number of geographical names of Turkic origin that have historically existed on the territory of other countries have, over time, been forgotten, changed, distorted and translated into another language. From this point of view, it is of interest to study the names of settlements of Turkish origin, common to Turkic-peoples, as well as lexical-semantic, grammatical and syntactic structures of hydronyms, oronymy, oronyms. From this point of view, there is still a need to investigate the historical-linguistic aspect of the toponyms of Turkic origin in the Turkic world and provide lexical and semantic interpretation of these geographical names. Because of the richness of the lexic-semantic features of the toponyms of the Turkic origin in the territories of the Turkic-speaking peoples, they have always attracted attention. One of the theoretical features of the toponyms of Turkish origin is the large semantic circle.

Abdal. Abdals were one of the ancient Turkic tribes settled in Azerbaijan as well as in the Caucasus, Iran, Turkey, Bashkortostan, Central Asia. This tribe represents the name of the White Hun tribe.

According to folk etymology, the name Abdall was derived from the name of Abdal, who built this area. According to village elders, the name was taken from the camel's baby. However, the fact that toponyms exist within the territory of Azerbaijan and beyond the borders of our country creates the idea that it is based on ethnicity.

Abdall is an oykonim formed on topoformant with Abdal +*li*. The word Abdal embodies the name of the ancient Turkic-speaking Abdal tribe.

Historical sources indicate that the Abdalahs were the great Turkic people who played the role in the history of Central Asia, East, Turkestan and India. In the historical sources named after the tribe of Abdal are eftalit, abdel, heptal, etc. names (4. p. 74).

The Syrian historian Zohori Kitor (6th century) also named the Turkic-speaking tribe abdal among the various tribes living in Hun province in the North Caucasus. Akad VV Barthold noted that the adabel // abdal tribe is one of the ancient tribes in Kazakhs, Karakalpaks, Turkmen and Turkey. Various phonetic forms of the name ethnonim abdal, mentioned in the sources as heftal, heptal, eftal. The Albanian historian Movses Kalankatli, referring to the Abdalis tribe living in Albania, noted that heptols (abdals) migrated here during the Macedonian Alexander period (4th century CE). The tribe has a special place in the formation and development of the Azerbaijani people.

Abdal village, river and river (Tovuz), Choban Abdally village (Goygol), Abdal Gulabli str. (Aghdam), Abdal str. (Agdash, Oguz), Abdalanli str. are abdal based ethnonyms in Azerbaijan. It is possible to find oykonims and hydronims like Nic-Abdali (Gabala), Abdallar village (Khojavend), Abdal mountain, valley and hill (Lachin), Abdal river (Dashkesen) and Abdal spring (Jabrayil)(15.s.125). N. Mammadov, who researched the ethnonym of Abdall as a place, writes that one of the origins of the ethnonym is Abdal Mountain. The author mentions the name of abdal tribes in the oronyms of Abdal valley (Abdal village, Tovuz region), Abdallar village (Bahramli village, Khojavand district), Abdal Mountain, Abdal hill, Abdal valley (Lachin district) in the archeology of our republic (15..1.1). The name of Abdal Mountain was also recorded in Ordubad district of Nakhchivan AR.

B.Budakov and G.Geybullayev have showed ethnonyms as Abdallar in Karpibasar district of Iravan khanate, Abdallar tomb in 1590, source in 1727 in Abdal village in Varanda district of Nagorno-Karabakh, Uzunabdally and others in the area. (6.98, 383, 393).

Qeybullayev informed that the topology of Abdal and Abdallar also exists in Iran (21. p.436).

A. Pashayev writes about the ethnonym of Abdal: "Although in the anthroponymy of Azerbaijan there is little mention of the name of Abdal // Avdal, in North and South Azerbaijan there are many toponyms of Abdal hill, Abdal mountain. In Turkey, Afghanistan, Iraq, Karachay and Balkar have many monuments and village names related to this anthroponym. The name of one of the oldest Turkic

tribes, and in the mythical thinking of the Turkic peoples, Abdal lives as a god who protects hunting animals. Before the hunt they would pray to Abdal (18 p.211).

I. Jafarsoylu explored the "abdal" ethnonym as a tribal name derived from the teonims. The author writes that Abdal is a god of hunting in the ancient beliefs of a number of Dagestan peoples - Avars and Kumuk. According to the author, these nations believed that Abdal is sitting on the clouds and graze his animals, plays his mysterious pipe, and protects them. Those who break the rules of hunting, go hunting before the hunting season, punish them, and bend their arrows in the sky. That is why these peoples share the corpus of the animal they hunt with abdal (2 p. 36).

Abdal and Abdallar in Iran, Abdal, Kishlok village in Uzbekistan and Abdalbulak hydronim are found in the range of toponyms of Abdal ethnonym. In the territory of present-day in Armenia, Abdallar, Avdallar villages and Boz Abdal have been known as mountain ranges (1.98).

Speaking of Abdal ethnonym, Chobanov noted that the word "hunting god" as in the mythology of Turkic peoples means "protector of hunting" and " hunting supporter" (3. p.28).

Referring to the work of the "Detailed Book of the Province of Tiflis", N. Askerov cites that there is Abdal oykonim in Borchali , Abdal and Patak villages in Agjagala district and Bozabdall village in Bolnis in the region of Georgia where Azerbaijanians live .The author considers that there is a village called Goyash near the village of Abdalli, and that the villages of Abdall and Goyash are of the same tribe (11. p. 8).

Abdal ethnonym in the system of onomastic units of Uzbekistan is Abdal, Obdal, Abdalbek, Abdalkhan, Abdulbulak, Abdalbay, Mulla Abdal, Abdalaras, Abdal-bova, Kara-Abdal, Hodja Abdal as anthroponym, ethnonym, toponym and hydronyme. The author considers that the village of Goyash is located near the village of Abdalli and that the villages of Abdall and Goyash are of the same tribe (11. p. 8).

As it can be seen, abdal based ethnotoponyms have become quite widespread in the system of common toponyms with Turkic peoples.

Baydar. The toponym is formed on the basis of the "Baydar" which is more widespread in the Caucasus. There is a toponym of Baydarli in the Gakh region of Azerbaijan.

When investigating the distribution range of the Baydarli toponym, E.Nuriyev finds that it is an ethnonym. This ethnonym was also known among the Mongols and Crimean Tatars in the 17th century. The author makes two points about the creation of the Baydarli oykonim. One is related to the person's name and the other to the tribe's name. Baydar is described as a person in 1273 as the leader of the group (Amir Baydar) among the Mongols (17. p. 42).

Commenting on the etymology of the Baydarli toponym, R.Aliyeva writes: "Baydar is a Mongol warrior. The Dominican priest, who visited the palace of the Mongol khanates in the 13th century, translated this word as "voevada" (8. p.134).

The boundaries of the Baydar ethnotopony are also found in the Republic of Georgia, Armenia, Crimea, and Bashkortostan.

A. Bayramov writes about the Baytaroğlu // Bayda-roglu valley in the Amasya district of Armenia, saying that Armenian sources mention the name of the ruined village in the Ili (Elli) valley in the Amasya district. This area is 4 km south of the Baytar village (5. p.157).

In the Borchali accident of the province of Tbilisi there are Baydar oykonoms. In the North Caucasus, one of the mountains in the Ter province is called Baydara. The release of the Caucasus calendar for 1878 states: "Baydara is 7,782 feet above sea level and is the highest human settlement in the Caucasus after the height of Kodor (23 p.68).

There is currently a Baydar oykonym in the Marneuli district of the Borchali district of the Republic of Georgia.

Baydar oykonym was registered in the Cherden Soviet, called Redikor, near the Republic of Bashkortostan. In the historical documents of 1579 it can be seen that it was the same as Baydarov's surname (24. p.110).

The range of the Baydar toponyms can also be found in the Crimea region. M. Nuriyeva writes that this toponym is used in the Crimean Tatar language as Baydar-Ova (25 p. 159).

Çol//Çul//Çullu. The Chulu tribe played a great role in shaping the language and origin of the Azerbaijani people. The Chulular are also called Chol and Chul. The geographical names associated with this ethnonym are found not only in Azerbaijan, but also in the Caucasus and other areas inhabited by Turkic peoples.

Researchers have different opinions on the toponym of Chul.

Qeybullayev notes that Chul // Chol // Ethnonym was created on the basis of the "chulu" ethnonym. The author writes: "In the first centuries of Iran, a city in the north-east of Albania south of Derbent is known as Chol // Chul. This toponym is considered Caucasian. However, we have stated that this name reflects the name of the Chul tribe of Turkic origin living in Albania and that the ethnonym still holds the names of the villages of Chullu" (p. 132).

G. Qeybullayev notes that Chul // Chol // Chullu Ethnonym was created on the basis of the "chulu" ethnonym. The author writes: "In the first centuries of era, a city in the north-east of Albania south of Derbent is known as Chol // Chul. This toponym is considered Caucasian. However, we have stated that this name reflects the name of the Chul tribe of Turkic origin living in Albania and that the ethnonym still holds the names of the villages of Chullu" (p. 132).

N. Baskakov notes that the Cul/Col is the name of the of Caspian kagan (19 p. 20).

V. Gukasyan also stated that Chol and Chul are the names of the Caspian kagan and that the word is used in the Chuvash language as "valley" and "rock" (p. 20, 57).

Ch. Kazimov who has researched Chul/Chol toponyms, writes that Chul // Chol was recorded in the monuments of the fifth century AD. Armenian historians of the 5th century Egiès Fovstos Buzand and Aqofongel often mention the Turkic tribes coming to Azerbaijan from the north and often mention the name of the Caul // Chul cave.

The author writes, referring to K.M. Traver, that the mascots settled on the north-west coast of the Caspian Sea, south of the Samur river, in the area called Chor, Chul in the V century. The author then cites V.V. Bertold as saying that it is appropriate to read Sul oykonim as Chul, which is found in some Arabic sources. Ch. Kazimov writes that the Arabic letter "sad" is like the replacement of the sound "ç". Based on G. Mashadiev, V.K. Yegorova, Chol-Chul is a Turkic word that is used in the Chuvash language to mean "stone", "rock", "valley", which corresponds to the geographical landscape of the Oykonim. In our opinion, it is associated with the word chul// chol, which means "desert" (12. p. 29-30).

H. Mirzayev, who investigates Chol // Chul onim as an ethnonym, writes that Chul is a village name in Daralayaz. Historical sources indicate that the name of the Turk tribe Cul, was an ancient Azerbaijani village (16, p. 90).

R.Eyvazova writes about the Chul // Chol toponymy range in the territory of Afghanistan: "Chol-village-Parvan; Shor // Shur village - in Gandhar. We consider the geographical names of Chol, Tsar, Sul, Sur and Sur in the Afghan territory and the names of the Turkic origin with the same semantic meaning and different phonetic variants"(7.7).

N. Mammadov writes in his researches about the Chulu mountain, Chullu valley and Chullu hill oronyms in the territory of our republic that the aforementioned oronyms bear the name of the Chullu Ethnonym. From the first years of our era in the territory of our republic there were also tribal tribes (kəngər, tərər, qarqar, çiraq, gəncə) among the Azerbaijani tribes. In the last century, five toponyms in the Caucasus have existed (15 p.164).

N.Askerov said that Chol-Chul-Sul onimi's explanation as "water" and "river" is more scientific (11. p.311).

Chol // Chul // Chullu toponyms and hydronyms are in Georgia - Çullu k. Alının yeri, Çolman, Çolyan k., Sul valley; In Armenia - Çulabad k., Çul k., Çullu k., Cul k.; In Tatarstan - Çulım ideli, Çulman çayı, Çullu k.; In Turkey - Çullu k., South Azerbaijan - Çölabad k.; In Uzbekistan - Çulobod k., Çulvotir Mountain; It is found in the mountainous Altai - Chulush river and Tuva - Chulcha river.

Qazan. It is possible to find the range of Qazan ethnopoonym both in Azerbaijan and outside of Azerbaijan. Before the revolution in the Caucasus, 24 toponyms with the Qazan command were registered. There were only 10 villages in Azerbaijan called "qazançı" (22. p.130).

The Kazan Turkish tribe was a Bulgarian tribe. The Bulgarians lived in the Bulgarian territory of the Volga-Kama river basin. According to sources, the Bulgarians at the beginning of the Middle Ages consisted of a number of tribes - *küdvar, çakar, kuriqir, kul, kazan, iskil* and others. The Caucasus, as well as one of the Bulgarian tribes, which has made its mark on the toponymy of Azerbaijan, is considered to be the kazan (22. p.87).

Sources claiming that approximately in the VI-VII centuries AD the name Kazan originates from the name of the ancient Turkic tribe Kaz, who lived in the Kazan, the Meshi Basin and the lower Kama River, archeological excavations in the territory of the Republic of Tatarstan in recent years have led to the conclusion that

before the arrival of the Bulgarians to the Volga-Kama beaches, the ancient Turkic tribes lived here in the III and IV centuries AD (first stream) and VI-VII centuries AD (second stream).

N. Askarov writes: "It is possible that the" kaz "tribes, to which the names of a number of geographical objects of our country are connected, were one of these ancient Turkic tribes. Apparently, after the Bulgarians arrived in the Middle Volga, the Kaz tribes mixed with them. It seems to us that the Kazakh ethnonym is closely related to the totem beliefs and that they were probably derived from the personal name or nickname of Kaz (Gaz), the founder of the Turkic tribe, which later grew into a tribe. " (11. p.155-156). In the end, N. Askerov concluded that animal totems and ethnonyms related to ancient person names were widespread among ancient Turkic tribes.

The fact that Kazan-based ethnonyms, as well as the Caucasus, Turkey, Bashkortostan, Iran, Mountainous Altai, Uzbekistan, Kazakhstan, Afghanistan, and the various parts of Azerbaijan, proves that it is a common etnotoponym and has manifested itself in many regions of the Turkic tribes. In the end, N. Askerov concluded that animal totems and ethnonyms related to ancient person names were widespread among ancient Turkic tribes.

Six villages and two mountains called "Kazanchi" are among the ethnonyms of Turkic origin in the territory of Western Azerbaijan (present-day Armenia). In the territory of Qazanlıqdərə of West Azerbaijan, Gazanchi (village in Mazra and Shurekal district of Iravan province), Gazanchi, Gazangol (village and lake in Zangezür district of Yelizavetpol province), Gazanchi (Irenvan village) Toponyms have been registered (6. p.174).

In the Circassian toponymy, J.N.Kokov states that Kazankai-Kazankovo toponyms can be found in the Kazan component mountain, crossing and river names near Baksan, Çerek, Nalchik (28,209). J.N.Kokov and S.O.Shakhmurzayev also noted that the toponymy of Kabarda-Balkar is the toponym of Kazan (26. p. 81).

Toponyms called Kazan were also registered in Turkey. Doğubeyazıt-Ağrı and Yenimahalle-Ankara have Kazan, and Konya in Kazanchi (27. p. 90).

According to G.Geybullayev, Kazanchi and Kazan toponyms were registered in the North Caucasus, Ukraine, Bashkortostan, Western Siberia, Iran and Turkey. The author notes that there are 24 toponyms in the Caucasus (13. p.135).

Writing numerous studies on the ethnogenesis of the Bashkorts, R. Kuzeyev investigated the active participation of the Kazanchi (Kazançı) tribe in the genocide of this Turkish nation. The author writes that the history of the Kaipan Tampir tribes settled in northern Bashkortostan was also related to the active Kipchak migrant period (14. P. 365).

There are different opinions in the scientific literature concerning the semantics of the "Kazan" based toponyms.

Speaking about the semantics of the word "Kazan", E. Miraliyev explains it as "a subduction zone far above the edges".

R.Eyvazova writes with reference to V.V. Radlov: "Kaz // gas" and its "Kas // Qas" phonetic version have the words "altitude" and "height" in Kyrgyz, Sakai,

Koybal. The word "gaz //gas" is also used in the names of earth, rivers, and even breed horses. In the name of Gazan, "gaz" is a form of the verb adjective. Created from both contents, Gazan is understood to be "rising, emerging, glorified" (7. p.83)

J. Amirova's ideas about the Gazan ethnonym are also very interesting. The author writes: "Some of the ethnographic toponyms in Azerbaijan have been formed by the connection of the suffix "çı", profession, art and occupation suffixes to the names of the ancient Turkic tribes and division who lived in our territory. For example, the settlements of the Bulgarian tribes, the Kazan tribes, were called Gazan (10p.110-111).

Currently, toponyms like Gazan can be found in the names as Gazanbulag in Goranboy region, Gazangul settlement in Zagatala, Gazanbul in Jabrail, Gazanbatan in Agdam, Zangilan, Julfa and Goranboy in Gazanchi village, Gazadagul lake, Gazadagal plain, Gazabad (15. p.112-113).

N. Mammadov considered the names of Gazan-based mountains and rivers as metaphorical oronims because of their outward appearance. The author writes about metaphorical hierarchies of the Gazan hill in Agjabadi, Qazandağ in Shamkir, Qazangəldağ in Ordubad, Qazan valley in Ismayilli, and Qazança hill in Masalli. But the word "qazan" in the mountain range of the Qazangöl is not related to the likeness of a mountain to a pot.

The mountain is called Gazangol Mountain due to the presence of boiler-shaped, circular lakes on the mountain. At the same time, in the oronim of Qazanqoşa it is stated that the two peaks of the mountain resemble the pot (15. p. 47-48).

The research carried out further proves that the toponyms of Qazan (Kazan) originated with the name "qaz / kaz" Turkic tribes. When it comes to the semantics of the word "gas", it is interpreted as "high, great" in linguistics.

It is clear from the researches that along with the ancient Turkic words and elements, which were considered archaic, the names of the tribes of Turkic origin were also included in the formation of geographical names.

References

1. Budagov B.A., Geybullayev GA Explanatory dictionary of toponyms of Azerbaijani origin in Armenia. Baku: Nafta Press, Oguz, 1998, 452 p.
2. Jafarsoylu I., Ethnolinguistic Compliance of Turkic, Urartu, Albanian. Baku, 2008, 327 p.
3. Chobanli M., Toponyms of Borchali. Baku, 1996, 64 p.
4. Askerov N., Historical-linguistic analysis of river names in Azerbaijan. Baku: Science-Education, 2013, 576 p.
5. Bayramov A., Local names (toponyms) of the ancient Oguz countries - Aghbaba, Shoreyel and Pambak. Baku, Adiloglu, 1996, 240 p.
6. Budagov B.A., Qeybullayev Q.A., Explanatory dictionary of toponyms of Azerbaijani origin in Armenia. Baku, Oguz, 1998, 453 p.
7. Eyvazova R., Toponyms of Turkic origin in Afghanistan. Baku, Science, 1995, 243 p.

8. Aliyeva R., Mongolian elements in toponymy of Azerbaijan // Researches. Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS Baku, Science, 1999, No. 5, p. 129-135.
9. Explanatory dictionary of the Azerbaijani language. II c., Baku, Science, 1980, 576 p
10. Amirova J., On ethnographic toponyms of Azerbaijan // Problems of Azerbaijani onomastics III, Baku, API, 1990, pp.110-111.
11. Askerov N., Areal linguistic features of Turkish onomastic units. Baku: Science, 2005, 485 p.
12. Mashadiyev G., Toponyms made from ethnonimals. AOP, II, 1998, pp.112-113
13. Geybullayev G., From the history of the formation of Azerbaijani Turks. Baku, Azerbaijan State Publishing House, 1994, 248 p.
14. Kuzeev R.G., The origin of the Bashkir people. M., Science, 1974, 571 p.
15. Mamedov N., The place names of Azerbaijan (onomimy). Azerbaijan State Publishing House, Baku, 1993, 184 p.
16. Mirzayev H., Daralayaz district of Western Azerbaijan. I, Baku, Science, 2004, 854 p.
17. Nuriyev E., Toponymy of Sheki-Zagatala zone of the Azerbaijan SSR. Baku, Science, 1989, 110 p.
18. Pashayev A., On international onomastic units with “fire”, “hearth” and “pir” components // Researches. Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS Baku, Science, 2006, No. 2, p. 205–215.
19. Baskakov N.A., The proper names of the ancient Turks of Eastern Europe. Onomastics, Typology, Stratigraphy. Moscow, Science, 1988, p. 120-127.
20. Voroshil G., Aslanov V. Studies on the history of the Azerbaijani language of the preliterate period. Baku, Elm, 1986, 228 p.
21. Geybullayev G., From the history of the formation of the Azerbaijani Turks. Baku, Azerbaijan State Publishing House, 1994, 248 p. Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS Baku, Science, 1999, No. 5, p. 129-135.
22. Toponyms of Azerbaijan. Encyclopedic Dictionary. Baku, Azerbaijan Encyclopedia, 1999, 588 p.
23. Caucasian calendar for 1848. Tiflis, In the printing house of the offices of the governor of the Caucasus. 1847, 266 p.
24. Krivoshchekova-Gantman A.S., Turkic component in the onyme of the Upper Prikamye Research in Vashkir dialectology and onomastics. Ufa, 1986, p. 110-111.
25. Nuriyeva M., From the renaming of the great Turkic land from the West to the East. Baku, 1999, 244 p.
26. Kokov J., Shakhmurzaev S.O. Balkar toponymic dictionary. Nalchik, Elbrus, 1970, 170 p.
27. Erk Yurtsever., Compilation of Turkish geographical names in Asiyada. A full-time. Turkish World Research Foundation. Istanbul, 1993, 156.
28. Kokov J. N., Adyghe (Circassian) toponymy. Nalchik: Elbrus, 1974, 316 p

СОВРЕМЕННЫЕ ЦИФРОВЫЕ СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ

Каюмова И.Ф. , Мударисова Р.Р.
МБОУ «Средняя школа №63» г. Ульяновск
Kaif070@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассказывается о современных средствах, которые облегчают работу учителям и преподавателям при организации учебного процесса, способствуют эффективному взаимодействию с учащимися в ходе совместной работы.

Ключевые слова: дистанционное обучение, информационные технологии, онлайн обучение, инновационные методы.

Пандемия коронавируса привела к серьезным изменениям в образовании - теперь традиционное очное обучение будет соседствовать с дистанционным - единственно возможным способом передачи знаний от педагога к ученику посредством онлайн-платформ, видеоконференций, мессенджеров и других современных технологий. На конференции «Первые итоги пандемии: вызовы и новые возможности для мировой системы образования» глава Министерства просвещения России Сергей Кравцов сказал: «В целом, речь может идти о создании новой дидактики, которая позволяет совмещать традиционное обучение и обучение с использованием информационных технологий. И это должно работать вместе. И, наверное, мы на пороге этой новой дидактики все вместе находимся» [2].

Дистанционные технологии позволяют учащимся посещать любые курсы, уроки, занятия, вебинары в режиме он-лайн, экономя драгоценное время.

«То, что мы видим во время пандемии, - это не новая модель образования. Это просто запасной вариант, пока нельзя восстановить существовавшую ранее модель образования», - считает оксфордский профессор Джеймс Брук, по мнению которого очное обучение - это золотой стандарт [4]. Но и этот профессор признает отдельные плюсы нынешней ситуации. Виртуальное обучение помогает ученикам и студентам с ограниченными возможностями. И чем больше программ становятся доступным он-лайн, тем это лучше для них.

За период дистанционного обучения нами были использованы всевозможные инновационные технологии:

- Classroomscreen.
- Flippity.
- Triventy.

Онлайн-сервис ClassroomScreen помогает в организации мероприятий, в том числе дистанционных. Для использования дистанционных мероприятий необходимо запустить демонстрацию экрана в приложении для организации онлайн-мероприятий.

Этот сервис позволяет:

1. Разделить участников на команды.
2. Выбрать слово или имя участника из списка случайным образом.
3. Демонстрировать qr-код с возможностью разделения разных кодов для разных команд.
4. Выбрать фон (заполнение цветом или картинкой).
5. Использовать рабочие символы (иконки): «без звука», «шепот», «спроси соседа», «работать вместе».
6. Случайный выбор числа.
7. Вывод таймера со звуковым сопровождением окончания времени.
8. Вывод секундомера с возможностью разделения на группы.
9. Светофор с переключением цвета.
10. Вывод календаря и часов.
11. Вывод окна для ввода текста (текстовый блок) с разделением на команды.
12. Вывод окна для рисования.

Онлайн-сервис интерактивных заданий Flippity работает без предварительной регистрации пользователя, но при этом у пользователя должна быть заранее создана учетная запись Google. Этот цифровой инструмент позволяет на основе информации электронных Таблиц Google быстро создавать онлайн-карточки с заданиями. Пользователь входит в свой аккаунт Google. Далее нужно зайти, открыв соседнюю вкладку браузера, на сайт Flippity по электронному адресу <http://flippity.net/>. Пользователь может добавлять изображения и видеоролики, вставив в ячейки электронной таблицы Google ссылку на изображение или видеофрагмент. Пользователь может встроить собственную аудиозапись, для этого нужно воспользоваться сторонним сервисом <http://vocaroo.com/>, записав или загрузив аудио на сервис.

Triventy — это бесплатный конструктор игр и викторин. Учитель может создать тест или викторину на своём компьютере, а ученики могут отвечать на вопросы со своих мобильных устройств или ноутбуков. Очки начисляются за правильные ответы. Дополнительные баллы начисляются за скорость ответа.

Ученики могут присоединиться к викторине, перейдя в Triv.in и после ввода PIN-кода, присвоенного вашей игре.

Создать викторину довольно легко. Вы формулируете вопрос и указываете несколько вариантов ответа, один из которых правильный. В отличие от других конструкторов, вы можете в отдельном окошке при желании ввести некоторые подсказки и объяснения к вопросам. К каждому из вопросов имеется функция загрузки изображений.

В завершении каждой викторины вы можете подвести итоги по каждому ученику.

Classtime — очень любопытный цифровой инструмент формирующего оценивания. Программа очень доступна и проста в использовании, экономит время, усилия и обеспечивает отслеживание работы учеников в течение всего занятия. Класс работает в режиме реального времени. Причём сервис обеспечивает индивидуальный режим работы каждого ученика.

[Classtime](#) располагает русскоязычной версией. Для работы с сервисом учителю необходимо завести свой аккаунт. Вы можете воспользоваться библиотекой или завести свои папки с заданиями. Даже в бесплатной версии сервис располагает большим количеством инструментов тестирования учащихся. Конструктор позволяет вводить в задания изображения как с компьютера, так и по ссылке из интернета, а также видео с канала YouTube.

Некоторые карантинные нововведения предлагается сохранить. Записанные видео-уроки, которые можно пересматривать несколько раз, и они будут полезны отстающим ученикам. Можно сохранить использование всевозможных он-лайн платформ, которые использовались во время карантина.

Но в любом случае, ничто из предложенных современных инновационных технологий не сможет заменить традиционный урок и учителя.

Литература

1. Котлярова А.Е. ст. преподаватель УМЦ ИКТ ГБУ ДПО ЧИППКРО <http://ikt.ipk74.ru/upload/iblock/2ed/2ed96c347550edcd76b9ad93575dd51a.pdf>
2. Кравцов Сергей [http:// www.interfax.ru](http://www.interfax.ru)
3. Палагутина, М. А. Инновационные технологии обучения иностранным языкам / М. А. Палагутина, И. С. Серповская. — Текст : непосредственный // Проблемы и перспективы развития образования : материалы I Междунар. науч. конф. (г. Пермь, апрель 2011 г.). — Т. 1. — Пермь : Меркурий, 2011. — С. 156-159. — URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/17/578/> (дата обращения: 07.02.2021).
4. Смирнова Ольга «Ненастоящее образование». Как пандемия вскрыла проблемы онлайн-обучения. <https://www.bbc.com/russian/vert-cap-54027632>

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ЗАМАНЧА ҺӘМ ИННАВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛӘР КУЛЛАНУ

Кәлимуллина Л.Ю.
ОШИ «IT-лицей КФУ»
Lilunchik1986@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются приложения, сайты, программы, которые могут использоваться при изучении татарского языка

Ключевые слова: технология, татарский язык, приложение, настольные игры, сайты

Жәмгыятьтә барган үзгәрешләр чоры укыту-тәрбия эшенең дә барлык өлкәләренә яңача якын килү, аны яңача аңлауны таләп итә. Бу үзгәрешләр мәгариф өлкәсендә эшләүчеләр алдына яңа мәсьәләләр куя. Укытучылар бу яңарышларны тормышка ашыруда төп рольне башкаралар. Мәктәпләренң бүгенге бурычы – хәзерге көн таләпләренә, тормыш, жәмгыять ихтыяжларына җавап бирүче белемле, тирән фикер йөртә торган, социаль актив, карарларны мөстәкыйль кабул итә торган ижади шәхес тәрбияләү. [3, 3]

Заман таләпләре бүгенге көндә татар телен укыту процессында да зур үзгәреш сорый. Беренчедән, телебезне саклап калу, икенчедән, балаларда телне өйрәнүгә кызыксынуны бетермәү, киресенчә, бу кызыксынуны үстерү бурычы. Бу укытучыдан зур һөнәри осталык, түземлек һәм заман таләп иткәнчә, югары технологияләрдән, мәгълүмати чаралардан хәбәрдәр булуын һәм ижади эшли белүне таләп итә.

Педагогик эшчәнлектә ижадилык – бу, беренче чиратта, яңалыкка, үзгәрүчәнлеккә омтылу. Жәмгыятьтәге үзгәрешләрне уңай кабул итү өчен, укытучының заман белән бергә атлап баруы мөһим. Бүген укытучы, ижади шәхес буларак, күп укырга, әдәбият һәм сәнгать өлкәсендәге яңалыклар белән таныш булырга гына түгел, ә яңа педагогик технологияләренң иң нәтижеләсен сайлап алып, үзләштереп эшли белергә дә тиеш.

Соңгы елларда күп кенә яңа технологияләр тәкъдим ителде һәм гамәлгә кертелде. Аларның күбесе дәресләрдә уңышлы кулланыла. Психология фәнненң соңгы тикшеренүләре шәхеснең яңа мәгълүматның 65 процентын күрү ярдәмендә үзләштерелүен ачыkladы. Ул процесста укучының тыңлап утыруы гына түгел ә төрле эшчәнлектә катнашуы бик мөһим. Шуңа күрә яңа педагогик технологияләр күрү эшчәнлегә төрләренә юнәлтеләләр дә инде.

Татар теле һәм әдәбиятын яңа технологияләр аша өйрәтү – ул уку процессын яңача оештыру, ахыргы нәтижеләрне күзалларга омтылу, укучыларның актив эшчәнлегенә этәргеч бирү.

Бүгенге көндә халык мәгарифе икътисадын, укыту техникасын һәм технологиясен, укытуны компютерлаштыру мәсьәләләрен өйрәнү-тикшеренү эшенә бәйле рәвештә педагогик технология, педагогик техника төшенчәләре дә актив кулланылышка керде.

Технология – фәннең яисә житештерү өлкәсенә билгеле бер тармагында кулланылучы методлар, алымнар, ысуллар жыелмасы ул. Нәрсә соң ул педагогик технология? Педагогик технология укытуны, белемнәрне үзләштерүне, идея-фикерләрне, төрле чараларны, ысулларны планлаштыруны һәм гамәлгә ашыруны үз эченә ала. Аларның бурычы - укыту процессын, яңалыклар кертеп, даими камилләштереп тору, яңа дәрәслекләр, укыту өчен кинофильмнар, компьютерларга программалар һ.б. ярдәмлекләр төзү. [1, 95]

Педагогик технология төшенчәсенә күренекле педагог-галимнәрнең аңлатмалары төрлечә. Б.Г.Лихачев фикеренчә, педагогик технология – укыту процессындагы махсус ысуллар, алымнар, психологик-педагогик юнәлешләр жыелмасы; ул – педагогик процессны оештыруның төп коралы. В.П.Беспалько педагогик технологине “укыту процессын тормышка ашыруда эчтәлекле техника” дип саный. И.П.Волков бу терминны укытуның көтелгән нәтижеләрен тасвирлау процессы буларак карый.

Соңгы елларда белем бирү системасында заманча технологияләрдән уку процессын оештыру һәм идарә итүнең нәтижеләлегенә нигезләнгән педагогик технологияләр (терәк схемалар кулланып, алга китеп укыту технологиясе, белем бирүнең компьютер технологияләре, үстерелешле укыту технологиясе, проектлар методы, концентрик белем бирү технологиясе) һәм укучылар эшчәнлеген активлаштыру һәм интенсивлаштыруга юнәлтелгән педагогик технологияләр (уен технологиясе, проблемалы укыту технологиясе, аралашуга өйрәтү технологиясе) уңышлы кулланыла.

Моннан берничә еллар элек уку-укыту процессында укытучының төп эш коралы булып такта белән акбур торса, хәзер инде хәл бөтенләй башкача. Компьютер технологияләре кеше эшчәнлегенә барлык өлкәләренә дә үтеп керде. Әлеге заманча технологияләрнең мәктәпләргә, укыту процессына үтеп керү этаптарын карап үтик.

- 1) Такта, акбур, магнитофон, плакатлар.
- 2) Беренче компьютерларны укучылар информатика дәресләрендә генә күреп, ул дәресләрдә аны ничек кабызырга, сүндерергә, ниндидер гамәлләр эшләргә (wordта язарга, paintта рәсем ясарга) өйрәнделәр.
- 3) Тормышка телефоннар, интернет актив үтеп керә башлый. Елдан-ел алар үзгәрә, яңадан-яңа кушымталар барлыкка килә, куллану мөмкинлекләре арта.
- 4) Мәктәпләрдә проекторлар, акыллы такталар (Smartboard) урнаштырылды. Power Point программасы белән презентацияләр эшләнә. Укучыларга аудио-видео материаллар күрсәтелә.
- 5) Заманча мәктәпләрдә төрле студияләр ачыла. Тавыш яздыру, видео төшерү һ.б.

Тормыш һәм уку шуның белән генә туктамый. Телефоннарда яңа кушымталар, интернетта күп төрле сайтлар, укыту ресурслары, компьютерларда программалар барлыкка килә. Әлбәттә, укытучылар жылкәсенә зур йөк ята. Беренчедән, укытучы алардан хәбәрдар булып, аларны үзе өйрәнәп чыгарга тиеш булса, икенчедән, аны дәрәскә ничек итеп кертергә, ничек

кулланырга икәннен дә белергә тиеш. Шулар арасыннан иң файдалы, иң кирәкле, уңышлы материалны, ресурны сайлап алу иң авыры.

Татар теле дәресләрендә нинди программалар, кушымталар, сайтлар кулланып була соң? Аларга кыскача күзәтү ясап китик.

1) Укучылар гына түгел, олылар да тормышны телефонсыз күз алдына китерә алмыйбыз. Шулар ук телефонда нинди генә кушымталар, мөмкинлекләр юк хәзер. Уеннар, онлайн китаплар уку, видеолар карау, телләр өйрәнү. Телефонда шулар кушымталарга анализ ясаганда, татар теленә бәйле кушымталарның аз булуына инандым. Алар түбәндәгеләр:

- Алга. Изучаем татарский язык
- Ябалак – изучение татарского
- Тренажер татарского языка
- Русско-татарский разговорник
- Татарский каждый день
- Татар электрон китапханәсе
- Әкиятләр.

Күбесенен исемнәре рус телендә, кайбер кушымталарга керү мөмкин түгел, берничәсе башланган һәм дөвәмә юк. Татар телендә уеннар аерым кушымта буларак, гомумән юк. Димәк, укучылар белән берлектә аларны булдырырга кирәк.

2) Башлангыч сыйныфларда укучы балалар өчен өстәл уеннары чыкты. Мәсәлән, “Тәти уеннар”, “Туган як”, “Күңелле домино”, “Күңелле лото”, “Магнитлы курчак театры”, “Өстәл курчак театры”, “Хәрәкәт. Балалар” һәм “Сабантуй”. Урта сыйныфлар өчен андый өстәл уеннары юк диярлек.

3) Kahoot, Quizlet, Quizizz кушымталары, тавыш бирү өчен пультлар. Сүзләр өйрәнү һәм кабатлау, тестлар үткәрү өчен бик җайлы кушымталар.

4) Әйдә! Online – изучаем татарский проекты. Грамматика, лексика буенча кызыклы аудио-видео материаллар. Читаем на татарском бүлегендә татар язучыларының әсәрләре генә түгел, чит ил язучыларының әсәрләре белән дә танышып була. Текстлар кыскартылган, җайлаштырылган. Шулай ук аудиокитап бар, сүз һәм гыйбарәнең тәржемәләре һәм тест бирелгән.

5) Анателе-онлайн мәктәбе. Татар телен өйрәнүчеләргә яисә камил сөйләшергә теләүчеләргә киңәш итәргә мөмкин.

Бүгенге көндә күпчелек мәктәпләрдә күп мөмкинлекләргә ия булган интерактив такталар, барлык мәктәпләрдә дә җиһазландырылган компьютер сыйныфлары бар. Без бу өлкәдә булган яңалыклар белән танышып, аларны үз эшебездә кулланырга тырышабыз. Әмма һәрбер дәресне дә информация технологияләр кулланып үткәрәп булмый, мондый дәрескә әзерлек укытучыдан күп вакыт та таләп итә.

“Укытучының тере сүзен бернинди компьютер да алыштыра алмый” дигән сүзләргә еш ишетергә туры килә. Бу сүзләр белән килешәм. Туган тел дәресләрен укучыларны мониторга каратып кына үткәрәп булмый. Чөнки дәреснең төрле этапларында урынлы, уйланылып кулланылган компьютер

белән эш укучының укытучы һәм сыйныфташлары белән аралашуы һәм башка күп төрле эшләр белән үрелеп барырга тиеш.

Компьютер технологияләреннән уңышлы файдалану, тел һәм әдәбият фәненә ижади якин килеп эшләр зур нәтижеләргә ирешергә ярдәм итә. Укучыларда ана телебезгә карата мөһабәт тәрбияли, аның байлыгын, матурлыгын, фикри тирәнлеген ачып бирә, аны мәдәниятле итә, һәрьяклап үстерә, шәхес итеп тәрбияли. Укытучы укучыга тормышта үз урынын табарга ярдәм итүче төп ышанычы булып кала.

“Шәкертләренә гыйлем белән тәрбияләү, изге шәригатьтә аңлатылган күркәм холыклар белән таныштыру һәм гадәтләндерү – укытучының беренче эше булып,” – дигән Р.Фәхреддин. Бүгенге укучыларның гыйлем, яхшы тәрбия алырга тулы мөмкинлекләре бар. Безгә бары тик гыйлем алуга тырышлык, теләк һәм омтылыш тәрбияләргә кирәк. Безнең кулларда балалар язмышы. Безнең укучыларыбыз, Р.Фәхреддин теләгәнчә, бөтен яктан да үрнәк балалар булып үссеннәр һәм милләтебез горурланырлык шәхесләр булсыннар иде.

Әдәбият

1. Габдуллин Г.Г. Педагогик сүзлек / Г.Г.Габдуллин, Ә.Н.Хужиев. – Казан:КДПУ, 1997. – 190 б.
2. Гайфуллин В. Педагогик технологиләр / В.Гайфуллин // Мәгариф, 2000. - № 4. – Б. 7-10
3. Камаева Р.Б. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә яңа педагогик алымнар. – Тулыландырылган 2 нче басма. – К(И)ФУ АФ нәшриты, 2012. – 137 б.
4. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий: пособие для преподавателей. СПб.: КАРО, 2001
5. Харисов Ф. Татар телен өйрәтүдә заманча технологияләр / Ф.Харисов, Ч.Харисова // Мәгариф. – Казан, 2002. - № 8. – Б.33-36

ГЕРМАНИЯ ҺӘМ ВЕНГРИЯДӘ ТАТАР ТЕЛЕН УКЫТУ

Кириллова З.Н.
Казан федераль университеты
zkirillova@yandex.ru

Аннотация. В данной работе исследуется преподавание татарского языка в Германии и Венгрии. По нашим сведениям, в Германии татарский язык преподается в Свободном университете Берлина и Гиссенском университете в качестве второго тюркского языка после турецкого, а в Венгрии татарский язык изучается студентами кафедры Алтаистики Сегедского университета.

Ключевые слова: татарский язык, преподавание татарского языка, Германия, Венгрия.

Туган телебез Татарстан Республикасында һәм Россия Федерациясенен татар диаспоралары яши торган төбәкләрендә генә түгел, кайбер чит илләрдә дә укытыла. Мәкаләдә Германия һәм Венгрия дәүләтләрендә татар телен укытуга кыскача күзәтү ясарбыз.

Германиядә татар теле ике югары уку йортында: Берлиндагы Азат университетының Тюркология институтында һәм Гиссен университетында укытыла. Тюрколог квалификациясе алырга теләгән студентларга татар теле төрки телләреннән берсе буларак укытыла. Студентлар дәрес вакытында татар теленнән сөйләм күнекмәләре алалар, татар халкының мәдәнияте һәм милли үзенчәлекләре белән танышалар, үзләре өчен төрки дөньяны ачалар [4, 270].

Азат университетында озак еллар дәвамында татар телен Маргарете Эрсен-Раш укыта. Ул 1990 елларда берничә тапкыр Казанга килә һәм күренекле галимә, «Чит аудиториядә татар теле» кафедрасы мөдире Ф.С. Сафиуллинадан дәресләр ала. Берлинга кайткач, үзлегеннән дә актив шөгыйльләнәп, татарча бик яхшы сөйләшә башлый. Күп еллык эш тәҗрибәсенә таянып, 2009 елда ул алман телендә татар теле дәреслеген бастырып чыгара [2]. Укучыларны кызыксындырырлык итеп төзелгән, күп санлы диалоглар, оригиналь текстлар, үзенчәлекле биремнәргә бай дәреслек алманнарда татар телен өйрәтүдә гаять зур ярдәм күрсәтә.

Гомумән, Германиядә тюркология белгечлеген алучы студентлар XXI гасыр башына кадәр татар телен аерым текстларга нигезләнәп һәм грамматик үзенчәлекләренә истә калдырып кына өйрәнсәләр, яңа гасыр башыннан инде татарча сөйләшә алуның мөһимлеге беренче урынга чыга. Бу максат белән, Маргарете Эрсен-Рашның алдарак күрсәтелгән дәреслегеннән тыш, 2002 елда Михаил Коротков тарафыннан «Tatarisch Wort für Wort» («Татар теле – сүз артыннан сүз») китабы да чыга [3]. Дәреслекнең төп максаты – татар телен көндәлек аралашуда актив куллану, ә телнең барлык грамматик үзенчәлекләрен ятлау түгел. Моның белән бәйләп рәвештә, төрле аралашу ситуацияләре өчен күп санлы сөйләм әйләнмәләре тәкъдим ителә. Дәреслек белән бергә, тел материалы

яздырылган диск яки кассета алу мөмкинлеге дә булу [4, 270] китапның гамәли әһәмиятен тагын да арттыра.

Азат университетында татар телен укыту эшенә шулай ук Казан дәүләт университетының «Чит аудиториядә татар теле» кафедрасы мөгаллимәләре дә шактый зур өлеш кертә. 1993 елда Ф.С. Сафиуллина университетның Тюркология институтында дәресләр уздыра. 1997 елгы жәйге курсларда аның эшен бу мәкалә авторына дәвам итәргә туры килде. 1990 еллар ахырында кафедрадан ДААД программасы буенча Германиягә киткән И. Мифтахова укуы белән бер үк вакытта Азат университетында студентларга татар телен өйрәтү белән дә шөгыльләнә башлый һәм хәзерге вакытка кадәр бу эшен дәвам итә.

Германиядә татар теле укытыла торган икенче югары уку йорты – Ю. Либиг исемендәге Гиссен университеты. Казан университеты белән 20 елдан артык хезмәттәшлек иткән әлеге уку йортында татар теле икенче төрки тел буларак өйрәтелә. Беренче төрки тел итеп төрек теле укытыла. Татар теле белән кызыксынучы студентлар өчен һәр атна саен түгәрәк үткәрелә, анда йөрүчеләр татар теле грамматикасы буенча белемнән тирәнәйтәләр, сүзлек байлыгын арттыру һәм сүзләрнең әйтелешен яхшырту мөмкинлеге алалар [4, 270].

Венгриядә татар теле Сегед университетында укытыла. Сегед шәһәре Венгриянең иң көньягында, Сербиядән ун гына чакрым ераклыкта урнашкан. Сегед сүзе татар телендә «сәгать» сүзе кебек әйтелә, кайбер галимнәр фикеренчә, «көрәнчек» мәгънәсен аңлата. Сегед – венгрлар сүзе белән әйткәндә, Венгриянең өченче шәһәре. Яшәүчеләр саны чагыштырмача күп түгел: 160 меңнән артык, ләкин аларның күбесе – яшьләр, студентлар, чөнки Сегед – университет һәм институтлар шәһәре.

Сегед университетында татар теле укытылуын ишеткәч, «венгрларга татар теле ни өчен кирәк булды икән?» дигән сорау туарга мөмкин. Без бит алар турында бик аз беләбез, телләре дә фин-угыр төркеменә керә. Татарлар һәм венгрлар арасында нинди уртаклык бар? Тарихка мөрәжәгать иткәч, шул беленде: күп гасырлар буе галимнәр арасында «венгр теле төрки телләргә керәме, әллә угыр телләренәме?» дигән бәхәс барган [7, 11]. Бары тик XIX гасыр азагында гына венгр тюркологы Й. Буденц туган телен фин-угыр телләренә кардәш дигән фикерне раслап чыга [1]. Шул вакыттан алып венгр теле Урал телләренең фин-угыр тармагына һәм аның, ханты, манси телләре белән бергә, угыр төркеменә кертеп карала [8, 549].

Ләкин венгр теленең төрки телләргә керү идеясе дә буш урында барлыкка килми. Безнең эра башында венгрларның борынгы бабалары Идел һәм Чулман елгаларының урта агымында төрки кабиләләр белән тыгыз бәйләнештә яшәгән. Хәзерге венгр телендә төрки алынмалар нәкъ шул чордан килә икән. Гомумән, венгр милли теленең формалашуында борынгы төрки тел зур роль уйнаган. Венгр телендә урын алган күп санлы төрки алынмалар да (галимнәр фикеренчә, аларның саны 200ләп), кайбер фонетик, морфологик һәм сүз ясалышы ягыннан охшашлыклар да моңа дәлил булып тора [6, 17].

Безнең эраның IV гасырында венгр кабилэләренең бер өлеше Көнчыгыш Европаның көньягына юнәлә, көнбатыштарак урнашкан кабилэләр исә шул жирләрдә кала һәм әкрәнләп төркиләр арасында таралып бетә. Күчеп киткән угро-венгрлар IX гасыр ахырында хәзерге ватаннары урнашкан территориягә килеп керәләр. Сугышчан венгрлар бу жирләрдә яшәгән славянарны һәм авар кабилэләрен үзләренә буйсындыралар, күпчелеген юкка чыгаралар [7, 9]. 2016 елда венгрлар «Ватанга ия булу»ларының 1120 еллыгын билгеләп үттеләр. Карпат бассейнында яши башлагач, венгрлар христиан динен кабул итәләр, агачка чокып язудан латин алфавитына күчәләр. Әкрәнләп венгр теле төрки телләрдән ераклаша бара...

Шулай да венгрлар үзләренең үткәннәнә битараф кала алмыйлар, алтай телләрен, шул исәптән татар телен дә игътибардан читтә калдырмыйлар. Бу эшкә бигрәк тә Сегед университеты зур өлеш кертә. Аның тарихына күз салсак, университетка Сегедтә нигез салынмый, ул 1921 елда Коложвар шәһәрәннән күчерелә, чөнки бу жирләр I Бөтендөнъя сугышыннан соң Румыниягә бирелгән була. Коложвар шәһәрәндә үк университетның Алтай телләре кафедрасы була. Аның белән Габор Балинт житәкчелек итә, ул – татар теле буенча да күп хезмәтләр язган галим. Ләкин Сегедкә күчкәннән соң, Алтай телләре кафедрасы яңадан оештырылмый. Бу хәл озак еллар дәвам итә. Кафедраның кабат эшли башлавы төрки телләр тарихы, тибет, монгол телләре белгече академик Рона Таш исеме белән бәйле. Аның тырышлыгы белән 1974 елда фин-угыр кафедрасында Алтай телләре бүлгә ачыла. Ун елдан соң, 1984 елда, бу бүлек кафедра дәрәжәсенә ирешә. 1992 елдан кафедра белән профессор Арпад Берта житәкчелек итә (2008 елда вафат – З.К.). Ул Идел буе төрки телләре, аларның тарихы, моннан тыш, борынгы венгр кабилэләренең атамалары белән шөгыйльәнә. Татар диалектлары буенча алман телендә зур күләмле ике китабы басылып чыккан. Барлык кыпчак телләрен диярлек белгән Арпад Берта кафедрада эшләү дәверендә студентларга ел саен яңа тел укыта.

Кафедрада эшләүче күренекле галимнәрдән профессор Мария Иваничны аерып күрсәтергә мөмкин. Ул Госманлы империясе, Кырым ханлыгы тарихлары, кырым татарлары һәм венгр бәйләнешләре, төрек дипломатикасы белән шөгыйльәнә. Моннан тыш, кафедрада яшә галимнәр – венгр милләтеннән Ева Кинчес-Надь һәм Ласло Карой, Казахстаннан килгән Раушан, Бурятиядән Баярма, Төркиядән Фигән һ.б. студентларга дәрес бирә.

Студентларга килсәк, һәр ел саен кафедрага 8-10 студент кабул ителә. Ләкин аларның инә акыллылары, сәләтлеләре һәм тырышлары гына укуын дәвам итә ала, калганнарын житәкчеләр рәхимсез рәвештә кафедрадан чыгаралар. Уку дәверендә студентлар борынгы төрки, чагатай, төрек, казах, үзбәк, якут, бурят, уйгыр язма истәлекләре телен, һәр ел саен берәр яңа тел: чуваш, кумык, караим, сары уйгырлар, татар, кырым татарлары һәм монгол телләрен өйрәнәләр.

Кафедрадагы укытучы һәм студентларны бик борчыган бер проблема бар: тирән белем алып чыккан студентларга ахырдан эш табуы жиңел булмагач. Шуна күрә студентларның кайберләре бер үк вакытта башка кафедрада да укый. Шулай да студентлар төшенкелеккә бирелмиләр, телләрен өйрәнгән

халыклар янына барып эшләү теләкләре дә бар. Казан һәм татарлар да шул исемлеккә керә.

Казан һәм Сегед университетлары арасындагы турыдан-туры бәйләнешләр 1970 еллар уртасыннан башлана. Шул вакыттан алып Арпад Берта, Клара Адьягаш, Эве Чаки, Адам Мулнер һ.б. венгр галимнәре һәм укытучылары, шулай ук студентлар Казан университетына килеп, берничә ай дәвамында дәресләр ала. 1980 елда исә Казан университеты профессоры Фәһимә Хисамова Сегед университетында бер ай фәнни стажировка үтә, күренекле галим Рона Таштан тарихи фонетика, төрки телләргә классификацияләү буенча дәресләр ала.

1988 елда Казан һәм Сегед университетлары арасында дуслык һәм хезмәттәшлек турында килешүгә кул куелып, 1994 елда ул яңартылгач, ике ил арасында турыдан-туры белгечләр алмашу мөмкинлеге тагын да артты. 1995-1996 елларда Казан университеты доценты Мөслимә Шәкүрова Сегед университеты студентлары белән татар теленнән дәресләр алып барды. 1996-1997 елларда аның эшен бу мәкалә авторы дәвам итте. Кызганычка каршы, икътисади авырлыктар сәбәпле, хәзерге вакытта Сегед белән Казан университетлары арасындагы бәйләнешләр өзелде [5, 83-85]. Ләкин киләчәктә ике як өчен дә файдалы булган бу багланышлар кабат яңартылып дигән теләктә калабыз.

Күренгәнчә, татар теле чит илләрдә төрле дәрәжәдә һәм билгеле бер максатларны күздә тотып укытыла. Тикшерелгән илләрдә аның югары уку йортларында тюркология яки алтаистика кафедраларында өйрәтелүен билгеләп үтәргә кирәк.

Әдәбият

1. Budenz J. Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. – Budapest, 1884. – 94 l.
2. Ersen-Rasch M.I. Tatarisch. Lehrbuch für Anfänger und Fortgeschrittene. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2009. – 238 s.
3. Korotkow Michael. Tatarisch Wort für Wort. – Bielefeld: Reise-Know-How-Verlag, 2002. – 192 s.
4. Бартоломэ Р. Изучение современного татарского литературного языка как иностранного в вузах Германии // Филология и культура. Philology and Culture. – 2013. – № 3 (33). – С. 268-271.
5. Кириллова З.Н. Мажарстанда татар теле // Язык и литература в поликультурном пространстве: Материалы региональной научно-практической конференции (16-17 декабря 2005 года). Вып. 2. – Бирск: Бирск. гос. соц.-пед. акад., 2005. – С. 83-85.
6. Кириллова З.Н. Төрки-татар һәм мажар телләре: охшаш һәм аермалы яктар // Фән һәм тел. – 2006. – № 4. – Б. 14-17.
7. Майтинская К.Е. Венгерский язык. Ч. I. Введение. Фонетика. Морфология. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 304 с.
8. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

Лукаш Л.В.

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение города Ульяновска «Средняя школа №29»

ljudmila-luk@lenta.ru

Аннотация. Сейчас многое изменилось в образовании. Но и современный учитель задумывается о том, как сделать урок интересным, как увлечь ребят своим предметом, как создать на уроке ситуацию успеха для каждого ученика. Объективной необходимостью в условиях современного образования становится освоение учителем и применение им на своих уроках инновационных технологий при обучении детей. В статье рассматриваются эффективность, задачи, особенности, технологии, приёмы инновационного обучения.

Ключевые слова: Инновация, педагогическая технология, инновационное обучение, ИНСЕРТ.

В последние годы всё чаще поднимается вопрос о применении инновационных технологий в образовательном процессе. Сегодня основная цель обучения — это не только накопление учеником определённой суммы знаний, умений, навыков, но и подготовка школьника как самостоятельного субъекта образовательной деятельности. **ИННОВАЦИЯ** [от лат. *innovatio* обновление, перемена] - нововведение, новшество. **Инновационный** - относящийся к инновации, инновациям. Понятие «инновационная педагогическая технология» включило в себя всё, что касается совершенствования учебного процесса. Педагогическая технология – это исследование с целью выявить принципы и разработать приёмы оптимизации образовательного процесса путём анализа факторов, повышающих образовательную эффективность путём конструирования и применения приёмов и материалов, а также посредством оценки применяемых методов. Эффективность инновационного обучения заключается в следующем:

- соответствие концепции гуманизации образования;
- преодоление формализма, авторитарного стиля в системе преподавания;
- использование личностно-ориентированного обучения;
- поиск условий для раскрытия творческого потенциала ученика;
- соответствие социокультурной потребности современного общества самостоятельной творческой деятельности.

Инновационные технологии позволяют реализовать одну из основных целей обучения русскому языку и литературе - дать возможность перейти от изучения предмета как системно-структурного образования к изучению его как средства общения и мышления, а учебно-познавательную деятельность

перевести на продуктивно-творческий уровень.
инновационного обучения[2]:

Задачи

- оптимизация учебно-воспитательного процесса;
 - создание обстановки сотрудничества ученика и учителя;
 - выработка долговременной положительной мотивации к обучению;
 - тщательный отбор материала и способов его подачи.
- Инновационные технологии позволяют регулировать обучение, направлять его в нужное русло.

Особенностями инновационного обучения являются [1]:

- работа на опережение, предвосхищение развития;
- открытость к будущему;
- направленность на личность, её развитие;
- обязательное присутствие элементов творчества;
- партнёрский тип отношений: сотрудничество, сотворчество и пр.

В основе инновационного обучения русскому языку и литературе в современной школе лежат следующие технологии [3, с. 15]:

- развивающее обучение;
- проблемное обучение;
- развитие критического мышления;
- дифференцированный подход к обучению;
- создание ситуации успеха на уроке.

При использовании инновационных технологий в обучении русскому языку и литературе успешно применяются следующие приёмы [3, с.16]:

- ассоциативный ряд;
- опорный конспект;
- ИНСЕРТ (интерактивная система записи для эффективного чтения и размышления);
- мозговая атака;
- групповая дискуссия;
- чтение с остановками и вопросы Блума;
- кластеры;
- синквейн;
- «Продвинутая лекция»;
- эссе;
- ключевые термины;
- перепутанные логические цепочки;
- дидактическая игра;
- лингвистические карты;
- лингвистическая аллюзия (намёк);
- исследование текста;
- работа с тестами;
- нетрадиционные формы домашнего задания.

Таким образом, использование современных инновационных образовательных технологий, методов, приёмов – это объективная

необходимость и условие достижения высокого качества современного образования.

Литература

1. Инновационные методы преподавания русского языка. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://articlekz.com/article/12306>
2. Курочко Е.А. Применение инновационных технологий на уроках русского языка и литературы в условиях современной общеобразовательной школы. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://urok.1sept.ru/articles/640880>
3. Масляк С.И. Инновационные технологии на уроках русского языка и литературы. – [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.e-osnova.ru/PDF/osnova_14_48_13458.pdf

ТАТАР ТЕЛЕН ӨЙРЭТҮДӘ СЫЙНЫФТАН ТЫШ УКУ ДӘРЕСЛӘРЕНЕҢ РОЛЕ

Мансурова З.Ж.

Башкортстан Республикасы Бүздәк районы Каран мәктәбе
man.zul2014@yandex.ru

Аннотация: в данной статье рассказывается о роли внеклассных учебных занятий на татарском языке, о развитии речи. В качестве примера приводится внеурочная деятельность по татарскому языку “Сокровища народа - богатство души”, и кукольный театр, который организован в рамках данных занятий.

Ключевые слова: внеурочная деятельность, творческая деятельность, родной язык, личность, кукольный театр.

Һәр бала өчен мәктәп - аның тормышында иң мөһим урыннарның берсе, чөнки нәкъ менә биредә ул төрле фәннәр буенча төп белемнәрне үзләштерә, алга таба өлкәннәр тормышы өчен кирәкле тәҗрибә ала, төрле социаль рольләрне үзләштерә, үзен мөстәкыйльлеккә эзерли. Баланың киләчәктә уңышы аның мәктәп тормышы вакытында яраклашуына, индивидуальләшүенә һәм интеграцияләнүенә бәйле. Әмма, кызганычка каршы, барлык балалар да үз сәләтләрен мөстәкыйль рәвештә ача һәм тормышка ашыра алмый, шуңа күрә күп нәрсә аның якин даирәсенә, ә нәкъ менә мәктәпкә һәм гаиләгә бәйле. Әлеге социаль төркемнәр әгъзаларының балага социальләшергә ярдәм итүе һәм аны барлык интеллектуаль һәм ижади башлангычларда хуплавы бик мөһим. Мәктәпнең төп бурычларыннан берсе – балага ярдәм итү, аның сәләтен үстерү, үз-үзенә ышаныч бирү, шул рәвешле аны төрле яхшы гамәлләргә этәрү. Шулай итеп, мәктәп баланың сәләтләрен һәм максатларын гамәлгә ашыру өчен җирлек эзерли. Бу жәхәттән, икенче буын ФБДБС таләпләре буенча, дәрестән тыш эшчәнлек уку программасында үз урынын алды.

Мәктәбебездә телебезгә мэхәббәт тәрбияләү, халкыбызның горөф – гадәтләре, йола-бәйрәмнәре белән таныштыру, сәнгатьле уку күнекмәләре үстерү һәм, иң әһәмиятлесе, аралаша белергә өйрәтү максатыннан оештырылган “Халкым хәзинәләре – күңел байлыгы” сыйныфтан тыш уку дәресләренең оештырылуы зур әһәмияткә ия. Бу дәресләрдә укучылар туган телне тирәнтен өйрәнү белән беррәттән, башка бик күп мәгълүматлар алалар, нәфис сүз белән эш итергә өйрәнәләр, төрле конкурсларда катнашып, үзләренең көчләрен сынап карыйлар. Болардан тыш алар иҗат эшчәнлегә белән дә шөгыйльләнәләр.

Сыйныфтан тыш уку дәресе – программа тарафыннан билгеләнәп куелган, расписаниедә күрсәтелгән әдәбият дәресләренең эченә керә торган, укучыларның мөстәкыйль укуы белән идәрә итү дәресе [2, 344]. Мондый эшчәнлекне алып баручы укытучы өчен, иң беренче чиратта, дәресе дәресе оештырырга кирәк. Чөнки нәкъ менә эшчәнлекнең төрле формалары аша бала үзгә монарчы билгеле булмаган яңа талантлар һәм сәләтләр ача ала. Ә

аларны ачкач, ул үз көченә ышанырга, курыкмаска, элек беркайчан да эшләмәгән эшне башкарырга, яштышларе белән контактка жиңел керергә шартлар тудырачак. Сыйныфтан тыш эшчәнлек һәр балага үз шәхесенен уникальлеген аңларга, үз шәхси сәләтләрен билгеләргә, үзе өчен тормыш принципларын, мәнфәгатьләрен һәм кыйммәтләрен билгеләргә мөмкинлек бирә [4, 41]. Шулай ук бала үз гамәлләренә бәя бирергә өйрәнә, димәк, анда үз гамәлләре өчен жаваплылык тою, кешелекле сыйфатларын формалаштыру, жәмгыятьтә яхшылык, матурлык кайгырту, үзара ярдәм, яхшылык кебек әхлакый категорияләренә әһәмиятен аңлау процессы бара.

Мәктәбебездә “Халкым хәзинәләре – күнел байлыгы” класстан тыш уку дәресенә 2020-2021нче уку елында бер юнәлеш булып, театр эшчәнлеген белән дә таныштыру тора. Театр – сәнгатьнең бер төре. Ул үз эченә әдәбият, музыка, бию, сынлы сәнгатьне берләштерә. Бүгенге укучылар сүз дөнъясыннан ерактарак. Чөнки балалар күбрәк компьютер артында утырырга, сериаллар карарга, эстрада музыкасы тыңларга яраталар.

Башлангыч сыйныф укучылары әле яңа гына ачылып килүче чәчәкләр төсле. Аларны берләштерүдә, зурлар белән аралашырга өйрәтүдә, бәйләнешле сөйләм телен үстерүдә, жәмгыятьтә үз-үзен тоту беләп, актив һәм сәләтле кеше булып үсүдә сәхнәләштерү эшчәнлегенә әһәмияте бик зур. Баланың бөтен тормышы – уен. Уенда бала тирә-юнь турында, жәмгыятьнең законнары, кешеләренә үзара аралашу матурлыгы турында мәгълүмат алып кына калмый, ә бу дөнъяда яшәргә, аралашырга, тормышта үз урынын табарга өйрәнә. Ә бу баланың игътибарлы, яхшы хәтерле, дәрәс, матур сөйләшә белүен таләп итә. Персонажлар сөйләмә өстендә даими эшләгәндә, сөйләм күнекмәләре үсә, баланың сүз байлыгы арта, аваз культурасы, интонацион сөйләм формалаша. Башкарылачак роль баланың чиста, аңлаешлы итеп сөйләвен таләп итә. Сәхнәләштерелгән уеннар, әкиятләр барышында бала персонажлар өчен кайгыра, үзен алар урынына куя, булышу ысулларын таба, яхшылык һәм явызлыкка үзенә карашын белдерә. Моңардан тыш, укучылар татар әдипләренә эсәрләре белән таныша, укый, әчтәлеген исендә калдыра һәм үзенә күнел аша уздыра.

Шулай итеп, укучыларның белем һәм күнекмәләре, өйрәнгән һөнәрләренә ни дәрәжәдә үзләштерелгән булуы, шөгыйльләрдә һәр баланы күзәтү, проект эшләре, өйрәнгән эсәрләргә сәхнәләштерү аша өйрәнелә. Өйрәнгән спектакльләргә башка сыйныф укучылары, балаларның ата-аналары каршында күрсәткәч, тамашачының алкышлап, үз фикерләрен әйтеп бәя бирүе, спектакльнең ни дәрәжәдә сыйфатлы һәм тамашачы өчен үтемле булуын раслый (спектакльдән соң тамашачыларга үз фикерләрен белдерергә сүз бирелә) һәм түгәрәкнең эшенә дә бәя булып тора. Соңгы шөгыйльдә балалар үзләре, һәр уйнаган роль турында фикер алышалар, уңай һәм кимчелекле якларын билгелиләр. Курчак театры аеруча әдәбият һәм татар теле, әйләнә-тирә дөнъя, технология, музыка дәресләре белән тыгыз үреләп бара. Бу предметларның һәм сыйныфтан тыш уку дәресенә нәтижәсе балаларның белем һәм күнекмәләренә комплекслы бәя бирә.

Әдәбият

1. Григорьев Д. В. Внеурочная деятельность школьников. // Методический конструктор: пособие для учителя–М.: Просвещение, 2010.
2. Заһидуллина Д.Ф. Мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы. – Казан: Мәгариф, 2004. – 367 б.
3. Таишева С. Ана теленнән читләшү.// Мәгариф. – 2017. – № 4. – 31-35 б.
4. Шәмсетдинов Г., Вәлиуллин М. Хәерле көн укытучы!// Мөгалымнәргә, методистларга, тәрбиячеләргә методик кулланма. – Казан: “Идел –Пресс” полиграфия –нәшрият комплексы, 2004. – 224 б.

ПОДГОТОВКА БИ- И ПОЛИЛИНГВАЛЬНЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В КАЗАНСКОМ ФЕДЕРАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Мирзагитов Р.Х.
Казанский федеральный университет
mirza_ramil@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы подготовки би- и полилингвальных педагогических кадров для общеобразовательных учебных заведений.

Ключевые слова: Казанский федеральный университет, би-и полилингвальные кадры, педагоги, родно (татарский) язык.

На базе высшей школы национальной культуры и образования им. Габдуллы Тукая Казанского Федерального университета готовятся специалисты в области татарского языка и литературы, иностранных (английского, китайского, турецкого) языков, дизайнеры, преподаватели музыки и с 2018-2019 учебного года осуществляется подготовка би- и полилингвальных педагогических кадров для национальных образовательных учреждений Республики Татарстан. (Т.е. с 2018 года учителей билингвалов и с 2020 года учителей полилингвалов)

Казанский Федеральный университет является уникальным примером реализации полилингвального образования в Республике Татарстан и в Российской Федерации, в котором осуществляется обучение будущих учителей на трех языках – русском, татарском и английском. Идея полилингвального обучения состоит в том, что наряду с родным языком другие языки используются как средство учебно-познавательной деятельности в процессе профессиональной подготовки. В университете идет подготовка учителей для школ с русским языком обучения, с татарским языком обучения, а также для инновационных образовательных учреждений, в которых английский язык используется как инструмент образования и самообразования учащихся.

Практическую значимость реализации полилингвальных образовательных программ трудно переоценить:

- они обеспечивают преемственность национальной культуры, ее дальнейшее развитие, опираясь на культурологические и фольклорно-исторические аспекты воспитания и обучения, способствуют функциональному использованию татарского языка, как языка науки;

- служат надежным педагогическим средством интернационализации высшего и постдипломного образования, способствуют импорту и экспорту передовых образовательных программ и технологий, содействуют формированию в стенах университета национальной научно-педагогической элиты.

Открытие по направлению 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки) программ, ориентированных на подготовку

квалифицированных педагогических кадров, готовых к ведению образовательной деятельности в условиях билингвальной и полилингвальной образовательной среды сыграет важную и, безусловно, положительную роль в укреплении языковой культуры в РТ.

Опыт Казанского федерального университета по реализации подобных программ может представлять существенный интерес для других национальных республик, где разработка аналогичных образовательных программ будет способствовать повышению качества языковой подготовки, развитию национальной культуры, укреплению тенденций интернационализации научно-педагогической сферы

Для того чтобы подать документы на эти направления абитуриенты заключают договора о целевом обучении с общеобразовательными организациями Республики Татарстан, в которых в дальнейшем, по окончании обучения, они обязуются отработать не менее 5-и лет. Одновременно между Казанским федеральным университетом и данными общеобразовательными организациями Республики Татарстан заключается договор о целевом приеме этих студентов на обучение.

Уникальность нашей работы заключается в том, что для работы с обучающимися привлекается профессорско-преподавательский состав со всего вуза, используются ресурсы собственных лицеев и татарской гимназии №2 имени Шигабутдина Марджани при КФУ. В настоящее время рассматривается вопрос о прохождении педагогических практик также и в полилингвальном комплексе «Адымнар – путь к знаниям и согласию» города Казани.

Обучение осуществляется за счет средств бюджета Республики Татарстан, т.е за обучение платят не сами студенты, а республика.

Все студенты очной формы обучения получают стипендии по республиканской программе стипендиальной поддержки педагогических кадров в размере 15 тыс. руб. в месяц. В первом семестре эту стипендию получают все студенты независимо от результатов ЕГЭ. Со второго семестра для того чтобы получать стипендию необходимо сдать зимнюю сессию на оценки хорошо и отлично, при этом отличных оценок должно быть не менее 50%.

Следует также отметить и то, что в кратчайшие сроки при поддержке попечителей и средств университета созданы современные модельные классы и инновационный Центр цифровых образовательных технологий EduTex.

В основу подготовки полилингвального учителя нами положена методика предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL), успешно применяемая в различных странах Европы и Азии (Нидерланды, Испания, Германия, Китай, Малайзия, Япония и т.д.). Она позволяет осуществлять преподавание и изучение учебных предметов через неродной язык, а также параллельно развивать знания и навыки в предметной области, языковые компетенции и когнитивные способности.

Совместно с профильными институтами КФУ были разработаны специальные образовательные программы, имеющие двойной профиль. Данные

программы позволяют в наибольшей степени удовлетворить потребности Республики Татарстан в педагогических кадрах на би- и полилингвальной основе различной предметной специализации и повышения конкурентоспособности выпускников, способных осуществлять педагогическую деятельность сразу по двум предметам. Очная форма предполагает срок обучения 5 лет, заочная – 6 лет.

Все программы ориентированы на подготовку специалиста, ведущего профессиональную деятельность в би- и полилингвальной образовательной среде. Для достижения этого, кроме углубленного изучения иностранного (английского) языка, в учебные планы были включены такие дисциплины как «Основы билингвального обучения и двуязычия», «Основы преподавания предметов на иностранном языке», «Альтернативные методы преподавания на иностранном языке», «Татарский язык в профессиональной коммуникации», «Практика по созданию математических текстов на татарском языке (LaTeX, MathType)», «Технологии би- и полилингвального развития детей дошкольного возраста» и др. Помимо этого, студенты изучают историю, литературу и культуру Татарстана.

В 2020-2021 учебном году на 1 – 3 курсах всего по проекту подготовки би- и полилингвальных кадров обучаются 386 студентов.

Из них на дневном отделении обучаются 156 студентов-билингвалов (2-3 курсы) по профилям подготовки: «Математика и информатика», «Математика и физика» «История и обществознание», «Начальное образование и преподавание предметов в начальной школе на английском языке», «Музыка и дополнительное образование», «Иностранный (английский) язык и второй иностранный язык»; 82 студента полилингвала по профилям «Математика и иностранный (английский) язык», «История и иностранный (английский) язык», «Начальное образование и иностранный (английский) язык». и 148 человек на заочной форме обучения из числа выпускников педагогических колледжей, профиль подготовки «Дошкольное и начальное образование».

Что касается географии студентов-билингвалов: 81 студент имеют договора со школами и гимназиями города Казани, много студентов обучаются из близлежащих городу Казани районов (Арский, Сабинский, Кукморский, Тюлячинские районы). Всего представлено 39 муниципальных районов Республики Татарстан.

Если говорить о тех профилях по которым планируется набор в 2021 году, то по проекту подготовки би- и полилингвальных кадров планируем набрать пять групп по 25 человек на дневное отделение по направлению «Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки)». Профили следующие: «Математика и Иностранный (английский) язык», «Информатика и Иностранный (английский) язык», «История и Иностранный (английский) язык», «Начальное образование и Иностранный (английский) язык», «Иностранный (английский) и второй иностранный язык». И на отделение заочного обучения планируем набрать одну группу из выпускников педагогических колледжей в количестве 25 человек на направление

«Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки)» «Начальное образование и дошкольное образование (в билингвальной образовательной среде)»

В настоящее время совместно с Министерством образования и науки Республики Татарстан разработан и проект Государственной Программы Республики Татарстан по подготовке педагогических кадров для работы в билингвальных и полилингвальных образовательных организациях РТ на 2020-2025 годы.

ИЗУЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА (РУССКОГО)

Мигранова Л.Ш.
Стерлитамакский филиал БашГУ
lilimigranova@gmail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются особенности содержания учебных предметов «Родной язык (русский)» и «Родная литература (русская)», представлены материалы, описаны приемы работы над фразеологическими единицами на уроках родного языка (русского). Лингвокультурологический комментарий способствует пониманию семантики фразеологизма, знакомит с культурой, историей народа, раскрывает его менталитет, расширяет фоновые знания учащихся.

Ключевые слова: родной язык (русский), родная литература (русская), культуроведческая компетенция, фразеологические единицы.

Во всех школах Российской Федерации ведется преподавание новых учебных предметов «Родной язык (русский)» и «Родная литература (русская)», которые входят в образовательную область «Родной язык и родная литература» (согласно ФГОС).

На этом уроке осуществляется изучение русского языка как родного из числа языков народов РФ. В 2018 году появилась примерная программа по учебному предмету «Русский родной язык». Урок родного (русского) языка имеет свою специфику, он не должен быть продолжением или уроком углублённого изучения основного курса «Русский язык». «Важнейшими задачами курса являются приобщение обучающихся к фактам русской языковой истории в связи с историей русского народа, формирование представлений школьников о сходстве и различиях русского и других языков в контексте богатства и своеобразия языков, национальных традиций и культур народов России и мира; расширение представлений о русской языковой картине мира, о национальном языке как базе общезначимых нравственно-интеллектуальных ценностей, поведенческих стереотипов и т.п., что способствует воспитанию патриотического чувства, гражданственности, национального самосознания и уважения к языкам и культурам других народов нашей страны и мира» [4: 6].

В 2019 году вышли учебные пособия для 5 – 9 классов (авторский коллектив: О.М. Александрова, О.В. Загоровская, С.И. Богданов, Л.А. Вербицкая, Ю.Н. Гостева, И.Н. Добротина, А.Г. Нарушевич, Е.И. Казакова, И.П. Васильевых), направленные на расширение представлений учащихся об отражении в русском языке истории, материальной и духовной культуры русского народа. Следовательно, содержание предмета ориентировано на соизучение языка, культуры и истории народа, т.е. должно быть организовано культуроориентированное изучение русского языка, направленное на усиление

лингвокультурологической составляющей. Исходя из сказанного, следует, что базовой является культуроведческая (лингвокультурологическая) компетенция, «в состав которой входит осознание родного языка как формы выражения национальной культуры, понимание взаимосвязи языка и истории народа, национально-культурной специфики русского языка, освоение норм русского речевого этикета, культуры межнационального общения; формирование способности объяснять значение слов с национально-культурным компонентом» [2: 100].

В 2020 году разработана примерная программа по учебному предмету «Родная литература (русская)». Эта дисциплина, как «родной (русский) язык», имеет свою специфику: отведённое учебное время на изучение данного предмета не может рассматриваться как время для углублённого изучения основного курса литературы, содержание программы не включает произведения, изучаемые в основном курсе литературы.

«Специфика курса родной русской литературы обусловлена, во-первых, отбором произведений русской литературы, в которых наиболее ярко выражено их национально-культурное своеобразие (например, русский национальный характер, обычаи и традиции русского народа), духовные основы русской культуры; во-вторых, более подробным освещением историко-культурного фона эпохи создания изучаемых литературных произведений, расширенным историко-культурным комментарием к ним [3: 9 – 10].

Культуроведческий подход к изучению языка связан с понятиями «языковая картина мира», «языковая личность», «диалог культур».

Картина мира есть целостный глобальный образ мира, который является результатом всей духовной активности человека и возникает в ходе всех его контактов с миром. Языковая картина мира является отражением окружающей действительности и воспроизводит, передает национально-культурную специфику мировидения народа.

Языковая личность обладает знаниями об окружающей действительности, закрепленными в языке, т.е. является носителем определенной картины мира. Личность развивается в истории, культуре и языке нации, которая выступает как один из компонентов общественной среды. И, конечно, личность охватывает всю систему общественно значимых отношений и ценностей. При этом отметим, что единого подхода к определению ценностной системы нации не существует. Миропонимание и речевая деятельность человека определяется той национальной культурой и средой, в которой он родился, был воспитан, живет. Языковая личность формируется на протяжении всего периода обучения в школе, и прежде всего в процессе изучения родного языка как источника развития духовных способностей школьников.

Обучение родному (русскому) языку должно осуществляться в процессе диалога культур, предполагающего знание русской культуры, культур наиболее многочисленных народов России, а также традиционных европейских культур.

Уроки родного (русского) языка, таким образом, должны рассматриваться как уроки воспитания нравственности, приобщения к национальной культуре,

формирования национального самосознания. «Язык есть исповедь народа, в нём слышится его природа, его душа и быт родной...», – писал П.А. Вяземский.

Как известно, национальная самобытность, специфика языка наиболее ярко отражена во фразеологии, именно фразеологические единицы в большей степени способны передать особенности миропонимания, мировосприятия народа.

В учебном пособии «Русский родной язык» за 6 класс [5: 45 – 51] в § 6 «Отражение во фразеологии истории и культуры народа» учащиеся расширяют свои представления о фразеологизмах, об источниках их происхождения.

Формированию культуроведческой (лингвокультурологической) компетенции учащихся способствует художественный текст. Текст помогает учащимся постигать эстетическую ценность языковых явлений, знакомит с индивидуальным стилем писателя.

Отметим также, что учащиеся должны уметь видеть фразеологизмы в тексте, уметь понимать и объяснять их значение, а также определять функцию употребления фразеологических единиц в тексте. К тому же, чтобы правильно, уместно употреблять фразеологизмы, необходимо хорошо понимать ситуацию и внеречевые условия, созвучные с фразеологизмом, знать речевой узус. Следует подчеркнуть, что поскольку фразеологический оборот реализует свое значение только в связи с другими словами контекста, то именно в тексте он и представит весь свой потенциал, раскроет оценочные смыслы.

Предлагаем обратиться к повести Э.Е. Фоняковой «Хлеб той зимы». Ученики «откроют новое имя» – познакомятся с писателем Фоняковой Эллой Ефремовной (1934 – 2012). «Хлеб той зимы» (1970) – воспоминания автора (маленькой героини) о «блокадном» голоде, холоде, о человеческой стойкости, силе духа – о блокадном быте ленинградцев.

Язык книги «Хлеб той зимы» Э.Е. Фоняковой яркий, живой, насыщен фразеологическими и паремиологическими единицами. На страницах повести встречаются такие устойчивые сочетания: *зуб на зуб не попадает, (не) приходится в голову, хоть убейте, из уст в уста, взбредет в голову, ругать на чем свет, как в воду глядеть, показать, не повести бровью, где раки зимуют, вставать в тупик, оторвать с руками, бес (не) попутал, комок в горле, ломать голову, строить куры, болтать языком, ни в какие ворота не лезет, взять языка, глазом не моргнуть, разбить врага (немца), не знать куда глаза деть, держать марку, вывести на чистую воду, ставить на карту, душа не лежит, быть на побегушках, собраться с духом, взять в толк, ловить себя на мысли, нет худа без добра, суд да дело, страх берет, чему быть – того не миновать и др.*

Рассмотрим наиболее интересные фразеологические единицы, представленные в повести Э.Е. Фоняковой. Функциональный анализ фразеологизмов помогает увидеть ситуацию употребления, раскрывает такие свойства, как экспрессивность, эмоциональность.

1. «– Мам, мне не сложить эти циферки!

– Сложишь.

- Не могу.
- Тебе достаточно ясно все объяснили. Теперь изволь думать сама.
- Ну, мам!..
- *Поломай, поломай себе голову.* Потрудись. Не сдавайся.

Легко ей говорить! А мне совсем не хочется «ломать» себе голову» [6].

Полагаем, что работу с фразеологизмом можно построить таким образом:

1. Определить значение устойчивого сочетания. *Ломать [поломать, изломать] [себе, всю] голову.* Напряженно думать, стараясь найти решение какой-либо задачи, проблемы [1: 364].

2. Объяснить, как образован фразеологизм, на чем основан.

В основе образа лежит метонимия: голова – источник ума, рассудка, в ней хранятся все наши знания, вся информация, голова осознается как инструмент мыслительной деятельности человека. Образ основан на сходстве оболочки головы – черепа – с коробкой. Фразеологизм передает стереотипное представление о напряженном обдумывании какой-либо сложной ситуации, об усиленном поиске ее разрешения [1, 365].

3. Подобрать эквиваленты из других языков, например, из башкирского, татарского, чувашского (диалог с представителями других культур), а также из других европейских языков.

Сходные образные выражения (по структуре и по значению) встречаем и в других языках, в частности в башкирском и татарском языках («баш вату»), в немецком и французском языках (букв. пер. «ломать голову»), в английском языке (букв. пер. «бить свои мозги палкой»), в испанском языке (букв. пер. «греть себе голову»).

Увидеть национальное своеобразие фразеологических единиц в русском и других языках позволяет образ, положенный в основу номинации, что мы наблюдаем на примере представленных фразеологических оборотов. Подобное обусловлено особенностями мировидения, миропонимания, мироощущения каждого народа, своей историей, культурой, обычаями, традициями, жизненным укладом, жизненной философией, своими ценностями и образными представлениями, т.е. своим особым взглядом на мир.

В следующих речевых ситуациях учащиеся должны самостоятельно рассмотреть и проанализировать фразеологические единицы по такому же образцу (если затрудняются в определении значения оборота, следует обратиться к фразеологическому словарю). Рассмотреть источники происхождения, подобрать эквиваленты можно предложить в качестве домашнего задания.

III. «Узнав, что я за один раз съела «всю гомеопатию», мама *лишилась дара речи*, а папа побежал было вызывать скорую помощь.

- Так я же ее еще неделю назад съела, – невинно сообщила я.
- Ну все, – трагическим голосом сказал папа. – Все. Там же яд.

Взрослые люди такие горошинки принимают по одной в день, а десять штук *могут убить слона!*

- Значит, я сильнее слона» [6].

IV. «– Что же это творится?! *Грабеж среди бела дня!*.. «Где же бела, когда сейчас темная ночь», – сонно размышляю я» [6].

Необходимо рассказать школьникам и о стилеобразующем средстве, используемом авторами в своих произведениях, – каламбуре (языковой игре), построенном на обыгрывании фразеологических оборотов. Языковая игра заключается в том, что слово, входящее во фразеологизм, понято буквально, в его основном значении. Маленькая героиня воспринимает устойчивое сравнение в прямом смысле («я сильнее слона», «где же бела, когда сейчас темная ночь»). Разъяснение образа фразеологизма, ситуации возникновения способствует пониманию связи между прямым значением оборота (прототипом фразеологизма) и переносным, метафорическим значением самого фразеологизма.

Итак, обучение родному языку (русскому) должно быть основано на приобщении к национальной культуре, должно строиться на воспитании интереса к мировой культуре, на формировании национального самосознания учащихся и на становлении системы общечеловеческих ценностей.

Литература

1. Большой фразеологический словарь русского языка / Отв. ред. В. Н. Телия. – 4-е изд. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – 784 с.
2. Воителева Т.М. Культуроведческий подход к обучению русскому языку как способ формирования ценностных ориентаций школьников // Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова. – 2014. – № 3. – С. 98-103.
3. Примерная программа по учебному предмету «Родная литература (русская)» для образовательных организаций, реализующих программы основного общего образования. – URL: <https://fgosreestr.ru/>.
4. Примерная программа по учебному предмету «Русский родной язык» для образовательных организаций, реализующих программы основного общего образования. – URL: <https://fgosreestr.ru/>.
5. Русский родной язык. 6 класс: учеб. пособие для общеобразоват. организаций / [О.М. Александрова и др.] – М.: Просвещение, 2019. – 144 с.: ил.
6. Фонякова Э.Е. Хлеб той зимы. – Новосибирск, 1970. 224 с. – URL: http://lib.ru/PROZA/FONQKOWA_E/hleb.txt

«КАРА» КОМПОНЕНТЛЫ ТАТАР МӘКАЛЬЛӘРЕНӘ ЛИНГВОМӘДӘНИ АНАЛИЗ

Мөгьтәсимова З.А.
Казан федераль университеты
Ziliyu@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются особенности семантики колоронима «кара» в татарской паремиологии. Проведенный анализ прилагательного цветообозначения обосновывает универсальность категории цветовосприятия татарского фольклора и достаточно четко выявляет национально специфические особенности.

Ключевые слова: татарский язык, паремия, колоративная лексика, цветообозначения, лингвокультурологический анализ, паремиологическое пространство.

Һәр халыкның төсләргә үз мөнәсәбәте. Ул аның үткәне, дини карашлары, жәмгыятьнең нинди үсеш баскычында торуы, ырым һәм ышанулары белән бәйле. Әйтик, чегәннәрнең чуар төсләр яратуын кайбер галимнәр аларның Һиндстанда яшәгәндәге кастасы (алар югары катламнарның күңелен күрүче жырчылар, биочеләр булган), ыруглык жәмгыятеннән ары китә алмаулары нәтижәсе дип санылар.

Татар теленең лексик-семантик системасында да төс атамаларының шактый компактлы төркеме аерылып тора. Алар иң борынгы атрибутив сүзләргә тәшкил итәләр. Әлеге берәмлекләр әйләнә-тирә чынбарлыкны чагылдыруда актив катнашалар. Шуңа күрә вакытта төсләр татар халкының дөнъяга карашы һәм яңа сүзләр ясау өлкәсендәге фикер үзенчәлекләрен дә характерлыйлар.

Мәкаләдә татар теленең «кара» компонентлы мәкальләренә игътибр итәрбез. Эштә мәкаль контекстында кара сыйфатын куллану үзенчәлеге һәм закончалыгы ачыклана, әлеге сыйфатының семантик үзенчәлекләре анализлана.

Мәкальләр – халык мәдәнияте һәм менталитеты турындагы иң кыйммәтле мәгълүматлар чыганагы. Аларның күпчелеге халык аңы стереотипларын чагылдыра. Үз формасы буенча кыска мәкальләр мораль-этик нормалар системасын гына түгел, бәлки кешенең тышкы һәм эчке дөнъясы турында белемнәр тупланмасын да тәшкил итәләр.

Мәкаль текстларындагы берәмлекләргә лексик коннотация үзенчәлекләренә бәйле анализлаулар уңышлы. Атап әйткәндә, халык ижатыннан тыш та сүзгә хас билгеләргә, шулай ук фольклор дөнъясының һәм аның теленең бөтен системасы белән бәйле «ассоциатив тезаурус»ны да исәпкә алырга кирәк.

Кара төснә белдерә торган «кара» сыйфатына татар телендә полисемантик билгеләр хас. Төп семантик билгеләргә тискәре: явыз, куркыныч, авыр, караңгы,

рәхимсез һ.б. санала, һәм кайчак аларның кайсы өстен булуын билгеләү дә авыр. Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә мондый мәгълүматлар китерелгән:

«Кара – 1. Корым, күмер төсендәге; киресе: ак. 2. Гадәттәге яки төп төскә караганда куерак төстәге, карңгырак төстәге. 3. Караңгы, яктылык төшми торган, куе. 4. Кояш яндырудан аклыгын югалткан яки гомумән ак булмаган (кешедә бит, тән төсе турында). 5. Керле, пычрак, юылмаган. 6. Квалификациясез, аерым осталык сорамай торган (авыр, пычрак, гадәттә физик эшәк карата кулланыла). 7. Революциягә кадәр гади халык арасыннан чыккан, укымаган, надан кеше. 8. Фажигале, шатлыксыз, авыр (тормыш, көннәр һ.б.). 9. күч. Бик көчле. 10. күч. Явыз, мәкерле, жинаятьчел» [4, 232].

Борынгы төрки сүзлектә «кара» сүзе бары төсне генә аңлата. Сүзлектә борынгы төрки форманың *kara* икәнлеге билгеләнә һәм мисал китерелә: *sarığ taş nağıd tözlük ol qara taş kivan tözlüg ol* (сары таш табигаттән Венера белән бәйлә, кара таш Сатурн белән бәйлә ул).

«Кара» сыйфаты татар мөкальләрендә «усал, явыз» мәгънәсенә ия. Мәсәлән, *Йөзе ак дип алданма, эче кара булмасын*.

Кешенең шәхси үзлекләрен характерлаучы мөкальләрдә кара тискәре коннотация тапшыру өчен кулланыла: *Кара сакалың кая барсаң да калмас; Су һәр нәрсәне агарта, йөз карасын агарта алмый; Казан карасы китәр, намус карасы китмәс*.

Татар мөкальләрендә хатын-кыз матурлыгын тасвирлаганда, «кара» сыйфаты уңай коннотациядә кулланыла: *Кара кызның дәрте бар; Кашы кара, күзе кара, карасам күзем кала; Ак матур – чак матур, Кара матур – бик матур*.

Халык авыз ижатының башка жанрларындагы кебек үк, «кара» сыйфаты да «жир» сүзенә даими эпитет булып тора: *Кара әжирне яманлама, керә торган әжирәңдер; Жир кара да, үлән үстерә, кар ак та, эт чылата; Кара әжиргә кар яуса, карны күрү бер зәвык; Кара әжирдән кар китсә, әжирне күрү бер зәвык*. Шулай итеп, без «кара» сүзенә «жир»нең төсен түгел, сыйфатын билгеләвен күрәбез.

Татар телендә «кара» сыйфаты халыкны символлаштыра һәм, «гади, танылмаган» дигән мәгънәгә ия булып, еш кына дөньяда билгеле булмаган кешегә карата кулланыла. Тикшерелгән материалны анализлау күрсәткәнчә, «гади, танылмаган» дигән мәгънәләргә тагын «укымаган, белемсез» мәгънәләре дә өстәлә: *Кара халык – кара сарык*.

Татар мөкальләрендә «кара» сыйфаты зоологик һәм ботаник атамалар составында килә: *Итче ак сарыкны да, кара сарыкны да суя; Кара әжир астында кара елан да туйган*.

Мөкальләр арасында «кара» сыйфатына уңай бәя бирә торганнары да күзәтелә. Мәсәлән, *Һәрбер кара нәрсә шакшы булмас, һәрбер ялтыраган яхшы булмас*.

Л.Г.Бедоидзе фикеренчә «кара» күп кенә телләрдә бәхетсезлек, явызлык символы булып тора [1, 70].

Р.Р.Закиров исә үзенә хезмәтләрендә, А.Веселовскийга нигезләнеп, «кара» барлык халыкларда да матәм, шом, гайгы, тормышның караңгы яклары белән ассоцияләнгән [2, 30]. Татар мәкальләрендә дә бу фикерне раслый торган мисаллар табарга була: *Дус кара көндә беленер; Кара көндә дус булган арага кылыч чапса да аерылмас; Ил белән кара көн бәйрәм; Көнгән якты нәрсә юк, кара болыт басмаса.*

Тикшеренү нәтижеләре күрсәткәнчә, күп кенә төсләр атамаларының күчерелмә мәгънәләре барлыкка килү аларның билгеле бер символикага ия булуы белән аңлатыла. Татар мәкальләрендә «кара»ның символик мәгънәсе бертөрле түгел. Биредә «кара» сыйфаты, мәсәлән, Европа мәдәниятләрендәге кебек абсолют тискәре мәгънәдә генә чагылыш тапмый, ә катлаулырак мәгънәләрдә үз эченә ала.

Әдәбият

1. Бедоидзе Л.Г. Фразеологические единицы с компонентом цвета в немецком, русском и осетинском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 1997. – 241 с.
2. Закиров Р.Р. Феномен цвета во фразеологии (на примере английского, русского и татарского языков). – Казань: ТГГПУ, 2009. – 246 с.
3. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. Өч томда. Казан: Татар. кит. нәшр., Т.1. —1959. — 913 б.; Т.2. 1963. — 959 б.; Т.3. 1967. — 1013 б.
4. Татар теленә аңлатмалы сүзлегә. – Казан: “Матбугат йорты”, 2005. – 842 б.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ НА УРОКАХ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Мухаметьянова Э. Р.

МБОУ СОШ села Москово Дюртюлинского района РБ

amineva1960@mail.ru

Аннотация. В статье рассмотрены основные вопросы совершенствования приемов и методов образовательной среды. Задача данной работы состоит в изучении условий, особенностей использования инновационных методов в обучении на уроках татарского языка и литературы. К инновационным технологиям обучения относят: интерактивные технологии обучения, технологию проектного обучения и информационно-коммуникационные технологии.

Ключевые слова: коммуникативный подход, приемы и методы, интеграция уроков, информационно-коммуникационные технологии.

Изучение родного языка в школе с этнокультурным компонентом имеет свои особенности. Главными задачами обучающего процесса является формирование умений и навыков устной речи, чтение и письмо с опорой на коммуникативный подход; не менее важно включать обучающихся в диалог культур, дать понять, что именно через родное слово человек познает мир. Родной язык является связывающим звеном в сохранении самобытности народа, культуры, обычай.

С каждым годом количество на изучение родных языков сокращается. По учебному плану школы на изучение татарского языка и литературы отводится 1 час в неделю (0,5 часа на изучение татарского языка и 0,5 часа на татарскую литературу). В связи с этим основной целью обучения родному языку и литературы является формирование и развитие коммуникативной культуры ученика, обучение практическому овладению родным языком.

Как прививать интерес к родному языку в данных условиях? Для решения данной проблемы учитель применяет нетрадиционные формы обучения, например, защита проектов (“Казан ханлыгы”, “Укытучы һөнәре”, “Болгар – изге урын”), уроки-путешествия («Лексика – страна слов», «Кругосветное путешествие с глаголами», «По следам М.Джалиля», «Дорога жизни Ш.Бабича»), уроки-презентации (стихотворения Г.Тукая, Ф.Карима), театрализованные представления (“Гармунчы Аю белән жырчы Маймыл” Ф.Карима, “Шүрәле” Г.Тукая, комедия “Беренче театр” Г.Камала) и др.

Эффективность интеграции уроков татарского языка и литературы заключается в построении урока на художественных текстах. Отрывки из произведений писателей-земляков используются в качестве дидактического, раздаточного материала, контрольного диктанта, изложения. На уроках литературы анализируется язык художественных произведений (лексика

Г.Тукая, синтаксис-сложные предложения в произведениях Г.Ибрагимова, образительно – выразительные средства).

Основу содержания деятельности и учителя, и ученика на уроке составляют три взаимосвязанных этапа урока: целеполагание, самостоятельная продуктивная деятельность, рефлексия. На этапе целеполагания самостоятельная формулировка темы учащимися позволяет включить их в деятельность с первой минуты урока, Выигрышными являются приёмы «Кроссенс», «Исключение», «Яркое пятно», «Ассоциации», «Клоуз-тест», «Мозаика», «Иллюстрация», «Проблемный вопрос», «Подводящий диалог» т.д. Каждый урок нужно начинать с мудрых слов, афоризмов, пословиц и поговорок, что послужит обогащению языка. На этапе открытия нового знания учащиеся могут вести самостоятельную работу, чаще всего это групповая работа или работа в парах. Ученики путем наблюдений выводят необходимые знания и формулируют правило («Знаки препинания при прямой речи», «Знаки препинания при обращении», «Знаки препинания при однородных членах»). На завершающей стадии урока выгодно применять методы: синквейн, кластер, 5-минутное эссе, прием «МОПС-формула», на этапе рефлексии: «Три М», «Рюкзак», «Незаконченное предложение».

Процесс преподавания татарского языка и литературы в школе носит не только образовательный характер, но и направлен на воспитание успешной личности, учитель работает над формированием и развитием творчески мыслящей личности ребенка, способной принимать нестандартные решения. Основным результатом является получение детьми прочных знаний, умений и навыков по предмету, умение их применять на практике. На уроке используются активные виды деятельности: слушание детьми образцовой речи, озвучивание небольших текстов в сопровождении художественных и музыкальных произведений. Инсценировка, заучивание наизусть, пение, элементы народных игр, использование ИКТ, тренировочные упражнения.

На уроках учитель применяют поисковый, исследовательский, проблемный методы, применяет следующие приемы, как наблюдение, сравнение, сопоставление. Использование ИКТ технологий формирует и развивает учебно-познавательные компетенции, усиливает мотивацию к изучению предмета. У обучающихся повышается уровень обученности, развиваются коммуникативные способности.

Информационно-коммуникационные технологии при построении урока с применением электронных образовательных ресурсов (ЭОР) выступают в роли инструмента добывания знаний и добавляют больше самостоятельности, активности в деятельность учащихся, что особенно актуально в условиях новых ФГОС.

В последние годы произведения татарских писателей представлены в сети Интернет: в электронных библиотеках, на сайтах журналов, в образовательных порталах. Доступны статьи, находящиеся в архивах, всегда можно познакомиться с новинками и критическими публикациями, становясь осведомленным в вопросах поэзии, прозы современности.

Много сайтов, организующих изучение татарского языка, предлагающих on-line словари. Все эти материалы можно с большим успехом применять на уроках татарского языка и литературы. Есть научно-популярные статьи, которые требуют глубокого осмысления учителем, прежде чем ее содержание преподнести детям. Есть ресурсы, информацию с которых можно применить в готовом виде. Мультфильмы, снятые по известным поэтическим произведениям татарских поэтов, таких как «Эшкә өндәү», «Эш беткәч уйнарга ярый», «Яңгыр илә кояш», «Шүрәле» по произведениям Г. Тукая, «Куян кызы», и др., переведенные на татарский язык, которых можно посмотреть в YouTube <http://www.youtube.com/watch?v=dVj6GWXpjoc> на уроках при прохождении соответствующих тем (дружбы, доброты, трудолюбия, милосердия, взаимопомощи).

Организация и проведение нестандартных уроков повышают эффективность обучения, развивают активность, самостоятельность, личную инициативу и творческие способности учащихся.

Большую роль в активизации познавательной деятельности обучающихся играет внеурочная деятельность, связанная с поисковой работой. В течение пяти лет я руковожу школьным кружком «Юный краевед», воспитанники которого принимают участие в научно-практических конференциях и занимают призовые места. Исследовательская, проектная деятельность учащихся всех классов – неотъемлемый атрибут методики преподавания родного языка, также успешен в преподавании неродного языка. Проекты школьников разнообразны по виду, типу, условиям, результатам и т.п. В них рекомендуется широко использовать национально-региональную специфику (обычаи, традиции, праздники народного календаря), позволяющую повысить познавательный интерес школьников к национальной культуре. Результаты проектной деятельности школьников оформляются в виде альбомов, бизнес-планов, выставок, газет, книжек-раскладушек, сценариев праздников, спектаклей.

Сегодня, чтобы уверенно ступить на пути педагогического поиска, нужно многое знать в педагогике, надо осваивать новые программы, методы и технологии обучения.

В процессе формирования речевых умений создается комплекс упражнений, например, упражнения, направленные на формирование умения раскрывать тему и основную мысль высказывания; упражнения, направленные на формирование умения выражать свои мысли правильно (с точки зрения норм литературного языка); упражнения, направленные на формирование умения строить высказывание в определённой композиционной форме.

Одним из эффективных путей повышения творческой активности, развития воображения, заинтересованного отношения к изучаемому предмету при коммуникативно-направленном обучении является организация различных игр, особенно ролевых, таких, как «В библиотеке», «В магазине», «В гостях» и др. Методически правильно продуманная игра, с одной стороны, пробуждает у учащихся интерес к изучаемому языку, помогает развивать навыки говорения, приближает речевую деятельность к естественным нормам, а с другой –

способствует плодотворной работе над языковым материалом и отвечает требованиям коммуникативной направленности обучения.

Исходя из поставленных учебных целей, языковой подготовки обучаемых, потенциальных возможностей восприятия и усвоения материала учащимися в пределах одного урока, используются такие методы, как аудиовизуальный, словесный, программированный, ознакомительный, тренировочный. Методы применения изучаемого языка в коммуникативных целях: проговаривание – комментирование учащимися вслух своих действий, взаимная проверка заданий, рецензия, разбор своей работы после проверки ее учителем или после выполнения, диалог учеников класса с учеником, выполняющим работу у доски.

Однако в целях сбережения здоровья учащихся учитываются возрастные особенности, использование средств обучения, учебная нагрузка, прослеживается двигательная активность учащихся, состояние здоровья подрастающего поколения.

Использование современных технологий обучения, компетентное владение ИКТ, нетрадиционные уроки, внеурочная деятельность дает успешный результат.

Литература

1. Апатова Н.В. Информационные технологии в школьном образовании. - М., 1994.
2. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. - М., 1995.
3. Воронкова, Ю.Б. Информационные технологии в образовании / Ю.Б. Воронкова. - РнД: Феникс, 2010. - 314 с.
4. Захарова, И.Г. Информационные технологии в образовании: Учебник / И.Г. Захарова. - М.: Академия, 2013. - 192 с.
5. Захарова, И.Г. Информационные технологии в образовании / И.Г. Захарова. - М.: Academia, 2017. - 48 с.
6. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании. Дидактические проблемы, перспективы использования. – М.: Школа-Пресс, 1994.

Г. ИБРАХИМОВНЫҢ «КАЗАК КЫЗЫ» РОМАНЫНДАГЫ ТЕЛ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕН УРТА МӘКТӘПТӘ ӨЙРӘНҮ

Насипов И. С., Рамазанова А. Р.

Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы
nasipov2021@yandex.ru, ramazanovaalina1997@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена рассмотрению изучения языковых особенностей романа «Дочь степи» Г. Ибрагимова в средней школе. Для раскрытия основной проблемы в работе представлена краткая информация о романе и самом писателе. При анализе языковых особенностей был представлен лексический состав слов в романе, примеры из текста произведения, показана их роль в описании быта и жизнедеятельности казахского народа.

Ключевые слова: языковые особенности, местный говор, хозяйственная деятельность, продукты, домашняя утварь, одежда.

Татар әдәбияте классигы Г. Ибраһимов әдәбият һәм тел мәйданында зур урын алып тора. Ул 1905 елгы революция тәэсирендә башланган ижтимагый-политик күтәрелеш чорында килеп керә һәм татар халкының ижтимагый аңы үсешендә, әдәбияты, теле һәм сәнгатенең формалашу тарихында тирән эз калдыра. Г. Ибраһимов үзенең игътибарын, жәмгыятьне рухи яктан яңарту һәм аның үсешен тәмин итү чарасы буларак, эстетик проблемалар, шәхси эстетик тәрбия бирү мәсьәләләренә юнәлтә. Ул үзенең эсәрләрендә яшь буынның матурлыкка, рухи үсешкә омтылуын, әдәбиятка һәм сәнгатькә эстетик караш уянуны тасвирлый [3, 39-40]. Аның эсәрләре кешене һәм табигатьне ярату хисләре белән сугарылган. Язучы буларак, Г. Ибраһимов татар әдәби процессы үсешендә зур урын алып тора. Шуңа күрә аның ижатын урта мәктәптә өйрәнү бик тә әһәмиятле роль уйный.

Әлеге вакытта мәктәп программаларына күз салсак, мондый күренешне күрәбез: ФГОС таләпләре буенча 5 нче сыйныфта Г. Ибраһимовның ижатына 2 сәгать бирелә, 7 нче сыйныфта – 2 сәгать, 9 нчы сыйныфта – 3 сәгать, 10 нчы сыйныфта – 3 сәгать, 11 нче сыйныфта – 2 сәгать. Татар әдәбияты дәрәсләрендә укучылар Г. Ибраһимовның тормыш юлы, ижаты белән таныша, аерым эсәрләренең эчтәлеген, хикәяләрдә мөһабәт, табигать һәм сәнгать культын, эсәрдәге социаль-сәяси тормыштагы булган үзгәрешләргә, аларның ижтимагый-сәяси һәм ижади фикергә йогынтысын өйрәнәләр. Ләкин укытучы махсус рәвештә эсәрнең эчтәлеген, геройларның характерлы сыйфатларына гына түгел, аның тел байлыгына да игътибар юнәлтергә тиеш. Әдәби эсәрдәге тел үзенчәлекләрен өйрәнүнең мөһимлеген һәм әдипнең осталыгын күрсәтер өчен, без 11 нче сыйныфта Г. Ибраһимовның «Казак кызы» романына тукталабыз.

XX йөз башында әдәби телне демократлаштыруда һәм аны бердәм нормаларга китерүгә Г. Ибраһимов актив катнаша. Башка әдипләрдән аермалы буларак, ул үзенең эшчәнлеген төп ике юнәлештә алып бара. Беренчедән, ул,

күренекле тел галиме буларак, әдәби телнең фонетик, орфографик, лексик, грамматик нормаларын чагылдырып, тел белеменә караган хезмәтләр яза, шулай татар тел гыйлеменә зур өлеш кертә. Икенчедән, Г. Ибраһимов телнең эчке мөмкинлекләреннән, халыкның жанлы сөйләменнән файдаланып, әдәби тел нормаларын киң халык массасына житкерүдә зур эш алып бара. Ягъни ул әдәби тел нормаларын матур әдәбият эсәрләре аша гамәли яссылыкта файдалана.

Әйткәндәй, Г. Ибраһимов «Казак кызы» романында оста язучы буларак казах тормышын да төрле тел үзенчәлекләре аша чагылдыра. Боларны мәктәп укучысына ачып бирүдә укучы эш алып барырга тиеш, дип саныбыз.

«Казак кызы» романы – татар әдәбиятының иң күркәм бер үрнәге, классик әдип Галимжан Ибраһимов ижатының матур бер жимеше буларак танылган эсәр. Анда татарларга кардәш халыклардан булган казахларының XIX гасыр ахыры–XX гасыр башындагы тормышы чынбарлыкта чагылдырылган. Романның сәнгати үзенчәлекләрен аның теле дә билгели.

Аеруча идея-сәнгать функцияләрен «Казак кызы» романында кулланылган сүзлек составы да үти. Алар арасында архаизмнар зур урын алып тора. Хәзерге татар телендә искергән сүзләр, барыннан да элек, узган вакыйгаларның картиналарын торгызу һәм авторлык позициясен белдерү өчен кулланыла. Әйтик, мондый сүзләр романда тарихи стильләштерү вазыйфасын да үти. Аларның кайберләре, чорның гомуми тел колоритын булдыруга ярдәм итеп, төрле сөйләм контекстларына иркен үтеп керәләр. Автор сөйләмендә *ләкап, күжә, амал, гуй, лазем, аял, әкә, чал* һ.б. лексик берәмлекләр очрый. Укучыга шуңа да игътибар итәргә кирәк: роман XX йөз башында язылып, 100 елга якин вакыт кичергән. Анлашыла ки, бу чорда кайбер лексик берәмлекләр искереп, үзләре үк бүгенге укучыга чит-ят булып тоелырга мөмкин. Чөнки телебез өзлексез үсештә, үзгәрештә.

Г. Ибраһимовның «Казак кызы» романында, татар лексемалары белән беррәттән, казакъ сүзләре дә кулланылган. Әлбәттә, бу исә Г. Ибраһимовның чынбарлыкка, телгә, халыкларның мәдәни традицияләренә ни дәрәжәдә игътибарлы булуын тагын бер кат раслый. Мәсәлән, *Чалның тапкырлы кинаясе мәжлеснең хушына китте* [2, 32]. *Ил агасы өлкән аксакал Биремжан әкәмоны куәтләп алды* [2, 32]. *Ул гайбәтче кимперләрдән кайбер нәрсә ишеткән иде* [2, 37]. *Аяллыгың барма, күп гомер эчендә яманын да, яхшысын да күрми амал юк!* [2, 40] *Үзем карт кимпер, балалар яшь...* [2, 51]. Тик шунысы да ассызлыклау тиешле: роман татар әдәби телендә татар укучысына дип язылган. Шуңа күрә эсәрдә казах теле лексемаларын кулланды автор чама белеп эш итә.

Г. Ибраһимовның «Казак кызы» романындагы тел үзенчәлекләре **халыкның жирле сөйләмендә, геройларның телендә** (*Азым әкә! Сары биянең жаен тапмый торабыз. Бире килсәңче!*); **табигатьне сүрәтләүдә** (*Бу калкунның өстенә чыгу белән, картның күз алдына эзләп килнән жәйләвенең бөтен ягы ачылды. Күлләре юк яки кайчандыр булып та корыган. Хәзер аның урынына малга да, адәмгә да файдасыз бер кызгылт үлән үсеп килә. Тик урыны-урыны*

белән генә әйбәт яшеллекләр күренә [2, 53]); **казах халкының киемендә** (Аягына иске читек-кәвеш, өстенә изүе бау белән бәйләнгән, якасы кире кайтарылган озын ак күлмәк, аның өстеннән төя жоныннан сугып, кыл катнаштырып эшләнгән зур көпә кигән, зур буйлы, бөркет танаулы, озын ак сакаллы, ләкин ябык, кикән тәнле бу баба кунакның эзләп килгән мәшһүр Биремжан аксакалы иде [2, 47]); **өй жиһазларында** (Жир идәннең күп жәңге ачык, тик түргә генә берәз киез түшәлгән, кирәгә буенда буяулары югала башлаган берничә сандык, алар өстендә берничә юрган, келәм, сул якта бер камыт, кибеп ауган буш саба, күптән кымызга тимәгән пешкәк, керле самавыр, берничә табак – менә өйнең бөтен жиһазы шул иде [2, 47]); **ашамлыкларында** (Туктының симезләре суелды, кымыз мул куелды, байбичәгә, кунакларның кадерен белеп, бик сирәк ашлардан булган куырдак, көйгән бөйрән кебек сыйлар хәзерләтте [2, 134]. Эрәмчек эшен бетереп, киезгә тотынган Айбала... [2, 49]. Жылкычы ата аңа берничә кисәк казылык, дүрт кабырга, бер майлы бөер, берәз жәймә салды да: "Алыгыз" - диде [2, 77]) һ.б. чагылдырыла.

Шулай ук укучыга әсәрдәге искә алынган тарихи вакыйгаларга, кеше исемнәренә, топонимик атамаларга, жирле табигый рельеф, һава шартларын белдерүче сүزلәргә һ.б. игътибар итү кирәклеге укытучы басым ясарга тиеш.

Димәк, Г. Ибраһимовның «Казак кызы» романындагы тел үзенчәлекләрен табып эшләү укучыга әсәрнең эчтәлеген төгәлрәк аңларга, геройларның характерларын, аларның бер-берсе белән мөнәсәбәтләрен, барган вакыйгаларның урынын, авторның стилин тасвирларга ярдәм итә. Бу исә укучыларга әсәргә төгәл һәм дөрес анализ ясарга мөмкинлек бирә.

Шулай итеп, Г. Ибраһимов татар матур әдәбият стилин үстерүдә һәм аны төрле тасвири сурәتلәр белән баетуда зур эш башкарган әдип. Аның ижаты ХХ йөз татар әдәбиятында иң үзенчәлекле дип санарга урын бар. Ул үзенең геройлары, фәлсәфи карашлары һәм, әлбәттә, үзенең теле белән башка авторлардан аерылып тора.

Әдәбият

1. Ибрагимов Г. Г. Казакъ кызы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 191 б.
2. Ибраһимов Г. Г. Казакъ кызы: хикәяләр, роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. – 384 б.
3. Поварисов С. Ш. Педагогическая эстетика: учебное пособие / С. Ш. Поварисов. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2016. – 340 с.
4. Хаков В.Х. Мәктәптә татар язучыларының тел үзенчәлекләрен өйрәнү: Тел-әдәбият укытучылары өчен ярдәмлек. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – 144 б.

СХЕМАЛЫЛЫК ЭШ ТЕХНОЛОГИЯСЕ КУЛЛАНУ БУЕНЧА ТИКШЕРЕНУ НӘТИЖӘЛӘРЕ

Нәбиева Я.К.

МБОУ Васильевская СОШ №2 имени Героя Советского Союза Николая
Соболева ЗМР РТ, учитель начальных классов

yasmina.nabieva@mail.ru

Аннотация. В статье рассказывается об опыте работы с учащимися на уроках родного (татарского) языка с помощью схем.

Ключевые слова: схема, технология, родной (татарский) язык, учащиеся.

Схемалылык эш технологиясен кулланып 4 нче сыйныф укучылары белән ике дәрәс дэвамьнда эксперимент үткәрелде. 20 бала алынды, алар өлгереш дәрәжәсе буенча ике төркемгә бүленеп каралды. Һәр төркемдә 10 бала.

Беренче төркем укучылары эксперименталь төркем, ә 2нче төркем укучылары – контроль төркем укучылары буларак каралды. Аларда бер үк тема, бер үк материал нигезендә үтелде, әмма эш төрләрәндә аермалар булды.

Эксперимент өчен “Билгесез үткән заман хикәя фигыль” темасы алынды. 1 нче дәрәстә яңа тема өстендә эшләдек, 2 нче дәрәстә теманы үзләштерү өстендә эш алып барылды, 3 нче дәрәстә тест формасында белемнәрен тикшердем.

Дәреснең максатлары ике төркем өчен дә бер үк:

1. - ган/ - гән, - кан/-кән формалы фигыльне актив сөйләмгә кертү;
2. Үткән заман фигыль кушымчаларын дәрәс язу күнекмәләрен формалаштыру;
3. Әхлаклылык сыйфатларын тәрбияләү. Г. Тукай ижатына мөхәббәт тәрбияләү.

Жиһазлау – 1 нче төркем өчен : мультимедия аша күрсәтү өчен материаллар (Г.Тукай портреты, “Су анасы” мультфильмы, дәрәс темасына караган слайдлар, “Ак чәчәк” уены өчен карточкалар, дәрәслек (Р.З.Хәйдарова Татар теле һәм уку китабы. Рус телендә белем бирүче дүртеллык башлангыч мәктәпнең 4 нче сыйныфы өчен дәрәслек)

2 нче төркем өчен: дәрәслек (Р.З.Хәйдарова Татар теле һәм уку китабы. Рус телендә белем бирүче дүртеллык башлангыч мәктәпнең 4 нче сыйныфы өчен дәрәслек)

“Билгесез үткән заман хикәя фигыль” темасы өстендә эшләгәндә, беренче төркемдә төрле терәк схемаларны, рәсемнәрне, таблицаларны, мультфильмны мультимедия аша күрсәтеп, индивидуаль карточкалар кулланып үткәрдек. Ә икенче төркемдә бары тик дәрәслекне һәм эш дәфтәрләрен кулланып үткәрдек.

Укучыларның теманы ни дәрәжәдә үзләштергәнәнен анализлау өчен тест үткәрелде.

Эшләнелгән тест нәтижеләреннән чыгып, һәр төркем теманы ни дәрәжәдә үзләштергәннен анализладык.

Тест нәтижеләре													
1 нче төркем							2 нче төркем						
укучы саны	5	4	3	2	Сыйфат %	Өлгереш %	укучы саны	5	4	3	2	Сыйфат %	Өлгереш %
10	6	3	1	-	90%		10	1	4	5	-	50%	

Теманы 1 нче төркемдә 90% укучы үзләштергән булса, 2 нче төркемдә бары тик 50% кына. Тест буенча 1 нче төркемдә, 2нче, 4нче, 7нче сорауларда хата жибәргәннәр. 2 нче, 4 нче сорауларда хата, Г.Тукай турындагы мәгълүмәтне тиешле дәрәжәдә игътибар белән тыңламаганлыктан жибәрелгән булса, 7 нче сорауда хата, татарча сүзләргә начар белгәнлектән, өйдә өйрәнәп килмәгәнлектән жибәрелгән. 8нче – 12 нче сорауларда хаталар юк диярлек. Чөнки теманы аңлатканда терәк схемалар кулланылды, укучылар кагыйдәне таблица һәм схема формасында яздылар.

2 нче төркемдә бер генә укучы барлык сорауларга дәрәс җавап биргән. 1 нче сорауда 5 укучы хата жибәргән, чөнки Г.Тукайның портреты күрсәтелмәде. 2нче – 4 нче сорауларга хаталар игътибарсыз тыңлаганлыктан һәм Г.Тукай турында мәгълүмәт бирелгән вакытта, “Су анасы” әкиятен укыган вакытта рәсемнәр күрсәтелмәде. Теманы аңлаткан вакытта, кагыйдәне укучыларга әйтеп яздырган иде, таблица һәм терәк схемалар кулланылмаган иде, шунлыктан 8 нче – 12 сорауларга җавапларда күп хаталар жибәргәннәр. Күргәнәбезчә, төркемнәрдә теманы үзләштерүдә аерма бар.

Димәк әлегә методиканы татар телен өйрәнгәндә куллану, һичшиксез, билгеле бер нәтижеләр бирә. Дәрәстә балалар белән бергә терәк схемалар төзүгә, дәрәсләктә бәян ителгән кагыйдәләрдән теоретик мәгълүмәтләр алып, аларны гомумиләштерүче символлар рәвешендә күз алдына китерәбез, бу мәгълүмәтләр арасында логик бәйләнешләрне урнаштырабыз һәм терәк схемада бу бәйләнешләрне сурәтләнәбез. Шулай итеп, терәк схемалар балаларга әзер килеш бирелми, ә тактада һәм дәфтәрдә укытучы җитәкчелегендә балаларны актив танып белү эшчәнлегенә барышында "үсә". Терәк схеманы төзгәннән соң, балаларда тиз арада анда ориентлаша белү, шунда ук терәк схемасының аерым буыннарын табу һәм аңлау, бу буыннар арасындагы үзара бәйләнешне күрә белергә өйрәтү тора. Моның өчен укучылар сыйныф алдында парлап һәм индивидуаль җаваплар рәвешендә терәк схеманы «яңгырату» ысулы, “Кем тизрәк атар?” уены, лингвистик викторина кулланыла. Әлегә алымнарның һәркайсын сайлау терәк схемасында «шифрланган» теоретик материалның үзенчәлекләренә бәйле. Эксперимент нәтижеләре күрсәткәнчә, укытучыга һәр укучының белем формалашуы ничек баруын белү өчен, вакыт-вакыт диагностика үткәргә кирәк дигән фикергә килдек. Шуңа күрә һәр дәрәс ахырында мөстәкыйль эш тәкъдим ителә, аны укучылар тарафыннан үтәү өчен һәм аны тикшерү өчен укытучының сарыф ителгән вакыт күзлегеннән караганда, иң экономияле алымнар сайлап алына, мәсәлән: цифрлы, хәрәфле,

график диктантлар, ачыкчыны кулланып үзара тикшерү, перфокарталар буенча эшләү, сигнал карточкалары һ.б. Мондый эш нәтижеләре укытучыга, күбрәк хаталар тудырган үрнәкләре нигезендә, киләсе дәрәс өчен дидактик материалны сайлап алырга мөмкинлек бирә. Укучылар шулай ук үзләренәң уку эшчәнлеген контрольдә тоталар, бу исә белем алуда уңыш шартларының берсе булып тора.

Гомумиләштереп әйткәндә, татар теле дәрәсләрендә терәк схемаларны кулланып эшләү, тикшерү һәм контроль эшләр нәтижеләрен яхшыртуга, өлгерешне арттыруга китерә дигән нәтижәгә киләбез. Схемалар теоретик материалны яхшырак аңларга, аны практикада кулланырга мөмкинлек бирә. Шулай ук вакытта эксперимент барышында без башка фикергә дә килдек: терәк схемаларының ролен арттырырга һәм аларны белем бирүнең бердәнбер мөмкин булган ысулы дип санарга кирәкми. Мәгълүм булганча, уку ысулын сайлау күп факторларга бәйле: уку материалының төренә, сыйныфта балаларның интеллектуаль үсеш үзенчәлекләренә, укытучының үзенәң индивидуальлегенә. Терәк схемалар укытучыга татар телен уңышлы уку проблемасын хәл итәргә ярдәм итәчәк, әгәр алар янына, укуның башка ысулларына да якин килеп, уку материалы тиби һәм конкрет шартлар нигезендә укуның һәр ысулы мөмкинлекләрен исәпкә алып, дәрәскә ижади якин килеп әзерләнсәң.

Нәтижә ясап, шуны әйтәргә мөмкин: укучыларга телне схемалык технологиясенә нигезләнеп өйрәтү, чит телне тизрәк, материалны тирәнтен һәм эзлекле үзләштерүгә ярдәм итә. Аларның сүз байлыгын, логик фикер йөртү мөмкинлеген арттыра, тупланган сүз һәм жөмлә байлыгын гамәлдә куллану, әңгәмәдәшенәң сөйләмен аңлап, үз фикерен әйтеп бирергә мөмкинлекләр ача. Терәк схемалары, дәрәс үткәрү формаларын төрлеләндереп кенә калмый, аларны истә калдыручы, эмоциональ итә, шулай ук укучыларның логик фикерләвен үстерә, укучыларның белем һәм күнекмәләрен ныгыту, сөйләмне үстерү өчен практик эшчәнлегендә ярдәм итә.

Әдәбият

1. Максимов Н. В. Татар теленнән таблицалар һәм схемалар. - Казан, Мәгариф, 2005.- 187 б.
2. Максимов Н. В., Шәйхразиева З. В. Сүз төзелеше: таблицалар һәм схемалар. – Казан: Мәгариф, 2008. – 64 б.
3. Хайдарова Р.З., Галиева Н.Г., Ахметзянова Г.М. Татарский язык: учебник для образовательных организаций начального общего образования (на русском и татарском языках). 1 класс – Казань: Татармультфильм, 2013. – 144 с.
4. Хайдарова Р.З., Галиева Н.Г., Ахметзянова Г.М. Татарский язык: учебник для образовательных организаций начального общего образования (на русском и татарском языках). 2 класс – Казань: Татармультфильм, 2013. – 144 с.
5. Хайдарова Р.З., Ахметзянова Г.М., Гиниятуллина Л.А. Татарский язык. 4 класс: учебник для образовательных организаций нач. общ. образования. В 2-х частях. Часть 2. – Казань: Татармультфильм, 2014. – 128 с.

ТАТАР СӨЙЛӘМ ЭТИКЕТЫНА ӨЙРӘТҮ АЛЫМНАРЫ

Нәбиуллина Г.Ә.
Казан федераль университеты
guzelNab2@yandex.ru

Аннотация. Статъя посвящена средствам, методам и приемам обучения речевому этикету на татарском языке. Рассмотрены основные методические принципы и приемы обучения татарскому речевому этикету.

Ключевые слова: речевой этикет, речевая культура, обучение татарскому языку, родной язык.

Туган телнең сөйләм культурасы – гомумкультураның аерылгысыз мөһим бер өлеше ул. Сөйләм культурасы фәне гомумтел белеменең бер тармагын тәшкил итә һәм үз фикерләренә дәрәс, тегәл, логик эзлеклектә сөйли-яза белү, уй-тойгыларыңны күңелгә үтеп керерлек итеп әйтүне аңлата. Туган телнең байлыгыннан иркен файдалана белү күнекмәләре булдыруны максат итеп куя.

Сөйләм культурасы — иң беренче чиратта, сөйләм нормаларын үзләштерү: авазларны дәрәс итеп әйтәп, лексик һәм грамматик чаралардан дәрәс файдалану. Сүз, сөйләм осталыгына ия булу кешегә жәмгыятьтә үз урынын таба алырга мөмкинлек бирә. Шуңа күрә яшь буыңга тел гыйлеме мәсьәләләрен теоретик өйрәтү белән беррәттән, сөйләм культурасы күнекмәләрен бирү — заман таләбе [1-4].

Сөйләм этикеты – билгеле бер социумда кабул ителгән һәм мәдәни жайга салуның нәтижәсе булган тотрыклы формулалар һәм гыйбарәләренә гамәлгә ашыручы индивидуаль үз-үзен тотыш кагыйдәләренә, нормаларының, таләпләренә комплекслы системасы. Кеше жәмгыятенә барлык вәкилләренә дә яраклы универсаль этикет нормалары да, бер халыкка гына карый торган милли нормалар да бар. Бу төрле халыкларның телләрендә билгеле бер тел йөртүчеләргә генә аңлаешлы булырга мөмкин булган үзенчәлекләр булу белән аңлатыла.

Сөйләм этикетына өйрәтүнең максаты – укучыларында аралашу максатларына эффектив ирешү өчен, төрле аралашу ситуацияләрендә сөйләм этикеты берәмлекләрен адекват куллану күнекмәләрен формалаштыру.

Сөйләм этикетын укучыларга өйрәтүнең төп бурычлары:

1) сөйләм этикеты өлкәсендә укучыларның коммуникатив грамоталылыгын формалаштыру, бу сөйләм этикетының максаты, нормалары һәм функцияләрен белүне таләп итә; шулай ук мәгариф һәм көндәлек аралашу ситуацияләрендә килеп чыккан конфликтларның сәбәпләрен аңлау;

2) үзенң коммуникатив практикаңны аңлау сәләтен формалаштыру (берсенә үз-үзен тотышын, әңгәмәдәшенә тәртибен анализлау, берсенә һәм икенчесенә сөйләмендәге хаталарны күрү);

3) жаваплы сөйләм тәртибе осталыгын формалаштыру, аны көйләү;

4) төрле аралашу ситуацияларендә сөйләм этикетын эффектив куллануга өйрәтү [2: 13].

Галимнәр фикеренчә, сөйләм этикетын укытуның эффектив ысулы - сөйләм этикетына тарихи сылтамалар куллану (Россия һәм башка илләр тарихында әдәплелекне белдерү юллары турындагы хикәяләр), бу сөйләм этикеты кагыйдәләрен үзләштерү мотивациясен арттыра. Тел галиме Ф.С. Сафиуллина фикеренә караганда, «Укытучы сөйләм этикетына караган хаталарны алдан кисәтеп, булдырмау чаралары күрергә тиеш. Авыр очракларны алдан күрөп, алар белән эшләүгә игътибар итәргә кирәк. Этикетка караган иң мөһим һәм еш кулланыла торган формаларны сайлап алырга һәм сөйләмгә кертәргә кирәк. Башта стилистик нейтраль тәгъбирләр кертеләргә тиеш. Телне күбрәк өйрәнгән саен, синонимик формулаларны да әйтәргә, өйрәтәргә кирәк һәм алар диалогларга кертелә барырга тиеш. Бу юнәлештә эшләү эзәрлек күнегүләрендә дә, ижади күнегүләрдә дә дәвам итә» [3: 113].

Методика фәнендә сөйләм этикетына өйрәтүнең киң таралган түбәндәге ысуллары билгеле:

- 1) әдәби әсәрләр кулланып, сөйләм тәртибе культурасы үрнәкләренә анализ
- 2) әхлакый характердагы сөйләшүләр («Симпатияне ничек белдерергә»);
- 3) бәйсез конкурслар («Туган көн белән ничек котларга»);
- 4) проблемалы характердагы сөйләм проблемаларын чишү;
- 5) тәкъдим ителгән сөйләм ситуацияларенә нигезләнәп уйнау;
- 6) коммуникатив роль уйнаучы уеннар («Китапханәдә»);
- 7) тематик принципка нигезләнгән «әдәпле сүзләр сүзлеген» саклау;
- 8) сөйләм этикетын бозуны ачыклау һәм төзәтү буенча күнегүләр;
- 9) телефон аша сөйләшү этикетын, Интернеттагы корреспонденцияне, SMS хәбәрләрен өйрәнү;
- 10) гомумиләштерү, өйрәнелгәннәрне системалаштыру формасы буларак әдәплелек турнирлары.

Максатлы һәм системалы итеп сөйләм этикетын өйрәнү балалар мәктәпкә килгән көннән үк башланарга тиеш. Башлангыч сыйныфларда сөйләм этикетының нигезе (әдәплелек, мәктәптә, өйдә, урамда, кешеләр арасында үз-үзеңне тоту) салынса, урта сыйныфларда инде бу нормалар үстереләргә тиеш.

Укытучының төп бурычы – укучыларның этикет таләпләренә туры килә торган, жәмгыять үсеш процессында туплаган культураны чагылдырган осталыгын үстерү. Ләкин укучыларда мондый сәләтләрне һәм күнекмәләрне үстерүнең эффективлыгына, сөйләм белдерү чаралары белән бердәмлектә сөйләм тәртибе нормаларын системалы аңлату һәм практик осталыкка ирешкән очракта гына ирешеп була. Димәк, укучылар үз-үзләрен тотыш кагыйдәләренә билгеле бер исемлеген генә түгел, ә аларны тормышка ашыру формаларын да өйрәнергә тиешләр.

Сөйләм этикетын өйрәтү белән шөгыйльләнгәндә, укытучылар еш кына телдән тәэсир итү формаларына зур әһәмият бирәләр, эшнә аларның эчтәлегә һәм тормышка ашыру формаларын аңлатуга караганда, тел тәртибе кагыйдәләре хисабына киметәләр.

Этикетик ситуациядә сораулар, диалог, сөйләм формулалары ярдәмендә үз-үзеңне тотуны камилләштерүнең нәтижәле ысулларының берсе – сөйләм ситуациясе. Укытучы төрле яктан укучылар белән бергә этикетик ситуацияләрне модельләштерүгә якин килергә яки әзер килеш бирергә, ситуацияләрне уйнарга һәм аларны тикшерергә, анализларга кирәк. Укучылар моны ни өчен эшләүләрен, кайда һәм кайчан тормышта кирәк булачагын аңларга тиеш.

Уен күнегүләре – укыту процессының тагын бер формасы (белем, осталык, сәләт, эмоциональ һәм бәяләү эшчәнлегә) булып тора. Шулай итеп рольле уеннар үз-үзеңне тоту тактикасын, синең нинди дә булса ситуациядә гамәлләреңне эшләргә мөмкинлек бирә. Әлеге уеннарны үткөрү өчен, ситуациянең модели эшләнә, рольләр бүленә. Мәсәлән, укучыларга “чакыру ситуациясендә” үз-үзеңне тотуның төрле вариантлары булган карточкалар таратыла. Соңрак хәлләр берничә тапкыр уйнала һәм укучылар, сайлап алынган вариантны нигезләп, тиешле тәртипне һәм уеннарда катнашучыларның сүзен сайлый.

Уен күнегүләренә түбәндәгеләр керә: ситуатив күнегүләр, рольле уеннар, әдәпле уеннар. Яшерен ярдәм, матур тәртип үрнәкләренә басым ясау, чагыштырулар куллану, уңай гамәлләргә таяну кебек ысуллар бик эффектив. Өйтергә кирәк, сөйләм теле культурасын формалаштыру, сөйләм этикетына өйрәтү эше системалы рәвештә төзелергә һәм төрле алымнар кулланып, шул исәптән рольле уеннар, рус теле дәресенең төрле этапларында булырга тиеш. Ничкиксез, алдан эшне оештырырга кирәк (бу кагыйдә буенча әңгәмә, төрле хәлләрдә үз-үзеңне тотуны анализлау).

Шулай итеп, укытучы актив формалар һәм методлар, шулай ук уен технологияләре кулланып, укучылар белән эш алып барса, бу укучыларның сөйләм культурасын формалаштыруда уңай нәтижәләргә китерә. Телнең этикеты, аны дәрәс куллану, этикетның “язылмаган кагыйдәләрен” куллана белү – телне укытканда аеруча бер мөһим мәсьәлә булып тора.

Әдәбият

1. Абдуллина Р.С. Стилистика һәм сөйләм культурасы мәсьәләләре. – Яр Чаллы: «КАМАЗ» нәшрияты, 1997. – 128 б.
2. Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. – Москва: Просвещение, 2002. – 278 с.
3. Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: «Хәтер» нәшрияты, 2001. – 432 б.
4. Харисов Ф.Ф. Основы методики обучения татарскому языку как неродному. – Санкт-Петербург, «Просвещение» 2001.– 430 б.

ТАТАР ТЕЛЕНӘ ӨЙРӘТҮДӘ ӘХЛАКЫЙ КЫЙММӘТЛӘРНЕ ФОРМАЛАШТЫРУ ЧАРАСЫ БУЛАРАК МУЛЬТИПЛИКАЦИОН ФИЛЬМНАР

Нәүмәтова Р.Р.
Казан федераль университеты
rnaumetova16@mail.ru

Аннотация. Показаны возможности использования мультипликационных фильмов в целях формирования нравственного опыта детей при изучении татарского языка, описана методика включения учителя в ситуации восприятия детьми кинопродукции.

Ключевые слова: татарский язык, мультфильм, анимация, нравственные ценности, нравственно-развивающий потенциал мультфильма.

Мультипликацион фильм, сәнгать төре буларак, зур тәрбияви потенциалга ия. Мультфильм сюжетлары һәм персонаж образлары әхлакый нормалар һәм кыйммәтләрне тапшыру функциясен үтиләр, балаларның игътибарын житди проблемаларга юнәлтәләр.

Мультипликацион фильмнар балалар әдәбияты белән уртақ үзенчәлекләргә ия. Алар яшь буынны тәрбияләүдә, аны рухи яктан үстерүдә мөһим чара булып тора: баланың сөйләмен формалаштыруда ярдәм итә, тирә-юндәгә күренешләр белән таныштыра һәм уй-фикерләргә дәрәс белдерергә өйрәтә.

Заманча мультипликацион фильмнар – мәгънәсез сюжетка корылган, балаларның игътибарын жәлеп итәр өчен кулланылган төсле рәсемнәр генә түгел, аларның күбесенә үзәгендә тирән фәлсәфи уйлар, кискен ижтимагый мәсьәләләр белән беррәттән, теге яки бу халыкның милли үзенчәлекләре дә урын ала. Кинематографиянең башка жанрларындагы кебек үк, теләсә кайсы мультипликацион фильм тамашачыга житкерелергә тиешле билгеле бер идеягә корылган була. Шуңа күрә телгә өйрәтү процессында мультфильм күрсәтү алымын кулланганда, мультипликацион фильмны житештергән илнең милли спецификасын, анда өстенлек иткән кыйммәтләрне исәпкә алып, оригинал текст авторлары әйтергә теләгән идея, сюжетны кирәкле дәрәжәдә тапшыру таләп ителә. Шул исәптән мультфильм тәржемә ителгән тел, шул телдә сөйләшә торган халыкның үзенчәлекләре турында да истә тоту мөһим.

Һәр милләтнең тарихи үсеше процессында табигатькә, үзенең һәм чит жәмгыять кешеләренә, әйләнә-тирә мохиткә карата үз мөнәсәбәтләр системасы барлыкка килә. Нәкъ менә шундый мөнәсәбәтләр халык һәм аның мәдәнияте кыйммәтләре системасын формалаштыру өчен нигез булып тора.

Шуңа да карамастан, кыйммәтләр төшенчәсенә хәзерге фәнни хезмәтләрдә гомуми кабул ителгән билгеләмәсе юк. Беренче чиратта, бу төрле мәдәниятләрдә кыйммәтләрнең аерылуы белән аңлатыла. Кыйммәтләр төшенчәсе, гадәттә, әхлак, этика, ижтимагый тәртип нормаларына, ә еш кына дин төшенчәсенә дә туры килә [3,19].

С.Г. Тер-Минасова билгеләп үткәнчә, «теге яки бу мәдәниятнең кыйммәтләре системасы бик тотрыклы һәм, гадәттә, тышкы факторлар йогынтысында үзгәрә». Моннан тыш, кыйммәтләр үзләре түгел, ә аларның иерархиясе генә үзгәреш кичерә. Кыйммәтләрнең иерархиясе бер мәдәниятне икенчесеннән аерырга һәм теге яки бу кыйммәтнең билгеле бер жәмгыять вәкилләренең тормышына ни дәрәжәдә йогынты ясавын аңларга мөмкинлек бирүче төп фактор ролен үти [3, 20].

Милли кыйммәтләр – кеше эшчәнлеген жайга сала торган корал, чөнки нәкъ менә алар нигезендә әйләнә-тирә мохит белән хезмәттәшлек итү процессында кирәкле мәгълүмат сайлап алына ижтимагый элементләр урнаштырыла, хистойгылар, аралашу күнекмәләре формалаша.

Анимацион фильмнарны ясаучылар, булачак мультипликацион фильмның үзәгендә торган идея турында фикер йөрткәндә, беренче чиратта игътибарны балаларга яңа, таныш булмаган мәгълүмат бирә алу потенциалына юнәлтә. Мультипликацион фильмның милли кыйммәтләр структурасын төзү нәкъ менә булачак фильмның идеясе хакында уйлаганда булдырыла. Мондый фильмнарның балалар психикасына йогынтысын өйрәнүче экспертлар фикеренчә, анимацион картина тәрбияви функция үтәргә, бары тик уңай кичерешләр генә тудырырга тиеш. «Зыян салма», «Куркытма» принциплары кечкенә тамашачылар өчен иң әһәмиятлеләрдән санала. Визуаль һәм эстетик яктан матурлык, тәрбияви максат мультфильмнарны ясаганда мөһим роль уйный. Анимация булдыруга мондый караш балаларда дәрәжә сәнгат зәвык һәм гүзәллекне күрә белү хисе тәрбияләү күзлегеннән мөһим, шуннан башка үз-үзе, тирә-юньдәгеләр белән гармониядә булган шәхес тәрбияләү мөмкин түгел.

Анимацион фильмнарны эшләгәндә житештерүчеләр аларның структурасына гомумкешелек кыйммәтләрен дә кертү якты. Иң мөһим гомумкешелек кыйммәтләре дип экспертлар *Дуслык, Үзара ярдәмләшү, Намуслылык, Яхшылыкның явызлыкны әңүе, Гаделлек, Үзара аңлашу, Экология, Сабырлык һәм Уртак тел таба белүне* билгели. Димәк, әлеге үзенчәлекләр барлык илләрнең мультипликацион культурасында да очрый.

Һәр халык милли үзенчәлекле мультфильмнарга бай. Өстәвенә, аудио-визуаль сәнгат төре һәм балаларга йогынты ясауның популяр формасы буларак мультипликация, милли телләр арасындагы чикне үтеп, милләтләр арасындагы бәйләнеш күрсәткеченә әверелә.

Илләр арасындагы тыгыз мөнәсәбәтләр нәтижәсендә жәмгыятьнең барлык өлкәләре дә үсеш кичерә. Хәзерге заманда мультипликацион фильмнарның һәрберсе компьютер технологияләр ярдәмендә ясала. Бик сирәк персонажларны хәзер пластилиннан әвәлиләр яки үтә күренмәле элпәдән ясыйлар. Компьютер анимациясенә төрле чараларын куллану персонажларны реаль итеп тасвирларга мөмкинлек бирә. Мондый геройлар кеше кебек хәрәкәт итәргә, кеше башкарган барлык гамәлләрне башкарырга сәләтле. Хәрәкәтләрнең сыгылмалыгы һәм махсус эффектлар анимацион картиналарны чынбарлыкта кебек сурәтли.

Хәзерге заман балаларында әхлакый кыйммәтләргә бай совет мультфильмнары кызыксыну уятмый, алар арасында динамик вакыйгалар, заманча гыйбарәләр, гади булмаган геройларның яшәү рәвешен чагылдырган мультипликацион фильмнар актуаль. Күп очракта заманча мультфильмнар совет заманындагылар белән охшаш, күбесендә шулай ук яхшылык һәм явызлык көчләренә каршы көрәш темасы күтәрелә. Әмма хәзергеләре реаль тормышка күбрәк бәйлә, алар балаларны социумга жайлашырга өйрәтәләр.

Шул ук вакытта, экспертлар билгеләп үткәнчә, хәзерге вакытта эстетик һәм әхлакый эталоннарга туры килми торган, балаларда агрессия, курку хисе уята, ялган идеалларны пропагандалый торган мультфильмнар да житәрлек.

Билгеләнгән проблемага нигезләнәп, без бу мәкаләдә түбәндәге бурычларны хәл итүне максат итеп куйдык:

1) балаларга әхлакый тәрбия бирү мәсьәләсен хәл итү өчен мультипликацион фильмнарны сайлап алу критерийларын билгеләү;

2) татар телен мультфильмнар аша өйрәнгәндә кулланырга мөмкин күнегүләр белән танышу.

Чит телләргә укуының заманча методикасы мультипликацион фильмны үзенчәлекле аудиовизуаль белем бирү чараларының берсе буларак карый. Әлеге укуы чарасының төп үзенчәлеге – аны ишетү һәм күрү аспектларыннан чыгып куллану.

Немец теле укытучысы Е.В. Заводова үз хезмәтендә: «Чит телләргә укуының үзенчәлеге – өйрәтелгән телнең халкы, мәдәнияте турында киң мәгълүмат бирү ярдәмендә әлеге телгә игътибарны жәлеп итү зарурилыгы. Мондый төр мәгълүматка милли элементлар – реалийлар күп булу хас, алар, үз чиратында, телне өйрәнүчеләр аңында бик күп проблемалар тудыра. Бу проблеманы хәл иткәндә видеоматериаллар, мультипликацион, сәнгать фильмнары, экранлаштырылган драма әсәрләреннән өзекләр куллану зур өлеш кертә», – дип яза [1].

Мультипликацион фильмнар ярдәмендә укытучы укучыларда коммуникатив компетенция формалаштыра. Бу компетенцияне чит телне үзләштерү процессында сыйныфта булдыру бик авыр, шуңа күрә укытучыга, төрле ысуллар һәм эш алымнары кулланып, чит телне өйрәтү дәрәсләрендә ясалма аралашу ситуацияләре тудырырга кирәк.

Телне өйрәнгәндә укучыларны бу тел вәкилләренең мәдәни кыйммәтләренә жәлеп итү – мөһим бурыч. Инглиз теле укытучысы Л.М. Мезенина фикеренчә, «чит илләрнең тормышы белән танышу, нигездә, текст һәм иллюстрацияләр аша башкарыла. Хатлар, реклама, белдерүләр, элмә такталар, анкеталар укучыларга, чит илгә барган очракта, яхшырак ориентлашырга мөмкинлек бирә. Моның белән беррәттән, укучыларда чит ил тормышы, гореф-гадәтләре хакында күзаллау булу мөһим. Бу максатларга коммуникатив методиканың мөһим таләпләрен тормышка ашырырга булыша торган мультипликацион фильмнар хезмәт итә ала» [2]. Чит телне өйрәнү процессында ил турында мәгълүматны үзләштерү, тел вәкилләренең тормышы белән танышу, көнкүрештәге ситуацияләргә бу тел вәкиле кебек үк кабул итү мөһим.

Телне мультипликацион фильмнар аша өйрәткәндә түбәндәге күнегүләрне кулланырга мөмкин:

- 1) фаразлау;
- 2) эчке монолог;
- 3) туры китерү;
- 4) биография;
- 5) дебатлар.

1. «Фаразлау». Укытучы мультфильмда барган ситуацияләргә яки персонажларның үз-үзләрен тотышын тасвирларга ярдәм итә торган берничә сүз яки фразаны мультфильмда очрау тәртибендә тактага яза. Укучылар белән бу сүзләрнең нинди хәлдә очрау мөмкинлеге турында фикер алыша.

Укучылар бу сүзләр һәм фразалар кулланылачак сценарий язгалар. Укытучы берничә вакыйганы сайлап ала һәм укый. Соңрак укучыларның игътибары мультфильм фрагментын карауға юнәлтелә.

2. «Эчке монолог». Укытучы персонажның хисләре яки мөнәсәбәтләре ачык чагылган өзекне сайлай, ләкин бу өзектә диалог бөтенләй булмый яисә бик аз күләмдә була. Укучыларның бурычы – хисләргә сүзләр ярдәмендә тапшыру өчен эчке монолог төзү.

3. «Биография» кебек күнегү төре еш кына аудиториядән тыш дәрәсләрдә кулланыла. Укытучы мультфильмнан персонажлар үзара аралашкан биш-ун минутлык өзек сайлай. Өзек үз эченә персонажларның кем булулары хакында мәгълүматны алырга тиеш. Укытучы гактага сораулар яза:

- Персонажның тулы исеме ничек?
- Ул кайда туган?
- Ул кайчан туган?

Күрсәтелгән өзеккә нигезләнеп, укучылар бу сорауға тулы җавап бирергә тиеш була.

4. Соңгы күнегү төре – «дебатлар». Бу бирем телне яхшы белүчеләр өчен уңышлы. Укытучы үз эченә нинди дә булса идея алган өзек сайлай, мәсәлән, ул «Йөз сум акчаң булганчы, йөз дустаның булсын» мәкаленә багышланган булырга мөмкин. Мультфильмнан бу мәкальгә туры килгән өзек күрсәтелә. Укучылар аңа карата үз фикерләрен белдерәләр, бер-берсенә сораулар бирәләр.

Шулай итеп, мультипликацион фильмнар чит телләргә өйрәтүдә төп аутентик чараларыннан берсе булып тора дигән нәтиҗә ясый алабыз. Мультипликацион фильмнар аудиториянең игътибарын контрольдә тотарга ярдәм итә, укучыларга эмоциональ йогынты ясый һәм тел өйрәнү теләген арттыра. Мультфильмнарның психологик яктан йогынты ясау үзенчәлекләре укучыларның тел, коммуникатив һәм социомәдәни компетенцияләрен формалаштыру өчен уңайлы шартлар тудыра, шулай ук уку процессын интенсификацияләүгә ярдәм итә. Югарыда күрсәтелгән күнегү төрләре укучыларның чит телне өйрәнү белән кызыксынуларын арттырырга мөмкинлек бирә, укучыларның сүзлек запасын шактый тулыландыра һәм дәрәснә төрлеләндерергә мөмкинлек бирә.

Әдәбият

1. Заводова, Е. В. Методика использования аутентичных видеоматериалов на уроках иностранного языка [Электронный ресурс] // URL: <http://festival.1september.ru/articles/104294> (дата обращения: 11.02.2021).
 2. Мезенина, Л. М. Использование видеокурсов при обучении иностранной речи [Электронный ресурс] // Образовательный портал Фестиваль педагогических идей «Открытый урок» // URL: <http://festival.1september.ru/articles/312881> (дата обращения: 12.02.2021).
- Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учеб. пособие. – М.: Слово, 2000. – 624 с.

НАРРАТИВНЫЙ ПОДХОД В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО - ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Некрасова Т.В., Моисеенко Л.Н.

Омский автобронетанковый инженерный институт, г. Омск
tatyana.vladimir@mail.ru , moiseenkolarisa@inbox.ru

Аннотация. В статье обоснованы особенности использования нарративного подхода при обучении иностранному языку с учетом специфики профессионально-ориентированного образования, а именно, решение ситуационных задач посредством их описания и представления, используя языковые и речевые навыки и умения.

Ключевые слова: глобализация образовательного процесса, нарративный подход, языковые и речевые навыки, профессиональные ситуации и задачи

Современная образовательная ситуация характеризуется обязательным требованием - знание иностранного языка как средства самовыражения и роста профессиональной карьеры. Главным аспектом программ обучения иностранным языкам в мировом сообществе является формирование языковых и речевых навыков для коммуникации по содержанию будущей профессиональной деятельности обучаемых, при этом, усвоение определенной суммы знаний является средством, обеспечивающим эффективность будущей профессиональной коммуникации. Лексические и терминологические единицы, грамматические явления и т.д. являются также средством, а не целью.

Таким образом, в условиях глобализации образовательного процесса преподаватель военного вуза должен использовать эффективные методические подходы к преподаванию иностранного языка для специалистов нефилологического профиля, а именно, соответствие квалификационным требованиям с описанием типовых сфер и ситуаций общения будущих выпускников вузов, с уточнением целей и задач коммуникации будущих офицеров в рамках их военно-профессиональной деятельности. Значимость данных характеристик актуализируется с позиции личностной ответственности будущего специалиста за процесс его подготовки и практической реализации в профессиональной деятельности [7, с. 7].

Такой подход к образовательному процессу по дисциплине «Иностранный язык» требует развития как устных, так и письменных нарративных навыков. Нарратив ([англ.](#) и [фр.](#) *narrative*, от [лат.](#) *narrare* – рассказывать, повествовать) - изложение взаимосвязанных событий, представленных читателю или слушателю в виде последовательности слов или образов [6]. Часть значений термина «нарратив» совпадает с общеупотребительными словами «повествование», «рассказ» [5]. В основе нарративного подхода лежат идеи, разработанные в рамках разных дисциплин: этнографии (К. Гирц, Э. Брунер, А. ван Геннеп, В. Тернер), психологии (Дж. Брунер, Т. Сарбин, Л.С. Выготский и

др.), теории литературы (В. Пропп, М.М. Бахтин, Н. Фрай), истории систем познания (М. Фуко, К. Герген) и др..

Потенциал нарратива, т.е. представления о том, что профессиональная деятельность развивается в виде ситуаций, которые необходимо описывать и представлять, огромен. Этот потенциал дает возможность всем участникам образовательного процесса сотрудничать, создавая осмысленные, выразительные обоснованные акты коммуникации по содержанию профессиональной деятельности, воплощать их в реальность. Нарративный подход принимает во внимание более широкие контексты, нежели непосредственное окружение обучающегося - образовательное учреждение, систему образования: ее тенденции развития, культуру, квалификационные требования и т.д. Специалисты, применяющие в работе нарративный подход, обретают средство вариативности описания ситуации при формировании и развитии языковых и речевых навыков. Нарративный подход в работе с людьми основывается на том, что мы строим свою жизнь в соответствии с историями, которые мы рассказываем о себе самим себе и другим, и в соответствии с историями, которые рассказывают о нас другие люди. Важно отметить, что сам человек - не единственный автор историй своей жизни. Многие из доминирующих историй, довлеющих над нашими жизнями, берут начало из опыта взаимодействия в образовательном профессиональном процессе. Этим взаимодействиям характеризуются «масштабами» – дискурсами, характеризующимися более широкими контекстами [3].

Нарративный подход, в нашей концепции, ориентирован на развитие субъективной активности личности курсанта, а именно, в описании конкретных профессиональных ситуаций. Одной из ключевых проблем современного образования является проблема личности и её развития в специально организованных условиях, так как личность законодательно определена главной ценностью современного образования. Курсант признается субъектом своей образовательной деятельности, а вся система обучения иностранным языкам ориентирована на содействие личностному самоопределению, на развитие способностей и склонностей личности курсанта, создание условий для ее реализации, удовлетворение образовательных потребностей. Процесс субъективной активности личности направлен на формирование у курсантов военной картины мира, адекватной современному уровню знаний, формирование человека активного и самостоятельного, интегрированного в современное ему общество, направлен на полную реализацию индивидуальных особенностей, мотивов, интересов, социальных установок, ту или иную направленность личности [2].

Изучив и проанализировав различные особенности проблемы личности и её субъективной активности в рамках нарративного подхода, в качестве основополагающего мы берём определение, данное С.Л. Рубинштейном: «Личностью является человек, у которого есть своя позиция в жизни, к которой он пришел в итоге большой сознательной работы; такой человек сознательно выделяет себя из окружающего... Глубина и богатство личности предполагают

глубину и богатство её связей с другими людьми» [9]. На наш взгляд, данное определение не только отражает субъективность активности личности курсанта, её самооценку, развитие в процессе профессиональной деятельности, но и проектирует возможности самореализации в процессе совместной деятельности и общения с коллегами по поводу достижения профессионально-значимых и личных целей. Системообразующим признаком личности является её целостность, так как она скрепляет все элементы личностной структуры, служит показателем и внутренним критерием уровня развития личности, является чертой, совершенствование которой может определять выработку определенной линии поведения в сфере профессиональной коммуникации [8,10]. Мы полагаем, что целостность личности как социального субъекта не только отражает единство общего, особенного, единичного, составляющего структуру личностного проявления с позиции нарратива, но и выражает её интегративность, которая выражает себя в профессиональных ситуативных намерениях.

Очевидно, что обучающийся в образовательном учреждении выступает субъектом нарративной деятельности, ориентированной на его профессиональное становление, что определяет результаты учебной деятельности. Использование нарративных стратегий активизирует мотивационный компонент личности, отношение к себе как к субъекту нарративной деятельности. В результате развивается процесс, в котором собственные черты и качества оцениваются курсантом по отношению к мотивам, выражающим потребность в самореализации в профессиональных ситуациях.

Структура субъектной активности, построенной по правилам нарратива, как единицы коммуникации, определяет сущность субъектной самореализации и самоорганизации, определяет мотивы и цели деятельности, характеризует способы их достижения и свидетельствует о достигнутых результатах. При использовании нарративного подхода в обучении иностранным языкам основной акцент делается на повествование и наррацию. Курсанту, прежде всего, нужно мысленно составить ситуацию (профессиональную задачу), а затем ее продекларировать. Наррацию, таким образом, можно представить как результат процесса повествования. Составление рассказа и его проговаривание способствует запоминанию новых терминов и более глубокому проникновению в их содержание.

Нарративный подход очень ценен в методическом плане. Во-первых, он дает возможность обучающимся сконцентрировать работу на повествовании как элементе процесса коммуникации в целях презентации определенного лексического (терминологического) и грамматического материала. Во-вторых, это означает практически бесконечную комбинацию ограниченного количества профессиональных сюжетов, что позволит курсанту при небольшом запасе лексики и грамматики создавать свои собственные уникальные ситуации (истории) и тексты на базовом и специальном этапах обучения иностранному языку. Большое значение имеет адаптация гносеологического аспекта

антиномии нарратива, где в центре соотношения находится именно познавательное тождество события и текста [1].

Гносеологический аспект коммуникации состоит в том, что в принципе событие или ситуация описывается в тексте, что предполагает новое знание этого текста как сообщения для коммуникации. При рассмотрении этого аспекта, нарратив выступает с точки зрения того, искажается ли представление об особенностях коммуникации, насколько, как и почему. В этом смысле исследование нарратива должно заключаться в том, чтобы понять, как минимизировать искажения информации, как по сообщению восстанавливать события, как довести до получателя образ неискаженного события. Цель нарративного подхода в гносеологическом аспекте – научить курсантов создавать и представлять себя решение профессиональных задач и ситуаций в контексте реального современного мира: личностного и профессионального, что служит дополнительным стимулом для реализации их творческого потенциала и достижения максимально – продуктивного усвоения специального иностранного языка.

Чтобы точнее охарактеризовать нарративный подход в обучении иностранному языку, следует рассмотреть его с позиции теории речевых актов [4]. Как правило, устное и письменное речевое поведение определяются рядом факторов, которые должны учитываться при обучении как родному, так и иностранному языку. Как минимальная единица коммуникации любой речевой акт включает в себя следующие составные части:

- произносительный акт: артикуляция звуко сочетаний и высказывание слов и предложений нарратива в некоторой структуре, построенной в соответствии с правилами грамматики; при этом высказывание имеет отношение к отрезку действительности и характеризует его определенным образом. В нарративе изображается потенциальная ситуация с одной стороны как необходимость решения профессиональной задачи, с другой – как инженерно-техническое действие;

- иллокутивный акт: говорящий оказывает на слушателя определенное влияние. Это атрибутивная характеристика наррации как заключительного уровня структуры нарратива;

- перлокутивный акт: из высказывания вытекают определенные последствия. Основная цель этих двух пунктов: рассказать, обосновать действия, донести структуру деятельности по решению ситуации. При этом реализуется репрезентативная функция говорящего [4].

Интенция речевого акта выражается в иллокутивном акте, последствия и воздействия – в перлокутивном, благодаря чему говорение обнаруживает себя как вербальную интеракцию со значением и последствиями, в нашем исследовании, в сфере профессиональной деятельности.

Таким образом, перечисленные факторы позволяют сделать вывод о том, что содержательность решения ситуации или задачи зависит от самого рассказчика, уровня его нарративной компетенции, которая находит свое отражение в реакции реципиентов. Немаловажное значение здесь имеет умение

использовать средства наррации, такие как речевые, композиционные, ритмико-интонационные. Нарративный подход к проблеме формирования языковой компетенции курсанта является инновационным по своему содержанию и может быть эффективно реализован посредством иностранного языка, который является одним из ведущих учебных предметов, способствующих формированию и развитию личностных качеств, значимых в профессиональной деятельности: коммуникативность, вариативность деятельности, страноведческая компетентность, знание специфики и особенностей культурного развития зарубежных стран и т.д

Литература

1. [Алексамян Е.А. Новации нарратива XX века \(Les innovations du style narratif du XX siècle\)](#) (франц) // Сб. «Традиции и новаторства в обществе и культуре». – Вена, 2005.
2. Бондаревская Е.В., Кульневич С.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания: Учебное пособие – Ростов-на-Дону: Творческий центр «Учитель», 1999. – 560 с.
3. Брокмейер Й., Харре Р. [Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы](#)// Вопросы философии. – 2000. – №3 – С. 29-42.
4. Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. - М.: Высшая школа, 1967. – 376 с.
5. Грицанов А.А., Можейко М.А. История философии. Энциклопедия /А. А. Грицанов.- Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2002. – 1376 с.
6. Карабаева А. Г. [Нарратив в науке и образовании](#) / Инновации и образование: Сборник материалов конференции. Серия «Symposium», вып. 29. - СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003.- С. 89-96.
7. Некрасова Т.В., Домбровская И.И. Организационно-педагогические условия индивидуализации процесса обучения иностранному языку и русскому как иностранному в военном вузе: монография – Омск: Изд-во АНО ВПО «Омский экономический институт», ОАБИИ, 2014. – 124 с.
8. Психология личности в трудах отечественных психологов. / сост. Куликов Л.В. – СПб.: Питер, 2000. – 480 с.
9. Рубинштейн С.Л. Человек и мир // Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
10. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация. Учебное пособие. М.: Альфа-М; ИНФРА-М, 2004. – 288 с.

РАЗВИТИЕ РЕЧИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ

Нигамаева Г.Г.
БГПУ им. М.Акмуллы
nigamaeva.gulsina@yandex.ru

Аннотация. Центральное место в обучении школьников занимает развитие речи, так как, развивая речь, человек активно развивает мышление, чувства, получает навыки полноценного общения. Наиболее актуальна работа по развитию речи именно в начальной школе. Начиная постигать основы наук, учащиеся усваивают много новых слов, овладевают учебно-научным стилем речи. Нам нужно дать ученику возможность быть активным членом общества, понимающим других и умеющим быть понятым другими. И чем раньше мы начнем развивать у детей речь, тем скорее добьемся желаемых результатов.

Ключевые слова: Диалог, монолог, речь, обучение, устная речь, письменная речь, речевая деятельность

Одним из стратегических направлений развития системы российского образования должно стать, формирование поликультурного образовательного пространства, наиболее полно соответствующего современному состоянию и перспективам развития полиэтничного, многоязыкового, поликонфессионального российского общества и государства.

Как известно, развитие языковой ситуации в большинстве национальных регионов страны во второй половине XX века привело к тому, что значительная часть учащихся, в основном, городских школ очень плохо владеет своим родным языком или не владеет им вовсе. В итоге, на огромных пространствах России сформировались некие культурно-аморфные зоны, т.е. зоны с отсутствием культурной доминанты. Миллионы юных граждан России сейчас оказываются в ситуации «полукультурия», зависая между разными культурными системами.

В языковой картине России татарский язык давно и прочно занимает достойное место. В диалоге культур многонационального Башкортостана наряду с другими языками и он играет весьма позитивную роль. По утверждению Л.В. Щербы «каждый язык отражает культуру того народа, который на нем говорит». Исходя из этого, вытекают и требования к учебному материалу, имеющему первостепенное значение при обучении родному языку. Он должен быть зеркалом жизни и культуры его носителя.

Важно, что на уроках татарского языка учащиеся не должны заниматься только заучиванием материала, а должны приобретать коммуникативные умения. Формированию коммуникативной компетенции учащихся на сегодняшний день посвящено огромное количество исследований (Сафиуллина Ф.С., Харисов Ф.Ф., Асадуллин А.Р. и др.). Отметим и то, что при обучении татарскому языку необходимо учесть специфику предмета, чтобы добиваться

главной цели – овладение учащимися главными видами речевой деятельности на татарском языке и всегда помнить о том, что учебный процесс должен быть направлен на воспитание, образование и всестороннее развитие школьника средствами татарского языка как учебного предмета, на приобщение учащихся к культуре татарского народа.

Обучение русскоязычных учащихся татарскому языку включает в себя овладение главными видами речевой деятельности на изучаемом языке: аудированием, говорением, чтением, письмом.

«В процессе обучения практически все зависит от упражнений. В упражнении, как солнце в капле воды, отражается вся концепция обучения», - пишет Ф.Ф. Харисов. Опираясь на это на каждом уроке татарского языка в русской школе взаимосвязано должны присутствовать 4 вида речевой деятельности:

1. упражнения в слушании и понимании татарской речи на слух (в аудировании)
2. упражнения в говорении, которые делятся на упражнения в диалогической речи и на упражнения в монологической речи .
3. упражнения в чтении
4. упражнения в письме.

Под аудированием понимается процесс восприятия и понимания звучащей речи. Поэтому необходимым требованием к упражнениям в этом виде речевой деятельности является их звуковое предъявление. Иными словами, эти упражнения учащимися не читаются, а слушаются.

Вполне понятно, что в русской школе детей надо учить восприятию как обращенной, так и необращенной речи. Немаловажное значение приобретает и обучение русскоязычных детей слушанию и пониманию татарской речи с «чужого» голоса. Как показывает школьная практика, русскоязычные школьники затрудняются ответить казалось бы на самые простейшие вопросы на татарском языке, заданные им посторонними людьми, тогда как на вопросы своего учителя, даже гораздо трудные, ученики отвечают уверенно. Поэтому на уроках необходимо постепенно приучать русскоязычных детей к новым голосам, используя для этой цели фонозаписи, приглашая на урок других учителей. Желательно, чтобы дети привыкали слушать и женские, и мужские, и детские голоса.

В формировании навыков речевой деятельности диалогическая речь и монологическая речь играют главную роль. Исходя из коммуникативной функции языка, диалог следует считать основной и исходной: монологу обычно всегда предшествует диалог.

Почему обучение татарской речи в русскоязычной аудитории предлагается начать с усвоения диалога?

а) Она является более распространенной; б) имеет ряд преимуществ: более простое и лаконичное построение, имеет в своем составе привычные сочетания и шаблоны, вследствие чего быстрее усваивается.

Система упражнений в диалоге должна быть нацелена на обучение русскоязычных учащихся не только вопросам и ответам, но и на составление ответных высказываний, на обмен мнениями, на подхватывание мысли собеседника и др. Желательно, чтобы реплики учащихся состояли хотя бы из двух фраз: реакция на услышанное и фразы, побуждающие собеседника к продолжению беседы.

Система упражнений в обучении диалогу должна быть в определенной последовательности:

а) рецептивная (слушание и понимание диалогического образца); б) репродуктивная (воспроизведение диалогического образца на разных уровнях, путем имитации по памяти и др.) в) конструктивная (этап относительно свободной речи с ориентацией на соотношение усвоенных диалогических образцов с новой ситуацией).

В методике под монологом понимается форма речи, которая состоит из ряда речевых единиц, высказанных одним и тем же лицом в целях сообщения информации разной сложности и объема. В отличие от диалога, допускающего «прерывистость» высказываний, паузы и даже умалчивание (когда собеседник кивает головой), монолог непрерывна, т.к. формирование мыслей здесь происходит одновременно с процессом говорения (разумеется, если речь идет о не подготовленном высказывании).

В наших условиях, при недостаточном объеме устной речевой практики, более доступным речевым умением для всех учащихся остается чтение. Основная цель упражнений на чтение – совершенствование техники чтения на изучаемом языке и понимание содержания читаемого, т.е. извлечение новой информации.

В начальных классах тексты для чтения в основном носят учебный характер и носят подготовленный характер (предварительно проанализированные, отработанные, переведенные на русский язык). Одна из основных задач уроков татарского языка в русской школе – научить русскоязычных учащихся читать на татарском языке сознательно, а это, в свою очередь, зависит от имеющегося у детей словарного запаса и знаний ими грамматических форм, конструкций. Для того чтобы русскоязычные учащиеся смогли самостоятельно прочесть (и понять) татарские тексты, необходимо давать постатейные татарско-русские словари. Разумеется, все непонятные слова в каждом конкретном случае невозможно, да и этого не требуется перевести. К тому же о значении отдельных незнакомых слов учащиеся могут узнать, используя приемы языковой и смысловой догадки, чему их нужно исподволь учить. Если, скажем, ученик знает, что слово «сәлам» означает приветствие, пожелание здоровья, то «сәламәтлек», видимо, будет означать здоровье (языковая догадка). Или другой пример: в поговорке «Китап – белемчишмәсе» учащиеся знают значения слов «китап», «белем», а о значении слова «чишмәсе» догадываются по контексту, смыслу изречения (смысловая догадка).

Чтение татарских текстов сопровождается различными упражнениями. Например, перескажите своими словами содержание прочитанного; найдите в тексте предложения, которые явились бы ответами на следующие вопросы (приводятся) и т.д.

Письменная речь выступает также в качестве целевого умения. Ученик должен быть приучен к постоянной фиксации материала. Работа по обучению письму складывается из упражнений как для отработки техники письма (графика, орфография и пунктуация), так и для обучения продуктивной письменной речи, для привития умений и навыков письменного выражения учащимися своих мыслей на татарском языке. Обучение письму на уроках татарского языка в русской школе идет, как правило, одновременно с обучением чтению (с некоторым опережением последнего).

Наиболее эффективным является комплексное обучение речи, при котором умения воспринимать устную и письменную речь (аудирование и чтение) формируются в сочетании с умениями строить устное и письменное высказывание (говорение и письмо). В каждом виде речевой деятельности, помимо специфических для него умений и навыков, формируются и умения, общие для всех видов деятельности.

Особое место в развитии речи учащихся принадлежит работе с текстом. Существует большое количество видов анализа текста на уроках татарского языка и литературы: культурологический, литературоведческий, лингвистический, лингвосмысловый и комплексный.

Формы работы с текстом:

- синтаксическая пятиминутка;
- включи воображение;
- напиши подобно;
- через дополнительное задание к диктанту;
- составление таблицы.

Во время анализа текста развивается языковое чутьё и операционный аппарат мышления. Выводы, к которым приходят ученики в результате анализа и обсуждений заданий и отрывков текста, – это выводы о функции языковых средств и о способах их обнаружения. Анализ текста, проводимый регулярно, имеет большое значение для развития речи учащихся, формирования умения воспринимать речь других и создавать собственное высказывание.

Совершенствуя речевую деятельность учащихся, опираемся на самые разнообразные виды и жанры высказывания на литературные темы, которые при обучении создают условия для разностороннего речевого и эстетического развития личности ученика. Он имеет возможность выбора этих жанров на основе следующей классификации связных монологических высказываний. Чтобы добиться успеха в этом деле, необходимо не просто уделять внимание чтению и аудированию текстов лингвистического содержания, а стараться целенаправленно отрабатывать у школьников соответствующие умения и навыки.

Ученики должны:

- понимать коммуникативную цель чтения (слушания) текста и в соответствии с этим организовывать процесс чтения; - осознавать содержание текста; - определять основную мысль текста, его стиль и тип речи; - использовать информацию текста в других видах деятельности (например, составлять рабочие материалы для использования их при подготовке докладов, рефератов).

Чтобы сформировать указанные умения, связанные с пониманием содержания лингвистического текста, мы считаем, что нужно вести целенаправленную работу, в процессе которой текст поэтапно анализируется;

- уточняются тема и основная мысль; - проводится словарная работа; - составляется план текста; - выразительное чтение текста; - ответы на вопросы учителя; - пересказ текста и т.д.

И в ролевых играх наиболее полно представлена коммуникативная функция языка – как средство общения в реальных или воображаемых условиях (например, «В магазине», «В театре», «В гостях у сказки» и т.д.).

Ролевые игры способствуют повышению результативного обучения, созданию мотивов учения, формированию познавательного интереса, стимулированию речемыслительной и творческой активности учащихся. Наличие интереса и мотивации к обсуждаемой теме – необходимое условие эффективности обучающего воздействия.

Стихотворение Г.Тукая «Туган тел» («Родной язык»), негласно считается гимном всего татарского народа, отражением самой его души. В наше время человек, владеющий несколькими языками – это хранитель культурного наследия своего народа и страноведческих реалий, посредник между различными народами и этническими группами. Речь дана человеку для выражения мысли и чувства. Это закон природы. Научиться соблюдать его - задача каждого человека, только систематическая работа по развитию речи разных видов даёт положительный результат.

Литература

1. Газеев, А.А. Методическое обеспечение и программа обучения татарскому языку русскоязычных школьников и взрослого населения (в аспекте реализации принципа природосообразности)/ А.А Газеев// -Казань: ИПКРО-РТ,1999.-25с.

2. Гильманов, Д.Ш. Уроки татарского языка на основе предметных действий для русскоязычных детей дошкольного и младшего школьного возраста/ Д.Ш. Гильманов//Методическое пособие, ИНПО, Наб. Чел., 2000, 84с.

3. Закирьянов, К.З. Двуязычие и национальная школа / К.ЗЗакирьянов// Уфа: Изд-во БГУ, 1991-76 с.

4. Ладыженская, Т.А. Речевые уроки: Книга для учителей начальных классов / Т.А Ладыженская//-М., 1995-158 с.

5. Харисов, Ф.Ф. Лингводидактические и психолого-педагогические основы начального обучения татарскому языку в школах с русским языком обучения/ Ф.Ф. Харисов// Казань, 200.-538 с.

ВНЕДРЕНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Нигметзянова А.Р., Садыкова А.М.
МБОУ «Средняя общеобразовательная школа №22 г. Казани
nigmatzyanovaa@yandex.ru, aliya.13@mail.ru

Аннотация. В систему образования внедряют новые технологии, которые помогают усовершенствовать образование с помощью современных средств, а именно компьютеров, интернета, мобильного телефона, которые помогают мотивировать учащихся и разнообразить уроки.

Ключевые слова: инновационные технологии, информация, качество знаний, образовательный процесс.

Инновационные технологии проникают в процесс образования с каждым годом все больше и больше, тем самым изменяя и обновляя характер работы школы.

В педагогической литературе есть 2 вида инновационных процессов в области образования:

1. инновации, которые происходят случайно. Этот тип не имеет научного обоснования и происходит в зависимости от определённой ситуации;
2. инновации, являющиеся результатом целенаправленной деятельности.

В систему образования внедряют новые технологии, которые помогают усовершенствовать образование с помощью современных средств, а именно компьютеров, интернета, мобильного телефона. На данный момент происходит переход от традиционной формы образования к более усовершенствованным. Уроки с использованием инновационных технологий предполагают реализацию принципа дифференцированного и индивидуального подхода к образованию, а также использование дистанционных заданий, дополнительных уроков. Современные информационные способы образования позволяют повысить мотивацию у учащихся, которые имеют возможность улучшить свой уровень развития в различных областях науки и культуры. У учителя появляется большой выбор материала по подготовке к урокам и внеклассной деятельности с учётом индивидуальных особенностей детей и всего класса. Используя инновационные технологии, педагоги могут обмениваться педагогическим опытом дистанционно, повышать квалификацию, принимать участие в вебинарах, семинарах и познавать новые методы образования.

Благодаря компьютерным технологиям дети не только узнают школьный предмет, но и имеют возможность научиться свободно владеть компьютером, с помощью которого они легко ориентируются в большом количестве информации.

Есть несколько задач информатизации образования:

1. повышение качества знаний учащихся с помощью ИТ;
2. совершенствование навыков использования компьютеров;

3. разработка новых подходов к обучению;
4. внедрение инновационных технологий в процесс обучения;
5. формирование информационной культуры школьника.

Как можно применить данную технологию на уроках?

1. при введении нового материала с помощью презентаций и готовых проектов с целью визуализации. «Открытая школа» – это онлайн-платформа, которая содержит более 2000 интерактивных уроков, помогающих сделать работу в классе более эффективной, а также большое количество индивидуальных заданий, обучающих видеороликов, тренажеров. Учителя могут найти и методические разработки преподавателей, учёных и исследователей. Данная платформа предоставляет все возможности электронного обучения XXI века. Ещё одна российская онлайн-платформа – учи.ру. Учащиеся по всей России могут изучать школьные предметы в интерактивной форме, которые соответствуют ФГОС. Данная платформа также учитывает скорость и правильность выполнения заданий. Таким образом, у учащихся повышается интерес к обучению, увеличиваются знания, а учитель получает детальную статистику о результатах каждого ученика. Появляется возможность дифференцировать процесс обучения;

2. контроль и проверка знаний с помощью онлайн-тестов, контрольных работ на электронных образовательных площадках. Например, «Открытая школа 2035», «Учи.ру» и другие;

3. закрепление знаний, используя сайты, которые содержат большое количество упражнений, практических работ, тренингов. Сайт quizizz.com содержит не только готовые викторины, но и дает возможность создать свои тесты. Дети используют свои гаджеты и присоединяются к викторине, используя присвоенную ссылку или код. Тем самым обучение получается увлекательным и приобретает характер игры, отметим, что одни и те же вопросы у детей выходят в случайной последовательности.

Таким образом, в настоящее время происходит переход к информатизации и компьютеризации образовательного процесса. Соответственно, важную роль будут играть информационные технологии, которые добавят в школьный урок элемент новизны, облегчат подготовку к занятиям, повысят интерес учащихся. Обучающиеся проявляют огромный интерес к учителям, использующим на своих уроках информационные технологии. Такой учитель идёт в ногу со временем.

Литература

1. А.М. Максимовская Информационное управление школой // Информатика и образования — 2003. — № 11
2. К.Г. Митрофанов, О.В. Зайцева, Применение инновационных компьютерных технологий в сфере образования: основные аспекты и тенденции. Вестник, 2009, Выпуск 10(88), с.64-68
3. И.П. Русина Информационные технологии и их влияние на формы и методы обучения [Текст] // XV Международная конференция «Применение новых технологий в образовании». – Троицк, 2004. – С. 204-206.

ТУГАН ТЕЛ ҺӘМ ӘДӘБИЯТЫН УКУТУ МӘСЪӘЛӘЛӘРЕН ЧИШҮДӘ УНИВЕРСАЛЬ УКУ ГАМӘЛЛӘРЕН ҮЗЛӘШТЕРҮГӘ ЮНӘЛТЕЛГӘН БИРЕМНӘРНЕҢ ӘҺӘМИЯТЕ

Нурисламова З.Г.
МАОУ школа-интернат №1 г.Туймазы
Zinfira24@yandex.ru

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы обучения родному (татарскому) языку, в контексте современных требований к урокам родного языка и литературы. Выделяются основные вопросы, требующие методологического решения в соответствии с ФГОС. В том числе и «экология языка».

Ключевые слова: универсальные учебные действия, «экология языка», проектирование УУД.

Халыкның теле-сүздә тупланган тарихи хәтер ул. Халыкның рухи мәдәнияте, көндәлек тормыш-көнкүреше гасырлар дәвамында туган телебезнең сөйләмә һәм язма телендә тупланып килгән. Димәк тел һәм сүз - буыннар бәйләнешенә өзәлгесез бер үрнәге. Бүген табигатьне, халыкның сәламәтлеген саклау кебек мәсәләләр дәүләт күләмендә хәл ителә. Мәдәният һәйкәлләре тергезелә. Телебез дә шундый ук сакчыл карашка мохтаж. Хәзерге заман сөйләмә һәм язма тел стилистик яктан тупаслана, кирәкмәгән сүзләр һәм алынмалар белән чүпләнә. Матур әдәбият әсәрләре үз йөзен жуя. Фәнни тел сәбәпсез катлауландырыла. Публицистика күпсүзлелек, мәгънәсезлек һәм төгәлсезлек белән гөнаһлы. Бу үз чиратында телнең саегуына һәм ярлылыгына китерүе ихтимал. Хәзерге заман әдәби теленә хәзерге торышы шул телдә сөйләшүче һәм язучыларның сөйләм мәдәнияте тиешле дәрәжәдә булмавын күрсәтә.

Шуңа күрә хәзерге вакытта “тел экологиясе” турында сөйләшү кирәктер. Ул, үз чиратында, милли тел һәм горөф-гадәтләргә җаваплы карашны, туган телгә мөхәббәт, аның үткәне, хәзерге торышы һәм киләчәген курчалауны күз уңында тоту. Башка тармаклар кебек, әдәби тел мәдәнияте дә һәрдаим үзләштерүне, эшкәртүне таләп итә. Әлбәттә бу телне генә түгел, шул телдә сөйләшүче кешене дә “экологияләштерү”. Аның максаты- үз фикерләрен әдәби сөйләшү нормаларында белдерүче кеше тәрбияләүдә. Монда төрле яклап үсеш алган, сөйләм мәдәниятенә ия булган шәхес тәрбияләүдә мәктәпнең әһәмияте бик зур. Укучыларның тел мәдәнияте түбәнәю һәм тел нормаларына ихтирамсыз караш бу проблеманың актуальлеген тагын да арттыра. Укучылар туган телдә төгәл итеп аңлата алмауына түгел, дәрәс һәм матур итеп сөйләшә белми. Туган тел укуту түбәндәге бурычларны үз эченә ала: беренчедән, балаларда тумыштан бирелгән рухи вазгыятьне, сүз байлыгын үстерү; икенчедән, тел байлыгын аңлы рәвештә ия булу халәтен булдыру; өченчедән, шул тел мантийгын үзләштерү. Бу һәр дәрәстә комплекслы рәвештә үтәлергә тиеш. Бала туган телен никадәр яхшы белә икән, аңа үз фикерләрен җиткерү

һәм башкалар белән аралашу да психологик яктан шулкадәр җиңелрәк булачак. Шуңа күрә туган телне өйрәтү- мәктәпнең беренчел бурычы булып тора.

Әйтеп үтелгәннәрдән чыгып, туган телләргә укуда булган көнүзәк мәсьәләләр түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

1. Туган телне укуга искергән караш. Телне вакыт барышында төрле сәбәпләр аркасында үзгәреп торучы, шул телне яшәткән халыкның мәдәнияте турында мәгълүмат туплаган “жанлы” күренеш түгел, бәлки кагыйдәләр җыелмасы итеп карау. Балаларга бүген телнең нәрсә икән, нинди бүлекләрдән торышын һәм заман кешесенең тормышында аның тоткан урынын күрсәтү зарури. Туган тел кагыйдәләрен, грамматикасын өйрәнү генә нәтижәсез булачагы көн кебек ачык, чөнки ул дәрәҗәләргә кызыксыз ясып, телне аралашу чарасы буларак үзләштерүгә мөмкинлек бирми.

2. Туган телгә кызыксыну уяту- көнүзәк мәсьәлә булып тора. Милли телнең өйрәнү предметы гына түгел, ә горурлык тудыручы аерым хиссият дөньясы булуын төшендерү. Милли гореф-гадәтләргә, халыкның рухи-мәдәни мирасын бала туган тел аша сөндөрә. Монда укучылар туган телен генә өйрәнми, үзләргә дә шул телне яшәтүче булып торганын аңлату. Бу форсаттан уку-тәрбия процессында этно-мәдәни педагогика алымнарын даими куллану кирәк. Бигрәк тә гаиләләргә бу эшкә җәлеп итү үз нәтижеләрен бирә. Төрле ижади бәйгеләр, олимпиадалар, түгәрәк өстәлләр, фәнни-гамәли конференцияләр үткәргү туган телне өйрәнүгә камилләштерә. Халыкара туган телләр көненә багышлап үткәрелгән үзешчән ижади төркемнәргә чыгышы да телне өйрәнүгә җанландырып җибәрә.

3. Дәрәҗә сөйләмгә өйрәтү проблемасы. Дәрәҗә сөйләм күнекмәләргә балаларда формалашып бетмәгән, шунлыктан төрле төгәлсезлекләр еш очратырга мөмкин. Бу яктан чит телләргә өйрәнү дәрәҗәләргә күпкә отышлырак, чөнки анда телне өйрәнүгә башлангыч чорында сөйләм телгә күп кенә сәгәтләр бирелә. Ә туган телне өйрәнү программасында андый дәрәҗәләр юк. Шуңа күрә дәрәҗәләрдә сөйләм телне, аның закончалыкларын өйрәнүгә күбрәк игътибар бирергә кирәктер. Монда инде текстны өйрәнү алымнары алгы сафта баса.

4. Балаларның уку мәдәнияте түбән булуы. Китап укуга кызыксыну булмавы да үз өлешен кертә. Яшьләр күбрәк детективлар, төслә журналлар, интернет чыганакалары белән кызыксына, классик әдәбият үрнәкләргә игътибардан читтә кала. Монда гаилә мөхите дә тәэсир ясып, әлбәттә [1, 109].

5. Оештыру һәм материал-техник яктан җиһазлау. Заманча белем бирү ресурслары укуда шәхси якин килүне тормышка ашырырга ярдәм иткән көн кебек ачык. Интернетның махсус белем бирү сәхифәләрендә дә бу эш активлашты, чөнки укучы тыңлаучы гына түгел, үзе дә актив катнашучыга әверелә. Ни кызганыч, махсус техник чараларның җитешмәве яисә булмавы бу эшкә тиешле дәрәҗәдә оештырырга мөмкинлек бирми. Өстәвенә кайбер ата-аналарның телне өйрәнүгә сүлпән карашы, телнең көндәлек тормышта сирәк кулланылышы да каршылыктар китереп тудыра.

Шулардан чыгып, дәресләрнең сыйфатын арттыру, сыйныфтан тыш чараларның төрлелеген киңәйтү, уку-укуыту эшен халыкның тарихы һәм мәдәнияте белән үреп бару, төрле фәннәрнең бәйләнешен булдыру кирәктер.

Әйтелгәннәргә бәйле рәвештә, дәресләрдә универсаль уку гамәлләре булдыручы биремнәрнең берничәсен билгеләп үтәбез. Шуларның иң асылы-текст өстендә эшләү. Балаларда телгә карата ихтирам тәрбияләү дә тексттан башлана. Бу ирекле диктантлар системасы, котлаулар, хатлар, кечкенә язмалар, төрле күләмле язма эшләр (сочинение, инша), аларны тикшерү үрнәкләре дә була ала. Текст буенча биремнәр түбәндәгечә булырга мөмкин: “Тексттан эсәрнең төп фикерен ачыклаучы сүзләрне тап”, “Кемне чын дус дип әйтә аласың? Дустың турында кечкенә хикәя яисә шигырь яз”[1,38].

Шәхси һәм метапредмет нәтижеләрен булдыру ысуллары булып танып-белү, эхлакый-иҗтимагый, мәдәни текстлар тора. Схема, таблица, кагыйдә калыбы, төрле тел билгеләмәләре дә булырга тиеш. Мәсәлән, текстта бирелгән сорауларга турыдын-туры җавап булмаган, ә ниндидер мәгълүмат бирелгән, укучылар үз фикерләрен оештыру мөмкинчелеге булган нәтиҗәле биремнәр дә уңышлы дип саныйбыз.

Югарыда әйтеп үтелгән чараларны берләштереп куллану укучыларның төп компетенцияләрен формалаштыруга һәм, нәтиҗәдә, аларның шәхесен тәрбияләүгә ярдәм итәчәк. Әлбәттә заманча технологияләр куллану чама таләп итә. Уку-укуыту барышын артык катлауландырмаска тиеш. Шулай итеп универсаль уку гамәлләрен формалаштыру яңа белем һәм осталыкларны мөстәкыйль рәвештә нәтиҗәле үзләштерүгә китерә.

Әдәбият

1. Камаева Р.Б. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә яңа педагогик алымнар Р.Б.Камаева. – к(и)фу аф нәшрияты, 2012-137 б.
2. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе: от действия к мысли: пособие для учителя / [А.Г. Асмолов, Г.В. Бурменская, И.А. Володарская и др.]; под ред. А.Г. Асмолова. — М. : Просвещение, 2008.
3. Механизмы формирования универсальных учебных действий на основе дидактической системы деятельностного метода обучения «Школа 2000...». — М., 2011.
4. Программа развития и формирования универсальных учебных действий для основного общего образования. — М.: 2008.
5. Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования / М-во образования и науки Рос. Федерации. — М.: Просвещение, 2011.

XXI ГАСЫР РУСЧА-ТАТАРЧА ҺӘМ ТАТАРЧА-РУСЧА СҮЗЛЕКЛӘРЕ

Нурмөхәммәтова Р.С.
Казан федераль университеты
rsagadat@yandex.ru

Аннотация. Татарская лексикография прошла славный и долгий путь. Об этом свидетельствуют рукописные и изданные в прошлые годы словари. Составление разных словарей продолжается и в наше время. В данной работе дается краткий обзор двуязычных словарей нового XXI века.

Ключевые слова. Татарский язык, лексикография, двуязычные словари.

ТР Милли китапханәсе картотекасы мәгълүматларына буенча, XXI гасырда (2000-2017 еллар) татар теленә нисбәтле 80 исемдә тәржемәле сүзлек басылып чыккан. Бу сүзлекләр гаять төрле, арада тулы татарча-русча, русча-татарча сүзлекләр дә, аерым тармакка караган сүзлекләр дә, терминологик сүзлекләр дә бар.

Ике тел янәшә куеп төзелгән сүзлекләр арасында күбесе русча-татарча, татарча-русча сүзлекләр. Шулай ук татарча-төрөкчә, татарча-финча, татарча-инглизчә һ.б. сүзлекләр дә очрый. Күптелле сүзлекләр, нигездә, өч тел (татар, рус, инглиз) материалын янәшә куеп бирүдән гыйбарәт. Дүрт һәм аннан да артык сандагы телләрне берләштергән сүзлекләр яңа гасырда бик аз төзелгән.

Бу мәкаләдә икетелле татар сүзлекләренә күзәтү ясау максаты куела.

XXI гасырда ике тел материалында эшләнгән сүзлекләрне түбәндәгечә төркемләргә мөмкин.

1. Русча татарча сүзлекләренә ике төркемгә бүлеп карарга була:

- *гадәти (традицион) русча-татарча сүзлекләр* кешеләр һәм жәмгыять тормышының бөтен өлкәләренә караган сүзләренә колачлый. Яңа гасырда мондый төр сүзлекләр күп нәшер ителмәгән, күләмнәре буенча алар берберсеннән аерылып торалар, гадәттә, бөтен кулланучыларга тәкъдим ителәләр: “Русча-татарча сүзлек” (Ф.А. Ганиев редакциясендә, 2001, 2014); “Русча-татарча актуаль лексика сүзлегә” (2014); «Заманча урысча-татарча сүзлек» (Р.Р. Газизов редакциясендә, 2015); «Өр-яңа урысча-татарча сүзлек» (Р.Р. Газизов, Н.Х. Газизова, 2016) һ.б.;

- *аерым тармакка караган һәм терминологик сүзлекләргә түбәндәге сүзлекләр* керә: хәрби (2000), биохимия (2000), медицина (2003, 2004), география (2003, 2010, 2017), психология (2004), ветеринария (2004), химия (2004), тарих (2006), агроэкология (2008), офтальмология (2011), математика (2013), физика-техника (2014), политехника (2014), лингвистика (2014) һ.б. терминнар сүзлекләре, шулай ук “Агрохимия һәм туфрак белеме буенча русча-татарча аңлатмалы терминологик сүзлек” (Русско-татарский толковый терминологический словарь по агрохимии и почвоведению, 2003), “Авыл хужалыгында хезмәт иминлеге: русча-татарча сүзлек” (Русско-татарский словарь охраны труда в сельском хозяйстве, 2008), “Русча-татарча аңлатмалы сүзлекчә: Федераль дәүләт гомуми белем бирү стандартларында киң кулланыла

торган терминнар” (2014) һ.б. Кайбер хезмәтләрнең авторлары атамаларны рус теленнән татар теленә тәржемә итүне генә түгел, бәлки терминнарга киңәйтелгән аңлатма бирүне дә максат итеп куйганнар.

2. *Татарча-русча сүзлекләр* үз эчендә түбәндәгечә төркемләнә:

- киң катлам укучыларга йөз тоткан *традицион сүзлекләр*: “Татарча-русча сүзлек” (Ф.А. Ганиев редакциясендә, 2009, 2014); 2007 нче елда ике томлык татарча-русча сүзлек басылып чыга. Әлеге сүзлек Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм сәнгать институты хезмәткәрләре – И.А. Абдуллин, Р.Р. Абдуллин, Р.Г. Әхмәтъянов, Г.Х. Ахунжанов, С.Б. Вахитова, Ф.М. Газизова, Н.В. Максимов, М.Г. Мөхәммәдиев, Р.К. Рәхимова, Г.Г. Саберова, Ф.Б. Ситдикова, Ш.С. Ханбикова тарафыннан төзелә. Сүзлекнең ике томы да 726 биттән тора. Анда 56 000 чамасы сүз, 7400 фразеологик берәмлек урын алган. Сүзлеккә 1977-1981 елларда басылып чыккан өч томлы татар теленең аңлатмалы сүзлегендәге барлык сүzlәр диярлек кертелгән. Моннан тыш ул үз эченә чикле күләмдә кайбер яңа сүzlәр, диалектизмнар, гарәп-фарсы һәм иске татар сүzlәрен дә алган.

Алдагы сүзлек 2008 елда “Тулы татарча-русча сүзлек” исемендә басылып чыга. Ул 330 биттән тора һәм 15 000 сүз һәм сүзтезмәне үз эченә алган. Әлеге сүзлек татар телен өйрәнүчеләргә адреслана.

- *тармак һәм тематик сүзлекләр*: “Татарча-русча уку-укуту сүзлегенә” (Татарско-русский полный учебный словарь, 2000, 2006); “Сүзлек: Иске татар телендәге гарәп-фарсы алынмаларының һәм диалекталь сүzlәренен татарча-русча сүзлегенә” (2003); “Татар теленең аңлатмалы татарча-урисча омонимнар сүзлегенә” (2004); “Татарча-русча кеше исемнәре һәм фамилияләр сүзлегенә” (2006); “Химия технологиясе процесслары һәм аппаратлары буенча татарча-русча терминнар сүзлегенә: сүзлек” (2016); “Татарча-русча хәрби лексика сүзлегенә” (2017);

- *балалар өчен рәсемле сүзлекләр*: “Минем сүзлегем: Рәсемле татарча-русча тематик сүзлек” (2002); “Минем беренче татарча сүзлегем: рәсемле татарча-русча тематик сүзлек” (2004); “Рәсемле татарча-русча тематик сүзлек” (2017).

3. Бер үк китапта *татарча-русча һәм русча татарча сүзлекләр* бирелгән хезмәтләр. Зур күләмле булуларына карамастан, алар кулланучылар өчен уңайлы. Тикшерелгән елларда биологик терминнар сүзлегенен 5, 6, 7 серияләре дөнья күрә (2001); Ф.С. Сафиуллинаның өч сүзлегенә басыла: “Татарча-русча, русча-татарча кесә сүзлегенә” (Карманный татарско-русский и русско-татарский словарь, 2001); “Татарча-русча, русча-татарча мәктәп сүзлегенә” (Базовый татарско-русский и русско-татарский словарь для школьников: приложение к учебникам татарского языка для русскоязычных школ, 2012, 2014).

4. Татар-чит тел сүзлекләре икетелле хезмәтләр арасында шактый.

Чит телле сүзлекләренә бастырып чыгару йөз еллар дәвамында теге яки бу илнең үсеш үзенчәлекләренен, аның халыкара хәленен, шулай ук теге яки бу халыклар язмышында барган үзгәрешләрнең күрсәткече булып тора.

XXI гасырның нибары ике дистә вакыты гына үтеп баруга карамастан, татар теле материалы англиз, немец, француз, фин, төрек телләре белән тәржемәдә бирелгән лексикографик хезмәтләр шактый дөнья күрә. Мисал өчен, яңа гасырда англизчә-татарча (2007, 2014), төрекчә-татарча (2014) сүзлекләр басыла.

2006 елда татар һәм гарәп телләре материалында төзелгән “Мөселман терминологиясе сүзлегә” дөнья күрә. Милли мәдәниятне һәм динне торгызу, үстерү шартларында мөселман терминологиясенә бер өлеше яңадан актуальләшә һәм хәзерге татар телендә үзенә лаеклы урынын алырга омыла. Ә икенче бер өлеше эшкәртеләп, лексикографик кулланмаларга кертүне таләп итә. Шуңа күрә мондый сүзлекләр төзү, тар махсус максатларны күздә тотуларына һәм лексикография материалының тулылыгына дөгъва итмәүгә карамастан, хәзерге татар лексикографиясе үсешендә мөһим юнәлеш.

Хельсинкида (Финляндия) басылган «Татарча-финча сүзлек» (2016), – татар лексикографиясендә яңа күренеш. Бу хезмәтнең авторлары – Арто Мойсио һәм Окан Дахер. Әлеге хезмәт хәзерге татар әдәби теленә 11000 сүз һәм сүзтезмәсен, шул исәптән гомумкулланылыштагы кыскартылма сүзләр, географик атамаларны үз эченә ала. Сүзлектә телнең төрле өлкәләренә караган аеруча киң таралыш алган берәмлекләренә күзәтергә мөмкин: сөйләм телендә кулланыла торган сүзләр, публицистик лексика, фәнни-популяр терминология. Кушымтада Финляндиядә һәм Татарстан Республикасында гамәлдә булган татар алфавитларына чагыштырма анализ ясала, шулай ук фин татарларында гына очрый торган лексик берәмлекләр системалаштырыла. Сүзлек киң катлам укучылар – татар теле белгечләре, татар һәм фин телләрен өйрәнүчеләр – игътибарына тәкъдим ителә [1: 177].

Тел һәм халыкның традицион мәдәниәте этнолингвистик тикшеренүләренә төп үзәген тәшкил итә. Бу вакытта халык мәдәниәте лингвистик чаралар ярдәмендә өйрәнелә, мәдәниәтнең һәм телнең охшаш яклары нигез итеп алына. Мондый тикшеренүләр һәрвакыт комплекслы була, ягъни милли-мәдәни төшенчәләр телдән тыш чынбарлык белән бәйләп карала, чөнки теге яки бу күренеш турында мәгълүмат никадәр күп булса, аңа атама булып йөргән сүзнең семантик тулылыгы шулкадәр киңрәк ачыла.

Хәзерге вакытта төрле тематик төркемнәргә караган лексиканы тасвирлау һәм комплекслы рәвештә этнолингвистик планда өйрәнү – лингвистика фәне алдында торган иң мөһим мәсьәләләрнең берсе.

2015-2017 елларда “2014-2020 нче елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләренә саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Татарстан Республикасы дәүләт программасы” кысаларында телне мәдәни күренеш буларак өйрәнү юлында бер тәҗрибә булган “Татар теленә этномәдәниәт сүзлегә”нең өч томы дөнья күрдә. “Татар теленә этномәдәниәт сүзлегә” – яңа тип сүзлек. Моңа кадәр дөнья күргән сүзлекләрдән аермалы буларак, монда тел һәм мәдәниәтнең үзара бәйләнеше төпле мисаллар ярдәмендә дәлиләнә. Күпчелек сүзлек мәкаләләре милли-мәдәни үзенчәлекләренә ачык чагылдырган, өстәмә мәгълүматка а һәм

ассоциациялэргэ бай, халыкның тарихы һәм матди көнкүреше белән тыгыз бэйлэнгән, һәр татар кешесенә кечкенәдән таныш булган берәмлеклэргэ багышлана. Болар белән беррәтгән, халык хәтереннән югала барган, әмма кайчандыр мөһим урын тоткан берәмлеклэргэ дә игътибар ителә. Сүзлектөгә материал татар һәм англиз телләрәндә бирелә.

Беренче томда ризык һәм аны эзерләү белән бэйле төшенчэләрне белдергән сүзләр карала (Татар теленең этномәданият сүзлегә: матди мәданият лексикасы (ризык һәм савыт-саба атамалары) / Төзүче авторлар: Р.Р. Жамалетдинов, Ә.Ш. Юсупова, Г.Ф. Жамалетдинова, Р.С. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова, Г.Н. Хөснуллина / Тәржемәчеләр: А.Х. Әшрәпова, Л.Р. Мөхәммәтжанова, Л.Р. Мөхәрләмова, Л.Х. Шәяхмәтова. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2015. – 280 б.). Телне мәдәни күренеш буларак өйрәнү юлында бер тәҗрибә булган әлегә сүзлектә ризык һәм аны эзерләү белән бэйле төшенчэләрне белдергән 40 сүз карала. Бу берәмлекләр татар халкы формалашуга нисбәтле мөһим иҗтимагый-тарихи төшенчэләрне тәшкил итәләр. Аларның төрле чыганаclarда урын алуы халыкның көнкүреше, мәданияте, гореф-гадәтләре һәм тел үзара тыгыз бэйлэнгән булуны күрсәтә.

Этномәданият сүзлегенең икенче томында киём-салым, тукумалар һәм бизәнү атамаларыннан 45 берәмлек урын ала (Татар теленең этномәданият сүзлегә: матди мәданият лексикасы (киём-салым, тукумалар һәм бизәнү әйберләре атамалары) / Төзүче авторлар: Р.Р. Жамалетдинов, Ә.Ш. Юсупова, Г.Ф. Жамалетдинова, Р.С. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова, И.И. Фазлыева, З.Г. Ханова / Тәржемәчеләр: А.Х. Әшрәпова, Л.Р. Мөхәммәтжанова, Л.Р. Мөхәрләмова, Л.Х. Шәяхмәтова. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2016. – 288 б.). Бу тематик төркемдәгә атамаларга мондый игътибар шулай ук очраклы түгел, чөнки бу предметлар, иң беренче чиратта, кешенең табигый ихтыяжларын канәгатьләндерә һәм кешелекнең бөтен тарихы дәвамында баеп-камилләшеп килә. Шунлыктан, аларга карап, халыкның тарихын да, матди хәлен һәм статусын да, төрле халыклар белән үзара багланышларын да, эстетик нормаларының үсеш-үзгәрешен һ.б. да чамаларга була. Нәкъ менә шул сәбәпле бу төркем предметларга һәм аларны белдергән сүзлэргә тел белгечләре, этнографлар, тарихчылар, культурологлар һ.б. битараф түгел.

III том 2017 елда “Татар теленең этномәданият сүзлегә: кешенең интеллектуаль һәм әхлак дөнъясы лексикасы” дигән исем белән басыла (Төзүче авторлар: Р.Р. Жамалетдинов, Р.С. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова, Ф.Р. Сибгаева / Тәржемәчеләр: А.Х. Әшрәпова, Л.Р. Мөхәрләмова. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2017. – 188 б.). Басмада татар халкының кыйммәтләр системасын һәм менталитет үзенчәлекләрен чагылдырган, югары дәрәжәдәгә эмоциональлеккә ия булган һәм ассоциатив кырлары бай 30 сүзлек мәкаләсе урын алган. Сүзлекнең бу томында тупланган лексик берәмлекләр милли тел шәхесен сыйфатлый. Кешегә генә хас булган хис-кичерешләр, тасвирлаулар, сыйфатлаулар аша тулы бер милләт, халык турында мәдәни-лингвомәдәни күзаллау булдырырга, үзенчәлеген тирәнрәк ачарга ярдәм итә.

Шулай ук кешене дөнъяның үзәгендә тора торган зат буларак сыйфатларга, аның уй-фикер рәвешен ачыкларга ярдәм итә.

Сүзлекнең өч томы да Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты укытучы-галимнәре тарафыннан әзерләнгән. Алар фикеренчә, рухи һәм матди мәдәниятнең кисешү ноктасы булган ризык һәм аны әзерләү белән бәйле, киенү культурасына караган, халыкның милли холкын ачык чагылдырган берәмлекләргә әлеге юнәлештә өйрәнү – тел белемендә соңгы елларда көчәеп барган лингвокультурология фәнненә кертелгән зур өлеш.

Гарәп теленә татар мәдәниятендә тоткан урыны аерылып тора. IX-X гасырлардан алып гарәп сүзләре татар халкы тормышының барлык өлкәләренә үтеп керә. Бу ситуация татар телендә гарәп теле белән бергә төрле тип сүзлекләр төзелүгә дә сәбәп була. Борынгырак чорларда гарәп сүзләрен аңлау өчен кулъязма сүзлекләр, китап читләрендәге аңлатмалар ярдәм иткән булса, соңрак гарәпчә-татарча сүзлекләр дә төзелә башлаган. Р.Сәфәров татар лексикографиясендәге гарәп теле материалы белән төзелгән сүзлекләргә тәржемәле сүзлекләр, алынма сүзләр сүзлекләргә дип бүлү карый [2, 232-234].

2018 елда К.Хәмзин, М.Мәхмүтов, Г.Сәйфуллинның “Гарәпчә-татарча русча алынмалар сүзлегенә” өченче тапкыр дөнъя күрә, анда “XIII гасыр шагыйре Кол Галидән башлап хәзергә чор әдипләренә эсәрләреннән, шулай ук төрле дәрәҗәләрдән, элекке чор вакытлы матбугат битләреннән тупланган сүзләр алынган” [2, 233]. Күзәтүләр күрсәткәнчә, тәржемәле сүзлекләргә ихтыяж кимеми, чөнки хәзергә шартларда телләр изоляциядә яши алмый. Алга таба лексикографлар алдына төрле тел материалларын жәлеп итеп, күптелле сүзлекләр эшләү бурычы куелырга мөмкин. Күптелле сүзлекләр полилингваль белем бирүнең хәзергә заман шартларында аеруча актуаль һәм кирәкле булачак.

Сүз дә юк, киләчәктә сүзлекләргә форматы үзгәрчәк; заманча экологик проблемалар, интернетның көндәлек тормышның барлык өлкәләренә үтеп керүе, цифрлы технологияләргә массакуләм куллану «кәгазь» сүзлекләр урынына электрон, онлайн сүзлекләр популярлашуга китерчәк. Хәзергә вакытта ук инде Интернет киңлекләрендә электрон икетелле сүзлекләргә, сөйләүлекләр һәм онлайн “тәржемәчеләр” һ.б. табарга мөмкин.

Шунысын асызыклау мөһим: әлеге чыганақлардан файдаланучылар саны көннән-көн күбәя. Ничшиксез, бу ситуациядә тәржемәле сүзлекләргә әһәмияте артачак кына.

Әдәбият

1. Онер, М., Юсупова, А.Ш. Рецензия на «Татарско-финский словарь» (Arto Moisio, Okan Daher. «Tataarilais-suomalainen sanakirja. Татарча-финча сүзлек. Tatarça-fınça süzlek». Helsinki, 2016. 418 s.) // Tatarica. – 2017. – № 2 (9). – С. 177–181.

2. Сәфәров, Р.Т. Татар лексикографиясе тарихында гарәпчә-татарча сүзлекләргә урыны // Тюркское языкознание XXI века: Лексикология и лексикография: материалы Международной научной конференции (Казань, 110-11 сентября 2019 г.). – Казань: ИЯЛИ, 2019. – С.231-234.

ПОЗДРАВЛЕНИЯ В РЕЧИ УЙГУР

Нуэрмаймайти Нуэрсяти
Казанский федеральный университет
nurxat0923@gmail.com

Аннотация. В этой статье представлены виды, лингвистические особенности, культурное содержание уйгурского языка и его роль в создании гармоничного общества.

Ключевые слова: уйгуры, поздравление, пожелания.

В богатой культуре уйгурского языка поздравления (в переводе на "تەبرىكلەيمىز" тэбриклэш) тесно связаны с национальными обычаями. Во всех аспектах жизни уйгурского народа есть место поздравлениям, особенно, речь заходит о них, по серьезным, значимым поводам. С точки зрения языковой культуры, ни одно поздравление не может быть исключено из языка. Искусно используемый язык поздравления, усиливает функциональность и ценность пожелания.

1. Уйгурские поздравления

Культура поздравлений уйгурского народа тесно связана с национальными религиозными верованиями, обычаями и традициями. Язык уйгурского поздравления в основном состоит из искренних молитв, искренних пожеланий благ, а также добрых намерений, имеющих языковые особенности, такие как мягкость произношения, и легкость выговаривания.

С древних времен и по сей день культура поздравлений уйгурского народа непрерывно изменяется. Однако основной смысл, значение и т.д., не сильно изменились. Уйгурский народ, в основном, заселял запад Китая, где исторически жил кочевой жизнью. После образования Китайской Народной Республики в их жизни произошли радикальные изменения, которые вдохнули новую жизнь в развитие языковой культуры в целом, особенно, в развитие культуры поздравлений, добавив новый контекст.

Уйгурский народ - смелый, добрый, поющий и танцующий. В связи с продолжительной взаимосвязью и совместным процветанием с другими народами формируется уникальная национальная культура. В частности, в таких многоэтнических регионах, как Синьцзян, уйгуры сыграли ключевую роль в таких великих проектах, как создание Социалистической Республики и развитие социалистического производства, что является значительным фактом для китайской нации. Культура уйгурских поздравлений глубоко укоренилась в уйгурском народе и имеет глубокий смысл, лингвистическую экспрессию со особым значением и рифмой.

2. Виды уйгурских поздравлений

Широко распространено использование уйгурских поздравлений, которые могут быть благословлены отдельными лицами, а также группой людей или семьей.

2.1 О церемонии похорон и свадьбе

Уйгуры — это страстный народ, стремящийся к благосостоянию. Во время проведения многих этнических торжеств и похоронных мероприятий в повседневной жизни обычно произносят слова пожелания.

2.1.1 Поздравление в честь новорожденного

Уйгуры серьезно относятся к датам рождения, и дети должны проводить «ритуал» при рождении. Как правило, через 40 дней после рождения ребенка, мать и ребенок возвращаются в дом к своей свекрови, которая проводит церемонию «приветствия» и дарит своей невестке золотое кольцо, а ребенку одежду и все необходимое в первые месяцы жизни. Варианты поздравлений:

Пусть ты вырастишь дельным человеком ياراملىق ئادەم بولۇپ چوڭ بولغىن

Пусть Аллах дарует тебе счастье ئاللاھ بەختىڭنى بەرسۇن

Пусть у тебя будет крепкое здоровье ياق ساق-سالامەتلىك مەڭگۈ ساڭا يار بولغاي

Пусть жизнь твоя будет долгой ئۆمرۈڭ ئۇزۇن بولغاي

2.1.2 Поздравление в день обрезания

Уйгуры обычно делают обрезание мальчикам, достигшим 3х или 5ти лет, нечетное количество лет. Мальчик, которому сделали обрезание становится истинным мусульманином. Обрезание для мальчика - одна из величайших радостей жизни ребенка, для которых родители устраивают торжественный праздник, приглашают друзей ребёнка, родственников и знакомых семьи. Когда в семье уйгуров делают обрезание детям, то все пришедшие дарят подарки, говорят слова поздравления и дарят ребёнку деньги. И желают:

С днём обрезания! خەتتە تويۇڭ مۇبارەك بولسۇن،

Ты стал совсем большой بۈگۈندىن باشلاپ چوڭ بولدوڭ .

Сегодня ты стал мужчиной بۈگۈن يىگىتلىك بىرىنچى قەدىمىڭ

2.1.3 Поздравления с днем свадьбы, تويۇڭلارغا مۇبارەك بولسۇن،

Уйгуры очень серьезно относятся к бракам, и их свадебные обычаи сохраняют не только традиционные особенности прошлого, но и современные. В уйгурском народе широко распространено мнение о том, что родители при жизни должны выполнять свои родительские обязанности, такие как выдача дочери замуж и женитьба сына. Таким образом, свадьбы детей должны быть торжественными.

Традиционный этикет бракосочетания уйгуров также является одним из самых сложных, оживленных и наполнен этническими особенностями. Уйгурский народ в целом считает, что женитьба на невестке - приносит благосостояние и удачу в семью. Свадьба - это грандиозное событие, которое отмечается 3 дня и разнообразие поздравлений в этом день очень богатое.

Желаю вам счастливой жизни تويۇڭلارغا مۇبارەك بولسۇن،

Желаем крепкого брака نىكاھىڭلار مۇستەھكەم بولسۇن

Совет да любовь بى شىڭلار باش نايىغىڭلار تاش بولسۇن

Пускай лишь смерть разлучит вас بىر ئۆمۈر بىرگە ياشاشقا نىسىپ قىلسۇن

Пусть ваш дом наполнится счастьем и радостью نۆيۈڭلەرگە بەخت بەرەكەت نىسىپ قىلسۇن

2.1.4 Слова соболезнования на похоронах

Жизнь и смерть - самая важная вещь в мире, поэтому уйгуры высоко ценят похороны, умерших и провожающих их. Похороны по-уйгурски называются "Тэзирэ муразими". Это глубоко религиозное событие. На похоронах, в основном, произносят молитвы Аллаху, чтобы он благословил души умерших и направил их в рай. А также, произносят слова пожелания умершим:

Пусть душа умершего попадет в рай **ياتقان يېرى جەننەتتە بولسۇن**

Упокой душу усопшего **قۇلسۇن يىراق قىلسۇن**

Да простит Аллах все его грехи **قىلغان گۇناھلىرىنى ئاللاھ مەخپىرەت قىلسۇن**

2.2 Поздравления в обычной жизни

Уйгуры, от начала формирования, развития и заканчивая вступлением в современное цивилизованное общество, во многих отношениях существенно изменились, однако в их поздравлениях, в целом, не произошло радикальных изменений. Поздравления можно услышать отовсюду в повседневной жизни.

2.2.1 Поздравления и пожелания о поступлении и об окончании учебного заведения

Уйгурский народ уделяют большое внимание образованию подрастающего поколения. На сегодняшний день особенно важно, чтобы дети учились в университетах и получили высшее образование. Поэтому, кто бы ни поступил в университет, люди будут говорить о нем только хорошее и эта новость будет неслуху. Соответствующие поздравления:

Поздравляю с успешным поступлением **ئالىي مەكتەپكە قوبۇل قىلىنغانلىقىڭىزنى قۇتلىقلايمەن،**

Желаю хорошо учиться **ئالىي مەكتەپنى نۇتۇقلۇق تاماملىشىڭىزنى تەلەيمەن**

Желаю стать хорошим специалистом **ياراملىق ئادەم بول**

2.2.2 Пожелания гостям за столом

С давних времён, уйгуры устраивали посиделки дома, приглашая большое количество гостей, но по мере повышения уровня жизни людей, большинство уйгуров отдадут предпочтение посещению кафе и ресторанов вместе с гостями. Во время таких встреч, самый уважаемый и высокопоставленный человек, удостоивается чести произнести слова пожеланий. Например,

Пусть ваш стол будет полным, как сегодня **داستىخىنىڭىز بۈگۈنكىدەك مول بولسۇن**

Приятного аппетита **ئاشلىرىڭىز تەملىك بولسۇن**

Пусть за вашим столом будет в достатке **داستىخىنىڭىزدىن ھەر ۋاقىت ئىشىپ تېشىپ تۇرسۇن**

2.3 Поздравления на праздники **بايراملىق قۇتلىق ئىبارىلەر**

2.3.1 Поздравление в честь Навруз Байрам **نورۇز بايراملىق قۇتلىق ئىبارىلەر**

Этот праздник является началом нового года по старому календарю (солнечному календарю), означающего «уход старого года». Во время празднования уйгуры собираются семьями, готовят праздничные блюда, на улицах толпы людей, все ходят друг к другу в гости, желают друг другу счастливого нового года, здоровья, чтобы год был плодотворным. Соответствующие тосты, такие как:

Счастливого Навруза **نورۇز مۇبارەك**

Пусть светлый праздник Навруз принесет добрые перемены نورۇزدا مول ھوسۇلچىلىق چۈمكەنسۇن

Пусть будет хорошим урожай ھوسۇل ياخشى بولسۇن

Пусть год будет плодотворным مول ھوسۇلئۇق يىللاردىن بولسۇن

2.3.2 Поздравления в честь праздника Курбан байрам قۇربان ھىيتلىق قۇتلۇق ئىبارىلەر

Курбан Байрам является важным мусульманским праздником, также известным как «жертвенный праздник». Он отмечается мусульманами всего мира через 70 дней после завершения священного месяца Рамадан. Члены семьи и близкие соседи должны воздать друг другу почести и произнести слова поздравления:

С праздником Курбан Байрам قۇربان ھىيتىڭىزغا مۇبارەك بولسۇن

Пусть твоя жертва будет принята قىلغان قۇربانلىقىڭىز قوبۇل بولسۇن

Пусть в семейной жизни будет счастье ئائىلە تۇرمۇشىڭىز بەختلىك بولسۇن

2.3.3 Поздравления в честь праздника Ураза байрам روزى ھىيتلىق قۇتلۇق ئىبارىلەر

Праздник Ураза Байрам также известен как Праздник прекращения поста, в котором верующие в ислам уйгуры, как и другие мусульманские массы, по религиозным традициям отмечают завершение поста. Зачастую произносят следующие поздравления:

С праздником Ураза Байрам روزى ھىيتىڭىزغا مۇبارەك بولسۇن

Пусть Аллах примет Ваш пост ئاللاھ سىزنىڭ روزىڭىزنى قوبۇل قىلسۇن

В заключении можно сказать, что поздравления уйгурского народа демонстрирует глубокое и сложное культурное содержание. Поскольку оценка поздравлений каждого народа носит условный характер, ведь одно и то же поздравление будет иметь разное понимание в различных национально-инерционных суждениях и иметь различные культурные значения. К тому же, можно заметить, что все поздравления отражают религиозные убеждения уйгуров. Формирование и развитие поздравлений связано с социальной культурой уйгуров, на которых, несомненно, оказали значительное влияние древние религиозные верования. Изучение поздравлений уйгуров углубляет понимание их языка и культуры.

«EGE-TÜRKOLOJİ»DE ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİ ÖĞRETİMİ VE ARAŞTIRMASI

Mustafa Öner
Ege Üniversitesi
onerizmirli@gmail.com

Аннотация. В статье дается информация о развитии тюркологических исследований в Эгейском университете Турции. Дается характеристика по направлениям исследования и о научно-преподавательском коллективе.

Ключевые слова: Эгейский университет, тюркские языки, тюркология, родственные языки, лингвистика, филология.

1976'da İzmir'de Ege Üniversitesi içinde kurulan Edebiyat Fakültesi ve Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü bugün 45 yaşında!..

Türkiye'de Fuad Köprülü, Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu, Muharrem Ergin gibi bilginlerin şekillendirdiği İstanbul Üniversitesi Türkoloji mektebi ve Saadet Çağatay, Tahsin Banguoğlu, Hasan Eren, Zeynep Korkmaz gibi bilginlerin meydana getirdiği Ankara Üniversitesi DTCF Türkoloji mektebi, iki büyük katkı olarak «Ege-Türkoloji»nin akademik geleneklerinin esası olmuştur.

Bölümümüzde Selahattin Olcay ve Mehmet Akalın gibi dilci profesörlerin kuruculuğu ardından; İstanbul'da Muharrem Ergin, Faruk Kadri Timurtaş, Necmettin Hacıeminoğlu ve Kemal Eraslan gibi hocaların yanında Umumi Türk Dili kürsüsünde Çağatayca üzerine yazdığı doktora ile yetişen Altayist-Türkolog Prof. Dr. Günay Karaağaç (1949-) bölümün bugünkü dil araştırmaları ve öğretim yöntemlerini belirlemiş ve bugünkü dil kadrosunun hocası olarak bölümün tarihî-karşılaştırmalı dil bilimi karakterini vermiştir.

Prof. Dr. G. Karaağaç, 1985'ten itibaren 3 yıl boyunca görevli olduğu Macaristan'da (Budapeşte ve Szeged) özellikle Kuman asıllı Macar Türkologu István Mándoky Kongur'un (1944-1992) Altayistik, Türk Dünyası bütünlüğü ve Türk-Macar kardeşliği esaslı bilimsel ufkunun etkilerini taşıyan Prof. G. Karaağaç, bunu 1987'den emekli olduğu 2002 yılına kadar Ege-Türkoloji öğrencilerine de köklü bir bilimsel disiplin olarak yansıtmıştır.

Ülkemizin köklü akademik kurumlarından biri olan Ege Üniversitesi (1955) büyük bir kampüs kütüphanesine sahiptir. Bunun yanı sıra Ege-Türkoloji'de 1987 yılından sonra Çağdaş Türk Yazı Dilleri üzerine Türkiye'de benzeri olmayan bir özel kütüphane de meydana gelmiştir:

István Mándoky Kongur'un hocamız Günay Karaağaç'a hediye ettiği kitaplar, Macarca başta olmak üzere Ural Altay dilleri ve Altayistik üzerine yayınlar içerdiği gibi, Sovyet devri ilmî ve edebî külliyatları dolayısıyla Türk Dünyasında henüz gitmediğimiz sahalarda bile bize 1980'lerden itibaren araştırma yapma imkanı vermiştir.

Merhum Tatar üstadımız Prof. Dr. Ebrar Kerimullin'in sağlığında üniversite kütüphanemize bağışladığı şahsi kütüphanesi bugün de 1500'den fazla kitap ve dergisi ile eşsiz bir Tatar araştırmaları merkezi meydana getirmiştir.

Muhterem Hocam Günay Karaağaç'ın yanı sıra; Türk dili ve Türk Dünyası araştırmalarımnda daima derin bir motivasyon kaynağı oluşturan Tatar Altayist-Türkoloğu Dr. Üzbek Bayçura'nın şahsen vasiyet ettiği kitaplarından Leningrad'dan İzmir'e taşınabilen bir kısmı, bölümdeki dil araştırmalarına temel olan çok değerli bir Türkoloji kitaplığıdır.

Nihayet *Tatar Halık Yazuçısı* Rinat S. Muhammediyev'in de 30 yıl boyunca şahsıma hediye ettiği seçkin Tatar edebiyatı külliyatları da eklenince bölümümüz aşağıda sunacağımız Çağdaş Türk Yazı Dilleri alanındaki bilimsel araştırmaların Türkiye'de önde gelen bir merkezi olarak belirmiştir.

Bölümdeki Türk Dünyası genişliğinde tarihî ve çağdaş dil araştırmaları ilk örneğini M. Öner'in master teziyle vermiştir: "ABDULLAH TUKAY'IN ŞİİRLERİ» (1990) 559 s. Türkiye'de basılan ilk Tatarca sözlüğün leksikolojik esası olan Tukay'ın şiirleri sonraki yıllarda da Tatarcaya başlayan her sınıfta bir öğretim materyali olarak daima kullanılmaktadır.

Tukay'ın söz varlığıyla başlayan ve sonra da yıllar içinde folklordan çağdaş edebiyata kadar 80 kadar çeşitli metinlerin söz varlığıyla biriktirilen Tatar leksikolojisi dayanan materyal (*corpus*), ilkin 2008 yılında ve sonra genişletilerek 2015 yılında Türk Dil Kurumu tarafından Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü adıyla yayımlanmıştır.

Güçlü bir tarihî yazı dili mirası olan Tatarcanın merkeze alındığı bu girişim sonra da bütün Kıpçak yazı dillerine kadar genişletilen bir ilgi ile devam etmiştir. M. Öner'in Prof. G. Karaağaç tarafından yönetilen doktora tezi savunulduktan sonra TDK yayınları arasında iki kez (1998; 2012) basılmıştır. BUGÜNKÜ KIPÇAK TÜRKÇESİ (1995) başlıklı tez bölümün doktora programında bir ders olarak hazırlanmış ve Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız gibi başlıca Kıpçak yazı dillerinin öğretimine başlanmıştır. Edebî metinleri alfabelerinden, ses yapısına, morfolojisinden söz dizimine kadar karşılaştırmalı filoloji yöntemleriyle incelemek ve doktorantlara Türkiye Türkçesine uzak olan Kıpçak gramerinin disiplinini kazandırmak dersin amacıdır.

Bu derslerde A. Tukay, A. İshaki, H. Tufan; E. Şemizade, B. S. Çobanzade; S. Kudaş, M. Kerim; A. Kunanbay, M. Evezov gibi klasiklerden Zölfet, R. Harris, R. Zeydulla; Ş. Selim gibi çağdaş ediplere kadar yayılan seçilmiş metin örnekleri üzerinden gramer öğretimi yürütülmektedir. Bu dil incelemeleri sonucunda öğrencilerin; Kırım ve Kazan Tatar, Başkurt, Kazak edebiyatı örnekleri üzerinden, XIX. asır Çarlık, XX. asır başı millî edebiyat, ardından Sovyet dönemi ve nihayet 1991 ertesindeki çağdaş edebiyat ufuklarına ulaşması amaçlanmaktadır.

Bölümde bu alandaki ikinci doktora tezi, Özkan Öztekten'in ŞEYHZADE BABIÇ'İN ŞİİRLERİ, GİRİŞ-METİNLER-DİZİN, 477 s. (2002) başlıklı çalışmasıdır. Tez, İdil-Ural bölgesinde, XX. asır başındaki şiir klasiklerinden birini oluşturan Babiç'in şiirlerinin Arap harfli birinci yayımlarına dayanan belgesel tahlilli bir filoloji örneğidir, maalesef bugüne kadar basılmadan kalmıştır.

Doç. Dr. Özkan Öztekten bölümümüzde son yirmi yıl boyunca Arap harfli tarihî metinlerin (Eski Anadolu Türkçesi, Harezmce, Çağatayca, Osmanlıca vb.) uzmanı olarak öğretim vermekte, yüksek lisans ve doktora programları kapsamında genç

kuşakları yetiştirmektedir. İdil-Ural Türk filolojisi üzerine doçentlik çalışmasını da "18. Yüzyılda Karışık Dilli Bir Metin Bahadır Şah'ın Arz-namesi" başlığıyla yayımlayan Ö. Öztekten'in bilimsel çalışmaları arasında Tatar-Başkurt filolojisi ve grameri üzerine birçok çalışma ve yönettiği tez vardır ([Özkan Öztekten | Ege University - Academia.edu](http://www.ozkan-oztekten.com.tr))

Akademik öğrenimine Tatarca öğrenerek başlayan Prof. Dr. Hatice Şirin, Tatar şairi Hadi Taktaş'ın şiirleri üzerine bir diploma teziyle mezun olmuş sonra da HESEN TUFAN'IN ŞİİRLERİ, GİRİŞ-METİN-SÖZLÜK 740.s. (1998) başlıklı teziyle Tatar şiirinin klasiği üzerine bir tez hazırlamıştır. Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri başlıklı doktora tezinden sonra Eski Türk Filolojisine yönelen Prof. Dr. H. Şirin bölümümüzde Türk yazıtları üzerine uzman olarak öğretime devam etmektedir; son yıllarda Türk etimolojisine yoğunlaşan çalışmaları arasında Tatar-Başkurt filolojisi üzerine yayınları vardır ve İdil-Ural alanına ait master ve doktora öğrencileri de yetiştirmektedir. ([Hatice ŞİRİN | Ege University - Academia.edu](http://www.haticesirin.com.tr))

Bölümde Prof. Dr. G. Karaağaç'ın bizzat eğitimi altında yetişip biçimlenen bu üç Türkologun yetiştirdiği kuşaklar ise son 20 yıllık araştırma ve öğretim faaliyetinin aktörleri olmuştur. Bölümde Çağdaş Türk Dünyası disiplini ile yetişerek bugün Ege Üniversitesi'nin yanı sıra, başka öğretim kurumlarında da akademisyen olan (Murat Özşahin, Sinan Güzel, Mehmet Yasin Kaya, Ahmet Turan Türk, Ülkü Polat, Ezgi Sırtı Zopçuk, Seher Memişoğlu, Elmira Baimukhambetova, Habibe Halibryamova gibi) öğrencilerimizin Çağdaş Türk Yazı Dilleri üzerine hazırladığı doktora ve yüksek lisans tezleri ve yayınları ile bu bildiriye olgunlaştırabiliriz; yapılan çalışmaları yazı dillerine göre sınıflandırarak değerlendirelim.

KAZAN-TATAR. Doktoralar:

Vedat Kartalcık, ŞERİF KEMAL'İN ROMANLARI 'AKÇARLAKLAR' ve 'TAN ATKANDA' ÜZERİNE DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-İNCELEME-METİN-DİZİNLER) 2008, [Danışman: M. Öner] 1000 s.

Ahmet Turan Türk, NURİHAN FETTAH'IN 'SIZGIRA TORGAN UKLAR' ROMANI ÜZERİNE DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-İNCELEME-METİN-DİZİN), 2014, [Danışman: M. Öner] 1432 s.

Bu doktora teziyle Tatarca üzerine odaklanan Dr. Ahmet Turan Türk (Çanakkale Onsekiz Mart Ü.) Arap harfli Tatar metinleri üzerinde yeni çalışmalar da yayımlamaktadır.

Kazan Tatar//Masterler:

Arife Gülsün, AYAZ İSHAKİ'NİN İKİ HİKÂYESİNDE SÖZ VARLIĞI, İKE YÖZ YILDAN SON İNKRAZ VE ZİNDAN» 2006, [Danışman: M. Öner] 1421 s.

Özlem Özmen ALİMCAN İBRAHİM'İN 'KAZAK KIZI' ROMANINDA SÖZ VARLIĞI, GİRİŞ-METİN-DİZİN, YL, 2006, [Danışman: M. Öner] 386 s.

Şirin Aksoy, BİR TATAR YAZARI GARİF AHUNOV'UN 'GOMER YULI' ADLI ROMANI ÜZERİNDE DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİN-DİZİN) 2011 [Danışman: Ö. Öztekten] 1033 s.

Seher Memiş, TATAR ŞAİRİ ZÖLFET'İN ŞİİRLERİ ÜZERİNE BİR DİL İNCELEMESİ: GİRİŞ-METİN-DİZİN, 2012, [Danışman: M. Öner] 766 s.

Erman Aydođanlar, TATAR YAZARI TELGAT GALIULLİN'İN 'TEVBE' ADLI ROMANI ÜZERİNDE BİR DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİN-DİZİN) 2013, [Danışman: H. Şirin] 816 s

Dilek Uzunkaya, ALİMCAN İBRAHİM'İN 'TATAR HATINI NİLER KÜRMIY' ROMANI ÜZERİNE DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİN-DİZİN) 2014, [Danışman: M. Öner] 491 s.

Galiya, Saifutdinova, GABOR BALINT'İN DERLEMELERİNE GÖRE XIX. YY. TATARCASI (İNCELEME-METİN-DİZİN) 2018, [Danışman: M. Öner] 252 s.

Nazan Yapıcı, ALİMCAN İBRAHİM'İN ROMANI 'ADEMLER' ÜZERİNDE DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİN-DİZİN) 2018, [M. Öner] 272 s.

Aydın Gündüz, MÖDERRİS EGLEMOV'UN 'KİLEÇEKKE KAYTUV' ADLI ŞİİR KİTABI ÜZERİNE DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİN-DİZİN) 2020, [Danışman: M. Y. Kaya] 688 s.

BAŞKURT. KAZAK. Doktoralar:

Mehmet Yasin Kaya, İLYAS ESENBERLİN'İN 'KÖŞPENDİLER' ROMANI ÜZERİNDE KAZAKÇA DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİN-DİZİNLER) 2012, [Danışman: M. Öner] 1563 s.

İlkin Tatar-Başkurt alanında yetişen Dr. M. Yasin Kaya, doktora tezi olarak Kazak edebiyatının bu klasikleşmiş eserini filolojik ve leksikolojik bakımdan işlemiş ve daha sonra da çok sevilen bu romanın Türkçe yayımını yapmıştır.

Elmira Baimukhambetova, KAZAKÇANIN TARİHİ-KARŞILAŞTIRMALI DİL BİLGİSİ, 2019 [Danışman: M. Öner] 342 s.

Masterler:

Suzan Işık, ŞEKERİM KUDAYBERDİYEV'İN ŞİİRLERİ, GİRİŞ-METİN-DİZİN, YL, 2004, [Danışman: M. Öner] 352 s.

Alua, Toktarbayeva, SAKEN SEYFULLİN'İN 'ASAV TULPAR' ADLI ŞİİR KİTABI ÜZERİNDE KAZAKÇA DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİNLER-DİZİN), YL, 2019, [Danışman: M. Y. Kaya] 503 s.

Doktoralar:

Murat Özşahin, BAŞKURT TÜRKÇESİ SÖZ VARLIĞI, 2011,[Danışman: M. Öner] 3279 s.

Bu çalışma ile Başkurt leksikolojisine dair geniş bir söz varlığını işleyen Doç. Dr. M. Özşahin (Afyon Kocatepe Ü.) daha sonra TDK tarafından yayımlanan kapsamlı bir Başkurt sözlüğü de hazırlamıştır (2017, 717 s.)

Masterler:

Murat Özşahin, SEYFİ KUDAŞ'IN ŞİİRLERİ, GİRİŞ-METİNLER-DİZİN, 2005, [Danışman: M. Öner] 307 s.

Mehmet Yasin Kaya, MOSTAY KERİM'İN ŞİİRLERİ, GİRİŞ-METİNLER-DİZİN, 2005, [Danışman: G. Gülsevin] 319 s.

Fatma Eriş Soy Türk, MECİT GAFURİ'NİN ŞİİRLERİ (GİRİŞ-METİN-DİZİN), YL, 2006, [Danışman: M. Öner] 534 s.

Mertcan Akgün, BAŞKURT MİTOLOJİK DESTANLARININ SÖZ VARLIĞI, YL, 2018, [Danışman M. Y. Kaya] 523 s.

ÇUVAŞ

Sinan Güzel, İLPEK MİKULAYI'NIN 'TIVATI KÜN' ADLI ESERİ ÜZERİNDE ÇUVAŞÇA DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİN-DİZİNLER) 2012, [Danışman: M. Öner] 1599 s.

İlkin Tatar-Başkurt alanında yetişen Doç. Dr. Sinan Güzel (İzmir Katip Çelebi Ü.) bu doktora tezinden itibaren Çuvaşça üzerine odaklanmış ve sonraki yıllarda da İdil-Ural'daki bu eski Türk dili üzerine yayımlar yapmıştır.

KIRIM-TATAR. Doktoralar:

Seher Maşkaraoğlu, KIRIM-TATAR SÖZ VARLIĞI, 2018 [Danışman: M. Öner] 2357 s.

İlkin Kazan-Tatarcasına odaklanan ve Zölfet'in şiirleri üzerine bir master tezi yazan Dr. S. Maşkaraoğlu (Kilis 7 Aralık Ü.) bu teziyle Kırım Tatar söz varlığına ait elimizdeki bütün metinleri ve sözlükleri biriktirip 49.000 kadar leksem içeren büyük bir sözlük hazırlamıştır ve bu eser TDK'de yayım durumundadır.

Masterler:

Abdülkadir Atıcı, ATICI, YILDIZ DERGİSİ-KIRIM TÜRKÇESİ DERLEMELERİ-I, 2008, [Danışman: Ö. Öztekten] 1777 s.

Elif Hendem, YILDIZ DERGİSİ-KIRIM TÜRKÇESİ DERLEMELERİ-II, 2008, [Danışman: H. Şirin] 1570 s.

Perihan Yiğit, YILDIZ DERGİSİ-KIRIM TÜRKÇESİ DERLEMELERİ-III, YL, 2008, [Danışman: M. Öner] 1724 s.

TARİHİ-KARŞILAŞTIRMALI GRAMERLER

Ezgi Sırtı Zopçuk, KIPÇAK LEHÇELERİNDE KÖK FİLLER (TARİHİ-KARŞILAŞTIRMALI SÖZ VARLIĞI İNCELEMESİ), DR, 2017, [Danışman: M. Öner] 495 s.

Habibe Halibryam, BUGÜNKÜ OĞUZ TÜRKÇESİ (TARİHİ-KARŞILAŞTIRMALI DİL BİLGİSİ), [Danışman: M. Öner] 2020, 1005 s

TEMATİK SÖZLÜK MASTER TEZLERİ

KARAÇAY-BALKAR

Ebru Yuradkul, KARAÇAY-BALKAR TÜRKÇESİ KONU ÇÖZÜMLEMELİ SÖZ VARLIĞI, YL, 2011, [Danışman: M. Öner] 567 s.

KARAKALPAK

Ahmet Demirhan, KARAKALPAK TÜRKÇESİ KONU ÇÖZÜMLEMELİ SÖZ VARLIĞI, YL, 2011, [Danışman: M. Öner] 278 s.

TÜRKMEN

Cihan Çakmak, TÜRKMEN TÜRKÇESİ KONU ÇÖZÜMLEMELİ SÖZ VARLIĞI, YL, 2010, [Danışman: M. Öner] 1392 s.

ТУГАН (ТАТАР) ТЕЛ ДӘРЕСЛЕКЛӘРЕНДӘ ЭЛЕКТРОН ДӘРЕСЛЕКЛӘРНЕ ФАЙДАЛАНУ

Сәгъдиева Р.К., Хәснетдинов Д.Х.

КФУ Филология һәм мәдәниягара багланьшлар институты
ramsag777@rambler.ru, domer1982@mail.ru

Аннотация. На сегодняшний день у всех учебников общеобразовательных организаций среднего общего образования имеются электронные варианты. Статья посвящена рассмотрению содержания электронных учебников, используемых при обучении татарскому языку. Дается наставление учителям для эффективного использования инновационных технологий.

Ключевые слова: Учебник, электронный учебник, дидактические материалы, проверочная работа, тестирование, диктант, аудиозапись

Укучының белемнәрен системага салу, тирәнәйтү, яңа мәгълүмат бирү, укучыларның сөйләм һәм язу культурасын үстерү, аларны тәрбияләү – татар теле дәресләренең төп максаты. Бу максатка ирешүдә, укытучыларның иң беренче ярдәмчесе — дәреслек. Рус мәктәпләрендә укучы татар балалары өчен эшләнгән әлеге дәреслекләр [1, 2, 3, 4, 5] Федераль дәүләт белем стандартлары (ФДБС) таләпләренә җавап бирә.

РФ Фән һәм мәгариф министрлыгының «Федераль исемлеккә кергән дәреслекләргә таләпләр үзгәрүе турындагы» эмере (№1559, 8.12.2014) нигезендә, 2015 елның 1 нче сентябреннән федераль исемлеккә кергән һәр дәреслекнең электрон варианты булырга тиеш. Әлеге таләп басма китаплар урынына электрон форманы кулланырга кертә башлауны, укучыларны калыңкалын дәреслекләр күтәрәп йөртүдән азат итүне, балаларны өстәмә материал белән тәэмин итүне һ.б. күз алдында тотта. Россиянең кайбер төбәкләрендә нәкъ менә шундый дәреслекләрне файдалана да башлаганнар. Бүгенге көндә дәреслекнең электрон формасын куллану-кулланмау һәр мәктәп карамагына калдырыла. Мондый төр дәреслекләрнең уңайлыклы белән беррәттән четерекле яклары да юк түгел. Мәсәлән, һәр укучының да планшет белән тәэмин ителгән булуы кирәк, техника ватылган очракта нишләргә кебек сораулар, әлбәттә, уйландыра.

Рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен V-IX сыйныф дәреслекләре төп гомуми белем бирү оешмаларына таратылды. Әлеге дәреслекләрнең электрон форматы диск рәвешендә дөнья күрдә. Төп шартларның берсе буларак, басма һәм электрон дәреслекләр эчтәлек, төзелеш һәм бизәлеш ягыннан бер-берсенә тулысынча тәңгәл килә.

Хәзерге көндә барлык укучылар да татар теленнән электрон дәреслеккә күчәргә әзер түгел. Шуна күрә югарыда аталган дәреслекләрнең электрон варианты, беренче чиратта, татар теле укытучылары өчен тәкъдим ителә. Ул өстәмә материал белән тулыландырылган. Укытучы бер УМК белән эшләгән очракта, һәр дәрестә басма һәм электрон дәреслектән уңышлы файдалана ала.

Анда дүрт төрле бирем урын алган: аудиоязма, диктант, тест һәм физкультминутлар өчен видеороликлар.

Электрон дәреслекләрне файдаланып, уку елы дәвамында күп кенә шигъри һәм чәчмә әсәрләрнең диктор тарафыннан укылышын тыңларга мөмкин. Әлеге төр биремнәр, беренче чиратта, укучыларга авазларны дәрәс әйтергә өйрәтсә, икенче чиратта, аларны әсәрне сәнгатьле итеп укырга да өйрәтә. Укытучы электрон дәреслекне экранга чыгармыйча, әлеге төр биремне кулланып, хәтер диктантлары да яздыра ала. Кайбер очракларда шул ук текстларны изложение яздыру максатыннан да файдаланырга мөмкин. Укучы бер генә укытучының түгел, ә диктор сөйләмен дә отып калырга күнегергә тиеш. Басма дәреслектә ике өлешкә бүленеп бирелгән чәчмә текстлар да урын алган. Алар барысы да укучыны тәрбияләүне максат итеп куялар. Укытучы электрон дәреслекнең билгеле бер күнегүендәге текстның алдагы өлешен тыңлата, һәм укучыга әсәрнең дәвамын сөйләп карарга, теге яки бу ситуациягә үз фикерен белдерүен сорый. Укытучы укучыларга сораулар биреп, баланы сөйләштерә, сыйныфташлары белән аралаштыра, аларның фикерләрен тыңлый. Шуннан соң басма дәреслекне ачып, укучылар язучының фикере, ягъни әсәрнең дәвамы белән танышалар. Ахырдан нәтижә ясау: укучының фикерен дәрәс юнәлешкә бору бик мөһим.

Электрон дәреслектә билгеле бер темалардан соң тестлар тәкъдим ителә. Һәр сорауга дүрт төрле җавап варианты күрсәтелә, укучы шуннан дәрәс җавапны сайлап ала һәм аны саклай. Алдагы сорау автомат рәвештә үзеннән үзе ачыла һәм шул тәртиптә эш дәвам итә. Ахырдан соңгы биттә җавапларның нәтижәләре чыга, ягъни максимум ничә балл җыеп була иде, укучы күпме балл туплаган, ничә процент нәтижәләлеккә ия – барысы да ачык чагыла. Шунда ук җавапларны, хаталарны карау мөмкинчелеге тудырылган: бала һәр биремнең дәрәс җаваплары белән таныша, анализ ясала, онытылган яисә начар үзләштерелгән теманы ныгыту эше алып барыла. Электрон дәреслектә урын алган тестлар ярдәмендә укытучы тиз вакыт аралыгында берничә укучының белемен тикшереп карый һәм бәяли ала.

Укытучыларга методик әсбаплар да тәкъдим ителә. Анда һәр дәрәснен технологик картасы урын алган. Методик яктан һәр дәрәстә динамик пауза булу шарт. Методик әсбапта динамик паузаларның кайсы күнегүне эшләгәннән соң үткәренелгә тиешлек күрсәтелеп барыла. Әлбәттә, бу авторларның тәкъдиме генә, укытучы һәр дәрәскә технологик картаны яисә дәрәс планын үзенчә эшләргә хокуклы. Ләкин электрон дәреслектә нәкъ менә методик әсбапта күрсәтелгән күнегүләрнең һәрберсе янында билгеле бер тамга белән, физкультминутлар ясату максатыннан, видеороликлар урын алган. Дәрәслектә бик күп төрле видеоролик кулланылды. 5-7 нче сыйныфлар өчен бер төрле булса, 8 нче сыйныф укучылары өчен башка төр физик күнегүләр тәкъдим ителә. 5-7 нче сыйныфлар өчен төзелгән электрон дәреслекләрдә диктор сәнгатьле итеп шигъри укий, бер укучы (егет яисә кыз) шундый төр күнегүләрне башкалар. 8 нче сыйныфта, шулай ук яшь үзенчәлекләрен исәпкә алып, бөтенләй башка төрле физик күнегүләрне югары сыйныф

укучылары күрсәтә. Укытучы һәр дәреснең уртасында, видеороликны күрсәтеп, укучыларга физкультминут эшләтеп алырга мөмкин.

Электрон дәреслекнең тагын бер уңай ягы: укытучы һәр дәрес ахырында сүзлек яисә сүзтезмә диктантлары яздыру мөмкинлегенә ия. Технологик картада күрсәтелгән һәр дәрес ахырында диктантлар бар. Алар һәрвакыт 6 сүзгә яисә сүзтезмәгә үз эченә алган. Дәрес дәвамында кулланылган текстларда очраган авыр сүзләрне укучы исендә калдырып, диктант язып карый ала. Аларны диктор укый, укучы әйтелешне тыңлый һәм яза. Уң яктагы түгәрәккә басып, жавабын тикшерә. Дәрес язылган очракта яшел дәрес дигән тамга чыга, әгәр хата киткән булса, кызыл х тамгасы пәйда була. Бу очракта укучы яңадан дикторны тыңлай ала һәм кабаттан яза, үз-үзен тикшерә. Берничә дәрес дәвамында укытучы шундый төр биремне эшләткәннән соң, укучылар алга таба дәрес барышында текстларның һәр сүзгә игътибар белән укып, язылышын исендә калдырып барырга омтылачак. Бер дәрсәтә язган сүз алдагы дәресләрдә очрамай. Һәр дәрес ахырында укучы яңа сүзгә язылышын исендә калдыра.

Шунысы кызык: теге яки бу дәрес вакытында диктант яздырганнан соң яисә текстларны эшләткәннән соң, электрон дәреслек кире шул биткә әйләнеп кайта. Укытучы да, укучыда яңадан әлеге битне эзләп утырмый. Бу бик уңайлы, укытучының эшен нык җиңеләйтә, системаның уңайлы һәм төгәл эшләнгәнлегенә хакында сөйли.

Электрон дәреслек Интернет белән бәйләнмәгән, ягъни аны ачып эшләткәндә Интернет кирәк түгел.

Алда әйтелгәнчә, электрон дәреслек басма дәреслеккә сүзгә сүз, биткә бит кабатласа да, анда укытучы һәр дәрсәтә кулланылган алырлык кызыклы биремнәр һәм эш төрләре чагылыш тапкан. Яңа теманы аңлату өчен дә әлеге төр дәреслекләр уңайлы, тактада ачып укучыга юнәлеш бирелә, бала эзләнә, күзәтә, уйланы һәм нәтижә ясай. Аннары гына укытучы теге яки бу кагыйдәгә экранда күрсәтә, һәм укучы үзенең нәтижәсене белән грамматик кагыйдәләргә чагыштыра, фикер алышуда катнаша.

Заман үзгәрә, үсә, шуның белән беррәттән һәр нәрсә яңалык белән баетыла. Басма дәреслекләрнең электрон төре укучыларга да, укытучыларга да файдалы булыр дип өметләнәсе килә. Әлеге яңа төр форма жәмгыятебездә урнашып кына бара. Вақыт узду белән электрон дәреслекләр тагын да камилләшәчәк, укучының белем дәрәжәсен арттыруда мөһим роль уйнайчак.

Әдәбият

1. Сәгъдиева Р.К., Гарәпшина Р.М., Хәйруллина Г.И. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 6 нчы с-ф. – Казан: “Мәгариф-Вақыт” нәшр., 2015. – 191 б.
2. Сәгъдиева Р.К., Кадирова Ә.Х. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 9 нчы с-ф. – Казан: “Мәгариф-Вақыт” нәшр., 2017. – 143 б.

3. Сәгъдиева Р.К., Харисова Г.Ф., Сабиржанова Л.К., Нуриева М.Ә. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 7 нче с-ф. – Казан: “Мәгариф-Вақыт” нәшр., 2015. –215 б.

4. Сәгъдиева Р.К., Хәйруллина Г.И. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 8 нче с-ф. – Казан: “Мәгариф-Вақыт” нәшр., 2016. –223 б.

5. Шәмсетдинова Р.Р., һадиева Г.К., һадиева Г.В. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 5 нче с-ф. – Казан: “Мәгариф-Вақыт” нәшр., 2015. –175 б.

СУЗ СӘНГАТЕНДӘ КЕШЕЛЕК КЫЙММӘТЛӘРЕНЕҢ БИРЕЛЭШЕ

Сабиржанова Р. Р.
Казан шәһәренең 72нче мәктәбе
ruzila79@yandex.ru

Аннотация. В этой научной статье речь идет об изучении человеческих ценностей на уроках родного языка и родной литературы. Приводится анализ творческих заданий при преподавании литературного материала.

Ключевые слова: воспитание, человеческие ценности, мораль, творческие задания.

Тәрбия эше бервакытта да жиңел булмаган. Бүген ул аеруча кыен чор кичерә. Чөнки хәзерге буын эти-эниләрнең күбесе ишле гаиләдә үсмәгән, әби-бабайлардан аерым тору сәбәпле, аларның кыйммәтле рухи мирасыннан мәхрүм калган. Еш кына балалар буш вакытларын компьютер каршында, урамда үткәрә, аларны телевизор, урам тәрбияли. Үгет-нәсихәт, боеру аша балалары белән уртакт тел таба алмаучылар да житәрлек. Тәрбиянең нигезе – гаилә. Һәрбер эти-эни баласын итәгатъле, эш сөющән, белемле, кешелекле, ихтирамлы итеп тәрбияләргә тели. Әмма теләк белән чынбарлык арасында кайвакыт зур аерма була. Чын тәрбия берьяклы гына була алмый. Тәрбиянең төп асылы – мәктәп белән гаиләнең бердәмлеге. Алар бер юнәлештә эшләгәндә генә уңышка ирешергә мөмкин. Бердәм булганда гына гаилә белән мәктәпнең эшләнү нәтижәсе яхшы күренә. Бала үзенең көндәлек тормышында гаиләдәге, мәктәптәге, үзе яшәгән мохиттәге традицияләргә истә тотып эш итә. Әлеге традицияләргә нинди булуы укучының килчәк тормышына, шәхес буларак формалашуына хәлиткеч йогынты ясый. Тәрбия процессы ата-анадан, мәктәптәге укучы-тәрбиячеләрдән килешеп эшләнүне, акыл һәм көч егәрлеген бер максатка туплауны сорый.

Мәсәлән, һәрбер дәрестә, белем бирүдән тыш, тәрбияви максат та куелырга тиеш. Туган тел һәм әдәбият дәрәсләрендә бу проблемага зур игътибар бирәбез. Бу эшне ничек алып барырга мөмкин соң?

“Кешене эхлакылык бизи”, – диләр. Иң беренче чиратта, укучыларны исәнләшергә һәм сабуллагырга өйрәтү зарур. Халык авыз ижатына да мөрәжәгать итү урынлы.

Татар төркемнәрендә мәкальләргә мәгънәсен аңлатуны тәкъдим итәргә була: *Олыларны хөрмәт ит, кечеләргә шәфкать ит. Олыласаң олыны, олыларлар үзеңне. Ата-ананы тыңлаган адәм булган, тыңламаган –әрәм булган.*

Тагын бер кызыклы эш төре булып, шигъри юллардагы төшөп калган сүзләргә уйлап язу тора. Мисал өчен: *Алдыңмы гармун (кулыңа) – /Син (уйна). // (Эшкә) тотыңыр алдыңнан/ (Нык) уйла. // Учагыңны (сүндерергә) /Онытма. // Чын дус (тапсаң), араларны // (Суытма). // Ялган сизсәң, дәшми (калма), / Йөзен (ач). // Юкка мактау (ишетелсә), / (Тизрәк) кач. //*

Дөрес, урынлы файдаланганда мазэк тә яхшы тәрбия чарасы була ала икән. “Кеше холкын күзәт, үзеңнекен төзәт”, – ди халкыбыз .

Тел дәрәсләрендә лексик-грамматик күнегүләр эшләүне дә мавыктыргыч итәргә мөмкин. Әйттик, бирелгән аңлатманы бер сүз белән алмаштырырга кирәк: *Үз-үзен тотышында жәмгыятьтә кабул ителгән кагыйдәләрдән чыкмый торган кеше – ... (тәртипле). Кызгану, мәрхәмәт күрсәтү – ... (шәфкатьлелек). Инсафлы, тыйнак, үзен тотта белә торган – ... (әдәпле). Тиешле әдәп кагыйдәләренә өйрәтү – ... (тәрбияләү). Намуслы, гадел – ... (вөжданлы). Дәрәслекне яклы торган, хак – (гадел).*

Алдагы эш төре “Жөмләнең ахырын уйла”, – дип атала:

Шәфкатьлелек ул – минемчә, ... (игелеклелек, олыларга булышу, кечкенәләргә ярдәм итү, миһербанлылык, әти-әнигә кайгырту, олыларның сүзен тыңлау, мәктәптә яхшы уку, авыруларның хәлен белү, күршәдә яшәүче әби-бабайларга эшләрендә ярдәм кулын сузу, тәмле телле булу).

Тәрбияви максатларга ирешүдә, әдәби әсәрләрдән өзекләр алып, проблемалы ситуацияләр бирү дә отышлы.

Татар халкында “Яхшылык ит тә суга сал, халык белмәсә, балык белер”, – дигән әйтем бар. Без балаларга бу гыйбарәне истә калдырырга, һәр көн игелекле гамәлләр кылырга, кешеләргә карата миһербанлы, шәфкатьле булырга өндәргә тиешбез.

Әдәбият

Раушан көзгә. Татар балалар әдәбиятыннан хрестоматия. - Казан "Мәгариф" нәшрияты, 1993, -7 б.

Татар халык әкиятләре. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1986, - 6 б.

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПОНЕНТОВ-ЗООНИМОВ В ПОСЛОВИЦАХ ТУРЕЦКОГО И ТАТАРСКОГО ЯЗЫКОВ

Саде Бейза
Турция, Анкара
modatadinda@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются особенности пословиц с компонентом-зоонимом в турецком и татарском языках. Автор работы анализирует компоненты и выявляет частотность употребления пословиц с компонентом-зоонимом в турецком и татарском языках, анализирует специфические качества и свойства пословиц.

Ключевые слова: турецкий язык, татарский язык, пословица, зооним.

Язык – это вечно движущийся и вечно развивающийся организм, непрерывно вызывающий интерес к изучению и пониманию его свойств и функций. Любой язык, независимо от того, к какому семейству он принадлежит, является величайшим богатством народа, он обладает колоссальным набором элементов, отражающих народную мудрость и культуру. Одним из таких элементов являются пословицы, обладающие ярко выраженным национальным характером и наглядно демонстрирующие восприятие тем или иным народом различных жизненных явлений, ценностей. Как турецкие, так и татарские пословицы не являются исключением из этого правила и составляют неизменную часть как разговорного, так и литературного языков.

При изучении турецких и татарских пословиц мы обнаружили как универсальные для обоих языков, так и уникальные для каждого языка выражения с компонентом зоонимом. Зоонимы являются одним из самых важных пластов лексики во всех языках мира. Характеризуя свое поведение, чувства, состояния, человек прибегает к сравнению с тем, что ему ближе и похоже на него самого — животным миром.

При сравнении пословиц с компонентом-зоонимом в татарском и турецком языках можно выделить несколько типов:

1. Пословицы, совпадающие и по значению, и по компоненту-зоониму: тур. «*Aç tavuk kendini arpa ambarında sanır*» – тат. «Тавык төшенә тары керә»; тур. «*Aç auy oynamaz*» – тат. «Ач аю уйнамас»; тур. «*Kurttan korkan ormana gitmez*» – тат. «Бүредән курыккан урманга бармас»; тур. «*Beleş atın dişine bakılmaz*» – тат. «Бирелгән атның тешен санамыйлар»; тур. «*Balık baştan kokar*» – тат. «Балык баитан чери».

2. Пословицы с одинаковым зоокомпонентом и разной структурой: тур. «*Auyü evvela öldür de sonra derisini sat*» – тат. «Аюны үтермәс борын тиресен сатма».

3. Пословицы с совпадающим значением, но разной структурой и зоокомпонентом: тур. «*Bugünkü tavuk yarınki kazdan iyidir*» – тат. «*Һавадыгы торнага ышанып, кулыңдагы чыпчыкны очырма*»; тур. «*Ayıyı evvela öldür de sonra derisini sat*» – тат. «*Тавык йомырка салмаган, чебешләрне сатарга уйлый*»; тур. «*Pireyi deve yartak*» – тат. «*Чебеннән фил ясама*»; тур. «*Şahin yavrusu serçe olmaz*» – тат. «*Арыслан баласы арыслан булыр*».

4. Пословицы, в которых одному компоненту-зоониму в другом языке соответствует несколько зоонимов: тур. «*Ayıyı evvela öldür de sonra derisini sat*» – тат. «*Үтермәгән аюның тиресен тунау*», «*Алмаган ат, тумалан май*», «*Тавык йомырка салмаган, чебешләрне сатарга уйлый*».

Сравнительный анализ показывает, что своеобразие языковых традиций употребления компонентов-зоонимов в качестве компонентов пословиц есть яркое проявление национального лингвистического своеобразия.

Сравнение зоонимов, используемых в турецких и татарских пословицах, позволяет выявить группы, характеризующие домашних животных, диких животных, птиц, пресмыкающихся, наиболее типичными образами которых в пословичном фонде обоих языков являются «баран», «овца», «курица», «медведь», «волк» и другие. Основной характеристикой исследуемых единиц является наличие оценочности состояния, качества, поведения, привычек человека, по отношению к которому пословица употребляется.

В турецком языке пословица *Kurttan korkan ormana gitmez* (Кто боится аолка, тот в лес не пойдет) характеризует робкого человека, у которого не хватает смелости на отчаянный поступок. Для выражения такого же значения в татарском языке употребляется название другого животного: *Аюдан курыккан урманга бармас*.

Зооним «корова» в пословицах обоих языков может использоваться как в положительном, так и в отрицательном значении. Положительный назидательный оценочный знак отмечен в татарских пословицах: *Ишек алдында сыерың булса, табыныңда маең булыр*; *Сыерны сөтенә карап ал*. В конкретной речевой ситуации ей соответствуют турецкие пословицы: *Zemheride yoğurt isteyen cebinde bir inek taşır*. Зооним «корова» с отрицательной маркировкой употребляется в татарской пословице *Сөзгәк сыерга Ходай мөгез бирми*.

В турецком и татарском языках пословицы с зоонимом «лошадь» могут ассоциироваться как с положительным, так и с отрицательным значением. Например, пословицы с положительным значением: *Yavaş atın tekmesi pek olur*; *Atın bahtsız arabaya düşer*; *Atın ölümü arpadan olsun*; *Eğer koca bir kurt yardım ederse, sivri sinek de ata hükmeder*; *Arik ata, kuyruğu da yüküdür*; *Aslan kükrerse atın ayağı kösteklenir*; *Atın ürkeği, yiğidin korkağı*; *Олы ат белән уйнаган тайның аягы сынар*; *Уртак аттан тай артык*; *Керле кешенең аты тирле*; *Алтмыш колын ат булмас*; *Алама атка менгәнче, йөгөр кеше күргәнче*; *Атның аламасы кеше тибеп үтерә*; *Атым яхшы дин, чыбыркыңны куйма*; *Барасы килмәгән ат тәртәгә тибә*.

Следующие турецкие и татарские пословицы с зоонимом «лошадь» сопровождаются назидательным значением: *At almadan ahır dikme; Atın sağlıklı ise yoldan korkma; Уз атыңны сынап өчен уз атыңа утыр; Атсыз ир – канатсыз кош; Аты барның канаты бар, сыеры барның сые бар.*

Таким образом, анализ фактического языкового материала, позволил сделать следующие выводы. Зоонимы в пословицах турецкого и татарского языков – чрезвычайно интересный и самобытный языковой пласт, выявляющий специфику мировосприятия носителей языка и культуры. В пословицах турецкого и татарского языков использованы красочные образы и сравнения, они богаты иронией и тонкими наблюдениями.

Литература

1. Исәнбәт Н.С. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда. 1 т. 2-нче басма. – Казан: Татар кит. нәшр., 2010. – 623 б.

2. Ermakova L., Üçgül S. Kısa Rusça-Türkçe Deyimler Sözlüğü. – İstanbul, 1998. – 34 s.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ МИФОЛОГИЧЕСКОГО ПЕРСОНАЖА “ДИЮ”

Салахова А.Р,
Казанский федеральный университет
alsusalakh@mail.ru

Аннотация. В ходе нашего научного исследования мы изучили пять словарей: толковый, энциклопедический словарь татарской мифологии, словарь диалектов татарского языка, антонимов и синонимов. Интересно то, что мифологический персонаж “Дию” (или “Дию пәрие”) бывает не только отрицательным, но и положительным героем, также нужно подчеркнуть, что этот мифологический образ встречается в литературе многих народов, и в них он описывается по-разному.

Ключевые слова: миф, мифология, “Дию”, Див, “Дию пәрие”, лексикография, лексикографическое описание.

Актуальность данной научной работы определяется, во-первых, возрастающим интересом современной лингвистики к проявлению национального менталитета в языке; во-вторых, частотностью слов-мифологем в татарском фольклоре, художественной литературе; в-третьих, необходимостью комплексного изучения духовной культуры, что в свою очередь может существенно продвинуть нас в познании различных сторон общественно-социальной жизни человека и языка в том числе.

Как известно, понятие мифа, мифологии еще остается спорным, ведь нет общепризнанного, единого для всех исследователей термина, обозначающего единицы мифологической лексики. Мы в свою очередь взяли в основу определение С.А. Кузнецова: “Древнее народное сказание о богах и обожествлённых героях, о происхождении мироздания и жизни на Земле”[6]. Мифологический персонаж понимается как «пучок релевантных признаков и функций, скрепленных именем» [3: 99].

Самым распространенным сюжетом мифологии разных народов и культур является борьба человека-героя с “враждебными” силами, которая в то же самое время повышает лучшие его качества, поражение в этой схватке имеет далеко идущие последствия для дальнейшего развития мира. Мифологическим персонажем таких событий в татарском сказочном мире можно выделить несколько образов. Это Дию (Див), Елан (Змей), Аждаһа (Дракон), Юха (Змееподобное чудовище) и т.п. В нашей научной статье мы рассмотрим описание мифологического персонажа “Дию” в татарской лексикографии.

Образ Дива встречается в мифологии разных народов. Дэвы/Дивы - общие божества славян, иранцев, тюрков и индийцев. Во времена индоевропейской общности, мифология будущих персов, балтов, славян, иранцев и тохар имела общих божеств - дивов. Со временем, одни народы утратили этих существ, другие наоборот распространили их и среди тюркских народов.

В толковом словаре татарского языка слово «Дию» описывается в двух значениях: как глагол означает “сказать”, как существительное “мифическое создание”. Мы рассмотрели только второе значение - “очень страшное, некрасивое мифическое существо, может быть с одной, тремя и более головами, съедает людей”. Также в словаре приведено слово “Дию пәрие” - значение в словаре идиентичное [8; 187].

В энциклопедическом словаре татарской мифологии Ф.И.Урманчеева «Див» описывается как огромное трех-шести, девяти-двенадцатиголовое чудовище. “Киргизские ученые выделяют следующие качества Дию: демоническое существо внешне похожее на человека, его огромное тело покрыто густой шерстью, на лбу рог, и зубы, и когти очень острые, может летать, обладает горомной силой, живет на горе Каф или в пустыне, обычно очень злой и заклятый враг человека, но иногда положительный персонаж, который помогает главному герою. В татарской мифологии Дию обладает теми же качествами” [11; 21].

В диалектах другие эквиваленты слова “Дию” не обнаружены.

В синонимическом словаре татарского языка (Ш.С.Ханбикова и Ф.С.Сафиуллина) “Дию” (див, чудовище) приведены такие примеры как “гыйфрит”, “пәри”, “жен” [7; 35].

В словаре антонимов татарского языка (Ф.С.Сафиуллина) эквиваленты слова “Дию” не представлены.

В словаре “Язык татарского фольклора: пословицы, крылатые выражения, присловья и поговорки” мифоним “Дию” встречается три раза и приводятся следующие поговорки: “Юләрдән дию пәрие дә качкан” (От дурачка и Див убежит), “Диюгә тәмуг юлын күрсәтмәсән, ожмах юлын белмәс” (Если Диву не покажешь дорогу в ад, то он не узнает где дорога в рай), “Сөләйман үлде, диюләр котылды” (Сулейман умер, Дивы освободились) [10; 128].

Таким образом, мифоним “Дию” довольно хорошо описан в татарской современной лексикографии. Татары используют это слово не только в сказках и мифах, но и в пословицах, в литературе, в быту. “Дию” или “Дию пәрие” в татарских сказках сохраняет свои основные качества, приведенные в древнеиранской мифологии и зараостризме, и становится одним из самых популярных образов в национальных сказках. Его можно встретить в таких сказках, как “Чүмеч”, “Аучы малае”, там он описывается как злодей, а в сказке “Дутан батыр” можно увидеть Дию, которое помогает главному герою. Доброта этого мифического существа объясняется его до зараострическим, древними характеристиками.

Литература

1. Әхмәтъянов, Р.Г. Татар теленәң этимологик сүзлеге: Ике томда. I том (А—Л). — Казан: Мәгариф — Вақыт, 2015. — 543 б. - Б. 77.
2. Жамалетдинов Л.Ш. Татар әкиятләрен барлау юлында / төз. И.И. Ямалтдинов. – Казан: ТӘҺСИ, 2015. – 264 б.

3. Левкиевская Е. Мифы русского народа. — М.: ООО «Издательство Астрель»; 528 с.
4. Литература древнего Востока. Иран, Индия, Китай (тексты). Авторы-сост. Ю. М. Алиханова, В. Б. Никитина, Л. Е. Померанцева. — М.: Изд-во МГУ, 1984. 352 с.
5. Мифология. Большой энциклопедический словарь/ Гл. Ред. Е.М.Мелетинский. — 4-е изд. — М: Большая Российская энциклопедия, 1998. — 736 с.
6. Новейший большой толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов. — СПб., М.: Норинт; Рипол классик, 2008. — 1534 с. <https://gufo.me/dict/kuznetsov>
7. Синонимнар сүзлеге / тез.: Ш.С.Ханбикова, Ф.С.Сафиуллина - Хәтер, Казан, 1999, 255 б.
8. Татар теленең анлатмалы сүзлеге: II том: Г-Й. — Казан: ТӘҺСИ, 2016. — 748 б.
9. Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / тез.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р.Садыйкова, Т.Х.Хәйретиднова. — Казан: Татар.кит.нәшр., 2009. — 839 б.
10. Татар фольклоры теле: мәкальләр, канатлы әйтегелмәләр, жор сүзләр һәм әйтегелмәләр: сүзлек = Язык татарского фольклора: пословицы, крылатые выражения, присловья и поговорки: словарь / К.Р. Галиуллин; фәнни ред. К.М. Миңнуллин. — Казан: ТӘҺСИ, 2018. — 588 б.
11. Урманче Ф.И. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда: 1 т. (А-Г) / Фатих Урманче. - Казан: Мәгариф, 2008. - 303 б.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ИСЕМ ФИГЫЛЬ ҺӘМ АНЫ УКЫТУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Саматова И.Р.
МБОУ “Лицей имени В.В. Карпова”
ilzirashka88@mail.ru

Аннотация. В работе рассмотрена структура имени действия. Дан краткий обзор этих структур. На основе анализа фактического материала доказано, что синтетические формы имени действия используются в речи чаще.

Ключевые слова: имя действия, фразеологизмы, конверсия, синтетические формы имени действия, активность, продуктивность.

Теге яки бу телдә сөйли белүче ул телнең һәрбер конкрет жөмләсен хәтерендә йөртми, бәлки ул сүзләрене. бәйләүче чараларны һәм жөмләнең шул телгә хас калыпларын гына үзләштергән була. Нәрсә турында булса да хәбәр итәргә кирәк булганда, сөйләүче кеше жөмләнең билгеле калыпларына сүзләрене бер-берсенә бәйләп салып бара, һәм шулай итеп, сөйләм барлыкка килә. Сүзләренең сөйләм оештырудагы рольләреннән чыгып, сүз төркемнәрен иң элек түбәндәге ике зур төркемгә аералар: 1)мөстәкыйль сүз төркемнәре, 2) ярдәмлек сүз төркемнәре. Мөстәкыйль сүз төркемнәре, барыннан да элек төшенчәләрене белдерәләр һәм, сөйләмдә бергә оешып, хәбәрлек барлыкка китерәләр. Фигыль - шундый сүз төркемнәренең берсе һәм иң катлаулысы. Фигыльнең сүз буларак мәгънәсен өйрәнү ике яклап эһәмиятле. Беренчедән, грамматик категорияләр никадәр абстракт булмасыннар, жентекләп тикшергәндә, аларның гомумиләшкән лексик мәгънәгә бөтенләй үк битараф булмавы ачыла. Лексик мәгънәгә бәйле рәвештә кайбер сүзләр грамматик мәгънәгә яңа төсмерләр өсти, аны үзгәртә алалар, кайбер грамматик категорияләрене алар бөтенләй кабул итми яки аларның төрләнеше чикләнгән була.

Икенчедән, фигыль үзенең семантик табигате белән предметны һәм предметлыкны белдергән исемнәрдән бик нык аерыла, чөнки ул чынбарлыктагы предметларның үзләрен түгел, бәлки алар арасындагы мөнәсәбәтләрене белдерә. Фигыльнең мәгънәсе дә шул сүзләр белән бәйләнештә генә ачыла. Ләкин теге яки бу фигыль кулланылган контекстлар һәм ул белдергән мөнәсәбәтләр гаять күптөрле була, шуңа күрә фигыльнең мәгънәсе дә киң булуы белән аерылып тора.

Фәнни эшебезнең асылы затланышсыз фигыльләренең бер төре – исем фигыльләрене өйрәнүдән гыйбарәт булды. Хезмәтебезне язу барышында исем фигыльләр генә түгел, гомумән барлык фигыльләр системасы күздә тотылды. Аерым бер фигыль формасын киң аспектта тикшерү, барлык фигыль сүз төркеменең күп кенә яңа үзенчәлекләрен ачуда зур роль уйный. Исемнең башка сүз төркемнәре, мәсәлән исемнәр, сыйфатларга мөнәсәбәте ачыкланды. Бу сүз төркемнәренең исем фигыльләр белән уртак һәм аермалы яклары

билгеләнде. Аларны бер-берсеннән аеруның төп критерие булып, әлбәттә, жөмлә тора. Бары тик жөмлә эчендә генә бу фигыль формаларын һәм алар белдергән мәгънә үзенчәлекләрен төгәл ачыкларга мөмкин. Фәнни эшебездә исем фигыльләр темасын яктырту өчен хәзерге көндә дә бик актив ижади эш алып баручы язучыбыз М.Маликованың “Кызыл гөл” әсәреннән файдалануыбыз шуның белән аңлатыла.

Гадәттә, мәктәп программаларында, исем фигыльләрнең төп формалары һәм аларның контекстка бәйсез мәгънәләре белән генә эш ителә. Әмма контекст эчендә, төрле сүzlәр чолганышында килгәндә, исем фигыльнең үзәк категорияләре мәгънә төсмерләрен үзгәртә дә ала. Фәнни эшебезгә куелган төп бурычларның берсе энә шундый мәгънәләрне ачыклау иде. Хезмәтебездә исем фигыльләргә төрле аспекттан чыгып анализ ясарга тырыштык. Фәнни эшен язу барышында шактый кызыклы мәгълүматлар тупланылды һәм аларның һәрберсенә әдәби әсәрләрдән мисаллар китерелеп барылды. Хезмәтебезнең нәтижәләре түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

Хәзерге татар әдәби теленең норма таләбе нигезендә, исем фигыль *-у/-ү* формасында кулланыла. Татар теленең диалект сөйләшләрендә исә исем фигыль *-у/-ү, -ыш/-еш, -мак/-мәк, -мыш/-меш* формаларында реальләшә. Әдәби әсәрләрдә хәзерге көндә кулланыла торган *-у/-ү* формасы белән беррәтән *-ганлык/-гәнлек* кебек формаларны да очратырга туры килде.

Хәзерге татар әдәби телендәге *-у/-ү* исем фигыль формасы без тикшергән әсәрдә дә киң кулланылыш алган. Биредә алар төрле юнәлеш кушымчалары алган хәлдә дә, барлык һәм юклык формаларында да бик еш орадылар. Хәтта бер үк жөмләдә берничә исем фигыль кулланылган очраklar да күзәтелде.

Фәнни эшебездә һәр фигыль формасына, шул исәптән, исем фигыльгә дә хас булган дәрәжә категориясе аерым бер бүлекчәдә тикшерелде. Дәрәжә категориясенәң аналитик формалары әсәрдә ешрак кулланылган. Бу исем фигыльләргә генә кагылмый. Гомумән синтетик формалар телдә үзләренең активлыкларын югалтып баралардыр дигән нәтижәгә килдек. Дәрәс, башка фигыльләрдә аның синтетик формалары (*-гала/-гәлә, -ыштыр/-ештер*) күзәтелде, әмма аларның да саны аз. Әлбәттә, бу язучының ижат алымы, язу стили белән дә бәйле.

Фәнни эшен язу барышында исем фигыльләрнең структурасына (төзелешенә) дә игътибар иттек һәм исем фигыльнең синтетик формалары ешрак кулланылган дигән нәтижәгә килдек. Кушма төзелешле исем фигыльләрнең түбәндәг төрләре ачыкланды:

- парлы тезмә исем фигыльләр;
- тезмә исем фигыльләр;
- фразеологик нигезле исем фигыльләр;

Шулар арасында иң киң кулланылганы – тезмә исем фигыльләр һәм алардан кала фразеологик нигезле исем фигыльләр. Без тикшергән әсәрдә *Жирәнү катыш күралмау хисе(25)* дигән жөмләдә *күралмау* исем фигыле күчерелмә мәгънәдә кулланылган сүз тезмәсе буларак фразеологизмнар рәтендә каралырга тиеш дип саныбыз, ул *яратмау, үз итмәү* кебек мәгънәне белдерә. Әмма

төзелеше буенча ул саф кушма төзелешле фигыльлэргә охшаш. Мондый очракларны хәзерге татар әдәби телендә еш күзәтергә мөмкин. Без исә әлеге жөмләдәге *күралмау* сүзен фразеологизм буларак теркәдек, чөнки анда күчерелмә мәгънәлелек көчләрәк.

Исем фигыльләрнең тагын бер үзенчәлекле ягы - конверсияләнүе. Татар телендә исем фигыльнең *-у/-ү, -ыш/-еш, -мыш/-меш* формалары конверсиягә дучар була. Хәзерге татар телендә әдәби норма нигезендә кулланыла торган *-у/-ү* формалы исем фигыльләр исемнәргә һәм сыйфатларга күчәләр.

Әсәрдә исем фигыльләрнең бәйләкләр белән һәм хәбәрлек сүзләр белән кулланылу очракларына да мисаллар китерелде, бүлек ахырында әлеге мәсьәләгә кагылышлы нәтижәләр яктыртылды.

Шулай итеп, фәнни эшбездә алынган нәтижәләр, күпмедер дәрәжәдә, исем фигыльләр һәм гомумән фигыль категориясенә хас булган үзенчәлекләрне ачыкларга, бу өлкәдә алган белемнәребезне тагын да тирәнәйтәргә мөмкинлек бирде.

Хезмәтебезнең нәтижәләре, тәкъдим ителгән эш төрләре киләчәктә, укуыту процессында, һичшиксез, үзенә лаеклы урынын табар дип ышанып калабыз.

Әдәбият

1. Алпаров Г. Сайланма хезмәтләр. - Казан, 1945. - 117 б.
2. Ахунжанов Г.Х. Образлы фразеологик әйтәлмәләрнең телдәге роле // Сов.мәктәбе. – 1961. - №9. – Б.37-41.
3. Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском языке. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1974. – 231 б.
4. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. – Казань: “Печатный двор”, 2002. – 192 с.
5. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге: Ике томда. II том. – Казан: Тат. кит.нәшр., 1990. -365 б.
6. Маликова М.Г. Кызыл гөл: Романнар. – Казан: Татар. кит.нәшр., 2005. – 414б.
7. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. - Казан: Мәгариф, 1998. - 315 б.
8. Серебренников Б. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Баку: «Магариф», 1979. – 288 с.
9. Татар грамматикасы. 3 томда.Т.1. - М: “Инсан”, Казан: “Фикер”, 1998. – 510б.
10. Тумашева Д.Г. Көнбатыш Себер татарлары теле. Грамматик очерк һәм сүзлек. – Казан, КДУ нәшрияты, 1961. – 248 б.
11. Харисова Ч.М. Татар теле: Теория, күнегүләр, тестлар. – Казан: “Мәгариф” нәшрияты, 2006. – 206 б.
12. Юсупов Ф.Ю. Неличные формы глагола в диалектах татарского языка. – Казань: Издательство Казанского университета, 1985. – 318

ЯСАЛМА СҮЗЛӘР СИСТЕМАСЫНДА СИНОНИМ, АНТОНИМ, ОМОНИМНАР

Саматова М.А.

Бурнашевская средняя общеобразовательная школа

Апастовского МР РТ

Samatova-m@mail.ru

Аннотация. К лексическим средствам выразительности речи относят такие слова, как синонимы, антонимы, омонимы. Каждый из видов этих лексических средств несет в себе настоящие драгоценные камни, которыми украшается родная речь. Если же отказаться от их использования в языке, то речь будет скудной, бедной и абсолютно без эмоциональной, а люди, которые будут разговаривать в подобном ключе, больше будут напоминать роботов, выполняющих односложные команды. В этой статье мы рассмотрим следующие определения: антонимы, синонимы, омонимы. Что они обозначают и для чего используются в речи?

Ключевые слова: синоним, антоним, омоним, кушымчалау ысулы, сүзләр кушылу, конверсия

Татар телендә сүз ясалыш системасының гаять катлаулы һәм бай булуы күренә. Бер яктан караганда, сүз ясалышы телдә яңа синонимик мәгънәләр тууга жирлек булып тора. Кушымчалау ысулы ярдәмендә яңа синонимик мәгънәләр барлыкка килә: (*акыл - акыллы, бел – белем – белемле, зиген – зигенле, укы - укымышлы* һ.б. Синонимик мөнәсәбәткә төзелешләрә ягыннан аерылып тора торган сүзләр дә керә; сүзнең кыскартылган формасы аның тулы формасына абсолют синоним була: ТИҮ – татар ижтимагый үзәге, БМО-Берләшкән милләтләр оешмасы, БТК – Бөтендөнья татар корылтае, БДБ – Бәйсез дәүләтләр берлеге[Сафиуллина, 1999, 43].

Икенче яктан караганда, үзара синоним булган сүз ясагыч чаралар(сүз ясагыч кушымчалар, аерым сүзләр) сүз ясалу процессында шактый зур роль уйный, ягъни синонимлык мөнәсәбәте телдә яңа сүзләр ясау өчен шартлар тудыра. Мәсәлән, *Прилавка янына килеп житкән ана йолкынды-бәргәләнде, ә халык аны һаман кысты жөмләсендә* парлы фигыльләр кулланмыйча, *Прилавка янына килеп житкән ана бәргәләнде, ә халык аны һаман кысты* дип тә бирергә була, ләкин беренче жөмләдәге үзара синонимик мөнәсәбәттә торган парлы фигыль ярдәмендә ананың эчке халәте тулырак гәүдәләндерелә, анда экспрессивлык-эмоциональлек тагын да көчәйтелә. Шулай итеп, үзара мәгънәдәш булган ике сүз тезүле бәйләнеш нигезендә бер-берсенә кушыла һәм яңа лексик мәгънәгә ия булган берәмлек ясый.

Гомумән алганда, сүз ясалыш системасында синонимлык күренеше зур урын алып тора. Синонимияне төрле ысуллар белән ясалган ясалма сүзләр арасында да күрергә мөмкин. Мәсәлән, татар телендә фигыль ясагыч –*лат/-ләт* кушымчасы сыйфатларга яки саннарга ялганып, ясаучы нигез белдергән

билгене яки ясаучы нигез кадәр берәр нәрсә ясауны аңлата: *турылат, матурлат, күркәмләт, икеләт, унлат* һ.б. Шушы ук мәгънәгә ия булган сүзләрне нигезләр кушылу ысулы белән ясалган тезмә фигыльләр арасынан да табарга була: *туры ит, матур ит, күркәм ит, ике ит, ун ит*. Шундый ук хәл рәвешләр ясалышы системасында да очрый. *Иртән* – *иртә белән, көзен* – *көз көне, тереләй* – *тере килеш, бушлай* – *буш килеш* һ.б. Конверсия ысулы белән саннан билгесезлек алмашлыгы булып күчкән *бер, берәү* сүзләре һәм сүзләр кушылу ысулы белән ясалган *әллә кем, кемдер* кебек алмашлыктар. Шулай итеп, ясалма мәгънәдәш сүзләр төрле ысуллар белән дә ясала алалар икән.

Телдә төрле сүз ясалыш ысуллары ярдәмендә ясалган ясалма антонимнар байтак.

Сүзъясалыш ысулы - нинди дә булса телнең материалъ берәмлекләреннән, алар арасында сүз ясалыш мөнәсәбәтләре хасыйл итеп, яңа сүзләр ясау алымы, методы.

Сүз ясалышы ярдәмендә күп кенә тамыр сүзләрнең антонимик парлары ясала дидек, моңа мисал итеп түбәндәгеләрне китерергә мөмкин: *матур* – *ямь+сез, озын* – *кыс+ка, ким* – *арт+ык, макта* – *хур +ла, кайгы* – *шат+лык, үл* – *яш(ь)+-ә, аяз* – *болыт+лы*.

Озын янында **кыска** беленер (мәкаль).

Аяз булса – *суытыр, болытлы* булса – *жылытыр*(мәкаль).

Телдә ике пары да ясалма сүзләрдән торган антонимнарның саны бихисап. Әлеге факт нигезендә, галимнәр антонимнарның ясалышлары ягыннан ике зур төркемгә бүлеп өйрәнәләр: төп антонимнар һәм ясалма антонимнар. Икенче төрләре ниндидер ясагыч чара нигезендә барлыкка килә, гадәттә, мондый төр антонимнар сүз ясагыч кушымчалар ярдәмендә ясалалар. Мәсәлән: *күп+челек-аз+чылык, караңгы+лык* – *якты+лык, кат+ы* – *йомша+к, кыс+ка+р* – *озын +ай, тәм+ле* – *тәм+сез, бай+лык* – *ярлы+лык*.

Эшлегә сәгать *жәйтми, эшсезгә сәгать* *үтми*(Әйтәм).

Һөнәрсез *сау кешедән һөнәрле* *гарип артык*(Әйтәм).

Югарыда китерелгән мисалларда, ясалма антонимнар кушымчалау ысулы ярдәмендә ясалганнар, әмма телдә башка ысуллар, мәсәлән, конверсия, фонетик ысул, сүзләр кушылу ысуллары ярдәмендә барлыкка килгән антонимнаны да бик еш очратырга мөмкин. Мәсәлән, сүзләр кушылу һәм сүзтезмәнең кушма сүзгә күчү ысулы белән түбәндәге ясалма антонимнар барлыкка килгән: *быел* – *(бу + ел)* – *киләсе ел, көньяк* – *көн+як* – *төнъяк* – *төн+як, кайтып килү* – *китеп бару, эри башлау* – *эреп бетү* һ.б. Шундый ясалма антонимнарны контекстта карап китик:

Кич кояш иңгән вакытларда көньяктан сыекча болытлар күтәрелеп берәз яңгыр да сибәләп алды (Ш.Камал). *Төнъяктан акрын, ләкин бик тирән гөрләү белән күк күкрәгән тавыш ишетелә*(Ш.Камал).

Конверсия ысулы ярдәмендә ясалган антонимнарга түбәндәге мисалларны китерергә була:

Ялкау – *уңган, ялкау* – *тырыш. Ялкау* – сыйфаттан исемгә конверсияләнгән, *уңган* – сыйфат фигыльдән исемгә күчкән:

Ялкау ялга туймас,

Уңған эштән туймас(Мәкаль).

Югарыда күрсәтелгән мисалларда антонимның ике пары да бер үк ысул(кушымчалау, сүзләр кушылу, конверсия) ярдәмендә ясалганнар. Телдә ясалма антонимнарның бер компоненты бер төрле ысул белән барлыкка килеп, икенче компоненты икенче төрле ысул белән ясалырга да мөмкин. Күзәтүләргә караганда, мондыйлары телдә күбрәк кулланыла. Мәсәлән, *ялкау* (конверсия ысулы белән ясалган) – *эш+-чән* (кушымчалау ысулы белән ясалган) *бай* (конверсиялэнгән сүз – *хәер+-че* (кушымчалау ярдәмендә барлыкка килгән).

Хәерчегә ачык йөз күрсәтсәң, ямаулык сорый

Ямаулык бирсәң, тун сорый(Әйтем).

Йомры тояк тайларда,

Алтын-көмеш байларда(Жыр).

Конверсия һәм кушымчалау ысулы ярдәмендә барлыкка килгән антонимнар: *бүген* (сүзләр кушылу – бу+көн) – *иртә +-гә* (кушымчалау).

Бүгенге эшнә иртәгә калдырма (Мәкаль).

Антоним парларның үз синонимик рәте булырга мөмкин, мәсәлән, *дәү – олы, олуг, зур; бәләкәй – кечкенә, нәни, вак*. Мондый синонимик рәتلәр ясалма сүзләр ярдәмендә дә байый бара. Мәсәлән: *кимү – азаю, азәю; арту – киңәю, ишәю, күбәю*.

Омонимнар – (грек. *homos* – бертөрле, *опута* – исем) бертөрле аваз составына ия булган төрле сүзләр. Мәсәлән: *сыр* (ашамлык) – *сыр*(сызык), *ай* (утыз көн) – *ай* (күк жисеме), *кала* (фигыль) – *кала* (шәһәр) һ.б. Соңгы елларда “омонимлык” термины үзенең барлык формаларында да туры килүче төрле сүзләргә, төрле лексик берәмлекләргә генә түгел, бертөрле яңгыраучы морфемаларга, сүз тизмәләренә һәм жөмлөләргә карата да кулланыла башлады. Гомуми тел белемендә омонимлык мәсьәләсе шундый киң планда өйрәнелсә дә, аны ахыргача тикшерелеп беткән дип әйтә алмыйбыз.

Ф.С.Сафиуллина, омонимнар турында сөйләгәндә, төрле сүзләрнең аваз составлары бердәй булуына игътибар итә һәм болай дип белдерә: “Омонимнар – бертөрле аваз составына ия булган сүзләр, икенче төрле әйткәндә- аваздаш сүзләр”[Сафиуллина, 1999, 27].

Сүз ясалыш оясын билгеләгәндә, бер тамырдан чыккан сүзләр белән аваз төзелешләре очраклы рәвештә тәңгәл килгән омонимнарны бутарга ярамый. Хәзер хезмәтебездә сүз ясалыш оясындагы төп сүзнең омоним булу очрагын һәм аннан ясалган сүзләр белән танышып, мөмкин булганча, аларны аеру критерийләрен билгеләп карыйк. Мисал өчен *кара* фигыленең һәм *кара* сыйфатының сүз ясалыш оялары:

Кара(фигыль) – *карап, карарсыз, карарсызлык, карата, караулы, карачкы, караи, кара-каршы*.

*-Аска карама син, алга таба **кара**, йөз чакрымдагы авыллар күренә торгандыр моннан(И.Гази). Газинурның **карары** нык: Аның күңелендә курку да, тетрәү дә, икеләнү дә юк(Г.Әпсәләмов). Мавия әллә нинди **карарсыз** бер*

кыяфәттә күренә(М.Фәйзи). *Капитан Газинурга **карата** артык каты кылана иде(Г.Әпсәләмов). –Өйләнәм дисәң, беткәндер сиңа берәр тол хатын. Тамагың тәрбияле, өстең-башың **караулы** булыр иде ичмасам(Р.Төхфәтуллин).*

Кайвакытта кара күзле, кара кашлы

*Матур белән утырамын **кара-каршы**(Г.Тукай).*

Кара(сыйфат) - *каралу, каралату, кара-кучкыл, карабодай, каракул, каракош, каралау, каралы, каракүз.*

Кара *урманга кERGÄЧ чакта,*

Кисеп алдым ак каен(жыыр).

*Көлдә пешкән бәрәңгене әрчегәндә **карала** кул (Р.Фәйзуллин).*

Ай урагы кебек кашларыңны

*Кем бәхтенә шулай **каралттың** ? (жыыр).*

Каракошның *оясы коры булмас(мәкаль).*

Татар теле агглютинатив характердагы тел. Биредә сүзнен лексик яки грамматик мәгънәсе тамырга яңа кушымчалар ялгану нәтижәсендә үзгәрә бара. Кушымчалар, ягъни суффикслар күптөрле, алар бер-берсенә ялганып сүз ясалыш чылбырын хасыйл итәләр. Белгәнәбезчә, татар телендә кушымчаларның мөмкинлегә бик зур, биредә бер үк тамырга төрле кушымчалар ялганып дистәлэгән яңа сүzlәр ясала ала. һәм алар, кәгыйдә буларак, бер сүз ясалыш оясына кайтып калырга тиеш. Ясалма сүзнен мәгънәсен билгеләүдә дә сүз ясалыш оясын белү ярдәм итә ала.

Мисаллардан күренгәнчә, омонимлык күренеше сүз ясалышының төрле өлкәләрендә күзәтелә торган күренеш. Аеруча лексик мәгънәгә ия булган ясагыч кушымчалар арасында омонимлык күренеше киң колач алган.

Омонимия мәгънә белән бәйлә булган лингвистик күренеш булганлыктан, аның бары тик лексикада гына күзәтелгәнлегә һәркемгә мәгълүм. Әмма безнең тикшеренүләребез омонимлыкны телнең лексикасында гына түгел, аның гаять тә катлаулы булган грамматикасы, аерым алганда, сүз ясалышында да төп урыннарның берсен алырга хаклы булганлыгын күрсәтте.

Әдәбият

1. Бала бишеге – гомер ишеге. Башлангыч сыйныф укытучылары, балалар бакчаларында, милли төркемнәрдә тәрбиячеләр, ата-аналар өчен халык авыз ижаты эсәрләре жыентыгы. 3 нче басма: Яр Чаллы, “Идел-йорт” нәшрияты, 2002. – 96 б.
2. Ганиев Ф.Ә. Хәзерге татар әдәби теле: Сүзъясалышы. – Казан: Мәгариф, 2000. – 271 б.
3. Закирова Р.М. Антонимы в татарском языке // Проблемы лексикологии и лексикографии татарского языка. - Вып. 4. - Казань: Фикер, 1999. – Б. 63-69.
4. Мөхәммәдиев М. Шәриф Камал эсәрләрендә фразеологик синонимнар һәм антонимнар // Татар теле һәм әдәбияты. – Казан: Татар кит. нәшр., 1959. – Б. 178-185.

5. Сафиуллина Ф.С. Хәзерге татар әдәби теле. Лексикология / Ф.С.Сафиуллина. – Казан: Хәтер, 1999. – 288 б.
6. Сафиуллина Ф.С. Татар телендә парлы сүзләр һәм синтаксик мөнәсәбәтләр // Фәнни язмалар. – 2003. – Казань: РИЦ “Школа”, 2004. – Б. 201-207
7. Сафиуллина Ф.С. Парлы сүзләрнең яңа төрләре // Мәгариф. – 2006. - № 7. – Б. 6-7.
8. Татар халык мәкальләре. I том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959.
9. Татар шигърияте: 1980-2000 еллар. – Казан: Мәгариф, 2003. – 352 б.

NON-TERMINOLOGICAL WORDS IN THE NORTHERN DIALECTS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Samedova Konul Ibrahim
Azerbaijan State Pedagogical University
samedovakonul74.@ mail.ru

Работа выполнена при финансовой поддержке Фонда развития науки при Президенте Азербайджанской Республики - Грант № EIF / MQM / Наука и образование-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-М-23.

Rezume. Words in the Northern dialects of the Azerbaijani language are non-terminological. In the Northern dialects of the Azerbaijani language, terms are derived from nouns, generation names, disease, agricultural instrument names, size and weight names, numerical words, day and month names, tax-related words, children's play names, and so on. Each of the words used here has its own history.

Names of Tribes and Generations: Uruğ. This word is found in the dialects of groups of shamakhs, Derbents and Mugan in the sense of family, tribe, community, tribe. In Derbent dialect, this word is used in terms such as *uruğ-turuğ // uruğ-tırığ // uruğlu-tırığlı // urruğ-tırığ*. In Zagatala, Balakan, Gakh, Oguz and Gabala regions, options such as *urvatdı* are used. In the Baku dialect, it is used in the form of *ülğaç-culğa*. In the Mugan scriptures, the word *uruğ* can also be found in the word *muğ* (*muğ* - leader + *ruğ* - community, *tayfa* - leader of the tribe). Currently, the word *ruğ // uruğ* is found in many Turkic languages. The word is used in the Turkmen language as *uruq* [13,s.290], in the Uzbek language in the form *uruğ* [12,s.744], in the Bashkir *ıruu* [11.536] and in the Kyrgyz language in the form *uruu* [9,s.583].

The same word is used in the language of the legends of "Kitabi Dede Korgud" (Aslan *uruğu*, sultan *qızı*), as well as in the Kashghari, Ibn-Muhanna, and XII-XIII centuries Central Asian commentaries. H. Zarinzade writes about it: "Uruq-hər bir şeyin toxumu.Uruğ əkdi. Qohumlar da buna oxşadılaraq onlara *uruğ-tırığ* deyilir"[7, p.127]. This word is used in the Zagatala-Gakh dialects in the same meaning as the word *urdu*. Apparently this word is of the same root with the word *uruğ*. In our language we use phrases such as *aruğ-urug//arix-tırix*, which mean completely different meaning than *arıq*.

Com. In the Mugan dialects it is used in the sense of tribes and relations. For example, the *coms* in Mursalli village are: 1) *Mürsəlli comi*; 2) *Xələfli comi*; 3) *Abduhüserini comi*; 4) *Cavaddı' comi*; 5) *Aqaşdı comi*; 6) *Zeynallı' comi* and others. In addition, in these dialects, the word *com-com* is repeated, and it is used in the sense of tribes and relations. The etymology of this word can be found when researching other Turkic languages is involved. This word is *çon* in Tuva and Khakas literary languages, and in the Kachin dialect of the Khakas language, it means *xalq, ulus*.

As a result of passing *c > k*, the word *coma* may also be here. [8, p.333]

Tabun. This word is used in Zagatala-Gakh in the sense of tribes and relations. For example, the *tabuns* in Ilisu: *baş tabun, begin tabun, sarılar tabun, qala tabun, dabiğ tabun, bucağ tabun, səngar tabun, taula tabun*.

The tabuns in the Gimir village of Zagatala: Hacolar, Dellehlər, Səmədlər, Hapıslar, Mazanlar, Mürsəllər, Baharçılar, Xəmətdər, Karsılar, Xaşıllar, Dişovlar, Həsənkoxalar, Sofular, yuxarə tabın, aşağı tabun, çaylax tabın and so on. In Kazakh language the word *tabun* is used in the meaning of *flock*: *kolxoz tabındarı, bir tabın k,az*[10,s.782].

The word is translated from Turkish to Russian and is used as a horse herd. In Bashkir language the word *tabun* was formed as the word *tribe* // *uysun* [5, p.141]. In the village of Qirmir of Zagatala, there are people whose names and homes are still preserved as pilgrims. An example is:

1. Hacı Mikayıl Əfəndi baba - was a saint who lived at the end of the eighteenth century, in the middle of the 20th century. There is a shrine in the village named after him.

2. Hacı Murad Əfəndi baba - It was a child who lived in the eighteenth century. There is a shrine named after him.

3. Sarıpir baba –was a saint, there is a huge shrine in his village named after him.

4. Hacı Yəhya Əfəndi baba – He was one of the saints of the 20th century. There is a shrine named after him.

There are also many people in Shaki who have earned the people's trust with their miracles: Veyis Baba, Pir Baba, Sheikh Baba, Majid Baba, Sadaddin Baba, Mutubillah Baba, Yunis Amre, Hacı Salah Baba, Şaplan Baba, Qafur Baba, Mahmud Akhund Baba and others. Shaki is also the name of the mage. The name of the village. The name of the village. *Şəki də məhlə adı -dodu . Qışdax-Şəki də məhlə adı.Aldılar nəsil adı.Malax-Qax rayonunda kənd adı.*

-*Haralısan?*

-*Malaxlı.*

-*Aşi bişir qavaxlı.*

Yiyax dadlı-damaxlı.

Yatax dallı –qavaxlı.

-*Haralısan?*

-*Dəhnəli.*

-*Hardansan?*

-*Qışdaxdan.....Burada Malaxlı,Dəhnəli,oba və kənd adlarıdır*[6,s.349-50].

The word *tabun* is used in the meaning of *herd* in Kazakh language.

The word is translated from Turkish into Russian and is used in the sense of horseherd. *Shagga*-is used in the meaning of as tribes or generations in Zagatala dialects. In literary language, in some dialects and syllables it is used as a part of a beast cut into pieces. Zagatalan's Gimir village is sometimes used with a slight word: It should be noted that in some villages of the district, the word for puzzles is used in a strong sense. In literary language, in some of the dialects it is used as a cut part of animal.

In the Gimir village dialect of Zagatala it is sometimes used in the meaning of *az-az*. It should be noted that in some villages of the district, the word *şaqqama* is used in the meaning of *güclü*.

The names of the disease. The accents of the northern dialect also contain interesting names. The most commonly used are: *Innaf / innax* (used when you catch cold), *sitəlcəm*, *uzun azar//sil azarı*, *qızılçix*, *çiçəx*, *maşara// qızıl yel*, *pis azar-vərəm*, *vurğun*- severe acute illness (Shaki), sudden death of young person is called *vurgun vuruv* (Zagatala, Qax), *tutma- ürək getmə*, *isal*, *qotur*, *sarı yara*, *çovan*, *kor çovan*, *sarılix*, *ürək gövəyin düşməsi* and so on.

Old tools used in agriculture.

Names of vehicles and their parts: *xış*, *şana*, *vel//vəl*, *kürex'kürəx¹*, *bel*, *qalax* (belin ağac hissəsi), *ağaş mala*, *demir//dəmir mala*, *urax//orax*, *yava*, *arava*, *daşqa*, *firğın//furqun* and so on.

Car parts: *kötixı//kötıxı*, *qol*, *ulama*, *gəvəhin*, *çəmbərə*, *dəsdə//dəsdeh*, *kōğa*, *boyunturux*, *samı//səmi*, *sambağı*, *tiyə* and so on.

Instrument Names: *Dərgaz*, *xış*, *cüt*, *ulama*, *cəhrə*, *kirkirə*, *kərki*, *dərzi*, *çin*, *şalqı*, *yeyə*, *çapacax və s. mərdanə//duax//dördayaq* - “rolling-pin”, *salabey* - “baton”, *arkən* - “type of tree”, *çəpişda* - “sparrow”, *aveem* - “feed grinding mill”, *sacayaq* – a tool used to put the pot on the hearth-“the entrance of the door”, *agıl* - “a place where animals are kept”, *çalğı* - “tool for mowing grass”, *çətmə* - “trap”, “*fırıx*”- a long rod made of a branch of a tree”, *kərki// -hoe -”kəfkir*”, *ləngəri* “*ləyən*, *tas*”, *mağara* - “sap”, *məzər*-“önlük”, *çəşqi*-“ small pot with medium depth”, *süzgəc*-“colander”, *neiveçi*-“nəlbəki”, *çökür*-“ large, wooden boiler with holes in the back”, *kərsən*-“ wooden dishes”, *dünc*-“ sticks used to beat meat” and so on.

–*O vaxtı hindiki kimi döyüldü ki, ağacdan tehnəmiz varıydi, ağacdan çökür qayrılardı, çömçə qayrılardı, ağacdan kərsən qayrılardı* [6,s.275] .

Şana-fork, *yava*-grass cutting tool, *duzun dakkası*-wooden salt pan. *çöçə* -copper pot // (*çöçə* Sweets in Nakhchivan) , *dakqa*-An iron pot weighing approximately 8 kg., Formerly used as a unit of measurement, *deyə-koma*, *dünc-kötük* (In the past, when meat machine was not available, they beat the meat on the bush.) *guyüm*- sparrow.

Tenbur // danbur string instrument name., *Hayla* is the name of the music. Researcher Z. Mansimova notes that songs in the ashug environment of Zagatala are called “*hayla*”. The word of *hayla* means to move and to speak. In khakas, altai, shore, canvas, baskets, *saga* is said to be a “*kayak*” or “*Kayla*”, the person who retells *saga* is called “*kayçı*”, “*hayçı*”.

Danburun simi nazih,

Qolumda var bilerzih.

Elə bir yar sevmişəm,

Barmaxdan beli nazih. [4,s.27]

Size and weight names, numerical words.

From the accents of the northern dialect, a number of words in the Sheki dialect mention the names of the oldest weights and units. These words can be found in the speech of older people. Məs.: *tağar* (twenty poods), *daqqa* (one thirds of pood), *basdı* (A.Göy., B.G.öy) // *başlı* (Or,Zəy.) – bir *daqqa*, *canax*; *ara çanağı* (Or..Zəy.)//*qayız* (Or.)

–two poods, girvəngə (400 q.), çetver (100 q.), misqal ərşin (Aş.Göy., B. Göy, BİL.), səcin (B.Göy.), qulac, çərəx', uruf (Qşl., B.Göy., A.Göy.) – about one-quarter of an hour, 15 minutes. In general, the following weight names are found in the accents of the Northern dialect.

Batman – weighing 8kq, girvənkə – weighing 400 gr, taqqa – wooden crate basket. In Sheki dialect it is daqqa Eight kilogram weighing plates (– *Hər dakqiyə bi dənə çöçə düşür*), *saqam* (Zaq.) // *saqat*//*təhnə* – container for bread as well as for grain. *Qapan* – 60 kq -lıq ölçü vahidi. *Qulac* – 1,5- 2 m., *tağar*, *verst*, *çərəx*, *qulac*, *səkləm*, *cuval*, *çanax* and other words that are used as units of measure.

Şahad “grain given to the miller as wage”: – *Qoy, çatım, üyüdüüm,verim. Allah rəhmət eləsin atana,atan heç olmasa üyüdüf alıydi şahadı,sən çatincə alısan* [6,s.210].

Metro “metr”: – *Məhlədə bi iyirmi-otuz metro odun olufdu,Unuqayə* (hal adam) *bunu yığdırıy, malın peynin tullatdırıy* [2,s.31].

Saqat-This lexical unit is used as *saqam* in Zagatala dialect –1)wooden dish with barley and wheat; 2) in the form of containers in which bread is placed [1,s.244].

Day and Month Names: Before the Soviet rule was established in Azerbaijan, literary language and dialects and accents used the names of the months associated with Islam. Example: chaban, Ramadan, mahram etc. Some of the day names are Persian words. For example: *seşənbə, yekşənbə, düşənbə, pəncşənbə* və s.

However, before Islam, many months and days names associated with the farm were used in our language, after which some of these words came out of our language under the influence of Islam. Nevertheless, some of these words are still used in the vocabulary of our dialects and accents. Such words as chill (big, small), crunchy, dark, tail-bearing (B., Mug.) // tailed duck (Snow), autumn // gazelle next month (2nd fall), vegetable month (3rd fall) (Mug.), cherry month (cherry ripening month), torrential month (spring), months of incarnation, lunar month (March), crescent months (fall), named // adna, market, single words may be included.

The names associated with past migrant life are: salt day (day of salt) and milk day (day of milk).

In the accents of the northern dialect, "erkən" is used early in the morning, and "ilkindi" in the evening. " *Xas günü* " Tuesday, " *şəmmi*" refers to Saturday. (Zaq Baz, Qax . Qul.)

Different forms are also found in the dialects of the northern dialect of the Shaki district; *böx' çillə* (the first 40 days of winter), *kiçix' çillə*// *bala çillə* (the last 20 days of the second month of winter), *çillə veçə* (last month of the winter), *keçiqıran* (March), *qarıborcu*, *qora bişirən ay* (August), *quyruş doğan ay* (second half of August), *noruz* (early spring), *qara yaz* (early spring); *şəmmə*, *bazar*, *bazaretəsi*, *xas* (Tuesday), *çərçəmmə*, *adına* (Thursday), *cuma* // *cumay* (in most villages).

In the passive vocabulary of our dialects and syllables, we also find traces of words that indicate the relationship of feudalism and capitalism. This type of phrase includes a number of words that indicate tax, rank, position, layers, and trade.

M. Kashghari's dictionary contains Persian names. He mentions this name as one of the twelve years of the Turks and explains his history. The Turks took twelve names of animals and named twelve years. They calculate the age of the children, the

dates of the war and other things as the years go by. This is the history of it. One of the Turkish kagan wanted to learn about a war that had taken place before him, and he made a mistake in the date of the war. In this case, hagan has convened a council for this task, saying that those who come after us will be mistaken as we have been in this history. So let us name the every year for twelve bourgeois and twelve months, and let us know our account over the years. It will be a memorable memory for us.” The nation also accepted this offer. M. Kashghari shows that hagan ordered to chase animals with the dog to Ilisu. Only twelve animals cross the river. These animals are named after them. Mouse was the first that crossed the river. Therefore, the first of the years is called a mouse. Then they are named in successive animals.

Ud yılı-cattle year, cow year, *Pars yılı* –tiger year, *Tavışğan yılı*- rabbit year, *Nək yılı*- crocodile year, *Yund yılı*- horse year, *Koy yılı* - sheep year, *Biçin yılı*-monkey year, *Takağu yılı*-hen year, *İt yılı*-dog year, *Tonquz yılı*-pig year.

The Turks, considering that there is wisdom in each of these years, have looked at them with their fortresses and have shown the characteristic features of these years as follows:

In the year of the cattle, the number of wars increases, and if in the hen year there is plenty of food, the confusion between the people increases. Because the feed of a hen is grain, and in order to find its food it mixes crap, crumbs of derbies. In the crocodile year there is much rain and abundance, and in the year of Pig, much snow and cold, and confusion. The Turks have no names for seven days of the week, as the concept of the week emerged after Islam.

As for the names of the months, M. Kashghari notes: “Immigrants and non-Muslim Turks divide the year into four chapters. Every three months there is a name, and the year is known by this. After Novruz, the spring is called the "Capricorn" month, and then the "ulug oğlaq." Because in this the second time part the Capricorn is growing. Then comes uluğ month, because it is the middle of summer. Blessings abound on the earth, animals grow, milk is abundant. M. Kashghari does not name the following chapters because numerous of them are not worked on [3, Vol., Pp. 354-556].

The word "Turk" is also used in the meaning of time in the dictionary. The middle of the time when all fruits are ripe. " Türk üzüm ödi - it's time to grape”.

“türk kuyaş ödi –noon, ”türk yiğit – a young man in the middle of his youth . The word is used in the middle term, or in the middle of the sun, and even in the zenith, which is indirectly used in the afternoon meaning "boy of the sun" [3, I, p. 359].

Tax related words:

bidax' (Ağ.), *dinməver* (Bal.), *vaxmı* (land tax), *çöpbaşı* (property tax), *mənzil* (no pledge) (Ord.), *saldat puli//əsgər puli*, *biyar*, *su vergisi*, *tüsti vergisi*, *torpağbasdı*, *qallə* (Bakı.), (beşdə bir), *töyçü//təvci*, *bəhrə*, *canpulu // başpulu*, *yerpulu*, *desetin pulu*, *otbaşı* (pasture tax), *mesref* (tax collected for the village itself), *zəyin* (free service to the landowner) (Qaz.), *istac*“the fare”.

In Sheki dialects töycü (in all villages), müx' tax (B.Gün), soldier money (B.Kün)//sallat pulu (K., Or.), medicine tax, tüşdü pulu (Bil., İnc.)//dəstəndaz (Baq.Zəy.), forester money (Bid.), qol pudu (Şə.İ.), miraf tax(B.Kəl.).biyar-- biqar.work done for a bay for free charge .ərəntə-leased land.

Names of children's (teenage) games: mofqalax, qalaqurma, dürədoymə, calğacalğa, həyrənbaba, çiligağac, aşıx-aşıx, keseyen-bişix¹, yeşinbaac// yeşinbaba// yeşinbabaş (gizlənpaç), eşşex¹beli, bənövşə-bənövşə, iynə-iynə, üzüy-üzüx¹, molla-molla, dennəmədəş//beşdaş, təkəyax//birinci, qolçax-qolçax//gəlin-gəlin, top-top, cüt-cüt, pır-pır, moraxa, keçisoyma, tullanbac, gözbağlıcı.

References

1. Derbend dialect of the Azerbaijani language. Baku, Science, 2009, 448 p.
2. Həjiyeva G.A The language is a memory of our history. Baku, Araz, 2008, 199 p.
3. Kashghari M. Divani Dictionary - it is Turkish. Published by B. Atalay, Ankara, 1939, 511 p.
4. Masimova Z. Zagatala ashug environment. Institute of Folklore, Baku, Science and Education, 2014, 216 p.
5. Orucova Sh. Kipchak group ethnonims in Turkic languages. Kipchak group lexicon of Turkic languages. Baku, Volume III, ANAS, 2012. 468 p.
6. The paper L. Sheki folklore samples. Book II. Baku, Science and Education, 2014, 408 p.
7. Zarinzadeh H. Words of Azerbaijan in Persian: The Safavid Period, Baku, Az.SSR.EA, 1962, 436 p.
8. Baskakov N.A., Inkizhekova A.N. Phonetic features of the Khakass language, Proceedings of the Institute of Linguistics, Volume IV, Moscow, 1954.
9. Kyrgyz-Russian Dictionary, Moscow, 1965.209
10. Malov S.E. Monuments of ancient Turkic writing, Moscow-Leningrad, publishing house, Acad. Science of the USSR, 1951, 451 [1] p.
11. Russian-Bashkir dictionary. Moscow, 1948.958 c.
12. Russian-Uzbek dictionary. Tashkent, publishing house, Acad. Science of the USSR. 1950, T 1, A-F, 520 s; 1953 T 2, ZL, 480 s. ; 1953, T3, M-O, 582 p. ; 1954, T 4, P-R, 720 p. ; 1955, T5, S-Z, 735 s.
13. Baylyev X., Karriyev K., Türkmence-rusca sözlük. Aşxabad, 1940.

ТАТАР ҺӘМ РУС ТЕЛЛӘРЕН ЧАГЫШТЫРМА ӨЙРӘНҮ: АКТИВ ҺӘМ ПАССИВ ТӨЗЕЛМӘЛӘР КУЛЛАНЫЛЫШЫ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Саттарова М.Р.
Казан федераль университеты,
m-sattarova@mail.ru

Аннотация. Статья посвящается сопоставительному анализу особенностей употребления активных и пассивных конструкций на материале татарского и русского языков. Активные и пассивные конструкции, будучи функциональным видом синтаксических синонимов, обогащают язык, совершенствуют стилистические особенности и являются одним из особенных явлений сопоставляемых языков.

Ключевые слова: сопоставительное языкознание, активная конструкция, пассивная конструкция, татарский язык, русский язык.

Әлеге мәкаләдә телне баету, сөйләм матурлыгын арттыру һәм стильне камилләштерү өчен кулланыла торган синтаксик синонимнарның бер функциональ төре – актив һәм пассив төзелмәләрнең татар һәм рус телләрендә кулланылыш үзенчәлекләре карала.

Тел гыйлемендә әлеге күренешләрне өйрәнүнең үз тарихы бар. Мәсәлән, В.П.Сухотин, М.Ф.Палевская, Ш.Ханбикова, Л.Максимов һ.б. хезмәтләрендә бу мәсьәлә өйрәнелгән. Татар теле материалында синтаксик синонимнарның барлык төрләрен дә өйрәнгән телче галим булурарак С.Ибраһимовны әйтергә кирәк.

Чагыштырыла торган телләрдә актив һәм пассив төзелмәләрнең асылын ачыклаганда аларның, беренчедән, чынбарлыктагы күренешләрнең бердәй бәйләнешен һәм мөнәсәбәтен чагылдырып, төзелешләре белән аерыла торган конструкция; икенчедән, бер төзелмәне икенчесе белән алмаштыру мөмкинлеген; өченчедән, синтаксик мәгънәләре туры килеп, бары бәйләүче чаралар белән генә аерулуын истә тотарга кирәк. Бу берәмлекләргә тел белемендә синтаксик синонимнар дип атау да шуның белән бәйле [2, 26].

Бу конструкцияләрнең синтаксис белән бәйлелеге жөмләдәге ия, хәбәр, тәмамлыкның субъект, предикат һәм объект буларак кулланылышында. Ике телдә дә жөмләдә ия – башкаручы, хәбәр – эшне һәм төшем килешендәге туры тәмамлык объектны белдерсә, актив конструкция була. Мәсәлән, *Балалар китап укый – Дети читают книгу*. Пассив конструкциядә ия объектны, кыек тәмамлык эш башкаручы затны белдерә. Мәсәлән, *Китап балалар тарафыннан укыла – Книга читается детьми*, ягъни әлеге фигыльләр мәгънә эчтәлеген белән субъектның пассивлыгына ишарәли.

Актив һәм пассив төзелмәләр морфология өлкәсе белән дә бәйле, чөнки пассив төзелмә юнәлеш категориясеннән башка була алмый. Юнәлеш категориясе – татар һәм рус фигыльләрен чагыштырма аспектта өйрәнгәндә аерым игътибар сорый торган күренешләрнең берсе. Татар телендә биш

юнәлеш булса, рус телендә төп ‘действительный’, төшем ‘страдательный’ юнәлешләре карала. Болардан тыш рус телендәгә күпмәгънәле *-ся* постфиксы да юнәлеш мәгънәсен бирә. Әлеге берәмлекнең этимологиясе ‘себя’ алмашлыгының винительный падеж формасына барып тоташа. Бу берәмлек күчемле фигыльгә форма ясагыч буларак ялганып, төшем юнәлеше мәгънәсенә ия булган кайтымлы фигыль формасын барлыкка китерә. Ә фигыльгә сүз ясагыч *-ся* постфиксы ялганганда, яна мәгънәле кайтымлы фигыль ясала. Мәсәлән, ‘*бриться*’ (брить), ‘*обниматься*’ (обнимать), ‘*веселиться*’ (веселить), ‘*запасаться*’ (запасать), ‘*бодаться*’ (бодать) һ.б. Юнәлеш мәгънәсенә ия дип караган фигыль белән ясагыч нигез арасында һәрвакытта да лексик мәгънә берлеге сакланмый, шул сәбәпле, бу күренеш өлешчә сүз ясалышы белән бәйлә һәм грамматик категория буларак каралмый.

Төшем юнәлеше, ике телдә дә күчемле фигыльләрдән ясалган формалардагына күзәтелә. Күчемле фигыльләргә төзелә, ясала, барлыкка китерелә, үзгәртелә, юк ителә, сизелә, тоела торган предметларга юнәлдерелгән эш-хәрәкәтләрне белдерәләр [7, 236; 4, 242]. Татар телендә төшем юнәлешен *-л, -ыл, -ел* кушымчалары белдерә, нигез *-л, -ла/-лә*-гә тәмамланганда – *-у/-ү* ялгана һәм *-н*- кушымчасы ярдәмендә белдерелә: *ал-у – алыну, саклау – саклану, алдау – алдану, уку – укылу, бөгү – бөгелү* һ.б. Рус телендә исә несовершенный видтагы төшем юнәлеше гадәттә кайтымлы форма, совершенный видтагылары – төшем юнәлешендәгә хәл фигыль белән белдерелә: *Рабочие строят дом – Дом строится рабочими. Рабочие построили дом – Дом построен рабочими.* Алда әйтеп үтелгән *-ся* формалы вариантлар белән чагыштырганда, хәл фигыль формасы белән белдерелә торган төшем юнәлеше һәрвакытта да ачык, өстәмә мәгънә белдерми. Гомумән, рус телендә фигыль юнәлеше татар телендәгә кебек кушымчаларга карап кына билгеләнә алмаска мөмкин. Мәсәлән, *Андрей уже много лет строится.* Биредә мәгънәгә игътибар итү мөһим, Андрей – эш башкаручы субъект булып тора.

Төшем юнәлешенең шактый өйрәнелгән булуы аның үзенчәлекле грамматик табигате, катлаулылыгы белән аңлатылса кирәк. К.Зиннатуллина күп кенә телләрдә фигыльнең актив һәм пассив формаларының каршы куелуын юнәлеш категориясе буларак каралуын әйтә [1, 123]. Рус телендә бу нәкъ менә шулай [3, 53]. «Татар грамматикасы»нда актив һәм пассив төзелмәләрне махсус өйрәнгән бүлек юк, шулай да төшем юнәлешенең нигездә күчемле фигыльләрдән ясалышы искәртелә.

Процесны башкаручы нинди чара ярдәмендә бирелүгә карап, С.Ибраһимов пассив төзелмәләрне берничә төргә бүлә [2, 137]. Шул бүленешкә нигезләнеп, ике тел материалын чагыштырып карыйк.

1. Билгесез килештәгә исем яки иялек килешендәгә алмашлык янында *тарафыннан* бәйләк сүзгә килә. III зат күплек сандагы алмашлык иялек килеше кушымчасы алмый. Мәсәлән, *Мәкаләләр Фәрит тарафыннан язылалар иде – Статьи писались Фаритом. Факультет Советы тарафыннан сайланып, коллегабыз бүләкләнде – Коллега была избрана и награждена Советом*

Факультета. Билетлар автобус йөртүче тарафыннан тукталышларда гына сатыла – Билеты продаются водителем только на остановках.

2. Процессны башкаручы пассив төзелмә төшем юнәлешендәге фигыльгә белән бәйләге аша иярә. Мәсәлән, *Жил белән кырылып беткән ағачларга гажәпләнен карап торды ул – Он удивленно смотрел на скошенные ветром деревья.*

3. Процессны башкаручы сүз пассив төзелмәдәге фигыльгә өчен бәйләге ярдәмендә иярә. *Барыбыз өчен дә уртак дошман саналган ул сүзне (интеллигент сүзен) яңадан бер мәртәбә ишетергә теләмичә, секретарьга ризалык бирдем (Ф Хәсни) – Не желая еще раз услышать считаемое для всех нас общим врагом это слово (слово интеллигент), я дал секретарю свое согласие.*

4. Үтәүчене белдерә торган сүз пассив төзелмәдәге фигыльгә чыгыш килеш кушымчасы ярдәмендә иярә. Мәсәлән: *Тулай торактагы тәртип җаваплы кеше Алсудан тикшертелә – Порядок в общежитии проверяется ответственным за это человеком – Алсу.*

5. Пассив төзелмәләрдә процессны башкаручы төшем юнәлешендәге фигыльгә юнәлеш килеш кушымчасы белән ялгана. *Өзлексез яңгыраган күк күкрәүдән колактар тона – Из-за непрерывно грохочащего грома звенело в ушах.*

6. Кайбер жөмлөләрдә процессны үтәүче аерым сүз белән бирелә алмый, шуңа күрә мондый жөмлөләрне үтәүчесез бер составлы дип атарга мөмкин. *Яшьлек үттә, инде картаелды; Яшим хәзер читтә, ышыкта. (М.Жәлил). – Молодость прошла, уже состарилось... Күчемсез фигыльнең төшем юнәлешендәге төре шулай ук үтәүченең аерым сүз белән тәмамлык рәвешендә бирелүен таләп итми. Бөтенесе дә гадәт буенча гына, акылдан тыш, теләктән тыш эшләнә иде. (Ә.Еники) – Все делалось по привычке, без задумок и размышлений.*

Рус теленнән татар теленә тәржемә иткән вакытта бу төзелмәләрне куллану үзенчәлекләренә игътибар итү кирәк. Аерым очрактарда турыдан-туры тәржемә бөтенләй урынсыз булырга да мөмкин. Рус телендәге актив төзелмәләрне татар теленә пассив итеп тәржемә итү еш очрый. Әлеге төзелмәләрнең берсен генә артык күп куллану чагыштырыла торган телнең икесендә дә яңгыраш һәм аңлаешлылыкка зыян китерергә мөмкин. Шуңа күрә процессны башкаручыны конкрет күрсәтергә кирәк булганда актив конструкция кулай. Мәсәлән: *Бу уку елы безнең группа тарафыннан уңышлы тәмамланды, имтиханнар яхшы билгеләргә генә бирелде. Курс эшләре вакытында язылып, якланып бетелде – В прошедшем учебном году нашей группой были успешно сданы все экзамены. Своевременно написаны и защищены курсовые работы.* Бу рәвешле жөмлөләрне рәттән тезеп китү әлеге текстны кабул итүне кыенлаштыра. Тезелеп киткән пассив төзелмәләрне мөмкин кадәр күбрәк төр синонимнар белән алыштыру ике телдә дә текст яңгырашлырак итәчәк.

Ике телдә дә актив һәм пассив төзелмәләр сөйләм аңлаешлылыгы, кыскалыгы, жөмләдән аңлашылган процессны башкаручы белән шул процесс арасындагы мөнәсәбәтләрне төрле юллар аша күрсәтүгә хезмәт итә.

Әдәбият

1. Зиннатуллина, К.З. Залогии глагола в современном татарском литературном языке. – Казан: Таткнигоиздат, 1966. – 232 с.
2. Ибраһимов, С. Татар телендә синтаксик синонимнар. – КДУ нәшр., 1976. – 168 б.
3. Сафонова, С.С. Лекции по современному русскому языку. – 2008. – 198 с.
4. Современный русский литературный язык. Учебник для студентов высших учебных заведений. обучающихся по специальности “Филология”. Издание 3-е, исправленное. / авт. Лекант П.А., Гольцова Н.Г. и др. – М.: Высшая школа, 1996. – 462 с.
5. Сопоставительная грамматика русского и татарского языков. Морфология. / авт.-сост.: Р.Р.Замалетдинов, М.Р.Сатгарова, С.С.Сафонова, О.А.Чупрякова, З.Ф.Юсупова; под ред. проф. Р.Р.Замалетдинова. – Казань: Изд-во Казан ун-та, 2017. – 180 с.
6. Сопоставительная грамматика русского и татарского языков. Синтаксис. / авт.-сост.: Р.Р.Замалетдинов, С.С.Сафонова, Г.А.Набиуллина, О.А.Чупрякова; под ред. проф. Р.Р.Замалетдинова. – Казань: Издательство Казанского университета, 2019. – 190 с.
7. Татар грамматикасы. Морфология. Т. II. / Н.Б.Борханова, Ф.А.Ганиев, М.З.Зәкиев һ.б. – М.: «ИНСАН», Казан: «ФИКЕР», 2002. – 448 б.

ТУГАН ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ТАТАР СҮЗЛЕКЛӘРЕ

Сафина Э. И.

ТР ФА ның Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты

7idillia@mail.ru

Аннотация. В статье дается обзор упражнений из учебников, которые используются на уроках по изучению родного (татарского) языка. Объектом изучения стали задания, ориентированные на использование словарей на уроках языка.

Проведенный анализ показал, что современная методика изучения родного языка в значительной мере строится на работе с различными словарями татарского языка (межъязыковыми, толковыми, орфографическими). К словарям учитель обращается при изучении собственно лексикографических тем и на занятиях по другим темам. Ученики получают задания найти перевод слова, проверить его лексическое значение в словаре, сравнить описание слова в разных словарях – такие упражнения помогают им лучше усвоить лексику, расширяют словарный запас, развивают навыки поисковой и аналитической работы, воспитывают интерес к изучению родного языка.

Ключевые слова: Лексикография, словари, учебники родного языка, методика преподавания, татарский язык.

Укучыларга туган телебезнең камил, төзек, бай тел булуын аңлату, аларда ана телебезгә мэхәббәт уяту өчен дәрәсләрдә сүзлекләр куллану нәтижәле алым булып тора. Сүзлекләр белән эшләү ижади фикерләргә, белемне башкалар белән уртаклашырга өйрәтә, күзәтү, хәтерләү, игътибар итү сәләтен үстерә. Лексикографик чыганаclar кулланыла торган дәрәсләрнең максаты – тел өйрәнүдә сүзлекләрнең әһәмиятен ассызыклау, телнең бөтен байлыгын, тулылыгын, төрлелеген күрсәтү.

Мәктәптә сүзлекләр белән эшне башлангыч сыйныфлардан ук оештырганда, укучыларда туган телләрен өйрәнүгә кызыксыну уятырга, сакчыл караш тәрбияләргә мөмкин. Гадәттә, татар теле кабинетларында русча-татарча, татарча-русча сүзлекләр, татар теленең аңлатмалы сүзлекләре, синонимнар сүзлеге, фразеологик, диалектологик, энциклопедик, орфографик сүзлекләр була. Шул ук вакытта, туган тел (татар теле) дәрәсләренә һәрберсендә кушымта буларак «Татарча-русча сүзлек», «Русча-татарча сүзлек», «Орфографик сүзлек», «Орфоэпик сүзлек», «Синонимнар сүзлеге», «Антонимнар сүзлеге», «Фразеологизмнар сүзлеге», «Аңлатмалы сүзлек» һ.б. бар. Сүзлек белән бәйлә биремнәрнең кайберләре әлеге кушымта белән эшләүне күз уңында тотып уйланылган.

Сүзлекләр белән эш төрле сыйныфларда төрлечә алып барыла. Мәсәлән, беренче сыйныфта укучылар үзләре сүзлек дәфтәрләре булдырып, һәр лексик теманы үткән саен, яңа сүзләренә шунда язалар. Башта дүрт-биш сүз язсалар, соңрак сүзләр саны арта бара. Икенче-өчүнчү сыйныфларда укытучылар

алдында укучыларга сүзлекләр турында кыскача мәгълүмат бирү һәм алар белән эшләргә өйрәтү бурычы тора. Мисал өчен, «Татар телендә төрле сүзлекләр бар. «Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә сүзнен мәгънәсе аңлатыла. Сүзләрне бер телдән икенче телгә тәржемә итү өчен дә сүзлекләр кулланыла. Мәсәлән: русча-татарча сүзлек, татарча-русча сүзлек, татарча-русча-инглизчә сүзлек» дип, сүзлекләр турында мәгълүмат бирелеп кенә калмый, балалар үзләре «Русча-татарча сүзлек»тән *сказка, поэт, рассказ, стих, книга* сүзләренең тәржемәләрен эзләп табып, башваткычны чишәргә тиеш булалар [4, 76]. Укучыларга жайлы булсын өчен, дәрәслек ахырында татарча-русча сүзлек (116-122 бб.) бирелгән.

Өченче сыйныфта укучылар сүзлекләр белән тагын да активрак эшлиләр. «Сүзлектә сүзләргә аңлатма яки тәржемә бирелә. Сүзләр алфавит тәртибендә урнаша. Бу – сүзне тиз эзләп табарга ярдәм итә. Беренче хәрәфләр бертөрле булса, икенче, өченче хәрәфләрне карарга кирәк: *жәй, Жәүдәт, жыләк*» [6, 16]. Үзләреннән сүзлек төзәтү алымы укучыларның сүзләрен лексик мәгънәләренә игътибарын арттырырга ярдәм итә. Мисал өчен, *авыл, сад, диңгез, ракушка, күл, бакча, озеро, кабырчык, деревня, море* кебек сүзләр бирелә һәм укучылар шул сүзләрне дәрәслек урнаштырып, татарча-русча сүзлек төзи [6, 16]; «Сүзләрне һәм аларның аңлатмаларын дәрәслек урнаштырып, сүзлек төзе: *алма – алмагачның җимеше, урман – агачлар күп булып үскән урын; әби – әтинең яки әнинең әнисе*» һ.б. [6, 16].

Татар телендә башлангыч гомуми белем бирүче мәктәпләрнең 3 нче сыйныфы өчен дәрәслек сүзлекләр белән эшләүгә юнәлтелгән биремнәрнең тагын да күп һәм төрле булуы белән игътибарны жәлеп итә. Билгеле, беренче чиратта әлеге күнегүләр дәрәслек ахырында бирелгән бай сүзлекчәләргә нигезләнеп башкаруны күз уңында тоту. Мисал өчен, «Тотрыклы сүзтезмәләр сүзлегеннән *кызыл кар яугач* сүзтезмәсенең мәгънәсен ачыкла» [3, 12] һ.б. Бер үк вакытта ике төрле сүзлек белән эш итәргә өйрәтә торган күнегүләр дә очрый: «*Охиый* һәм *ошый* сүзләре бер-берсенә охшашмы? *Охиый* һәм *ошый* сүзләрен кертәп, жөмлә төзеп яз. «Дәрәслек сүзлегеннән *охиый* һәм *ошый* сүзләренең дәрәслек язылышын тап. «Аңлатмалы сүзлек»тән бу сүзләрен мәгънәләрен ачыкла. Истә калдыр» [3, 57]. «Аңлатмалы сүзлек» белән эш итүгә багышланган күнегүләр түбәндәгечә: «*абзац* сүзен табып, мәгънәсен укы» [3, 71], «*салма, түти* сүзләренең мәгънәсен табып укы» [3, 94] һ.б. 108-109 битләрдә «Дәрәслек сүзлегендә *авыр, акбур, җиһаз, көянтә, рөхсәт, ятьмә* һ.б. бик күп сүзләр урын алган. Әлеге биремнәр билгеле бер сүзнен язылышына игътибар юнәлтү, аны истә калдыру өчен: «Дәрәслек сүзлегеннән *чәкчәк* сүзнен дәрәслек язылышын тап һәм истә калдыр» [3, 62] һ.б.

Дүртенче сыйныфта русча-татарча сүзлек, аңлатмалы сүзлекләр белән актив эш алып барыла. Мисал өчен, *смородина, природа, свербига, борщевик, дети* сүзләре бирелгән һәм «Русча-татарча сүзлек ярдәмендә башваткычны чиш» [7, 14]; *эшләпә, кәбестә, эскәмия* сүзләре бирелгән һәм «Рус һәм татар телләрендә бертөрле әйтелгән сүзләрне билгелә. Аңлатмалы сүзлектән аларның мәгънәләрен табып укы» кебек эшләр кушылган [7, 46]. 80-85 битләрдә «Сүзлек

эше» өлешендә алдагы сыйныфлардагы кебек, бай сүзлек китерелә. Укучылар өчен бу дәфтәрләренә күчәрәп язу, истә калдыру, кирәк вакытта тиз генә карап алу һәм дәреслектә бирелгән күнегүләрне, биремнәрне эшләү өчен бик җайлы.

Бишенче сыйныф дәреслеге орфографик сүзлекләр ярдәмендә эшләнәргә тиешле күнегүләргә бай. Мәсәлән, «Орфографик сүзлекчәдән [h] һәм [x] тартыклары кергән сүзләр язып ал һәм ике жөмлә уйлап яз» [1, 47]. Укучылар үзләре уйлап мөстәкыйль рәвештә эшли торган проект буларак, «Безнең проект» өлешендә «Орфографик сүзлек төзибез» дигән бирем бар. Укучыларга «Орфографик сүзлек турында нәрсәләр беләсең? Без кайчан орфографик сүзлеккә мөрәҗәгать итәбез?» дигән сораулар бирелә һәм «Сүзләрне укып, хаталарын төзәтеп яз һәм орфографик сүзлекчәдән үзенне тикшер», «Дәрес язу кагыйдәләрен искә төшер. Бер кагыйдәне сайла һәм, шул кагыйдәгә караган сүзләрне туплап, сүзлекчә төзе. Сүзләрне дәреслектән, сүзлекләрдән, газета-журналлардан сайлап ал һәм алфавит тәртибендә яз» [1, 93] кебек биремнәр ортологик сүзлекләр белән дәрес эш итәргә өйрәтә. Шулай ук вакытта, дәреслекнең графика һәм орфография темасында орфографик сүзлекләр турында мәгълүмат бирелсә тагын да яхшырак булыр иде. Билгеле, дәрсәтә укытучы бу хакта сөйлә, укучыларга сүзлекләрне күрсәтә дип аңларга кирәк, әммә дәреслектә дә җыйнак гына мәгълүмат артык булмас. Мисал өчен, шулай ук дәреслектә аңлатмалы сүзлекләр турында болай диелә: «Сүзләрнең мәгънәләре махсус сүзлекләрдә аңлатыла. Алар аңлатмалы сүзлекләр дип атала. Әлбәттә, телдәгә сүзләрне санап бетерү мөмкин түгел, шуңа күрә аңлатмалы сүзлеккә татар теленең барлык сүзләре дә кергән дип булмый. Аңлатмалы сүзлекләр зур күләмле булалар. «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә 58 меңгә якын сүзнең мәгънәсенә аңлатма бирелгән. Сүзлектә сүзләр алфавит тәртибендә бирелә. Сүзлекләрдә, шулай ук, сүзләрнең язылышы, әйтелеше, мәгънәләре, килеп чыгышы да бирелә. Сүзлекләр төзү турындагы фән лексикография дип атала» [1, 96]. Дәреслектә аңлатмалы сүзлекчәдән файдаланырга өйрәтүгә юнәлтелгән биремнәр дә шактый: «Аңлатмалы сүзлекчәдән өч сүзне (исем, сыйфат, фигыль) сайлап ал. Аларның лексик мәгънәләрен укы, жөмлөләр төзе» [1, 98]; «Аңлатмалы сүзлекчәдән берничә мәгънә белдерә торган 2-3 сүз табып яз. Алар белән сүзтезмәләр төзе. Сүзтезмәдә сүзнең лексик мәгънәсе ачык чагылсын» [1, 100] һ.б. шундыйлардан. Дәреслектә синонимнар һәм антонимнар сүзлекчәсе [1, 103], тәржемә сүзлекләр («Русча-татарча сүзлекчәдән файдаланып, текстны татарчага тәржемә итеп яз») [1, 96], фразеологик сүзлекләр белән эшләү дә каралган. Шулай ук, фразеология темасын үткәндә фразеологик сүзлекләр турында мәгълүмат бирү отышлы булыр иде.

Мисаллардан күренгәнчә, һәр сыйныфта сүзлекләргә игътибар зур, алар ярдәмендә эшләнәргә тиешле биремнәр, күнегүләр күптөрле. Мәкалә кысаларында барлык туган тел (татар теле) дәреслекләреннән дә мисаллар китереп, анализ ясау мөмкин түгел. Шуңа, югары сыйныфлар өчен дәреслекләрнең бары берсенә – унынчы сыйныф укучылары өчен төзелгән уку әсбабына гына тукталырбыз. Күнегүләрдән күренгәнчә, 10 нчы сыйныфта сүзлекләрнең төрле типтагыларына игътибар юнәлтелә. Беренче урында,

элбәттә, аңлатмалы сүзлек. Биремнәр түбәндәгечә: «*Кар* сүзенәң төп мәгънәсен «Татар теленәң аңлатмалы сүзлегеннән карагыз, күчәрелмә мәгънәдә килгән очраклар белән жөмләр төзеп языгыз» [2, 64], «Текстта кулланылган 5 сүзнен синонимик оясын төзеп языгыз. «Синонимнар сүзлегеннән дәрәсләген тикшереп карагыз» [2, 73], «*Сүзлек* сүзе «Татар теленәң аңлатмалы сүзлегендә һәм «Татар теленәң этимологик сүзлегендә ничек бирелгән, нәтижә ясагыз» [2, 117]; «Татар теленәң аңлатмалы сүзлеген карагыз. Ике бер мәгънәле һәм дүрттән күбрәк мәгънәсе булган ике күп мәгънәле сүзгә күчәрелп языгыз» [2, 119] кебек биремнәрдән күренгәнчә, дәрәсләктә төп игътибар аңлатмалы һәм теләргә сүзлекләргә юнәлтә. Яңалык буларак, этимологик сүзлек белән эшләү өстәлә. Дәрәсләкнең 188-189 битләрендә орфографик-орфоэпик сүзлекчә, антонимнар сүзлекчәсе китерелә.

Төрле типтагы сүзлекләр белән эшләүне күздә тоткан биремнәр, күнегүләрдән күренгәнчә, туган тел (татар теле) дәрәсләкләрендә татар сүзлекләренә зур игътибар бирелә. Дәрәсләрдә аеруча русча-татарча, татарча-русча, аңлатмалы, орфографик, фразеологик сүзлекләр белән актив эш алып барыла. Һәр дәрәсләк ахырында орфографик, аңлатмалы, татарча-русча, орфоэпик һ.б. сүзлекчәләр бар. Билгеле, күпчелек очракта укучылар күнегүләргә дәрәсләктәге шул сүзлекчәләр ярдәмдә генә дә эшләп куярга мөмкин. Димәк, укучыларны чын сүзлекләр, галимнәр төзегән лексикографик чыганаclar белән таныштыру укучылар җаваплылыгында кала. Мәктәпләрдә аңлатмалы, ортологик, фразеологик, теләргә һ.б. сүзлекләр белән эш һәрдаим алып барылырга тиеш. Бары тик татар сүзлекләргә генә туган телебезнең бөтен байлыгын, тулылыгын, төрлеләген күрсәтә һәм укучыларда туган телгә мөхәббәт, сакчыл караш тәрбияли ала.

Әдәбият

1. Татар теле: рус телендә төп гомуми беләм бирү оешмалары өчен дәрәсләк (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 5 нче с-ф. / Р.Р.Шәмсетдинова, Г.К.Һадиева, Г.В.Һадиева; [рәссамы Л.Хисамова]. – Казан: «Мәгариф – Вақыт» нәшр., 2015. – 175 б.

2. Татар теле: рус телендә урта гомуми беләм бирү оешмалары өчен дәрәсләк (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 10 нчы с-ф. / Р.К.Сәгъдиева; [рәссамы Л.Хисамова]. – Казан: «Мәгариф – Вақыт» нәшр., 2016. – 167 б.: рәс. б-н.

3. Татар теле: татар телендә башл.гомуми беләм бирү мәкт. 3 нче с-фы өчен д-лек. 2 нче кисәк / И.Х.Мияссарова, К.Ф.Фәйзрахманова: рәссамы Л.Хисамова. – Казан: «Мәгариф – Вақыт» нәшр., 2013. – 111 б.: рәс. б-н.

4. Туган тел (татар теле). 2 сыйныф. Ике кисәктә. Беренче кисәк: башлангыч гомуми беләм бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). / М.М.Шәкүрова, Л.М.Гыйниятуллина, О.Р.Хисамов; [рәссамы Диләрә Нәүрузова]. – Казан, 2020. – 126 б. : рәс. б-н.

5. Туган тел (татар теле). 2 сыйныф. Ике кисәктә. Икенче кисәк: башлангыч гомуми беләм бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган

тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). / М.М.Шәкүрова, Л.М.Гыйниятуллина, О.Р.Хисамов; [рәссамы Диләрә Нәүрузова]. – Казан, 2020. – 112 б. : рәс. б-н.

6. Туган тел (татар теле). 3 сыйныф. Ике кисәктә. Беренче кисәк: башлангыч гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). / М.М.Шәкүрова, Л.М.Гыйниятуллина, О.Р.Хисамов; [рәссамы Андрей Шляпкин]. – Казан, 2020. – 104 б. : рәс. б-н.

7. Туган тел (татар теле). 4 сыйныф. Ике кисәктә. Беренче кисәк: башлангыч гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). / М.М.Шәкүрова, Л.М.Гыйниятуллина, О.Р.Хисамов; [рәссамы Андрей Шляпкин]. – Казан, 2020. – 88 б. : рәс. б-н.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ СӨЙЛӘМ ТЕЛЕН ҮСТЕРҮ ҺӘМ КАМИЛЛӘШТЕРҮ ЧАРАСЫ БУЛАРАК КРОССВОРДЛАР

Сәлахова Р. Р.
Казан федераль университеты
Ruzilya5@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные подходы к формированию речевого компонента профессиональной культуры в процессе подготовки специалиста к будущей профессиональной деятельности, отмечаются преимущества использования кроссвордов в формировании умений и навыков профессиональной коммуникации на татарском языке.

Ключевые слова: татарский язык, профессиональная культура, профессиональная коммуникация, речевая деятельность, кроссворд.

Сөйләм – кеше эшчәнлегенң төп компонентны булып тора, аның үсеше сөйләм эшчәнлегенң башка төрләрэн үзләштерүгә юл яра. Өйрәнә торган телдә сөйләргә өйрәтү элек-электән тел дәресләренң төп бурычларынан саналды. Өгәр анализаторлар эшчәнлеген күзәтсәк, сөйләгәндә сөйләм-мотор анализаторы, тыңлаганда ишетү анализаторы актив роль уйнаганны күрербез, әмма һәр ике очракта да сөйләм органнары хәрәкәттә була. Сөйләгәндә сөйләм органнары хәрәкәт итә. П.П. Блонский бу хакта болай дип яза: Сөйләүче белән тыңлаучы икесе дә сөйли, ләкин берсе – кычкырып, икенчесе – эчтән”[3, 56].

Сөйләм телен үстерү күнекмәләрен формалаштыруның рациональ методикасын эшләү өчен психолингвистик анализ ясау зарур. Психологик күзлектән караганда, сөйләүнең өч фазасы бар:

- хәбәрнең максатын ачыклау;
- фикерне тел ягыннан формалаштыру;
- хәбәрне әйтү.

Шушы фазалардан чыгып, сөйләм эшчәнлегенң әлегә төренә кагылышлы сәләт һәм күнекмәләрне билгеләп була:

- татар сөйләменң авазларын оештыру сәләте;
- татар теле чараларын автоматик рәвештә һәм кирәкле күләмдә куллана белү, ягъни, аралашу максаты һәм ситуациясенә туры китереп, татарча сөйләм оештыру механизмын куллану сәләте[1, 129].

Һөнәри белем бирү уку йортларында тел дәресләренә куелган төп бурыч – булачак белгечләренң сөйләм телен үзләштерелә торган һөнәренә бәйле рәвештә үстерү, камилләштерү, һөнәри сөйләмгә осталык һәм күнекмәләр формалаштыру. Һөнәри осталык һәм күнекмәләргә булачак белгечнең белем дәрәжәсе, фикерәү сәләте, һөнәри эзерлеге һәм коммуникатив осталыгы керә.

Югарыда санап киткән осталыкларны формалаштыруда кроссвордлар куллану отышлы чараларның берсе булып тора. Кроссворд сүзе инглиз теленнән алынган, ул “сүзләр киселеше” дигән мәгънәгә ия [2, 8], аны чишү мавыктыргыч һәм файдалы шөгыл, ул балаларга да, урта буын кешеләренә дә, өлкәннәр дә ошый. Башлангыч һәм урта мәктәптә аерым сүзләренә, аларның

мәгънәләрен яки тәржемемәләрен үзләштерү өчен кулланылса, югары мәктәптә һөнәри сөйләм күнекмәләрен булдыру, сөйләм телен камилләштерү максатында кулланылып, студентларның үзләштерелә торган темага карата кызыксынучанлыгын арттыруга сәләтле. Студентлар укытучы тарафыннан алдан әзерләнгән кроссвордны чишәргә яки аны үзләре төзәргә мөмкиннәр. Гадәттә, студентларга эзер кроссвордларны чишү ошыйрак төшә, чөнки аларга билгеле бер телдә бәйләнешле хәбәрләмәләр төзүгә караганда, сорауларга җавап бирү күпкә җиңелрәк. Әмма кроссвордны укытучы белән бергәләп чишү мөһим, чөнки укытучы студенттан кроссворд җавапларына хас кыска (бер сүзле) җаваплар түгел, ә тулы җавап таләп итәргә тиеш. Биредә студент тарафыннан монологик сөйләм формасы үзләштерелә һәм аның мөстәкыйль фикерләү сәләте алгы планга чыга. Әмма студент җавабын дәрәҗә формалаштыру өчен укытучының соравын да игътибар белән тыңларга (аудирование) һәм аңларга тиеш, шул рәвешчә, укытучы белән студент арасында диалог формалаша. Методик әдәбиятта диалогның иң киң таралган билгеләмәсе яқынча болайрак яңгырый: (“яқынча” дибез, чөнки без берничә билгеләмәне берләштердек): “Диалог ул – мәгълүмат алмашу, максаты белән ике яки берничә әңгәмәдәшнең фикер алышуы. Бу вакытта берәү сөйләм реакциясе уята, икенчесе җавап бирә, шунның нәтижәсендә үзара функциональ бәйләнеш гамәлгә ашырыла”[5, 78-79].

Шулай итеп, кроссворд чишү барышында телдән сөйләмнең ике формасы – диалог һәм монолог гамәлгә ашырыла.

Уку процессында кроссвордлар куллануның нәтижәләлеге арттыру өчен түбәндәге таләпләр үтәлергә тиеш:

1. Беренчедән, кроссвордларны чишү артык күп вакыт алмаска тиеш, чөнки нинди генә кызыклы тоелмасын, бер төрлелек ялыктыра, кызыксынуны киметә, икенчедән, әлеге таләпне үтәлмәсә, бер дәрәҗә кысаларында телнең төрле аспекты һәм сөйләм эшчәнлегенең башка төрләрен дә кулануга ирешеп булмый. Кроссвордның оптималь күләме, безнең күзлектән караганда, 5-15 бирем чикләрендә (материалның катлаулылыгына карап, төркем әзерләү, укыту этабы).

2. Кроссворд биремнәре аңлаешлы булырга һәм андагы сораулар студентның алдан үзләштергән материалларына нигезләнәргә тиеш. Кроссвордта аңлашылмый торган сүзләр яки терминнар булмау зарур.

3. Кроссворд биремнәрендә җиңел һәм катлаулы сорауларны аралаштыру мөһим. Катлаулы сораулар студентларның фикерләү сәләтен үстерү белән беррәттән, аларның әлеге эшкә кызыксынуын арттыра, тиз арада чишелә торган кроссворд кызык түгел, ул уйландырырга тиеш. Әмма җиңел биремнәрсез дә булмый, алар, үз чиратында, һәр студентка дәрәҗә катнаша алу, ягъни фикерләрен туплап, үз җавап вариантын тәкъдим итү мөмкинлеге бирә, чөнки җиңел сорауларга җавапны һәркем дә белә.

Кроссвордлар чишү төрлечә оештырырга мөмкин:

1. Индивидуаль мөстәкыйль эш: а) бөтен төркем бер үк вакытта; б) студентларның бер өлеше кроссворд чишә, шул ук вакытта калганнары сөйләм күнекмәләрен арттыру юнәлешендәге башка эш төрләре белән мәшгуль.

2. Төркем ике командага бүленә, аларның һәркайсына бер үк төрле кроссвордлар тәкъдим ителә. Кроссвордны чишү вакыты чикләнелми, әмма “Кем тизрәк чишә?” дигән шарт куела.

3. Ярышта бер үк төрле кроссвордлар чишәргә тиеш булган өч һәм аннан да күбрәк команда катнаша. Кроссвордны чишүгә чикләнган вакыт бирелә.

Югарыда санап үтелгән вариантлар һәркайсы үз өстенлекләренә ия. Беренчесе студентны индивидуаль рәвештә эшләвенә уңай шартлар тудыра, шул ук вакытта укытучыга аның теге яки бу лексиканы үзләштерү дәрәжәсен аңларга мөмкинлек бирә. Калган формаларның үзенчәлеге студентларның төркемләп эшләве белән аңлатыла, биредә конкурентлык сәләте алга чыга. Әлбәттә, бу очракта әзерлек дәрәжәсе түбән булган студентлар эшнең нәтижәсен киметергә мөмкин, әмма аларның кроссвордны чишү барышында үз җавап вариантыларын тәкъдим итүләре, шул рәвешле аларның элгә эштә катнашулары, активлык күрсәтүләре шулай ук зур әһәмияткә ия.

Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында “Музыка” белгечлеген үзләштерүче студентлар белән татар теле дәрәсләрендә кроссвордларны еш чишәбез. Мәсәлән, “Танылган композиторлар” темасын үзләштергәннән соң түбәндәге кроссворд тәкъдим ителгән иде.

1. Кроссвордны чишегез. Җавапларны һәр баганага астан өскә таба языгыз

М	О	Т	Р	И	Б

1. Әлгә музыкант 4 яшендә клави́р өчен көй иҗат итә. Бу көй уйнар өчен бик катлаулы, әмма бик матур була, аны Европаның иң виртуоз башкаручылары да уйный алмый. Сүз кайсы композитор турында бара? Фамилиясен языгыз.

2. Бу композитор танылган химик Менделеев Дмитрий Ивановичның дусты һәм фикердәше була, композиторлыктан тыш, ул фән белән шөгыйльләнган, фәнни ачышлар ясаган, медицина фәннәре докторы булган, химия лабораториясен җитәкләгән. Әлгә шәхеснең тулы исем-фамилиясен атагыз. Фамилиясен языгыз.

3. Яна көй язар алдыннан әлеге композитор башын бозлы салкын су салынган ләгәндә чылата торган булган. Бу гадәт аның гомеренең соңгы көннәренә кадәр сакланып калган. Әлеге шәхеснең тагын бер үзенчәеге – ул саннарны тапкырлый белмәгән. Сүз кем турында бара? Фамилиясен языгыз.

4. 1991 нче елда, йөз еллык юбилее уңаеннан, әлеге композитор сурәте төшерелгән көмеш акча чыгарыла. Санкт-Петербург шәһәрәндә һәр ел саен аның исемендәге Халыкара конкурс үткәрелә. Бу конкурста композиция, симфоник дирижерлык һәм фортепиано кебек өч белгечлек бәяләнә. Бу шәхеснең тулы исемен атагыз. Фамилиясен языгыз.

5. Бу музыкант ижатының башлангыч чорында Максим Горький белән бер үк вакытта хорга язылып карый. Тыңлаулардан соң, Максим Горькийны хорда жырларга кабул итәләр, әмма әлеге музыкант хорга алынмый. Сүз кем турында бара? Фамилиясен языгыз.

6. Әлеге музыкант 5 нче буын музыкантлар гаиләсендә туган Аның 50 гә якын туганы музыка ижаты белән шөгыйльләнгән. Үзенә ике баласы да танылган композитор була. Әлеге шәхеснең исемен языгыз.

Кроссвордтагы җаваплар: 1. Моцарт; 2. Бородин; 3. Бетховин; 4. Прокофьев; 5. Шаляпин; 6. Себастьян [8].

Күргәнебезчә, әлеге кроссворд структурасы ягыннан әлләни авыр түгел, мондый кроссвордны командага бүленеп чикләнгән вакыт аралыгында чишү өчен тәкъдим итәргә мөмкин. Биредә сүзләр киселеше юк диярлек, аркылы юлда язылган биремнең җавабы бар. «Мотриб – музыкант. Понятие обобщающего значения, получившее широкое распространение в культурах мусульманского Востока, начиная с раннего средневековья. Одна из наиболее часто встречающихся категорий в старотатарской литературе» [4, 83]. Бу сүз кроссворд чишүне берәз җиңеләйтә һәм әгәр студент әлеге сүзнең нәрсә аңлатканын әйтеп бирә алса, команда өстәмә балл алу мөмкинлегенә ия була.

Студентка кроссвордны үзәннән төзетү дә сөйләм эшчәнлеген үстерүдә үзенчәлекле эш төрләренең берсе булып тора. Ул студенттан мөстәкыйльлек, ижадилык таләп итә. Биредә эзер материалдан да, өстәмә материалдан да файдаланырга мөмкин. Өстәмә материал рус телендә булган очракта, студент татарчага дәрәҗәс итеп, төзек жөмлөләр белән тәржемә итәргә тиеш була. Студентлар тарафыннан төзелгән кроссвордлар түбәндәге критерийләр буенча бәяләнә:

1. Кроссворд нинди максат белән төзелүе.
2. Кроссворд темасының укыту программасына туры килү-килмәве.
3. Кроссворд төренең дәрәҗә сайланышы
4. Кроссвордның аерымы кисәкләре төзелеше.
5. Өстәмә материал кулланылышы.
6. Бәяләү критерияләре.
7. Кулланылган сүзләрнең исемлеге.
8. Кроссворд биремнәренең (сораулары) төзеклеге.
9. Кроссворд биремнәренең орфографиясе.
10. Кроссвордның презентациясе.

Укытуда яңа технологияләр куллану – заман таләбе. Мондый дәресләр укучыларны да, студентларны да битараф калдырмый киресенчә, аларның кызыксынучанлыгын арттыра. Кроссвордлар чишүне дә яңа технологияләр аша оештырырга була. Бу юнәлештә кроссворд төзү өчен махсус сайтлар, онлайн сервислардан файдаланырга мөмкин. Шундыйларның берсе – Фабрика кроссвордов[8]. Бу бик уңайлы сервис, биредә таблицалар ясап утыру ихтыяжы юк, сайлап алынган сүzlәрне эзер шакмакларга дәрәс итеп урнаштырырга гына кирәк. Әлеге сервис ярдәмендә теләсә нинди структурага ия булган кроссвордларны эшләү мөмкинлеге бар. Төзеп бетергәч, аны бастырып чыгарасы гына кала. Дәрәсләр дистанцион форматта укытылган очракта, студентларга алдан төзелгән кроссвордның сылтаамасы бирелә һәм студент мөстәкыйль рәвештә әлеге сылтама аша кереп, кроссвордны чишә ала.

Кроссворды онлайн в Online Test Pad [6] сервисында кроссвордның бик күп төрләре тәкъдим ителә, биредә кроссворд конструкторы бар, аның ярдәмендә япон кроссворды, филворд яки сканфордлар да төзеп була. Әмма артык катлаулы структуралы башваткычлар дәрәстә киенренкелекне арттырырга мөмкин, шуң күрә биредә чама хисен югалтмау сорала.

Cross: составь свой кроссворд онлайн [9] сервисын аеруча игътибарга лаек. Биредә кроссвордның сүzlәрен (жавапларын) кертү һәм үлчәмен билгеләү таләп ителә, соңыннан эзер (тутырылган) кроссвордны Word форматында компьютерга йөкләргә кирәк. Әге сервис ярдәмендә төзелгән кроссвордны дәрәстә файдалану өчен кроссворд шаблонына хәбәрләмәләрне (сорауларны) кертәргә һәм кирәкле күләмдә (экземпляр) бастырып чыгарырга була.

Йомгаклап әйткәндә, татар теле дәрәсләрендә кроссвордлар кулланылышы укытуның нәтижәлелеген арттыруда һәм студентларның белем дәрәжәсен, һөнәри сөйләм телен үстерү, камилләштерүдә мөһим чара булып тора. Аларны дәрәсләрдә дәрәс һәм урынлы итеп куллану әһәмиятле бурычлардан санала. Кроссвордлардан файдалану укытучылар алдына куелган күп төрле бурычларны хәл итәргә ярдәм итә: уку материалын аңлаешлы һәм кызыклы итеп житкерергә; белемнәрне системага салырга булыша, укучыларның ижади үсешен тәэмин итә, үзлектән белем алуны яхшырта, яңа темага жиңелрәк төшенергә мөмкинлек тудыра.

Әдәбият

1. Әсәдуллин А.Ш., Юсупов Р.А. Рус телендә сөйләшүче балаларга татар телен укыту методикасы нигезләре. Казан: Мәгариф, 1998. 151 б.

2. Волков В.В. Использование методики кроссворд-тестирования при изучении гуманитарных и социально-экономических дисциплин // Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук. 2019. Т. 13, №8. С. 8–14.

3. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. Москва, 1989. 218 с/

4. Сайфуллина Г.Р. Категория татарской традиционной музыкальной культуры: аннотированный словарь. Казань:Тат.кн.изд-во, 2009. 176 с.

5. Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре.- Казан, 2001. 383 б.

6. Кроссворды онлайн в Online Test Pad // URL: <https://onlinetestpad.com> (дата обращения 10.02.2021 г.)

7. Культурология. <https://kulturologia.ru/blogs/091213/19462/>(дата обращения: 15.01.2021 г.)

8. Фабрика кроссвордов // URL:<https://puzzlecup.com/crossword-ru/> (дата обращения: 10.02.2021 г.).

9. Cross: составь свой кроссворд онлайн // URL:http://cross.highcat.org/ru_/ru (дата обращения: 10.02.2021 г.).

ПЕРВЫЕ ШАГИ В ОБУЧЕНИИ КРЫМСКОТАТАРСКОМУ ЯЗЫКУ (группа старшего возраста, неспециалисты)

Селендили Л.С.

Крымский федеральный университет им. В.И. Вернадского
lemara2002@hotmail.com

Аннотация. В статье рассматривается содержание начального этапа обучения крымскотатарскому языку, последовательность обучения фонетике, лексикологии, грамматике неспециалистов группы старшего возраста, приводятся примеры, обеспечивающие использование таких классических методов обучения как эвристический метод, сопоставительный, метод подстановки, прямой метод, грамматико-переводной метод обучения, аудиовизуальный и аудиолингвальный методы, коммуникативный метод. Обучение базируется на знаниях опорного языка и направлено на формирование начальной коммуникативной компетенции для свободной и эффективной речевой деятельности на языковом, речевом, дискурсивном, культурологическом и риторическом уровнях.

Ключевые слова: крымскотатарский язык, непрерывное образование, содержание образования, коммуникативная компетенция, фонетика, морфология.

Крымскотатарский язык – язык коренного населения Республики Крым. Это один из тюркских языков, традиционно относится к кыпчакско-половецкой подгруппе кыпчакских языков. Имеет три диалекта: южнобережный диалект, который относится к огузской группе, степной диалект - к кыпчакско-ногайской подгруппе и средний – микс-диалект, который в 1928 году на I Всекрымской научной конференции был принят за основу современного крымскотатарского литературного языка: «переходной от кыпчакского типа к огузскому, диалект Бахчисарайского и прилегающих к нему районов, восходящих к куманскому (кыпчакскому) языку и близких к нему племенным языкам северного Причерноморья, с охватом многих элементов как южного, так и северного диалектов» [4].

В связи с депортацией 1944 года крымскотатарский язык долгое время находился под запретом, в научном плане изучался фрагментарно, система образования на крымскотатарском языке и система изучения крымскотатарского языка были разрушены. После репатриации крымскотатарского народа на Родину были разработаны учебные программы по крымскотатарскому языку и литературе для школ с русским языком обучения и школ с углубленным изучением крымскотатарского языка и литературы, созданы учебники. Реалии современного Крыма меняются. В соответствии с принятой в 2014 году Конституцией Республики Крым крымскотатарский язык стал государственным языком республики.

Придание статуса языку, изменяющиеся реалии современного Крыма требуют таких же перемен в образовательных системах, методике преподавания крымскотатарского языка, дифференциации содержания языкового курса в зависимости от уровня преподавания. Наступило время говорить не только об изучении родного языка, но, прежде всего, об открытости крымскотатарской национальной картины мира другим народам. Взаимопонимание и межнациональное согласие базируется на простом понимании людей в процессе ежедневного общения. Обучение крымскотатарскому языку должно быть разноуровневым и непрерывным. Это обусловлено тем, что потребность изучать крымскотатарский язык может возникнуть у людей разных национальностей и разного возраста, для которых этот язык является родным или неродным.

Современная методика преподавания крымскотатарского языка должна базироваться на существующих актуальных концепциях обучения, методах и технологиях – как традиционных, так и новаторских. Здесь вполне применимы такие классические методы как эвристический метод, сопоставительный, метод подстановки, прямой метод, грамматико-переводной метод обучения, аудиовизуальный и аудиолингвальный методы, коммуникативный метод [6], метод погружения в языковую среду [7], кейс-методы в обучении [5].

В нашем докладе мы хотели бы остановиться на проблеме дифференциации содержания курса крымскотатарского языка на первом этапе в процессе обучения людей старшего возраста, неспециалистов, приоритетным языком общения для которых является, например, русский язык.

Обучаемые старшего возраста – это категория обучаемых, которые уже не являются школьниками или студентами вузов, не имеют филологического образования, но компетентны в русском (или ином) языке (далее опорный язык) для свободной и эффективной речевой деятельности на языковом, речевом, дискурсивном, культурологическом и риторическом уровнях [8]. Под *непрерывностью обучения языку* мы понимаем процесс развития коммуникативного потенциала личности, который не имеет временных границ и возрастных ограничений. Вопрос заключается в том, чему обучать на начальном этапе и в какой последовательности. Теоретической основой обучения может явится учебное пособие на русском языке: Меметов А. М., Мусаев К.М. Крымтатарский язык. Ч. 1. Общие сведения о языке ; Ч. 2. Морфология: учеб. пособие. –Симферополь : Крымучпедгиз, 2003. –287с.

Базовая коммуникативная компетенция в опорном языке важна для нас в плане коммуникативной преемственности и последовательности в обучении новому языку: важно иметь языковую базу, с которой будет сопоставляться изучаемый язык. Первый шаг - стоит показать именно те сходства и различия между языками, которые мотивировали бы обучаемого к изучению крымскотатарского языка и указывали бы на наличие у него начальной коммуникативной компетенции в этом новом для него языке.

Приведу примеры общей лексики:

- тюркизмы русского языка (известное выражение «поскреби любого русского — найдёшь татарина» в полной мере относится и к нашему языку): чердак - чардакъ, кафтан - къафтан, арбуз – къарпыз, казан – къазан, ишак – эшек, хан-хан, султан- султан, арба – араба, башка – баш, утюг - утю и даже «ура!»;

- крымскотатарские топонимы: Аю-Даг - Аювдагъ, Бахчисарай – Багъчасарай, Джанкой - Джанкой;

- интернационализмы, которые попали в крымскотатарский язык посредством русского языка: асфальт, радио, телевизор, чайник, газета;

- традиционные блюда крымских татар: манты, чебуреки, самса, пахлава, кобете

можно рассматривать как показатель начального уровня компетенции в крымскотатарском языке.

На примере общей лексики уже стоит показать разницу в алфавите русского и крымскотатарского языков - наличие специфических букв гъ, къ и дж, обратить внимание на конечные звуки: сонорные - л, м, н, р; парные глухие и звонкие согласные – к-г, къ-гъ, п-б; звонкие согласные «б, в, д, з, ж, г, гъ, дж» и глухие согласные «п, т, ф, с, ш, ч, къ, х», твёрдые и мягкие гласные – «а, ы, я, о, у» и «и, е, э, ё»; объяснить особенности словесного ударения (в тюркизмах падает на последний слог, в заимствованных словах остается как в языке-доноре или языке-посреднике), вопросы редукции гласных звуков.

По морфологическому типу крымскотатарский язык агглютинативный, словообразование и словоизменение происходит путём последовательного присоединения аффиксов: слева направо от корня к требуемому показателю, например: эв (корень слова - «дом»)+лер (показатель числа)+и (показатель принадлежности)+ н (протеза) +де(падежный показатель) +ки (показатель относительности).

Аффиксы имеют звуковые варианты. Для того, чтобы правильно выбрать соответствующий аффикс необходимо знать правила сингармонизма. Кратко правила сингармонизма можно объяснить так: твердому гласный к твердому, мягкий - к мягкому, губной - к губному; звонкий согласный к звонкому, глухой - к глухому. Для этого мы используем уже полученные знания о гласных и согласных звуках крымскотатарского языка и вводим новые гласные и согласные крымскотатарского языка на примерах русского (или иного опорного) языка: губные гласные мягкие - ö – как в слове тёрка, ü – как в слове тюлька, губные гласные твердые - o – как в слове дом, u – как в слове дума, специфическая буква нь, обозначающая сонорный [нг] – как в слове сингармонизм.

Второй шаг: сопоставления – личные местоимения, наречие, прилагательное, можно на примере известной фразы из песни Роберта Рождественского:

Я, ты, он, она,

Мен, сен, о

Вместе – целая страна,
Вместе – дружная семья...

Берабер – бутюн девлет,
Берабер – дост айле...

Переводная пара местоимений «он, она - о» требует третьего шага: обратить внимание на отсутствие грамматической категории рода в крымскотатарском языке и показателях гендерной дифференциации в именах существительных: имена собственные - Селим (муж.) – Селиме (жен.), Зеки – Зекие, Джевхер – Джевер, Заир – Заира, нарицательные – шаир – шаире, оджа – оджапче, саип – саибе, огълан бала – къыз бала. Вводим имя существительное: категории числа (аффиксы -лар/-лер), категорию принадлежности, склонение имен существительных:

Название падежа	Вопросы	Твёрдый вариант	Мягкий вариант
Именительный падеж	Кто? Что?	-	-
Родительный падеж	Чей? Чья?	-нынъ	-нинъ
Дательный падеж	Кому? Чему? Куда? Когда? В какое время?	-гъа/-къа	-ге/-ке
Винительный падеж	Кого? Что?	-ны	-ни
Орудийный падеж	Кем? Чем?	-нен, ...иле, - нен берабер	-нен, иле, -нен берабер
Местный падеж	Где? У кого? В какое время?	-да/-та	-де/-те
Исходный падеж	От кого? От чего? Откуда? С какого времени?	-дан/-тан	-ден/-тен
Послеложный падеж	О ком? О чём?	...акъкъында	...акъкъында

Изученный ранее лексический и теоретический материал можно повторить в процессе склонения имен существительных. Обучаемые письменно, без помощи гаджетов, фиксируют изученную лексику в личный словарь в той последовательности, в которой они его получают (так легче воспроизводить в памяти полученный ранее лексический материал).

Четвёртый шаг – прилагательное: неизменяемая часть речи, располагается препозитивно по отношению к слову (дост (друг, дружный) + айле (семья)), которое оно определяет. Здесь уместно сказать о синтаксической позиции и функциях имени существительного, местоимения, прилагательного и наречия, односоставных и двусоставных предложениях с этими частями речи, словообразовании и разрядах прилагательных, местоименных прилагательных, их отличии от притяжательных местоимений, о понятиях «много»-«мало», числительных и основных принципах их образования, завершить знакомство с личными местоимениями и познакомить со склонением местоимений:

Название падежа	Вопросы	1-е лицо	2-е лицо	3-е лицо
				лицо

Именительный падеж	Кто? Что?	мен биз	сен сиз	о олар
Родительный падеж	Чей? Чья?	меним бизим	сенинь сизинь	онынь оларны нь
Дательный падеж	Кому? Чему? Куда? Когда? В какое время?	манъа бизге	санъа сизге	онъа оларгъ а
Винительный падеж	Кого? Что?	мени бизни	сени сизни	оны оларны
Орудийный падеж	Кем? Чем?	-нен, ...иле, -нен берабер	-нен, иле, - нен берабер	-нен, иле, -нен берабер
Местный падеж	Где? У кого? В какое время?	менде бизде	сенде сизде	онда оларда
Исходный падеж	От кого? От чего? Откуда? С какого времени?	менден бизден	сенден сизден	ондан оларда н
Послеложный падеж	О ком? О чём?	...акъкъынд а	...акъкъынд а	...акъкъ ында

Пятый шаг: вводим глаголы наличия – олмакъ, бар/ ёкъ, глаголы чувств, движения и речи: севмек, юрьмек, кельмек, кетмек, айтмакъ, инфинитив, три основных времени глагола: настоящее, прошедшее и будущее, раскрываем синтаксическую позицию и функцию глагола; объясняем категорию сказуемости именных частей речи, строим предложения по схеме: подлежащее+сказуемое, определение+ подлежащее+сказуемое. Знакомство с оригинальным текстом на крымскотатарском языке. В качестве примера приведу отрывок из произведения Юсуфа Болата: «Айшечик беш яшында олса да, къартанасындан дюнья къадар шей огренди: ятса – геджелер хайыр, турса – сабалар хайыр; софрагъа отурса – бисмилля, софрандан турса – кисенъизге бинъ берекет; мусафир кельсе - хош кельдинъиз, эвге буюрынъыз, кетселер – огъурлы ёллар, кене келинъиз, тиземе, алама, эмджеме, дайыма селям денъиз...» (последовательность: обучаемый читает весь текст, слушает оригинальное прочтение слов, словосочетаний, предложений, всего текста; обучаемый читает, делает фонетические пометы, выписывает незнакомую лексику, слушает оригинальное прочтение, расширяем запас лексики и основных речевых формул, вводим термины родства, уменьшительно-ласкательные аффиксы имен существительных, условное наклонение глагола, повелительное наклонение глагола).

Базовые 5 шагов пройдены. Теперь обучаемый готов к освоению лексико-семантической информации, изучению и самостоятельному построению микротекстов, тематику и грамматическое сопровождение лексики для которых мы предлагаем в «Русско-украинско-крымскотатарского учебном словаре

«Шире круг» [1; 2; 9]. Изучение тематических групп лексики (их 185) в сочетании с изучением микротекстов, их построением и заучиванием сопровождается ситуативным введением речевого этикета [3].

Литература

1. Богданович Г.Ю. Полилингвокультурный феномен: русско-украинско-крымскотатарский учебный тематический словарь как объект лингвистического описания [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/polilingvokulturnyy-fenomen-russko-ukrainsko-krymskotatarskiy-uchebnyy-tematicheskiy-slovar-kak-obekt-lingvisticheskogo-opisaniya> (дата обращения: 10.02.2021)
2. Богданович Г.Ю., Новикова Т.Ю., Балашова И.Г., Буц Н.В., Селендили Л.С., Девлетов Р.Р. Шире круг: русско-украинско-крымскотатарский учебный тематический словарь. – Симферополь: Феникс, 2011. – 244 с.
3. Богданович Г.Ю., Новикова Т.Ю., Балашова И.Г., Буц Н.В., Селендили Л.С., Девлетов Р.Р. Речевой этикет: русско-украинско-крымскотатарские соответствия. Учеб. пособие.– Киев: Педагогічна думка, 2012. – 200 с.
4. Меметов И. Периодизация истории развития крымскотатарского литературного языка [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94738/31-Memetov.pdf?sequence=1> (дата обращения: 18.01.2021)
5. Мицкевич И.М. План-конспект урока английского языка «Проживание в старом или новом доме» с применением технологии case-study; 10 класс [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://pedsovet.su/load/111-1-0-51548> (дата обращения: 18.01.2021)
6. Муртаза А.Ш. Современные методики преподавания английского языка в высших учебных заведениях [Электронный ресурс] // Вестник КазНУ.- Алматы, 2016.- Режим доступа: <https://articlekz.com/article/16319> (дата обращения: 12.02.2021)
7. Муртазина Л.Р. О некоторых вопросах преподавания татарского языка в РТ на современном этапе [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-nekotoryh-voprosah-prepodavaniya-tatarskogo-yazyka-v-rt-na-sovremennom-etape>
8. Сальникова О.А. Что включает в себя коммуникативная компетенция? [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://www.school2100.com/upload/iblock/142/1422ec1747d648de7d80b4516963e8fd.pdf> (дата обращения: 10.02.2021)
9. Селендили Л.С. Лексико-семантические и синтморфологические особенности конструкторов крымскотатарского предложения (формальный и прикладной аспекты): дис. ... д-р. филол. наук: 10.02.02 –«Языки народов Российской Федерации (урало-алтайские языки)». - г. Симферополь, 2015. – С.110-130. [Электронный ресурс].- Режим доступа: https://iling-ran.ru/theses/selendili_full.pdf (дата обращения: 10.02.2021)

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ИНТЕГРАЛЬ АЛЫМНЫҢ РОЛЕ

Сибгаева Ф.Р.

Казан федераль университеты
FiruzRS@mail.ru, ruzilya5@mail.ru

Аннотация. Образование сегодня направлено на формирование интеллектуально развитой личности с целостным гармоничным мировоззрением, с пониманием глубины взаимосвязи явлений и процессов окружающего мира. В свете современных проблем комплексного развития личности учащегося на базе общего среднего образования проблема интеграции и межпредметных отношений приобрела принципиально важное социально-педагогическое значение. Интеграция между учебными предметами не отменяет систему предметов, а, скорее, улучшает ее и позволяет углубить взаимозависимость между различными дисциплинами.

Необходимо выявить особенности и отбор контента при интеграции - интеграция материалов из традиционных, классических предметов и включение в интеграцию материалов нового школьного контента. На пересечении этих подходов могут быть разные результаты: а) появление совершенно новых предметов (курсов); б) разработка новых курсов, обновление содержания в рамках одного или нескольких предметов; в) создание отдельных блоков уроков, объединяющих материал одного или нескольких предметов, существующих параллельно с уроками учебной программы; г) проведение разовых интегративных уроков.

Ключевые слова: интеграция, татарский язык, интегративное обучение.

Мәгариф системасын модернизацияләү бурычын тормышка ашыруда мөмкин булган юлларның берсе – традицион укуы чараларын заманча мәгълүмати һәм интеграция алымнары белән берлектә куллану.

Мәгълүмати һәм интеграция алымнарын куллану укучы шәхесен формалаштыру, вариативлык, мәктәп программасын индивидуальләштерүгә ярдәм итә. Шулай ук өйрәнелә торган предметны актив һәм ижади үзләштерүдә мөһим роль уйный, материалны яна югарылыкта аңлату, укуы процессын заман таләпләренә туры китереп оештыруда да яңа мөмкинлекләр ача.

Татар теле дәрәсләрендә интеграль алымны куллану берничә факторга бәйле. Иң элек, балаларның яшь үзенчәлеген исәпкә алырга кирәк. Интеграль дәрәс мәктәп курсында традицион булмаган интерактив метод-алымнар куллану буларак та карала.

Дәрәсләрне интегральләштерүнең төп максаты – укучыларда яна заман кешесенә хас булган фәнни фикерләү сәләте үстерүгә, дөньяны яңача күзаллауга йогынты ясау. Уку-укуытуны интегральләштерү ул – укучыларда предметларны үзара бәйләнештә өйрәнүләре аша дөньяга караш тәрбияләү.

Интегральлэштерелгэн дәрес – төрле фәннәр буенча белемнәрне берләштерү һәм нинди дә булса проблеманы чишү өчен махсус оештырылган дәрес. Мондый дәресләр укучыларга файдалы. Алган белемнәрне системага салырга мөмкинлек бирә, фәнгә карата кызыксыну уята. Дәрес барышында укучылар белән индивидуаль эшләргә, хаталарны вакытында төзәтергә мөмкинлек туа [11, 29].

Интеграль дәрес структурасы төгәллеге, дәрес материалының эзлеклелеге, предметларның үзара бәйләнеше, мәгълүматлылыгы буенча традицион дәрестән аерылып тора.

Мондый типтагы дәресләрне оештыру өчен укытучы төп максатны билгели, максатка ярашлы материал сайлап ала.

Интеграль дәресләрне оештырганда, түбәндәге формаларны куллану нәтижәле: лекция, әңгәмә, конференция, семинар һ.б. Күбесенчә конференция, семинар дәресләр еш үткәрелә. Фәнни-популяр әдәбият белән эшләү, таблицаалар, схемалар төзү укучыларда анализлау, гомумиләштерү, системалаштыру сәләтен үстерә. Дәрес барышында укучылар яна материалны үзләренә белемнәре белән чагыштыралар, шуңа күрә мондый укыту нәтижәле була.

Интегральләштерүне горизонталь, вертикаль төрләргә бүлеп карала. Горизонталь интегральләштерү вакытында мәктәп программасы буенча укытыла торган предметлар интегральләштерелә. Вертикаль интегральләштерү бер предметның төрле елларда өйрәнелгән материалын үз эченә ала [2, 36].

Интегратив алымга нигезләнгән дәрес структурасы түбәндәгедән гыйбарәт:

1. Эзерлек этабы. Укытучы максатны билгели, танып-белү бурычларын, дәресе үткәрү формасын, метод-алымнарны билгели, әдәбият сайлап ала. Укучылар белән эзерлек эшләре үткәрелә. Төркемнәргә бүленә, темалар бирелә. Һәркем бер-ике атна үз темасы өстендә эшли.

Интеграль дәресләрне үткәрүгә эзерлек этабында төрле материал кулланыла. Коллектив укыту методлары зур роль уйный. Группаларда эш укучыны шәхес буларак формалаштыра. Укытучы жыелган материалның эчтәлеген карый, коррекцияли, кирәк дип санаса, терәк конспект эзерләргә тәкъдим итә.

2. Дәресе үткәрү. Укытучы эшне төркемнәрдә оештыра. Төркемнәр бер-бер артлы чыгыш ясыйлар. Материалны фәнни, эзлекле сөйләүгә игътибар ителә. Төп теманы аерып алу, чыгышны эксперимент белән бәйләп алып бару, күрсәтмәлектән файдалану уңышлы санала. Төркемнәр чыгышында укучылар актив катнаша, һәр укучы чыгышыннан төркемнең эшчәнлегенә бәяләнә. Эшне диалог формасында оештырырга мөмкин. Төркемнәрнең эшен сыйныфтан билгеләп куелган бер житәкче укучы контрольдә тотта.

3. Дәресе йомгаклау. Интегральләштерелгән материал гомумиләштерелә. Укучылар ике яки берничә предметтан билге алалар. Жыелган материал тапшырыла [2, 31].

Интеграль дәресләрнең уңышлылығы төрле шартларга бәйле. Дәресләр расписаниесен жайлау, охшаш темаларның бервакытта үткәрелүе, методик ярдәмлекләрнең аз булуы һәм башка шундый мәсьәләләр интеграль дәресләрне үткәрүдә проблемалар китереп чыгарырга мөмкин. Уку-укыту процессында интегральләштерү төрле формада булырга мөмкин.

Гомуми кагыйдәләр белән таныштыруны беренчел дәрәжәдәге интегральләштерү дип атарга мөмкин. Төшенчәләр формалаштыру, мәгълүмат алу чараларын берләштерүне шартлы рәвештә икенчел дәрәжәдә интегралләштерү дип карыйлар.

Өченчел дәрәжәдә интегральләштерү материалны чагыштырма характерда өйрәнү белән бәйле һәм укучыларда чагыштыра белү, анализлау күнекмәләрен үстерүгә нигезләнгән. Әгәр бу дәресе бер генә укытучы үткәрсә, дәресең давамсы буларак, бу дәрестә кузгатылган проблемалар, фактлар анализлана. Шуңа күрә педагогик эшчәнлектәге хаталарны төзәтү өчен укытучыларның бер-берсенә дәресләренә йөрүләре дә мөһим [1, 37б.]

Дүртенчел дәрәжәдә интегральләштерү укучыларның актив эшчәнлекләрен үз эченә ала. Укучылар мөстәкыйль рәвештә анализлый алалар, үзләренең алган белемнәрен нәтижәле файдаланалар. Бу этапта укучыларның фикерләү дәрәжәсен контрольдә тотарга кирәк, бигрәк тә укытучыга укучыларның фикер йөртүгә ихтыяжы тууын аңлау мөһим. Эшнең нәтижәсен күрү, башкарылган эшнең уңышлы булуы турында сөйли.

Интеграль дәресе бер генә укытучы да үткәрә ала. Икенче предмет укытучысы интеграль дәресләр системасын төзүдә, максат-бурычларны билгеләүдә, дәрес өчен материал туплауда катнаша. Яңа материал өйрәнү дәресләрен генә түгел, белем-күнекмәләрен системалаштыру, кабатлау дәресләрен интеграль итеп үткәрү дә отышлы.

Интеграль дәресләр төрле формада була. Күбесенчә стандарт булмаган дәресләр үткәрелә.

Дәресләрне зачет, ижади проект яклау формасында үткәргә була. Интеграль дәресләр ике яки берничә укытучының актив эшчәнлеген тәмин итә. Укытучыларның роле дәресең формасына карап үзгәрә. Бер дәресе берничә укытучы алып барырга мөмкин.

Яңа мәгълүмат хәбәр итү дәресләрендә укучылар төркемнәрдә эшлиләр. Һәр укучы үзенең темасы буенча төркем алдында чыгыш ясы.

Ижади эзләнү дәресләрендә укучылар куелган мөстәкыйль рәвештә проблеманы чишү юлларын эзлиләр. Эзләнү алымнары алдан эзерләнеп куела. Мондый дәресләр уңышлы һәм әһәмиятле: 1) газета яки фәнни альманах чыгару. Укучыларга аерым темаларга эзләнү характерындагы эшләр бүлөп бирелә. Шулар эшләрнең нәтижәсе буларак газета яки альманах чыгарыла; 2) контроль дәресләр ижади проектлар яклау яки зачет тибында үткәрелгә мөмкин; 3) зачет-олимпиада, зачет-экзамен зачет-конкурс, зачет-аукцион үткәрү кызыктырак һәм уңышлырак санала.

Интеграль дәресләрне даими оештыру өчен фәннәренә интегральләштерүнең билгеле бер системасын булдырырга кирәк. Предметлар

буенча уку планнарын килешенеп төзү, гомуми төшенчэләрне, охшаш темаларны аерып алу, аларны өйрәнүнең бер вакытын билгеләү, бергәләп консультацияләр үткәрү һ.б. Аннан соң интеграль дәресләрнең планын, конспектын төзү.

Татар телен татар әдәбияты, рус теле һәм әдәбияты, чит тел, тарих, география, музыка һ.б. фәннәр белән интегральләштергә мөмкин.

Инглиз теле белән татар теле һәм әдәбиятын интегральләштерү психологик, педагогик һәм эстетик яктан да үзен аклый. Чит ил әдәбияты, культурасы, горейф-гадәтләре укытучы өчен дә, укучы өчен дә бай материал тупларга мөмкинлек бирә, башка халыкларның мәдәниятына, теленә, горейф-гадәтләренә хөрмәт тәрбияли. Чит ил мәдәнияте бөтендөнья мәдәниятенә бер өлешен тәшкил итә.

Татар теле дәресләрендә татар язучыларының әсәрләреннән файдалану, шигырьләренә сәнгатьле уку; грамматик категорияләренә кабатлаганда мөкаль-әйтемләрне, табышмакларны, жырларны файдаланырга була. Татар теле белән рус телен, татар әдәбияты белән рус әдәбиятын интегральләштерү күп мәсьәләләренә хәл итәргә мөмкинлек бирә.

Рус мәктәпләрендә укучы татар балаларына, рус балаларына татар телен өйрәтүдә мондый дәресләр алыштыргысыз, чөнки грамматик категорияләренә чагыштырма характерда аңлату укучыларның материалны жиңел үзләштерүенә китерә. Язучыларның биографиясен, әдәби әсәрләренә өйрәнү дәресләрендә темасы, стиле буенча туры килгән әсәрләренә татар һәм рус телләрендә чагыштырып өйрәнү дәресләренә нәтижәле, кызыклы үтүен тәэмин итә.

Әдәбият

1. Камаева Р.Б. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә яңа педагогик алымнар. – Алабуга: АИ КФУ нәшрияты, 2012. – Б. 136.

2. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению: Пособие для учителей иностранных языков. – М.: Просвещение, 1985. – С. 208.

3. Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан, 2001. – 424 б.

4. Чегвинарцева О. Дәресләрдә яңа педагогик технологияләренә куллану // Мәгариф. – 2007. – № 11. – Б. 21-24.

МЕТРИЧЕСКИЕ ЗАПИСИ XIX – НАЧАЛА XX ВВ. О ТОБОЛЬСКИХ БУХАРЦАХ КАК ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 20-412-720008 р_a_ Тюменская область.

Файзуллина Г.Ч.

Тобольский педагогический институт им. Д.И. Менделеева (филиал) ТюмГУ
utgus@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются неопубликованные и неисследованные документы архивных фондов мечетей Тобольской губернии, хранящиеся в Государственном архиве г. Тобольска.

Ключевые слова: метрические записи, тобольские бухарцы, историко-лингвистический анализ, источник

Одна из стратегических задач государства – сохранение и развитие языков народов Российской Федерации, так как в настоящее время многие языки находятся на грани исчезновения. К таким языкам, по данным ЮНЕСКО, относится и язык коренного тюркского народа Западной Сибири – сибирских татар. В настоящее время лингвистическая наука обладает достаточно широкими и разноплановыми сведениями о диалектных особенностях устной речи сибирских татар. В то же время многие памятники письменной речи, хранящиеся в архивных фондах, до сих остаются неизученными. Объект исследования – рукописные метрические книги «на записку родившихся, о браках, разводах и смерти» Тобольского уезда Тобольской губернии XIX – начала XX вв. Хронологические рамки исследования – 30-е годы XIX – начало XX вв. Необходимо отметить, что анализ метрических книг позволит не только расширить и актуализировать лингвистические данные для целостного представления о развитии языка сибирских татар (становление речевых и языковых норм, как устных, так и письменных, особенности диалектного произношения и др.), но и рассмотреть факты влияния языка бухарцев на становления языка сибирских татар.

Материалом научной работы являются неопубликованные и неисследованные документы архивных фондов мечетей Тобольской губернии, хранящиеся в Государственном архиве г. Тобольска. В архиве содержатся фонды 32 мечетей разных населенных пунктов (юрт) Тобольской губернии, общей численностью 489 единиц хранения, при этом одно дело может достигать до 600 страниц рукописного текста.

В Государственном архиве Тобольска хранятся метрические записи, охватывающие период с 1830 по 1917 гг. и содержащие сведения по следующим юртам, в которых проживали бухарцы: Аремзянские (Ф.И639), Байгаринские (Ф.И645), Вагайские (Ф.И647), Вершинские (Агитские) (Ф.И511), Вершинские (Ф.И632), Епанчинские (Ф.И643), Иртышские (Ф.И644), Исеневские (Ф.И638), Иштамакские (Ф.И520), Казылбаевские (Ф.И646), Комаровские (Ф.И641), Кульмаметские (Ф.И649), Лайминские (Ф.И510),

Медянские (Ф.И640), Митькинские (Ф.И518), Салинские (Ф.И650), Саусканские (Ф.И635), Супринские (Ф.И648), Тоболтуринские (Ф.И513), Чебургинские (Ф.И514, Ф.И633).

Зачастую бухарцы поселялись в одних селениях с другими этническими группами Сибири. Так, уже во второй половине XIX в. в Тобольском округе совместно с ясачными и служилыми татарами выходцы из Средней Азии проживали в сорока семи населённых пунктах. В редких случаях бухарцы создавали и собственные монопоселения. К таковым относят селения в округе города Тобольска, именуемые юрты Комаровские (Комарау) и Ми/еримовские (Коллар).

Основной объем сохранившихся книг относится к периоду с 1831 года по 1862 год (этим годом датируется наибольшее количество сохранившихся страниц). Необходимо отметить, что внешнее качество рукописей отнюдь не зависит от продолжительности хранения, а является следствием условий хранения. Период с 1863 года по 1917 год характеризуется значительным снижением объема сохранившихся рукописей. Более того, сведения за 17 из 55 лет отсутствуют, а именно утрачена информация за 1863-1864, 1866-1869, 1874-1878, 1880, 1892, 1900, 1903, 1907, 1909 гг.

Отметим только несколько особенностей, характерных для сибирских рукописей.

Ныне в, ф, ж, һ, х в тоболо-иртышском диалекте субституируются согласными, близкими им по артикуляции или месту образования, или совсем не произносятся. С другой стороны, в некоторых говорах, например, заболотном, отчасти тевризском, появляются согласные х, ф как позиционно-комбинаторные варианты фонем *қ* (*з*) и *б* [Тумашева, 1977, с. 53]. В метрических книгах в написании имен девушек с компонентом *бикә* наблюдается вариативность *б* / *ф* / *п*: *Ниязфика* *Ниязфика* ‘Ниязбика’, *Ниязбике* *Ниязбике* ‘Ниязбика’; *Харуника* *Харуника* ‘Харубика’.

В рукописях в начале слова встречается соответствие *й-ж*: *Кыз тарафыдин йизнасе* *پزناناسى* *Әхмәд Хужса углы вәли вәкил булды* ‘Со стороны невесты доверенным был зять Ахмад сын Хужа’; *Йансолтан* *يانسلطان* ‘Жансолтан’, *Йанбакый* *يانباقي* ‘Жанбакый’.

Сохранение согласного [з] в середине и в конце слов наблюдается в лексемах *туз-*, *угыл*, т.е. дается традиционное написание: *Тубыл губернасы*, *шулук өйәзе*, *Күкрәнде илендә тугды*; *кыз* *اوغلان* *углан* ‘дочь, девочка’, *ир* *اوغلان* *углан* ‘сын, мальчик’, *Шул ук өйәз Кундан иленең Исхак Нийаз* *اوغلى* *углына*.

Традиционная архаичная форма [г] вместо [w] современного татарского литературного языка встречается в написании слова *агырыклык* (авыру) ‘болезнь’: *баш агырыклыгы* *أعر يقلقى* ‘головная болезнь’.

Книги «на записку родившихся» содержат следующие данные о новорожденном:

1) пол и имя: *ир углан Мөхәммәдша* ‘ребенок мужского пола (досл. мужчина ребенок) Мухаммедша’, *кыз углан Ханифә* ‘ребенок женского пола (досл. девочка ребенок) Ханифа’;

2) дата рождения: *гыйнварның 21 нче йәүмендә* ‘двадцать первого дня января’, *февральнең 5 нче йәүмендә* ‘пятого дня февраля’, *априлнең 9 нчы йәүмендә* ‘девятого дня апреля’, *ноябернең 10 нче йәүмендә* ‘десятого дня ноября’. Названия некоторых месяцев имеют вариативное написание *аугуст / афгуст* ‘август’, *үктәбер / үкдәбер* ‘октябрь’, *дикәбер / тикәбер* ‘декабрь’. Необходимо отметить, что в книгах Чебургинских юрт используется только арабский вариант *йәүмендә* ‘дня’, а, например, в Саусканских – оба варианта *йәүмендә* и *көнәндә* ‘дня’;

3) данные об отце: *атасы йасаклы Халид* ‘отец его ясачный Халид’, *атасы сарт Габдевали* ‘отец его сарт Габдевали’, *атасы казак Ишмөхәммәд* ‘отец его казак Ишмухаммед’. В книгах о рожденных и «для записки сочетания браков и разводов» содержатся сведения о социальном статусе и этнической принадлежности. В XIX – начале XX вв. наблюдается неоднородность в этническом плане: *атасы йасаклы Халид* ‘отец его ясачный Халид’, *атасы йасаклы Габденасыр* ‘отец его Габделнасыр’, *казак Моратбакый* ‘казак Муратбаки’, *астабунай* (< рус. *отставной*) *казак Әлмөхәммәд* ‘отставной казах Альмухаммед’ или *осдабуяб* (< рус. *отставной*) *казак Корбанбакый* ‘отставной казак Курбанбаки’, *сарт Габделказый* ‘сарт (бухарец) Габделкази’ или *сартия Мөхәммәдеррахим* ‘сарт (бухарец) Мухаммедеррахим’, *имам әлмөслимин Гомәр* ‘мусульманский священнослужитель Гумер’, *указной мулла Гомәр Кызылбай углы* ‘указной мулла Гумер сын Кызылбая’;

4) данные о матери: *анасы Мафирузә* ‘мать его Мафируза’, *анасы Рабига* ‘мать его Рабига’, *анасы Мәстүрә* ‘мать его Мастура’;

5) место рождения: *Тубыл губернасы шулук өйәз Күкрәнде илендә тугды* ‘родился в деревне Кукранде (Чебургинские) того же уезда Тобольской губернии’, *Тубыл губернасы шулук өйәз Кундан карьядә тугды* ‘родился в деревне Кондан (Конданские) того же уезда Тобольской губернии’. Лексемы *ил*, *авыл*, *карья* ‘деревня’ выступают синонимами: *аул* ‘деревня’ [Гиганов, 1804, с. 121], *ил*, *авул* ‘село’ [Гиганов, 1804, с. 534], лексема «*карья* ‘деревня, селение’ (< араб. *қарйә*)» активно использовалась в прежнем татарском литературном языке. При этом лексемы *ил* (семантический диалектизм *ил* ‘деревня’ и *карья* используются в записях Чебургинской мечети. Следовательно, в данном случае в записях Чебургинских юрт зафиксированы синонимы, относящиеся к территориально ограниченному и устаревшему.

Книги «на записку о браках» содержат следующую информацию:

1) данные о сочетающихся браком: *Тубыл өйәзе Игәй авылының сарт Аллайар Исәнийар углының кызы Мәрийәмне шул ук авылының сарт Очкуртга Сөендек углыга никах укылды* ‘Дочери сарта Аллаяра сына Исанияра Марьям из деревни Игеевские Тобольского уезда сыну Суендека сарту Очкурту из той же деревни читали никах’;

2) дата: *майның 11 нче йәүмендә* ‘11 дня мая’, *ийүлнең 9 нчы көнәндә* ‘9 дня июля’, *априлнең 10 нчы йәүмендә* ‘10 дня апреля’;

3) доверенные от невесты и жениха: *Кыз тарафындан иткәсе Садык Осда углы вәли вәкил булды вә кияү тарафындан Уразбакый Кылау углы вәли*

вәкил булды, зәүжәеннең ризалыгының шаһидләре шул ук иленең Мөхәммәд Көчүк углы әлимса кылдым. Бугай Әмрат углы әлимсам кылдым ‘Со стороны невесты доверенным был отец Садык сын Осды и со стороны жениха доверенным был Уразбаки сын Кылау, согласие супругов я, их шахит Мухаммед сын Кучука, скрепил подписью. Я, Бугай сын Амрата, поставил подпись’;

4) сумма денег, которую передает жених родителям невесты: *Мәһәре мөсәммә йөз илле сум барчасын үтәмәклүкүм өчүн кияү Исхак Нийаз углы әлимса кылдум вә һәм мәзкүрә кызым Мәликә өчен вали вәкил иткәсе Садык Осда углы әлимза кылдым* ‘За передачу денег в размере 150 рублей жених Исхак сын Нияза ставлю подпись и за вышеназванную мою дочь Малику доверенный отец Садык сын Осды ставлю подпись’;

5) имя муллы, заключившего брак: *Тубыл губернасы шул ук өйәз Күкрәнде иленең мәншүрле мәхәллә имамы мулла Зөлкарнайн Нийаз углы никах хәтбәсен укудукыма әлимза кылдым* ‘В подтверждение прочтения мной никаха поставил подпись имам Зулкарнай сын Нияза из деревни Чебурга Тобольской губернии того же уезда’.

В метрических книгах «на записку о смерти» приводятся следующие данные об умершем:

1) половозрастной статус и личное имя: *ир Шаһмирза* ‘мужчина Шахмирза’, *хатун Мәхфүзә* ‘женщина Махфуза’, *ир углан Йәдегәр* ‘мужчина ребенок Ядегар’, *кыз углан Зәлжамал* ‘девочка ребенок Залджамал’;

2) дата смерти: *мартның 7 нче йәүмендә* ‘седьмого дня марта’, *үктәбернең 7 нче йәүмендә* ‘седьмого дня октября’, *нуйәбернең 9 нче йәүмендә* ‘девятого дня ноября’;

3) возраст: *6 йәшендә* ‘в 6 лет’, *алтмыш йәшендә* ‘в шестьдесят лет’, *йите айлык* ‘семимесячная’, *ике ай ун көндә* ‘в два месяца десять дней’, *бер ай үтәсе көндә* ‘месячный’;

4) причина смерти: указывается, при каких условиях наступил летальный исход (*дәръяда һәлак булып* ‘в воде умерши’, *углан зәхмәте* (досл. болезнь ребенком) ‘при родах’) или название заболевания (*чикутка зәхмәте* ‘чахотка’);

5) место смерти: *Тобол губернасы шул ук өйәзе Ләчек илендә дәфен булды* ‘погребение состоялось в деревне Тахтагул Тобольской губернии того же уезда’, *Тубыл өйәзе Аригкул авылында дәфен улынды* ‘погребение состоялось в деревне Аригкул Тобольского уезда’. Лексема *дәфен* арабского происхождения – *дәфн*.

Таким образом, исследование мусульманских метрических (мечетных) книги в лингвокультурологическом аспекте позволит дать более полную историко-культурную характеристику сибирских бухарцев как этносословной группы и расширит научные представления о культуре и истории Западной Сибири в целом.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ УКУЧЫЛАРНЫҢ ТЕЛ БАЙЛЫГЫН ҮСТЕРҮ

Фаттахова Р. Ф., Шәмсетдинова Р.Р.
ГАОУ ДПО «Институт развития образования РТ»
faruzilya@mail.ru, tnd@rambler.ru

Аннотация. В работе освещается проблема развития лексического запаса учащихся при обучении татарскому языку как неродному с применением коммуникативных технологий. На уроках выполняются виды работ, которые должны быть направлены на формирование устной речи и совершенствование речевой культуры учащихся: работа по тексту, составление диалогов, коммуникативные игры, ситуативные задания.

Ключевые слова: национальное образование, коммуникативный подход, устная речь, словарный запас, лексические единицы, речевая деятельность, текст, диалог, игра, ситуативные задания.

Мәгариф системасы озак еллар традицион укыту методикасына нигезләнә. Бүгенге көндә һәр укытучы үзенең дәресләрен кызыклы, нәтижәле итеп оештырырга, укучыларны үз дәресе белән кызыксындырырга, һәр укучыга уңыш ситуациясе булдырырга тырыша. Милли мәгариф өлкәсендә рус төркемнәрендә татар телен укыту актуаль мәсьәлә булып тора. Бертуктаусыз татар теленең грамматик кагыйдәләрен өйрәнүгә, грамматик күнегүләр эшләүгә корылган дәресләр заман таләбенә җавап бирми. Рус төркемнәрендә татар теле дәресләрен үткәрүдә традицион бертөрлелектән арынып, коммуникатив технологияләргә куллануга таба борылыш ясау ихтияҗы барлыкка килде. Бу максатта укытучыларны коммуникатив укыту методикасы белән коралландыру, аларның квалификацияләрен күтәрү системасын камилләштерү, шулай ук коммуникатив характердагы укыту-методик эсбаплар чыгару отышлы чаралар булып күзаллана. [1, 198 б.]

Телгә өйрәтүдә коммуникатив технологияне куллану тарафдарлары грамматиканы начар белүгә караганда сүз запасының ярлылыгы телне белү дәрәжәсенә җитдирәк йогынты ясый дигән фикердә торалар. Сүзлек запасы кешенең телне ни дәрәжәдә яхшы белүе күрсәткечләренең берсе булып тора. Тел байлыгы кешегә үзенең фикерләрен төгәлрәк җиткерергә ярдәм итә. (И. Я. Лернер, М. Н. Скаткин, Ю. К. Бабанский, М. И. Махмутов, Е.И. Пассов, М. Л. Вайсбурд, П. Я. Гальперин, А. Р. Лурия, И. А. Зимняя, Китайгородская һ.б.).

Кешенең туган теленең уртача сүзлек запасы 50 мең дип исәпләнә. Әгәр кеше сыйфатлы югары белем алса, бу күрсәткеч 30-40% ка артырга мөмкин.

Кеше телне чит тел буларак үзләштергәндә, төрле мәнфәгатьләрдән чыгып, сүзлек запасы төрлечә формалаша: көндәлек аралашу өчен 2,5 мең сүз белү кирәк; актив аралашу, газета һәм әдәбиятны укып, яңалыкларны карап аңлау

өчен, ким дигәндә 5 мең сүз белү зарур; сигез меңнән артык сүз белү чит телдә ирекле аралашу мөмкинлеген бирә.

Коммуникатив технологиягә нигезләнеп татар теленә өйрәтү укучыларның бу телдә тиешле дәрәжәдә сүз запасы барлыкка килүен, сөйләмне ишетеп аңларга өйрәнүләрен, иркен аралашуларын тәмин итәчәк.

Мәкаләнең максаты - гомуми белем бирү оешмаларының рус төркемнәрендә укучыларның татар теленнән тел байлыгын арттыру эшчәнлеген коммуникатив технологияләр нигезендә күрсәтү.

Телгә өйрәтү 4 бурычны

- укырга
- язарга
- сөйләшергә

- сөйләмне ишетеп аңларга өйрәтүне күз алдында тоту. [2, 112 б.] Татар телен коммуникатив технологияләр нигезендә өйрәткәндә әйтелгән бурычларны үтәүгә юнәлдергән түбәндәге күнегүләр башкарыла:

- текст буенча эш;
- диалоглар төзү;
- коммуникатив уеннар;
- ситуатив биремнәр.

Текст белән эшләүне оештыруда төп шартларның берсе - дөрес текст сайлау. Уңышлы тәкъдим ителгән текст укучыларның тел эшчәнлеген максималь рәвештә стимуллаштыра һәм аларны белем алу эшчәнлегенә этәрә. Текст аңлаешлы, актуаль, яңа, кызыклы мәгълүматка ия булырга, укучыларның белем дәрәжәсенә һәм кызыксыну сфераларына туры килергә тиеш. [2, 111 б.] Текстта укучыларга таныш сүзләр, фразалар белән бергә үзләштерү өчен яңа лексик берәмлекләрнең дә булуы зарур. Текст буенча эш текст уку, текст буенча сорауларга җавап бирү, текст буенча сораулар төзү, эчтәлек сөйләү, төп теманы билгеләү, план төзү, конспектлаштыру, аннотация язу, анализлау һ.б. биремнәрне үз эченә ала. Тексттан соңгы этапта текст буенча диалогик һәм монологик сөйләм оештырыла. Текстта очраган яңа сүзләр белән сүзлек эше, аларны сөйләмдә активлаштыру күнегүләре башкарыла.

Дәрестә оештырылган диалогик сөйләм барышында вакытында ике укучы арасында мәгълүмат тапшырыла. Диалогта катнашучылар бер-берсенә чиратлап сорау/җавап, раслау/инкяр итү, шик белдерү, ышанмау, риза булу/риза булмау, үтенү, киңәш бирү формаларында репликалар әйтәләр, шулар аркылы татар теленә аерым грамматик формаларын өйрәнү, сүзлек запасын тулыландыру, дөрес әйтелеш нормаларын үзләштерү тормышка ашырыла. Укучыларны диалогик сөйләмгә өйрәтү күнегүләре күптөрлелегә һәм кызыклы булуы белән аерылып тора. Алар укучыларга белемнәрен кабатларга, аларның интеллектуаль фикерләвен, коммуникатив сәләтен үстерергә ярдәм итә. Әлеге төр сөйләмгә караган күнегүләргә түбәндәге мисалларны китереп була: диалогны башлау; диалогны тулыландыру; диалогны дәвам итү; диалогны тәмамлау; билгеле бер ситуациягә караган диалог төзү; үрнәк буенча диалоглар төзү; билгеле тема буенча диалог төзү; диалоглардагы хаталарны табу;

монологны диалогка үзгәртү; диалогны монолог итеп язу; рәсем, картина буенча диалог төзү; схема буенча диалог төзү.

Укучылар диалог төзегәндә, алган белемнәрен ныгыталар, мәгълүмат туплыйлар, лексик берәмлекләрнең иң кирәклесен сайлап алалар, грамматик формаларны дөрес кулланырга өйрәнәләр, гомумиләштереп нәтижәләр ясыйлар. Әлеге төр эшчәнлек вакытында балаларның интеллектуаль фикерләү һәм коммуникатив осталыклары үсеш ала. [4, 421 б.] Диалог аша укучылар татар сөйләм этикеты үрнәкләрен, тотрыклы сөйләм гыйбарәләрен, төрле репликаларны актив үзләштерәләр. Уку аралашуы көндәлек аралашуга китерсен өчен, балаларның үз фикерләрен төгәл һәм дөрес итеп белдерергә өйрәтү зарур.

Уен укучыга эмоциональ яктан йогынты ясый, телне өйрәнү өчен мотивацияләү чарасы булып тора, шәхеснең фикерләү, танып-белү аралашу мөмкинлекләрен активлаштыра. Уен белемнәрен, күнекмәләрен һәм төрле сәләтләрен ныгытырга, контрольдә тотарга һәм төзәтергә ярдәм итә, конкрет материалны өйрәнүдә уку күрсәтмәләлеп тәмин итә. Уен укучыларның интеллектуаль эшчәнлеген стимуллаштыра, кабул ителгән карарларның дөреслеген тикшерергә өйрәтә. Уен тулы фразаларны, жөмлөләрне истә калдырырга ярдәм итә. Уенның психологик тәсире татар телендә сөйләшү (аралашу) барьерын жиңүдә күренә. Кызыксыну һәм шатлык атмосферасы, биремнәрен мавыктыргыч булуы - болар барысы да балаларга татар сүзләрен ирекле кулланырга комачаулый торган оялчанлыкны жиңәргә мөмкинлек бирә һәм белем биру нәтижәләренә уңай йогынты ясый.

Уеннар уку максатлары һәм бурычлары, үткөрү формасы, оештыру ысулы, катлаулылык дәрәжәсе, катнашучыларның саны белән характерлана ала. Уеннарда катнашучыларның саны буенча индивидуаль (бер кеше өчен) һәм парлы, төркемле, коллектив уеннарга бүленә. Уеннарны оештыру ысуллары буенча компьютер, имитация-модельләштерү, язма, телдән, хәрәкәтле һәм башкалар; башкарыла торган гамәлләрнең катлаулылыгы буенча гади һәм катлаулы төрләргә аерып карала. Үткөрү характеры һәм формасы буенча вербаль, хәрәкәтчән, сюжетлы, интеллектуаль (ребуслар, кроссвордлар, чайнвордлар, башваткычлар һ.б.), үзара аралашу (коммуникатив) һәм рольле уеннар, эшлекле уеннар аерылып чыга.

Уеннар өйрәтүнең максатлары һәм бурычлары буенча *телгә өйрәтү* (яки аспектлы) һәм *сөйләмгә өйрәтү* төрләренә бүленәләр. Тел уеннары, телнең төрле аспектарын (фонетика, лексика, грамматика) үзләштерергә ярдәм итәләр, фонетик, лексик һәм грамматик уеннар була. Тел уеннарын тел аспектына бәйле рәвештә бүлү шартлы күренеш, чөнки лексиканы фонетикасыз, грамматикасыз өйрәнү мөмкин түгел.

Коммуникатив технологиядә лексик уеннар укучыларның игътибарын лексик материалга юнәлтүгә һәм сүзлек запасын киңәйтүгә хезмәт итә, аралашу ситуацияләрендә сүзләрен дөрес, урынлы куллануны тәмин итә. Мәсәлән, шарадалар, ребуслар, кроссвордлар, сканвордлар чишү автомат рәвештә яңа сүзләрен һәм аларның мәгънәләрен искә төшерергә ярдәм итә.

Ситуатив уен берничә этаптан тора: өйдә яки сыйныфта аңа эзерләнү, сыйныфта уенны оештыру, йомгаклау. Уенны оештырганда, укытучы берничә алшартны истә тотарга тиеш:

1) укучыларның коммуникатив эшчәнлеген активлаштыру, аралашу ихтыяжы булдыру;

2) сөйләм эшчәнлегенең дәрәжәсен истә тотып, балаларга рольләрне дәрәжә бүлеп бирү, укучыларның мөмкинлекләренә игътибар итү, ситуатив уеннарда барлык укучыларны да катнаштыру мәжбүри;

3) укучының кәефен тоемлап, уңай нәтижәгә ирешүгә омтылу;

4) укучыларга яхшы таныш булган ситуацияләрне куллану;

5) үзара ярдәмләшү, телдән актив аралашу мохите булдыру, психологик комфорт халәте тудыру.

Ситуатив уеннар шактый зур яңа лексиканы тиз һәм продуктив хәтерләүгә ярдәм итә, балаларны конкрет ситуациядә әлегә лексиканы кулланырга өйрәтә. Мәсәлән, урта сыйныф укучылары өчен "Туган көн" проекты отышлы булачак. Балалар үзләренең туган көннәренә чакырулар язгалар, нинди бүләк алырга теләүләре, бәйрәм менюсы турында теләкләр әйтәләр. Бәйрәм импровизацияләнгән чәй табыны артында сюжетлы-рольле уен рәвешендә уздырыла. Уенда катнашучыларның бер-берсеннән яшерен рәвештә алдан эзерләнгән бүләкләрен тапшыру күңелле сюрприз булып тора. Шигырьләр, жырлар, күңелле котлаулар бәйрәм атмосферасын тагын да арттырачак.

Сөйләм ситуациясен оештырганда, сюжетлы рәсемнәрдән, мультфильмнар, фильмнардан алынган сүзләрдән файдалану яхшы нәтижеләр бирә. Мәсәлән, картина тәкъдим ителә, шул картина сюжетыннан чыгып, ситуатив уен оештырыла. Укучылар кызыксынып карый торган мультфильмнар, кинофильмнар тавышсыз гына күрсәтелә, аннан соң аларны "яңгырату" (озвучивание) эше оештырыла.

Ситуатив уеннарның тәрбияви әһәмияте дә зур: укучыларда игътибарлылык, ярдәмчеллек, үз-үзләренә ышанучанлык, үз уңышларына шатлану хисләре тәрбияләнә.

Рус телле укучыларда телдән сөйләм күнекмәләрен үстерү системалы рәвештә алып барыла: даими лексик эшчәнлек, өйрәнелә торган материалны күп тапкырлар кабатлау, сүзлек эше, аралашу күнегүләре. Дәрестән тыш вакытта укучыларны социаль челтәрләрдә татар телендә аралашырга, татарча интернет-ресурслар кулланырга күнектерү, татарча үткәрелгән мәдәни, фәнни, спорт чараларына катнаштыру шулай ук нәтижелә булачак.

Әдәбият

1. Фаттахова Р.Ф. Рус төркемнәрендә татар телен укытуда коммуникатив технологияне куллану // Сборник материалов Международной НПК "Правовые основы функционирования государственных и региональных языков в условиях дву- и многоязычия. 11 декабря 2019 г. – Казань, 2019. – С. 198-200.

2. Фаттахова Р.Ф. Урок систематизации и обобщения знаний // Фәнни Татарстан. 2019. № 1. – С. 109-114.

3. Фаттахова Р.Ф. Практический татарский язык. Методическое пособие для изучающих татарский язык. Издание второе, дополненное // Казань: Татарское книжное издательство, 2012. – 176 с.
4. Шамсутдинова Р.Р., Фаттахова Р.Ф. Развитие творческих способностей учащихся на уроках татарской литературы // IV Андреевские чтения: современные концепции и технологии творческого саморазвития личности. Сборник статей участников Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. 2019. – С. 419-422.
5. Шамсутдинова Р.Р. Татарский язык за 20 уроков // Казань: Магариф, 2001. – 98 с.

ТЕЛЛӘРНЕ ЗАМАНЧА УКЫТЫЙК

Фәтхуллова К.С., Мөгътәсимова Г.Р.
Казан федераль университеты
kadria.kgu@mail.ru, gulnaz-72@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются современные педагогические технологии, широко используемые в области языкового образования, в том числе при обучении татарскому языку. Среди них наиболее привлекательными считаются информационно-коммуникационные, дистанционные, игровые технологии, а также технологии модульного, проблемного, интегрированного обучения, кейс-технология и проектная технология. Использование их способствует развитию коммуникативной компетенции студентов, которая понимается как способность порождать высказывание на изучаемом языке.

Ключевые слова: языковое образование, татарский язык; традиционная методика, современные технологии, коммуникативная компетенция.

Хәзерге шартларда татар теле укытучылары ия булырга тиешле методик компетенцияләр түбәндәгеләрдән гыйбарәт: «укытучы-укучы» системасы белән идарә итә белү; дәресне үткөрүгә методик үзгәрешләр кертү; шәхескә юнәлтелгән педагогик технологияләрдән файдалана белү; укучыларга мөстәкыйль белем алу өчен шартлар булдыру; импровизациягә сәләтле булу; белем бирүнең сыйфатын яхшырту һәм эшнең нәтижәләлегенә ирешү.

Методик хезмәтләрдә әйтелгәнчә, педагогик технология – укытучының эшчәнлегенә белән бәйлә һәм белем бирү максатларына ирешүгә юнәлтелгән билгеле бер эшләр бердәмлегенә ул [1, 12]. Шуңа күрә дә заманча технологияләр белем бирүне уңышлы оештыру, максат-бурычларны, белемнәрне үзләштерү һәм коммуникатив күнекмәләр булдыру нәтижәләрен, дәресләрдә төрле алымнарны гамәлгә ашыруны үз эченә ала. Хәзерге вакытта телләргә өйрәтү өлкәсендә киң кулланыла торган технологияләргә түбәндәгеләренә кертеп карыйлар: мәгълүмати-коммуникацион технологияләр, проектлар технологиясе; проблемалы укыту технологиясе; уен технологиясе; үстерелешле укыту технологиясе; интегратив укыту технологиясе; модульләп укыту технологиясе; дистанцион белем бирү технологиясе; кейс технологиясе, интенсив укыту технологиясе һ.б. Бүгенге көн укучыларына татар теленнән сыйфатлы белем бирү өчен, әлегә технологияләренә системалы һәм урынлы файдалану мөһим. Заманча технологияләренә куллану укытучыга түбәндәге максатларга ирешү мөмкинлекләре тудыра: 1) балаларда татар телен өйрәнүгә даими кызыксыну булдыру; 2) укучыларның танып белү эшчәнлеген активлаштыру; 3) укучыларның ижади мөмкинлекләрен ачып бирү һәм ижади үсешен тәмин итү; 4) укучыларга житәрлек мәгълүмат бирү; 5) уку материалын аңлаешлырак итеп житкерү; 6) белемнәрне системага салу һәм гомумиләштереп күрсәтү; 7) үзлектән белем алу мөмкинлекләрен киңәйтү; 8) укучыларда эзләнү-тикшеренү эшләре алып бару теләгенә уяту; 9) предметара бәйләнеш булдыру.

Татар теле дәресләрендә укытучылар тарафыннан кулланыла торган заманча технологияләрнең кайберләренә тукталып һәм аңлатмалар биреп үтик.

Алда әйтелгәннәр арасында мәгълүмати технологияләр аерым урын алып тора, чөнки Интернет ресурсларыннан тыш телләргә өйрәтүне күз алдына китерү мөмкин түгел. Алар ярдәмендә уку-укытуга индивидуаль якин килү мөмкинлекләре арта, шул ук вакытта телгә өйрәтүне интенсивлаштыруга да юл ачыла. Төрле аралашу ситуацияләреннән чыгып, укучылар Интернеттан өстәмә мәгълүмат таба һәм хәбәрләмә булдыруда аннан файдалана ала.

Яңа технологияләр арасында методистлар икенче урынга телләрне дистанцион рәвештә укыту системаларын куялар һәм аларны башкача электрон укыту платформасы дип атыйлар, чөнки анда онлайн-курслар урын ала. Дистанцион курслар эчтәлеге, максатлары, күләме буенча аерылырга мөмкин, ләкин алар мәгълүматны төрле яклап житкерергә ярдәм итә. Аларда барлык төр материаллар берьюлы бирелә: видеосюжетлар, текстлар, график мәгълүмат, анимация һәм телдән сөйләм [4, 315]. Моның белән беррәттән укучы үзе теләгән вакытта кирәкле курстан актив рәвештә файдалана ала.

Проект технологиясе уку мәсьәләсен чишүгә юнәлтелгән гамәли характердагы ижади биремнәрне үз эченә ала. Аның төп максаты – укучыларда кызыксыну уяту һәм аерым бер темага багышланган проект эше аша белемнәрне реаль аралашуда куллану өйрәтү. Проект эшен башкару барышында укучылар ижади мөмкинлекләрен ачып бирү, мөстәкыйль рәвештә фикер йөртү, үзара хезмәттәшлек итү кебек күнекмәләргә ия булалар.

Проблемалы укыту технологиясенә килгәндә, аның төп эчтәлеге укытучы житәкчелегендә укучыларның мөстәкыйль эзләнү эшчәнлеген оештырудан гыйбарәт. Элеге эшчәнлек нәтижәсендә аларның шәхси сыйфатлары, телне гамәли куллану мөмкинлекләре, мәсьәләне билгели һәм аны чишү юлларын эзләп табу күнекмәләре үсеш ала.

Белем бирүнең барлык баскычларында да киң кулланыла торган уен технологияләренә дә әһәмияте зур, чөнки алар укыту максатларына ирешергә юл ача: укучыларның танып белү һәм фикер йөртү эшчәнлеген активлаштыра; тел берәмлекләрен истә калдыру мөмкинлекләрен арттыра; укучыларга дифференциаль якин килүгә тәэмин итә. Педагогик процесска бәйле рәвештә уеннарны түбәндәге төркемчәләргә бүлеп карыйлар: өйрәтү уеннары; тренинг үткәрү уеннары; тикшерү уеннары; гомумиләштерү уеннары һәм ижади уеннар. Куллану ысулыннан чыгып, аларның берничә төрен билгелиләр: сюжетлы, рольле, эшлекле, имитацион уеннар.

Уку барышында конкрет бер ситуацияне анализлауга багышланган ысулны кейс технологиясе дип атыйлар. Ул укучыларда социаль активлык, аралашу осталыгы, эшлекле әңгәмәдә үз фикереңне белдерә белү кебек кирәкле сыйфатлар булдырырга ярдәм итә. Укытучы, элеге технологияне кулланганда, укучыларны индивидуаль рәвештә дә, төркемдә дә кирәкле мәгълүматны анализларга, төп проблемаларны билгеләргә һәм аларны күмәк рәвештә хәл итәргә өйрәтә. Элеге технология укучыларда интерактив күнекмәләр, үзара

теләктәшлек күрсәтү, уртақ карар кабул итә белү, алган белемнәрне эшкә жигү кебек мөһим сыйфатлар булдыруга китерә.

Модульле укыту технологиясенең төп максаты: укучыларны үз эшләрен дәрәс планлаштырырга, төрле чыганақлардан файдаланырга, чагыштыру, анализлау, системалаштыру кебек актив эш формаларын кулланырга өйрәтү. Шулай эшлэгәндә генә, алган белемнәр төпле һәм ныклы була.

Интегратив укыту технологиясе (мәсәлән, инглиз һәм татар теле дәрәсләре) укучыларның белем алу потенциалын, актив рәвештә фикер йөртү һәм телләр арасындагы уртақлықлар белән аермаларны билгеләү күнекмәләрен үстерүгә китерә. Моның белән беррәттән алар тел берәмлекләрен төрле яклап бәяләргә, үз сөйләмнәрен эзлекле, аңлаешлы итеп оештырырга күнегәләр.

Тулаем алганда, яңа педагогик технологияләрне сайлау һәм куллану буенча берничә нәтижәне билгеләп үтә алабыз: беренчедән, укучыларның яшен, белем дәрәжәсен һәм дәрәснәң темасын исәпкә алу; икенчедән, традицион һәм инновацион методларның бер-берсен тулыландыруын истә тотып эш итү; өченчедән, тел һәм сөйләм материалын визуаль рәвештә кабул итүнең мөһимлегенә аерым игътибар бирү. Бүгенге көндә телләрне укытуны яңача оештыру һәм укучыларны алган белемнәрен аралашуда кулланырга күнектерү – заман таләбе. Шуна күрә дә КФУ ның Филология һәм мәдәниягара бағланышлар институты базасында үткәрелә торган укытуучыларның белемен үстерү курсларында да нәкъ шушы проблемаларга төп игътибарны юнәлтәбез, стажировка мәйданчықларында алдыңгы укытуучыларның гамәли эшчәнлегә белән таныштырабыз.

Шулай итеп, яңа педагогик технологияләрне куллану һәм татар телен укытуны гамәли эшчәнлеккә нигезләнәп алып бару, белем бирү өлкәсендәге заманча үзгәрешләрне укытуучыларга житкерүне төп бурычыбыз дип саныйбыз.

Әдәбият

1. Донецкая О.И. Интернет-технологии в обучении иностранным языкам. – Казань: Каз. гос. ун-т, 2009. – 79 с.
2. Камаева Р. Татар теленә өйрәтүдә заманча педагогик технологияләр //Мәгариф, 2014. – №11; № 12.
3. Кашлев С.С. Современные технологии педагогического процесса. – Мн.: Университетское, 2000. – 95 с.
4. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб.пособие для студ. высш. учеб.заведений. – М.: Академия, 2007. – 368 с.
5. Фатхуллова К.С., Гусейнова Г.А. Современная модель дистанционного обучения татарскому языку // Научный Татарстан, 2015. – №2. – С. 140-143.
6. Шайхин А. Татар теле укытуучысына Интернет ничек булыша? //Мәгариф. Татар теле, 2016. – № 4. – 40-42 б.

«ПУШКИН ИЛӘ ЛЕРМОНТОВТАН ҮРНӘК АЛАМ...»

(Г. ТУКАЙ ӘДӘБИ МИРАСЫНДА «ПУШКИННӘН МОКЪТӘБӘС» ИРЕКЛЕ ШИГЫРЬЛӘРЕНЕҢ ТЕЛЬ-СТИЛЬ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ)

Фәхриева Л.Х.

Казан шәһәренең 72 нче мәктәбе

leilya-lovely-fakhrieva@mail.ru

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются стилистические и лингвистические особенности вольных переводов Г. Тукая из А.С. Пушкина. Представлен сравнительный анализ стихотворений А. Пушкина в переводах на татарский язык Г. Тукаем. Выявлены особенности переводов лексических средств выразительности, отмечены как некоторые неточности, так и удачи.

Ключевые слова: межлитературный диалог, вольный перевод, наследие Тукая, переводы стихотворений Пушкина, поэзия, перевод, особенности переводов лексических средств выразительности.

«Һәр халыкның үз бөекләре була. Бөеклек ул – рухи һәм акыл биеклеген билгеләүче күрсәткеч. Халкың бөеклегенәң ни дәрәжә биеклеген бүтән зур биеклекләр белән чагыштырып белеп була», – дип яза халык шагыйре Равил Фәйзуллин. Тукай һәм Пушкин – энә шул чагыштыру эталонына эверелгән зур биеклекләр. Г. Тукай бары 27 (ижат итү чоры 8 ел), А.С. Пушкин 37 ел гына яшәсәләр дә, аларның гомере гасырлар белән исәпләнә. Чөнки аларның һәрберсе, кыска гына вакыт эчендә, олы һәм кабатланмас ижади мирас калдырган шәхесләр. «Пушкин ижаты үзеннән соңгы чор сүз сәнгатенәң ныклы нигезен салган. Пушкиннан бөек үзгәрешләр башлана... Мондый мисал татар әдәбиятында да күзәтелә. Тукайдан соң башка халыклар алдында милли һәм татар әдәбиятларының әһәмияте артты», – дип бәяли танылган рус прозаигы М. Горький.

Пушкин белән очрашуның Тукай өчен әһәмияте зур була: шагыйрь үзен хаклы рәвештә Пушкинның укучысы дип санаган, аның белән горуруланган һәм аңардан шигърият серләренә төшенгән. Әлбәттә, Пушкин Тукай өчен остаз гына булмый. Моның шулай икәнлеген Тукайның рус шагыйренә атап язган шигърьләреннән, истәлек-хатирәләреннән күрәбез: шагыйрьләр табигатенә генә хас булган аерым бер эчке жылылык һәм ягымлылык сиземләнә аларда.

Тукайның русча теле дә Пушкин, Лермонтов шигърьләре белән ачыла, Жаекта өчеллык рус классын тәмамлагач та, Тукай рус әдәбиятын өйрәнүне ташламый. Крылов, Пушкин, Лермонтов, Кольцов, Толстой аның яраткан язучыларына әйләнәләр. Рус классикларының кайбер әсәрләрен ул шул вакытта ук тәржемә итә, ләкин татарча матбугат булмау сәбәпле, бастыра алмый.

Белгәнәбезчә, татар әдәбиятында әдәби тәржемә милли әдәбиятның бер өлешен тәшкил итә. Татар теленә беренче әдәби тәржемәләр (ә алар ирекле тәржемәләр булганнар) урта гасырларда ук барлыкка килә. Тәржемәләр, кагыйдә буларак, ирекле рәвештә эшләнгән. Күп очракта оригинал әсәрнең

авторы яки исеме күрсәтелмәгән. Г. Тукайга килгәндә, шагыйрь һәр шигыренен исемнән соң кемнең эсәреннән файдалануын күрсәтеп барган. Татар теленә тәржемә тарихы да нәкъ менә бөек шагыйрь Г. Тукай исеме белән бәйле. Тукай үзенә тәржемә эшчәнлегендә күренекле рус шагыйре А.В. Жуковскийны остаз итә, аның тәҗрибәсеннән файдаланып, татар әдәбиятында ирекле тәржемә мәктәбен нигезли. Тәржемәдә үз иҗат кысаларыннан чыгып эш итә, үз максатын һәм бурычларын куя.

Рус текстыннан читкә китү, аның кайбер әйләнмәләрен төшереп калдыру, кайберләрен бары тик татар теленә хас алымнар белән тәржемә итү, оригиналга теге яки бу детальләр өстәү – бу үзенчәлекләр барысы да Тукайның иҗат юнәлешенә һәм иҗтимагый карашларына бәйле.

Тукайның барлык тәржемәләре – нигездә ирекле тәржемәләр. Аларны шартлы рәвештә ике төргә бүлеп була: оригиналга якын һәм оригиналдан ераклашкан тәржемәләр. Беренчеләрендә рус текстларын тәфсилләп аңлату, киңәйтеп тәржемә итү очраса, икенчеләренең характеры төрлечә. Алар арасында шагыйрьнең үз строфалары кушылган өлешчә тәржемәләр бар. Бу тәржемәләрдә оригиналның кайбер строфалары, билгеле бер фактларның татар халкы тормышына, әдипнең үз иҗади рухына туры килмәве сәбәпле төшереп калдырылган. Оригиналдан ераклашкан тәржемәләр арасында Тукайның үз эсәрләре булып үсеп киткәннәре дә күп. Шагыйрь аерым бер шигырьләре белән нәзирә алымын иҗади яңарта, гасырлар дәвамында Көнчыгышка, рус һәм аның аша Европа поэзиясенә борып жиберә; дөнья әдәбияты кебек рифма, жанрлар төрлеләгән, кабатлауларны, рефрен, анафора, ялгауларны иркен куллана. Әмма ул Көнчыгыш әдәбияты казанышларыннан да баш тартмый.

Шагыйрь 1906 нчы елда үзенә кумир итеп А.Пушкинны алуын игълан итә. Шуңа да Тукайның әдәби мирасында Пушкиннан тәржемәләр яки аның ижатыннан файдаланып язылган күп кенә шигырьләр булуы табигый. Тажик язучысы С. Айнидан «Сез Пушкинның эсәрләре белән кайчан һәм ничек таныштыгыз?» – дип сорагач, «Тукайдан укыдык», – дип җавап бирүе мәгълүм. Мисал өчен, 1907 елны Пушкиннан тәржемә ителгән «Мәхбүс» («Узник») шигырен алыяк. «Тимер читлек»тәге тоткын һәм «ирек иркендә үскән яшь каракош» образлары ярдәмендә шагыйрь үзенә иректә, азат тормышка булган мәхәббәттен бик ачык чагылдыра. Оригинал 3 строфалык шигырь, беренче һәм икенче, өченче белән дүртенче тизмәләр үзара рифмалашкан. Г. Тукай тарафыннан башкарылган тәржемә исә бер-берсе белән рифмалашкан 13 икеюллыклардан гыйбарәт. Шагыйрь эпитетларны да турыдын-туры, бер компонентын үзгәртеп, яисә өстәлмәләр белән тәржемә иткән: *орел молодой – яшь каракош, кровавую пищу – канлы калҗасын; в темнице сырой – тимер читлек эчендә (дымлы төрмәдә), мой грустный товарищ – моңлы иптәшем (моңсу иптәшем), криком своим – ят садасы (тавышы белән). Вольные птицы эпитетын – азатлык кошлары (ирекле кошлар) дип, метафора аша биргән. Белеет гора – зур таулар агара, синеют морские края – диңгезләр төтен күк, күм-күк кебек сынландыруларны тәржемә итүдә дә ирекле күзәтелгән*

күрәбез. Әйттик, беренче мисалда, таулар сүзе алдыннан зур дигән ачыклаучы сүз өстәлсә, икенче мисалда оригиналдагы сынландыру поэтик чарасы татар укучысына тәржемәдә чагыштыру лексик сурәтләү чарасы аша тәкъдим ителә. Шигырьдә Г. Тукай тарафыннан гына кертелгән эпитетлар да бар: *каты кайгы, ачы хәсрәт, каты жырда, яңа эш, ямь-яшел кырлар, болыннар, тавышсыз, тынсыз аулак һәр урыннар* шундыйлардан.

1906 нчы елда Тукай Пушкинның «Евгений Онегин» романының бер строфасы («Кого ж любить?») дип башланган, IV бүлек, XXII строфасы) мотивы буенча «Кемне сөяргә кирәк?» шигырен яза. Пушкинның Онегины – эгоист. Ул үзен генә ярата, мэхәббәттән баш тарта. Тукай да: «*Үзеңне сөй! Ярат үзеңне-үзең*», – ди.

Пушкинның 4 строфалык «Поэту» шигыренең эчтәлек-формасын татар классигы 11 икеюллыктан торган «Киңәш» шигырендә ачып бирә. «Поэту» шигырен Пушкин 1830 нчы елда ижат иткән. Ул шагыйрьнең жәмгыятьтәге роле, шигърият өчен ни дәрәжәдә кирәк булуы турындагы уйланулары белән бүлешә. Эдип – ирекле. Аның үз юлы, кыйбласы булырга тиеш. Шагыйрь һәрдаим үзенең эшчәнлеген камилләштерсен, яңа үрләргә омтылсын, шул ук вакытта бүләкләүләрен дә көтмәсен; ул бәяне үзенә үзе бирә ала, дигән фикер үткәрә рус әдәбиятының күренекле вәкиле.

Г. Тукай «Киңәш» шигырендә шагыйрь дустанына мөрәжәгать итә һәм «*Кешеләргә сереңне сөйләмәс бул, эчеңдә нәрсә янганын үзең бел. Сөрең белгәч, кызартырлар йөзеңне*», – ди. Хәтта «*Кача күр, кош кеби мактауларыңнан*» да дигән киңәш бирә. Александр Сергеевичта *любовию народной, восторженных похвал, минутный шум, дорогою свободной, свободный ум, плоды любимых дум, свой высший суд, свой труд, взыскательный художник, твой огонь твой треножник, в детской резвости* кебек метафора-эпитетларны очратсак, Г. Тукайда *кош кеби, яшьрен хәзинәңне, артык сүз, тәмле-тәмле күз яше* кебек сурәтләү чараларын күрәбез.

Рус әдипенең «Я пережил свои желанья» (1821) шигыренә килгәндә, әлегә эсәр көньяк сөрген елларында язылган. Бу шигырь шагыйрьнең үз язмышы турында уйлануларын үз эченә ала. Ул әле яшь булуына карамастан, инде күпне күрергә өлгергән. Лирик герой үзен бәхетле санамый, яшәү көчен жуйган. Юкса, бу яшьтә (22 генә яшь) бәхет һәм мэхәббәт турында уйлар, хыялланыр чак. Тукай, үз чиратында, «Пушкиннан моңытәбәс» язылган «Теләү бетте» (1909) шигырендә «*Теләү бетте, фәкыйрь калдым хәзер: тормыш үзенең биргәннен алды; Күңел буш: анда калды тик авыр хәсрәт, ачы кайгы*», – дип остазының фикерләрен ижади дәвам иттерә. Өметсезлеккә бирелгән лирик «мин» үз алдына «*Кайчан тавыш-тынсыз гына бер көн бетәм инде?*» дигән риторик сорау куя һәм үзен «*туңып беткән агачның яп-ялангач бер ботагында*»гы «*соңга калган бер генә яфрак*» белән чагыштыра. Татар укучысына оригиналның идея-эчтәлеген житкерүдә ирекле тәржемә тарафдары Г. Тукай *чиксез ихтыярымнан, гажәп ләззәтле, тәмле хыял, буш күңел, авыр хәсрәт, ачы кайгы, гүзал чәчкәмне, явыз тәкъдир, каты тәкъдир, суык тәкъдир, актык дәкыйкамне, туңып беткән агачның яп-ялангач бер*

ботагында, соңга калган бер генә яфрак кебек лексик сурәтләү чараларын уңышлы файдалануга ирешкән.

Югарыда китерелгән шигырь юлларынан күренгәнчә, текстның төгәллегә һәрвакытта да сакланмый. Каләм иясе, еш кына, әсәрнең бары тик идеясен, нигезен һәм төп образ-детальләрен генә алган һәм оригиналдан бик нык аерылып торган «яңа әсәрләр» ижат иткән. Мондый ысул һәм чаралар исә аның шигырьләренә милли колорит биреп торалар.

Әдәбият

Гарбовский Н.К. Теория перевода: Учеб. для студентов вузов, обучающихся по спец. «Лингвистика и межкультур. коммуникация». – М.: Изд-во Московского университета, 2004. – С. 542.

Заһидуллина Д.Ф. Шагыйрь ижатын өйрәнергә яңача караш // Мәгариф, 2006. – №4. – 12 бит.

Набиуллина Г.А. Перевод художественного текста (конспект лекций). – Казань, 2014. – С. 109.

Пехтелев И.Г. Тукай и русская литература. – К.: Татарское книжное издательство, 1966. – С. 182.

Пушкин А.С. Сайланма әсәрләр 2 томда: шигырьләр, поэмалар, «Евгений Онегин» романы, әкиятләр, драма әсәрләре. Т. 1. – Казан: Таткнигоиздат матур әдәб. ред-се, 1954. – 743 б.

Тукай Г. Сайланма әсәрләр: шигырьләр, поэмалар һәм чәчмә әсәрләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 480 бит.

СИНОНИМИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА В ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Ферафонтובה А.И.
Казанский федеральный университет
feraffarida@yandex.ru

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические вопросы синонимической парадигмы. Приводятся взгляды ученых, относительно этого термина.

Ключевые слова: синонимы, парадигма, лингвистика, лексика.

Язык – постоянно изменяющаяся система, изменению подвергается, прежде всего, словарный состав. В нем отражаются новые явления действительности, новые понятия, что находит выражение в синонимии. В научных исследованиях наблюдается высокий интерес к проблеме синонимии и синонимической парадигмы. Вопросы синонимии разрабатывались в трудах Д.Н.Шмелева, В.В.Виноградова, Ю.Д.Апресян, Л.В. Серебрякова, В.Н. Мигирина, В.А. Звезничева; синонимические словари русского языка создавали Ключева В.Н. (1856), Александрова З.Е. (1968), А.П. Евгеньева (1970), Н.Абрамов (1996), Горабчевич К.С. (1996), Ю.Д.Апресян (2000). В тюркском языкознании вопросы синонимии рассмотрены такими учеными как В.Г.Хангильдин (1940), В.Мескутов (1961), Абдуллаев Б.Т. (1961), Ш.Ханбикова (1961), Ф.С. Сафиуллина (1984) и др.

Согласно «Словарю лингвистических терминов» Т.В. Жеребило (2010), синонимическая парадигма – «синонимический ряд, в котором интегральным признаком является адекватность (тождественность), близость значений синонимов. Дифференциальные признаки синонимов в синонимичной парадигме – различия в звучании (написании) слов, в их значениях и функционально-стилевом употреблении. В синонимической парадигме выделяется доминанта». Основанием для объединения слов в парадигму служит тождество; лингвист Ф.де Соссюр отмечал, что «весь механизм языка зиждется исключительно на тождествах и различиях, причем эти последние являются лишь оборотной стороной первых» [4: 141]. При этом тождество в языке предполагает многообразие лексическое и грамматическое. Тождество выступает интегральным признаком, определяющим различия языковых единиц. Слова в языке образуют синонимический ряд, в котором слова обладают различными семантическими признаками. Синонимы обозначают одно понятие, каждый из них характеризует это понятие только с определенной стороны, но выполняет различные функции в парадигматическом ряду. Слова с самыми объемными и нейтральными значениями составляют доминанту синонимической парадигмы. Доминантой становится стилистически нейтральное слово, обладающее большой лексической сочетаемостью. Доминанта становится единицей сопоставления синонимов.

Синонимическая парадигма основана на том, что слова образуют группы, объединенные на основе их семантических свойств. В парадигме члены ряда взаимосвязаны, расположены последовательно; это особая система, представляющая собой объект филологического исследования. Между членами парадигмы существует семантическая связь, на основе которой осуществляется составление иерархической структуры синонимической парадигмы.

Значения синонимов не являются тождественными, совпадающими, но между синонимами в рамках парадигматического ряда существует семантическая связь. Члены парадигматического ряда обладают совпадающими и различающимися, дифференциальными компонентами. Дифференциальные признаки определяют существующие сходства и различия между членами синонимического ряда. В синонимический ряд могут быть объединены слова с предельно близкими значениями и минимально близкими значениями. Дифференциация синонимов в парадигме может быть осуществлена по семантике (содержание различных по отношению к доминанте сем), стилистическому признаку (содержание различных эмоционально-экспрессивных коннотаций), по отношению к различным стилям речи. Также производится структурное разделение синонимов (однокорневые, разнокорневые).

Синонимическая парадигма как объект изучения предполагает установление взаимосвязи между ее членами, определение семантики синонимов, степени их близости. Проводится анализ дефиниций по толковым и двуязычным словарям, выявляются дифференциальные признаки, позволяющие построить иерархическую структуру синонимической парадигмы.

В научных работах, проведенных отечественными учеными, широко рассматриваются суть и формы синонимических парадигм. Так, в исследовании Хоменко О.В. [5] исследуется моделирование синонимической парадигмы с доминантой «страх». Волкотруб Г.И. анализирует фразеологические антонимико-синонимические парадигмы современного русского языка [1]. В диссертации Казанцевой Е.А. [2] проводится когнитивно-сопоставительное описание синонимических парадигм с доминантами «to frighten» и «пугать». Однако существует необходимость проведения исследования синонимической парадигмы лексических единиц в башкирском и татарском языках, где монографические работы на сегодняшний день отсутствуют.

Таким образом, синонимическая парадигма, представляющая собой особую систему, в которой элементы объединены семантической связью, представляет собой объект научного исследования. Анализу подвергаются дефиниции слов, компоненты значений членов синонимической парадигмы, определяется тип связи между членами ряда.

Литературы

1. Волкотруб Г.И. Фразеологические антонимико-синонимические парадигмы современного русского языка: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.01. – Киев, 1991. – 22 с.

2. Казанцева Е.А. Когнитивно-сопоставительное описание синонимических парадигм с доминантами to frighten и пугать: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.20. – Краснодар, 1999. – 19 с.
3. Словарь лингвистических терминов: Изд. 5-е, испр-е и дополн. - Назрань: Пилигрим, 2010.-568 с.
4. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. // Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1977. – 697с.
5. Хоменко О.Е. Моделирование синонимической парадигмы с доминантной "страх": Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. - Ставрополь, 2006. – 184 с.

ТАТАР ТЕЛЕ ҺӘМ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ КУЛЛАНУ ӨЧЕН, LEARNINGAPPS.ORG СЕРВИСЫ ЯРДӘМЕНДӘ ИНТЕРАКТИВ БИРЕМНӘР ТӨЗҮ

Хәева Ф. Ж.

Казан шәһәре Киров районы 182 нче олитехник лицее

khaevafanuza@mail.ru

Аннотация. В статье представлены материалы проведения мастер-класса с педагогами-предметниками по изучению возможностей сетевого социального сервиса LearningApps.org. Охарактеризован веб-сервис LearningApps и раскрыты его возможности для создания интерактивных учебно-методических пособий по разным предметам, в том числе по татарскому языку. Слушатели научатся создавать с помощью онлайн - сервиса кроссворды, пазлы, тестовые задания, викторины, дидактические игры, адаптировать видео-файлы к использованию в учебном процессе.

Ключевые слова: LearningApps.org сервисы, виртуальный класс, интерактивное приложение, информационные технологии, онлайн-сервисы.

Мастер – классның максаты: татар теле һәм әдәбияты дәресләрен, заманча технологияләргә нигезләнеп, үткәрү мөмкинлекләрен күрсәтү; татар телен һәм әдәбиятын өйрәткәндә файдалану өчен, LearningApps.org сервисын кулланып төзелгән дидактик биремнәр тәкъдим итү.

Мастер – класс барышы:

Дистант укыту шартларында туган (татар) теле һәм әдәбияты укытучылары кыенлыклар алдында калды. Тәкъдим ителгән платформаларның күбесендә, туган тел һәм әдәбият дәресләрендә куллану өчен, методик ярдәмлекләр юк диярлек.

Шуңа күрә дә мин бүген сезнең игътибарыгызга балаларның белемнәрен актуальләштергәндә, яңа тема өйрәнгәндә һәм ныгытканда, **LearningApps.org** сервисын кулланып төзегән дидактик биремнәр (уеннар) тәкъдим итәм. Шундыйлардан кроссворд чишү, пазллар жыю, парын табу, сүзләргә (рәсемнәргә) төркемнәргә урнаштыру, төшеп калган сүзләргә урнаштыру, викторина һәм башка уеннарны санап китәргә була. Биремнәргә эзәр килеш алып кулланырга да мөмкин, ләкин сайтта укытучы үзе теркәлеп эшләсә, укытучы өчен уңайлырак булачак. Укытучы өчен шунысы уңайлы: биремнәргә тиз арада үзгәртеп, төрле темага, төрле сыйныф өчен яраклаштырырга мөмкин.

Хәзер шул уеннарның берничәсен генә карап китик.

“Пазл жыю” уены

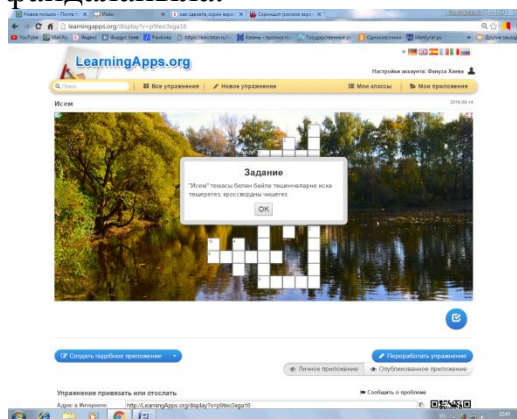
Бирелгән исемнәргә “Агачлар”, “Чәчәкләр”, “Жиләк-жимеш”, “Куаклар”, “Яшелчәләр”, “Үләннәр” дип исемләнгән лексик төркемнәргә дәрес итеп урнаштырыгыз.

Әгәр укучы биремне дөрес башкарса, пазллар астына яшерелгән рәсем килеп чыга, бала: “Афәрин! Син булдырдың!”- дигән сүзләр белән канатландырыла. Әгәр инде ялгышлык жибәрсә, “Уйлап кара!” яки “Яхшылап уйла!” кебек фразалар укучыны игътибарлы булырга өнди.

“Кроссворд” уены

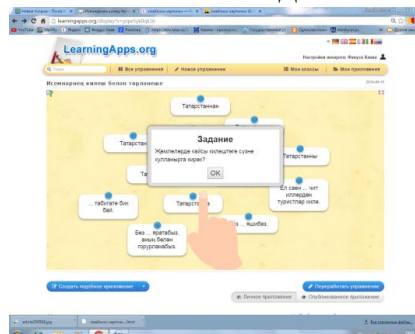
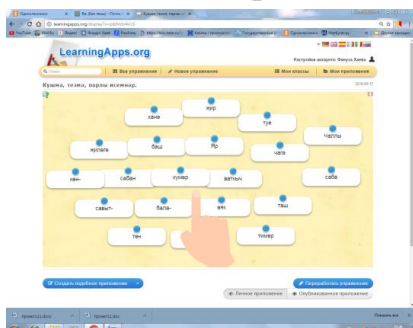
“Кроссворд” уены исемнең билгеләмәсен, ялгызлык яки уртаклык исемнәрне, исемнең грамматик категорияләрен, синтаксик функцияләрен искә төшерү максатыннан файдаланыла.

Бирем: "Исем" темасы белән бәйлә төшенчәләргә иске төшерегез, кроссвордны чишегез.

“Парын тап” уены

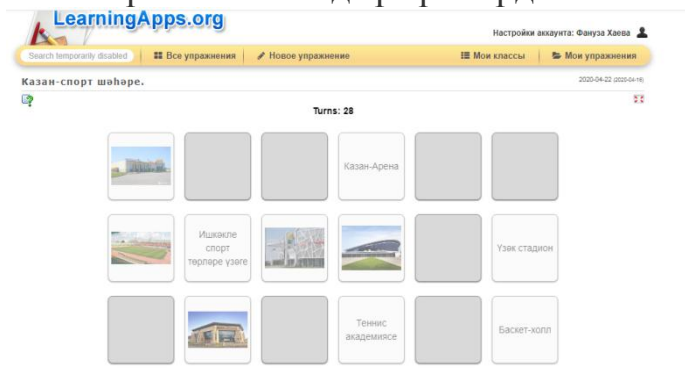
Мәсәлән, бу уенны мин парлы, кушма, тезмә исемнәрне яки исемнәрнең килеш белән төрлөнешен искә төшерү максатыннан төзөгән идем.

Биремнәр: 1. Кушма, тезмә, парлы исемнәр ясагыз, парларны дөрес итеп урнаштырыгыз. 2. Жөмлөлөрдә тиешле килештәгә сүзнә кулланыгыз.

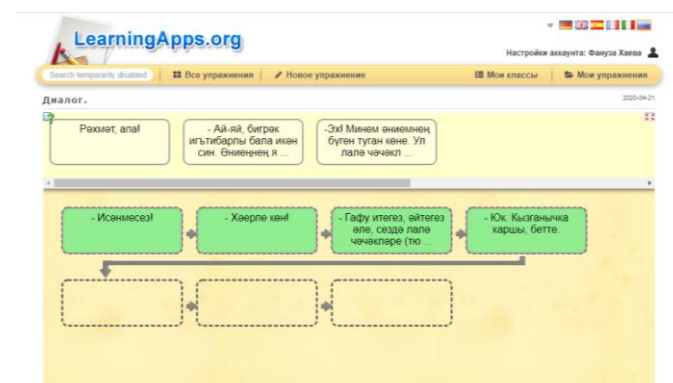
“Парлылар” уены

Әлеге уенны 8 нче сыйныфта “Казан – спорт шәһәре” темасын үткәндә кулландым. Уенның асылы шунда: рәсем белән аның атамасын дәрәс табарга кирәк. Карточкалар бер-бер артлы гына ачыла. Әгәр тәңгәл килсәләр, пар табылды дигән сүз һәм карточкалар ачык кала; әгәр тәңгәл килмәсәләр, карточкалар ябыла. Бу уен укучының игътибарын таләп итә һәм спорт корылмаларының атамаларын истә калдырырга ярдәм итә.

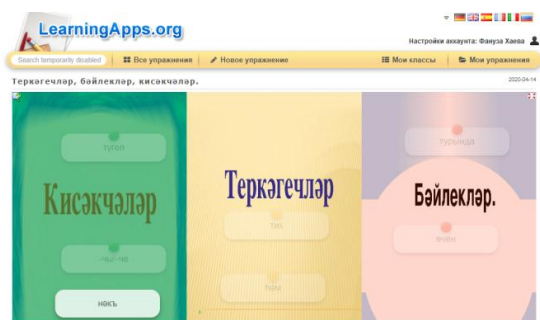
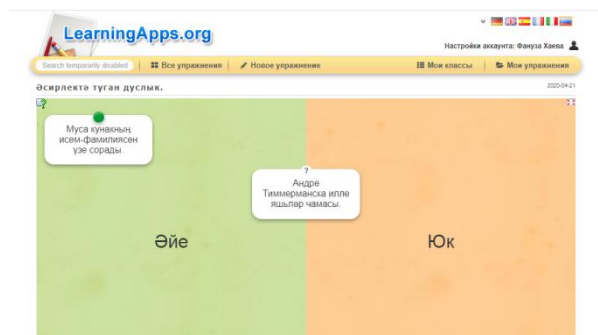
“Тәртип буенча урнаштыр!” уены

Бирем: репликаларны, диалог барлыкка килерлек итеп, тәртип буенча урнаштырыгыз.

“Классификация” уены

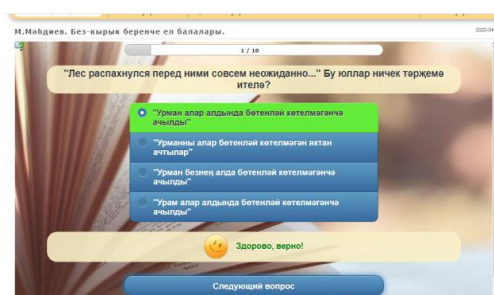
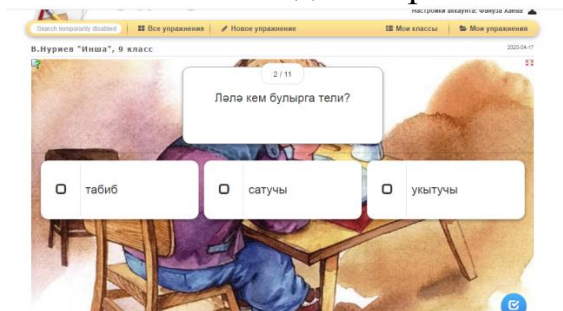
Бу уенны текстны укыганнан соң, аның эчтәлеген аңлауларын тикшерү максатыннан кулланырга яратам. Татар төркемнәрендә “Бәйләкләр”, “Төркәгечләр”, “Кисәкчәләр” темаларын үткәннән соң да тәкъдим иттем.

Бирем: жөмлөләрне яки сүзләрне тиешле төркемнәргә урнаштырыгыз.

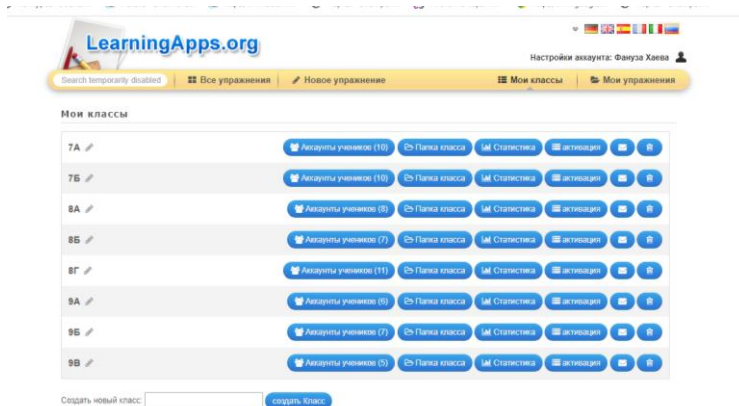
“Дәрәс жавапны сайлап алу мөмкинлегә булган викторина” уеннары

Бу уеннарда укучы сорауга дөрес җавапны сайлап алырга тиеш. Уен тәмамлангандан соң, укучының ничә сорауга дөрес җавап бирүе күрсәтелә. Шуна күрә дә әлегә биремне мин укучыларның белемнәрен тикшерү максатыннан тәкъдим итү өчен отышлы дип саныйм.

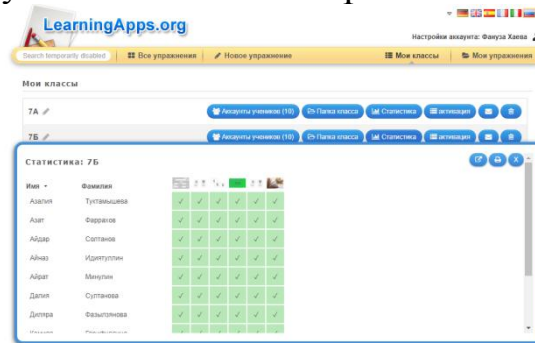
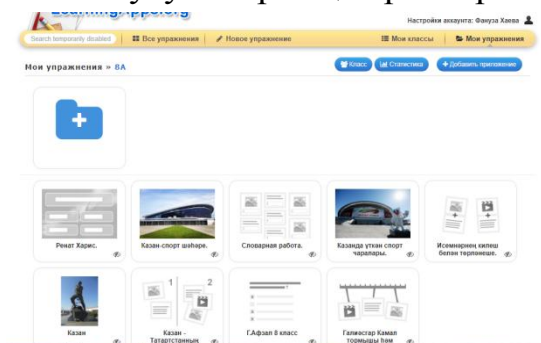

Бу уеннар LearningApps.org сайтында урын алган. Без платформадагы уеннарның берничәсен генә крап киттек. Анда уеннар күптөрле. Алардан эзер килеш тә файдаланып була, ошамаса, уеннарның биремнәрен тиз арада үзгәртү мөмкинчелеге дә бар.

LearningApps.org платформасының укытучы өчен тагын бер отышлы ягы бар. Әгәр укытучы үзе төрләп эшләсә, укытучы бу платформада укучыларын терки алачак һәм тәкъдим ителгән биремнәргә укучыларын ничек эшләвен күзәтә алачак. Моңың өчен “Мои классы” вкладкасында һәр сыйныфны, анда укучы баларның исем-фамилияләрен күрсәтергә кирәк булчак, һәм платформа үзә һәр укучыга логин, пароль бирәчәк. Укытучыга бу логин-парольләргә укучыларга таратырга гына кирәк булчак.

Бу эшнә башкарганнан соң укытучы һәр класс папкасына уеннарны урнаштыра ала һәм укучыларның биремнәргә башкаруын статистика аша күзәтә ала.

Барлык алда сөйләнгән материалга йомгак ясап, нәтижә ясыяк.

LearningApps.org сервисын мин бик яратып кулланам, чөнки уен кебек тәкъдим ителгән биремнәр теманы үзләштерүне жиңеләйтәләр, балаларга да кызыклы. Һәрбер уен темадан чыгып сайланырга тиеш, шул очракта гына ул телне өйрәнү процессында уңай нәтижәләр бирер дип ышанып әйтергә мөмкин.

Дәрестә уеннарны куллану өчен, укытучы зур методик әзерлекле булырга, уенны кызыксындырырлык, мавыктыргыч итеп оештырырга тиеш. Әлбәттә, һәр яңа эш вакыт таләп итә. Башта авырак кебек тоелса да, эшли башлагач, укытучының үзенә дә бик кызыклы булачак. Мәкалә белән танышкан кеше, һичшиксез, **LearningApps.org** сервисын үз эшендә ошатып кулланыр дигән өметтә калам, чөнки әлеге сервис тиз арада уеннар төзәргә, уенны кирәкле темага яраклаштырырга ярдәм итәчәк.

Уңышлар сезгә, хезмәттәшләр!

Әдәбият

1. Харисов Ф.Ф. Заманча белем бирү технологияләре: Аспирантлар, магистрлар һәм укытучылар өчен кулланма. – Казан, 2015. – 62б.
2. Харисов Ф.Ф. Научные основы начального обучения татарскому языку как неродному/ Под ред. проф. Л.З.Шакировой. – Спб.: филиал изд-ва «Просвещение», 2001. – 431с.

Электрон ресурслар

1. Методические рекомендации по созданию интерактивных заданий в сервисе LearningApps.//<https://www.yamg.ru/images/files/dot/metodicheskie-rekomendacii/learningappsorg.pdf> (мөрәжәгать итү вакыты: 07.02.2021)
2. LearningApps.org – создание мультимедийных интерактивных модулей по готовым шаблонам.// <https://learningapps.org/user/fanuzaz> (мөрәжәгать итү вакыты: 06.02.2021)

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ ОДАРЕННОСТИ УЧАЩИХСЯ ГИМНАЗИИ

Хаева-Хаметзянова В.Х.

Актанышская гуманитарная гимназия-интернат для одарённых детей

venerahaeva@yandex.ru

Фатхуллова К.С.

Казанский федеральный университет

kadria.kgu@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается педагогический опыт организации гуманитарного образования в школе-интернате для одаренных детей. Деятельность гимназии для одаренных детей направлена на личностно-ориентированное образование, воспитание социально активной и самостоятельной личности, развитие интеллектуальных, коммуникативных способностей и ключевых компетенций учащихся.

Ключевые слова: гуманитарное образование, полилингвальная среда, коммуникативная одаренность, педагогические инновации, творческая активность.

Современная лингводидактика акцентирует внимание педагогов на активизации познавательной деятельности учащихся. В связи с этим развитию у учащихся умения осуществлять речевую деятельность не только на родном, но и на других языках придается неограниченное значение. Содержание языкового образования в условиях реализации ФГОС общего образования включает в себя сферы коммуникативной деятельности; коммуникативные и социальные роли; языковой материал, правила его оформления и навыки оперирования им; комплекс речевых умений, характеризующих уровень практического владения языком как средством общения и познания в контексте диалога культур; этикетные формы речи и умение ими пользоваться в различных сферах речевого общения; широкий спектр транскультурной информации; общие учебные умения.

Содержание языкового образования ориентировано на становление следующих личностных характеристик выпускника общеобразовательной школы: знающий языки, уважающий культуру и духовные традиции; активно и заинтересованно познающий мир, осознающий ценность труда и творчества; умеющий учиться, осознающий важность образования и самообразования для жизни и деятельности, способный применять полученные знания на практике; социально активный, соизмеряющий свои поступки с нравственными ценностями, осознающий свои обязанности перед семьей, обществом, Отечеством; умеющий вести конструктивный диалог, достигать взаимопонимания, сотрудничать для достижения общих результатов; ориентирующийся в мире профессий, понимающий значение профессиональной деятельности для человека в интересах устойчивого развития общества и природы.

Исходя из задач совершенствования языкового образования в начале XXI века в нашей стране стали появляться общеобразовательные учреждения нового типа, в том числе гуманитарные гимназии для одарённых детей, деятельность которых направлена на личностно-ориентированное образование, воспитание социально активной и самостоятельной личности, развитие интеллектуальных, коммуникативных способностей и ключевых компетенций. Современное гуманитарное образование – это особое образовательное действие, и главное в этом действии заключается в возможности влияния человека на свое образование, участия в нем, выстраивании своих образовательной траектории. Педагогическое сообщество понимает необходимость изменений в отечественной системе языкового гимназического образования в условиях её интеграции в мировое образовательное пространство. Это, в свою очередь, требует внесения изменений в цели, содержание, технологии обучения, в организацию учебно-воспитательной деятельности школьников, в систему контроля и оценки уровня их языковой подготовки. Все больше ощущается необходимость развития сети образовательных учреждений нового типа, учитывающих социальные перемены в обществе, так как своевременная реформа образовательной системы является одним из самых действенных мер для выживания всего человечества. Система образования – это базисный социальный институт, который определяет социально-экономический прогресс общества, его нравственно-психологическое состояние и культурное развитие. Одной из его функций является передача этнокультурных знаний, норм, ценностей, традиций, обеспечивающая этническую преемственность, сохранение и развитие этнической общности [3, с. 16].

Совет Европы в рамках проекта «Среднее образование для Европы» определил систему умений, которыми должны обладать сегодняшние выпускники школ: умение работать и сотрудничать в группе (в команде); умение свободно общаться на нескольких языках; умение решать проблемы, используя различные источники информации; умение использовать информационные компьютерные технологии; умение брать ответственность на себя при принятии решений и т.д. [1, с. 57].

В Республике Татарстан создана единая сеть гуманитарных гимназий-интернатов для одарённых детей. Первая такая гимназия была открыта в 2011 году в с. Актаныш Актанышского муниципального района [4]. Актуальность создания гимназии объясняется тем, что мир стремительно меняется, и система образования призвана быть той движущей силой, способствующей социально-экономическому росту республики. Языковая подготовка современных школьников должна отвечать изменяющимся потребностям времени. Миссия гуманитарной гимназии-интерната заключается в создании конкурентоспособного образовательного учреждения, отвечающего требованиям времени в условиях рыночных отношений. Стратегическая цель гимназии-интерната направлена на подготовку в условиях новых федеральных государственных образовательных стандартов интеллектуально и творчески

развитых учащихся, обладающих такими личностными качествами, как уважение и толерантность к другим народам, компетентность в межкультурном диалоге.

Основные образовательные задачи гимназии-интерната заключаются в следующем: развитие познавательных способностей учащихся путем углубленного изучения учебных предметов; обеспечение индивидуализации обучения; создание научно-методической и материально-технической базы для организации профильного обучения по социально-гуманитарному и филологическому направлениям; усиление профориентационной работы со школьниками; развитие гимназии-интерната как ведущего образовательного учреждения; использование информационно-коммуникативных технологий в учебном процессе.

Задачи в области творческого развития: определение педагогическим коллективом основного направления в образовательной и воспитательной деятельности; создание конкурентоспособной системы обучения, призванной воспитать у учащихся лидерские качества в условиях национальной школы.

Изучение русского, татарского и иностранных языков в гуманитарной гимназии обеспечивает развитие мышления, интеллектуальных и творческих способностей школьников, а также является средством приобщения учащихся к культуре и национальным традициям различных народов. Педагогическая деятельность учителей гимназии с одарёнными детьми направлена на прочное усвоение предметных знаний учащимися, существенное повышение их мотивации и интереса к учебе, формирование умений и компетенций, образа мира и ценностно-смысловых оснований личностного морального выбора. В первой половине дня школьники углублённо изучают такие предметы, как татарский язык и литература, русский язык и литература, английский язык, история, обществознание. Результативность работы педагогического коллектива во многом зависит от отношения каждого учителя к организации учебно-воспитательного процесса, от его профессионализма, направленного на развитие личности учащегося, его природных данных. Учителя гимназии не только передают предметные знания учащимся, но и принимают самое активное участие в их интеллектуальном, психическом, эмоциональном, социальном становлении. Они адекватно принимают способности каждого гимназиста и дают ему возможность проявить себя, обогащают знания учащихся дополнительными сведениями по своему предмету, постоянно находятся в поиске новых форм и методов работы, проявляют ответственность за дальнейшее развитие одарённости школьников и их творческий дух. Высокая профессиональная компетентность, разносторонность интересов, постоянное самосовершенствование особенно важны для педагогов гимназии, так как от этого зависят результаты работы с одарёнными детьми. Каждый учитель изначально должен быть готов к позитивным результатам в своей деятельности, восприимчив к способностям каждого ребёнка, видеть свои недочёты в работе и уметь их устранять. Учителя-языковеды придают особое значение развитию речевой компетенции учащихся, так как язык получает практическое

воплощение только в речи и через нее выполняет свое коммуникативное назначение. Формирование лингвистической компетенции предусматривает практическое усвоение закономерностей сочетания слов и их изменений, позволяющие из ограниченного количества знаковых единиц строить разнообразные высказывания: от простого предложения до целого рассказа. Без знания наиболее употребительных в речи лексических единиц и их грамматических форм, а также правил их произношения и связи, воссоздания синтаксических моделей учащиеся не могут полностью реализовать свои речевые интенции при коммуникации.

При работе с одарёнными детьми учителя опираются на метод проблемно-исследовательского обучения и метод развивающего обучения, создают проблемные ситуации, которые стимулируют интеллектуальную деятельность учащихся. С этой целью в гимназии реализуются следующие экспериментальные программы: «Формирование у гимназистов способностей к проектно-исследовательской деятельности средствами национальной культуры и этнопедагогике»; «Учимся проектированию»; «Индивидуальный проект как предмет учебного плана. Система подготовки и реализации индивидуального проекта на уровне среднего общего образования»; «Олимпиадный клуб». По мнению педагогов гимназии, проектная деятельность как одна из педагогических технологий делает учебный процесс для школьников личностно-значимым, в котором он может полностью раскрыть свой творческий потенциал, проявить исследовательские способности, самостоятельность, активность, фантазию и креативность. Проект представляет собой самостоятельно организованную учащимися работу, в которой речевое общение органично вплетается в интеллектуально-эмоциональный контекст другой деятельности. Новизна этого подхода заключается в том, что учащимся дается возможность конструировать содержание общения. Успех защиты каждого проекта зависит от умений учителя создавать условия, стимулирующие развитие у учащихся креативных и организационно-деятельностных умений, максимальное развитие коммуникативных способностей. Как отмечают многие исследователи, проекты позволяют индивидуализировать процесс обучения языкам, предоставляя самим учащимся право выбора уровня сложности учебного материала, объема и количества дополнительного материала. Это – одна из эффективных форм совершенствования коммуникативной компетенции во всех видах речевой деятельности, дающая возможность организовать гибкий контроль над деятельностью учащихся и стимулировать у них развитие рефлексии, интегрировать знания из различных предметных областей, тем самым развивая способность к осознанию целостной картины мира. Благодаря успешной организации проектной деятельности учащиеся приобретают умения определить проблему, сформулировать исследовательскую задачу и наметить пути ее решения, работать в команде, четко и аргументированно излагать свои мысли, работать над ошибками и т.д.

Во второй половине дня гимназистам предоставлена возможность дополнительно изучать ещё один иностранный язык (турецкий, арабский или французский языки). Вместе с образовательными программами в гимназии особое внимание отводится организации различных творческих кружков («Сөйләм теле», «Театр», «Татар журналистикасы», «Кинематография», «Татар халык биюләре», «Вокал», «Курай», «Философия», «Финансовая грамотность», а также проведению конкурсов («Гимназия гүзәле», «Татар егете»), которые способствуют повышению коммуникативной культуры и творческого потенциала школьников. Системная и последовательная работа по реализации поставленных целей дает свои результаты. Учащиеся гимназии-интерната из года в год становятся победителями и призёрами различных олимпиад, успешно выступают на различных республиканских, всероссийских конкурсах и научно-практических конференциях.

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что в образовательной среде гимназии есть еще одно важное свойство, связанное с особой ролью изучения языков - то, что можно назвать лингвистической ориентацией гимназического образования, в котором столь значим процесс трансляции знаний, а средство трансляции – язык - рассматривается как объединяющее поле всей образовательной среды, как средство передачи мысли и средство понимания другого человека. В этом проявляется ярко выраженный гуманитарный характер и универсальность гимназического образования.

Литература

1. Актуальные вопросы языкового образования / Под общ. ред. Ф.Л.Ратнер. – Казань: Изд. Казанск. ун-та, 2008. – 76 с.
2. Андреев В.И. Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития. – 2-е изд. – Казань: ЦИТ, 2000. – 608 с.
3. Введение ФГОС основного общего образования как фактор модернизации системы образования СК / Под науч. ред. А.А. Волкова. – Ставрополь: ГБОУ ДПО СКИРО ПК и ПРО, 2012. – 170 с.
4. Государственное автономное общеобразовательное учреждение «Гуманитарная гимназия-интернат для одарённых детей» //URL edu.tatar.ru/aktanysh/gimnaziya (дата обращения 10.02.2021).

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВОДОВ РОМАНА МАРКА ТВЕНА «ПРИКЛЮЧЕНИЯ ТОМА СОЙЕРА» НА РУССКИЙ И ТАТАРСКИЕ ЯЗЫКИ

Халиуллина А.Г., Башарова Г.
БГПУ им.М.Акмуллы
hmali76@mail.ru

Аннотация. В современной лингвистике перевод художественных произведений является важным предметом научных трудов и все еще вызывает большой интерес у исследователей. Трудность и противоречивость перевода объясняется тем, что переводчикам нужно учитывать многие факторы, такие как стилистические, эмоциональные, оценочные моменты исходного произведения. Поэтому от специалиста требуется глубокие познания культуры, этики, традиций, как языка оригинала, так и языка, на который переводится произведение.

Ключевые слова: сопоставительный анализ, перевод, «Приключения Тома Сойера», русский и татарские языки

Изучение языковых средств писателей имеет большое значение для раскрытия многих сторон национального литературного языка в целом, как, например, его истории, выразительных возможностей, закономерностей и тенденций развития языка в определенную эпоху. Все это возможно только благодаря глубокому проникновению исследователей в творческую лабораторию писателей.

Объектом исследования является роман Марка Твена «Приключения Тома Сойера» в переводе Н.Л. Дарузес на русский язык и С. Ибрагимовой на татарский язык. Такой выбор обусловлен тем, что данное художественное произведение по праву считается классикой современности, одним из лучших бестселлеров XIX века. Мы попытаемся выявить особенности, присущие переводу разных авторов. Для удобства анализа обозначим их соответственно перевод № 1 и перевод № 2 (см. табл.). В результате сопоставительного анализа отрывков перевода романа было выявлено, что перевод № 1 характеризуется максимально точной передачей всех конструкций исходного текста, в некоторых местах даже дословным переводом (см. например, предложения 4 перевода № 1 в табл.).

Отрывки переводов романа Марка Твена «Приключения Тома Сойера» на русский язык

Оригинал, Марк Твена	Перевод К. Чуковского перевод № 1	Перевод С. Ибрагимовой перевод № 2
So they stood, each with a foot placed at an angle as a brace, and both shoving with might and main, and glowering at each other with hate. But neither could get an advantage.	Каждый стоял, выставив ногу вперед, как опору, толкаясь изо всех сил и с ненавистью глядя на соперника. Однако ни тот, ни другой не мог одолеть. Наконец, разгоряченные	Алар йөзгә йөз килеп, аяк терәп басып тора бирделәр. Аннар бер- берсенә нәфрәт тулы караш ташлап, бар көчләренә этешә башладылар. Ләкин берсе дә жиңә алмады. Алар шулай

<p>After struggling till both were hot and flushed, each relaxed his strain with watchful caution, and Tom said: «You're a coward and a pup».</p> <p>I'll tell my big brother on you, and he can thrash you with his little finger, and I'll make him do it, too.»</p> <p>«What do I care for your big brother?»</p> <p>I've got a brother that's bigger than he is—and what's more, he can throw him over that fence, too.» [Both brothers were imaginary.]</p> <p>«That's a lie».</p> <p>«YOUR saying so don't make it so».</p> <p>Tom drew a line in the dust with his big toe, and said: «I dare you to step over that, and I'll lick you till you can't stand up.</p> <p>Anybody that'll take a dare will steal sheep».</p>	<p>борьбой и покрасневшиеся, они осторожно отступили друг от друга, и Том сказал: – Ты трус и щенок. Вот скажу моему старшему брату, чтоб он тебе задал как следует, так он тебя одним мизинцем поборет.</p> <p>– А мне наплевать на твоего старшего брата! У меня тоже есть брат, еще постарше. Возьмет да как перебросит твоего через забор! (Никаких братьев и в помине не было.)</p> <p>— Все враки.</p> <p>— Ничего не враки, мало ли что ты скажешь.</p> <p>Большим пальцем ноги Том провел в пыли черту и сказал:</p> <p>– Только перешагни эту черту, я тебя как отлуплю, что своих не узнаешь. Попробуй только, не обрадуешься.</p>	<p>кызарынып, кайнарланып озак кына этештеләр дә, ниһаят, ипләп кенә берберсеннән чигенә төштеләр, шулай да һәрберсе элеккечә сагайган хәлдә кала бирде.</p> <p>– Абыйга әйтеп дәмбәсләтәм әле мин синең кебек куркак көчекне, – дип сүз башлады Том. – Ул сине чәнти бармагы белән дә борып ата.</p> <p>— Курыкканнарые ди синең абыеыңнан! Минем дә абый бар ул, синекеннән дә олырак, синең абыйыңны ул энә теге койма аша гына томыра.</p> <p>(Чынлыкта исә, берсенен дә абыйсы юк)</p> <p>— Ышанырлар дисен инде, шыттыр әйдә!</p> <p>— Бер дә шыттырмыйм!</p> <p>Том аягының баш бармагы белән тузанга бер сызык сызды.</p> <p>– Менә шушы сызыкның бу ягына чыкмыйсын! Шундый итеп измәнне изәрмен, гәүдәнне дә күтәрә алмассын! Чыгып кына кара!</p>
--	--	--

В переводе № 2 не переведена фраза «*You're a coward and a pup*». С. Ибрагимова руководствовалась при работе над переводом несколько иной стратегией. Поскольку целевой аудиторией данного текста были в первую очередь школьники, переводчик ставила перед собой задачу максимально воспроизвести атмосферу повествования романа, сделать текст понятным для восприятия и вызвать сочувствие читателей к главному герою. В ее переводе можно наблюдать некоторое отступление от авторской структуры повествования и введение новых синтаксических конструкций, способствующих реализации замысла переводчика.

В переводе № 1 и № 2 используется контекстуальный или выборочный перевод. В этом отрывке он используется для перевода фразеологической единицы. Фразеологизм или свободное сочетание не совпадают с переносным смыслом, поэтому его значение модифицируется и фразеологизм переводится изолированно и передает содержание в данном конкретном контексте. Например:

I'll lick you till you can't stand up. Anybody that'll take a dare will steal a sheep (M. Twain)

Я тебя как отлуплю, что своих не узнаешь. Попробуй только, не обрадуешься! (Н. Дарузес).

Шундый итеп измәңне изәрмен, гәүдәңне дә күтәрә алмассын! Чыгып кына кара! (С. Ибрагимова)

Оба переводчика перевели «steal a sheep» свободными сочетаниями, не совпадающими в переносном значении с оригиналом фразеологической единицы. Переводы сохраняют стилистический и коннотативный компоненты – относятся к нейтральному стилю и выражают негативную оценку. Однако в переводе Н.Л. Дарузес и С. Ибрагимовой эмоциональный компонент выражен сильнее. Об этом говорит восклицательный знак в конце предложения. Мы думаем, что оба перевода можно считать удачными. Анализ имеющихся лексикографических источников не позволил установить значение данной ФЕ, поэтому в переводе имеет место контекстуальная замена.

Нам импонирует живой язык перевода С. Ибрагимовой. Как писала знаменитая переводчица XX века Нора Галь (Э.Я. Гальперина), «в подавляющем большинстве случаев лучше заменить официальное или книжное слово – разговорным, длинное – коротким, сложное – простым» [1]. Обобщив сказанное, следует отметить, что задача выполнения адекватного перевода более или менее успешно решается авторами обоих проанализированных нами переводов.

Литература

1. Галь Н. Слово живое и мертвое. М. : Международные отношения, 2001. 365 с.
2. Дмитриева, С.Е. Английский для студентов / С.Е. Дмитриева, Е.А. Кунцевич, Н.Ф. Мартинкевич. – М.: ИКЦ «МарТ», 2005.
3. Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение / В.Н. Комиссаров. – М., 2002.
4. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Высшая школа, 1969.

МӘХМУТ КАШГАРЛЫНЫҢ “ДИВАНЕ ЛӨГАТ ӘТ-ТӨРК” СҮЗЛЕГЕНДӘГЕ ЛЕКСИК ПАРАЛЛЕЛЬЛӘРНЕҢ СЕМАНТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ (“Табигать” тематик төркеме мисалында)

Халиуллина Н.У., Басырова А.Р.

БГПУ им. М.Акмуллы

nurkha@yandex.ru

Аннотация. В статье анализируются семантические особенности лексических параллелей, относящихся к когнитивной сфере «Природа» в словаре Махмуда Кашгари «Диване лугат ит-турк» и татарском языке. Мотивационные общности, которые находят отражение в семантике лексических параллелей, не всегда могут быть выражены в номинативном плане.

Ключевые слова: Тюркология, Махмут Кашгарлы, словарь «Диане лугат ит-турк», семантика, система языка.

Һәрбер телнең байлыгы, беренче чиратта, аның лексикасында күренә: ул объектив чынбалыкның күренешләрен, кешенең аң-белемен, уй-хисләрен, табигатьне һәм жәмгыятьне танып белү юлларын чагылдыра. Лексикологик эзләнүләрнең мөһим аспектларының берсе – теге яки бу телнең сүзлек байлыгын система рәвешендә тасвиралау. Лексиканы система күренеше буларак тикшерү – аны лексик-тематик төркемнәр буенча аеру, алар эчендә диахрон фонетик һәм семантик үзгәреш төрләрен билгеләү дигән сүз.

Сүзләр тематик төркемнәр эчендә әйбер-күренешне аңлау үзенчәлекләре, билгеле булган сүзләрнең уртақ яки охшаш функцияләре нигезендә бер-берсеннән аерылалар. Һәр телнең тематик төркемнәрендә чынбарлык субъектив планда чагыла. Нәкъ шуңа күрә дә аларны чагыштырма һәм тиңләштермә яссылыкта өйрәнү төрле милләتلәр вәкилләренең чынбарлыкның билгеле бер кисәген аңлау һәм сегментларга таркату, матди һәм рухи культурасының аермаларын ачыкларга ярдәм итә.

Хәзерге татар телендә «Табигать» когнитив сферасына караган лексик берәмлекләр Мәхмүт Кашгарлының «Диване лөгат-әт төрк» сүзлегендә дә байтак күзәтелде. Сүзлектә ел фасыллары, һава торышы, үсемлек һәм хайван атамалары, аларның үзлекләре, төрләре белән бәйле лексемалар аеруча зур урын алган, чөнки борынгы ата-бабаларыбыз табигатьне күзәткәннәр, предмет-күренешләргә атама биргәндә аларның үзенчәлекләренә игътибар иткәннәр. Шул билгеләр атаманың эчке формасында чагылыш табалар. Эчке форма яки мотивация борынгы язма истәлек материалларын хәзерге татар теле белән чагыштырганда һәрвакыт тәңгәл килмәскә дә мөмкин. Мәсәлән, *чог* “лучи солнца” (МК) – чаг.: *кояшка күз чагылу* (күз камашу), татар телендә – шул ук төшенчә *кояш нурлары* “лучи солнца”, *қалиқ* небо, воздух (МК) – чаг.: *калку* “күтәрелү”, татар телендә *күк*, *һава* небо, воздух, *көкән* радуга (МК) – *күк* “небо”, ләкин чаг.: *салават күпере* “радуга”

Бу макротөркемдәге сүзләрне жанлы һәм жансыз табигатькә караган ике төркемгә аерып тикшерергә кирәк. Мәхмүт Кашгарлының сүзлегендә һәм татар телендә тәңгәл килгән түбәндәге мисалларны китерик. Алар, үз чиратында, тагын да ваграк төркемчәләр эчендә каралды [3: 287]: жир, жир өсте төзелеше; су, табигатьтәге суның торышы; күк йөзе, космос; табигать күренешләре; һава торышы.

1) Жир, жир өсте төзелеше, жир рельефының төрләре белән бәйле лексик берәмлекләр: *балдыр* выступ, пик горы (МК) – чаг.: *болдыр* крыльцо (т.), *балчик* жирная, глинистая грязь (МК) – чаг.: *балчык* глина (т.), *батиз* болото; омут; низина (МК) – чаг.: *баткак* вязкий, тонкий, грязный (т.), *эр* земля (МК), *јэр* земля (МК, т.) – чаг.: *жир* земля, место (т.). *јэр* сүзенең төп мәгънәсе – «кешелекнең яшәү урыны, планета», соңрак аның «почва», «пространство» кебек мәгънәләре үсеш ала. Ә бүгенге көндә «*јэр*» сүзенең «место», «пол в доме», «постель», «должность» кебек мәгънәләре дә актив кулланыла. «Жир» сүзенең бер генә гомумтөрки аңлатмасы бар, ә бу инде аның төрки телдән килеп чыгуы турында таныклык итә. *Отруг* остров (МК) – чаг.: *утрау* остров (т.), *өкүм* куча (МК) – чаг.: *өем* куча, груда, скопление (т.).

2) Су, табигатьтәге суның торышы белән бәйле лексик берәмлекләр: *köl* озеро (МК) – чаг.: *күл* озеро (т.), *арик* река (МК) – чаг.: *елга* река (т.), *эркүз* вода (МК) – чаг.: *су* вода (т.), *буз* лед (МК) – чаг.: *боз* лед (т.), *батруш* суw мутная вода (МК) – чаг.: *болганчык* суw мутная вода (т.), *јол* источник родника (МК) – чаг.: *чишмә чыгышы* источник родника (т.), *көлүң* лужа (МК) чаг.: *күләвек* лужа (т.), *сүндірі* море (МК) – чаг.: *диңгез* море (т.), *сүзүк* суw чистая, прозрачная вода (МК) – чаг.: *чиста*, *үтә күренмәле* суw чистая, прозрачная вода (т.), *тазгун* большая река (МК) – чаг.: *зур елга* большая река (т.), *тэриңак* родниковая вода (МК) – чаг.: *чишмә суы* родниковая вода (т.), *саг* суw чистая, питьевая вода (МК) – чаг.: *эчэргә яраклы* суw питьевая вода (т.), *кэwлі* устье реки (МК) – чаг.: *елга тамагы* устье реки (т.); *саркінді* капля (МК) – чаг.: *тамчы* капля (т.), *сарқим* роса, иней (МК) – чаг.: *чык*, *бәс* (т.).

3) Күк йөзе, космос белән бәйле сүзләр: *јулдуз*, *јултуз* звезда (МК) – чаг.: *йолдыз* звезда (т.). Төрки телләрдә (чуваш теленнән башка) йолдыз атамасында зетацизм күренә: *јултуз* «звезда», *кок* небо (МК) – чаг.: *күк* небо (т.). *јәл* ветер (МК) – чаг.: *жыл* ветер (т.), *јагмур* дождь (МК) – чаг.: *яңгыр* дождь (т.), *јашин* молния (МК) – чаг.: *яшен* молния (т.), *чог* лучи солнца (МК) – чаг.: *кояш нурлары* лучи солнца (т.), *қалиқ* небо, воздух (МК) – чаг.: *күк*, *һава* небо, воздух (т.), *көкән* радуга (МК) – чаг.: *салават күпере* радуга (т.), *күн* солнце (МК) – чаг.: *кояш* солнце (т.).

4) Табигать күренешләренә караган лексик берәмлекләр: *ачуқ* көк открытое, ясное небо (МК) – чаг.: *ачык*, *аяз күк йөзе* открытое, ясное небо (т.), *ашақ* подножие горы (МК) – чаг.: *тау асты* подножие горы (т.), *бөрүң* яма (МК) – чаг.: *чокыр* яма (т.), *јил* время года (МК) – чаг.: *ел фасылы* время года (т.), *јаз* лето, весна (МК) *жәй*, *яз* лето, весна (т.), *өрт от* огонь, пламя (МК) – чаг.: *ялкын* огонь, пламя (т.), *таң* утро, заря (МК) – чаг.: *иртә*, *таң* утро, заря

(т.), *jın* берлога (МК) – чаг.: берлога (т.), *jış* возвышенность (МК) – чаг.: *калкулук* возвышенность (т.).

5) **Һава торышы белән бәйле сүзләр:**

Мәхмүт Кашгарлының сүзлегендә «яңгыр» сүзенең дүрт варианты бирелә. Фонетик яктан үзгәрешләргә дучар булсалар да, мәгънәви яктан хәзерге татар телендәге «яңгыр» сүзеннән аермалары юк.

Эркін дождь идущий много дней (МК) – чаг.: иркенләп (туктамый) яуган яңгыр (т.), *jəl* ветер (МК) – чаг.: жил (т.), *jaşın* молния (МК) – чаг.: яшен (т.).

Мәхмүт Кашгарлының «Диване лөгат-эт төрк» сүзлегенә һәм «Табигать» төркеменә караган жансыз табигать белән лексик берәмлекләрнең параллель булуы күзәтелде. Фонетик яктан караганда бү сүзләрдә аваз үзгәрешләре тикшерелсә, мәгънәви яктан да аермалар булуы ачыкланды, ул сүзләрнең семантикасы тараю яки киңәю белән бәйле.

“Жанлы табигать” группасына караган лексик параллельләргә шулай ук берничә төркемгә бүлүп тикшерергә кирәк: үсемлекләр дөньясы; хайваннар дөньясы; хайваннар дөньясының төзелеше, үзенчәлекләре [Шайхулов, 2000, 147]. Хайваннар дөньясына караган лексик берәмлекләр, үз чиратында, тагын да ваграк төркемчәләр эчендә тикшерелде: бөжәкләр; балыклар, сөрәлүчеләр; жәнлекләр, йорт хайваннары; кошлар, йорт кошлары.

1) Флора. Үсемлекләр дөньясы, аның төрләре һәм үзенчәлекләре белән бәйле лексик берәмлекләр: *баиш* колос (МК) – чаг.: *баишак* колос (т.), *јапурҗак* лист (МК) – чаг.: *јафрак* лист (т.), *улјан* корень душистого растения (МК) – чаг.: *үлән* трава (т.), *авінллавін* зерно (МК) – чаг.: *аишлык* зерно (т.), *алучін* съедобная трава (МК) – чаг.: *ашарга яраклы үлән* съедобная трава (т.), *арпа* ячмень (МК) – чаг.: *арпа* ячмень (т.), *аишлік* пшеница (МК) – чаг.: *бодай* пшеница (т.), *бурчақ* горох, фасоль (МК) – чаг.: *борчак*, *фасоль* горох, фасоль (т.), *батмул* вид черного перца (МК) – чаг.: *кара борыч* вид черного перца (т.), *јорінча / јорінча* клевер, люцерна (МК) – чаг.: *клевер*, *люцерна* (т.), *јафа* дикий лук (МК) – чаг.: *кыр суганы* дикий лук (т.), *јамгур* репа, брюква (МК) – чаг.: *шалкан* репа, брюква (т.), *кізрі* морковь (МК) – чаг.: *кишер* морковь (т.), *үкүр* просо (МК) – чаг.: *тары* просо (т.), *јім* семена льна (МК) – чаг.: *житен* орлыгы семена льна (т.), *памуқ* вата (МК) – чаг.: *мамык* вата (т.), *саман* солома (МК) – чаг.: *салам* солома (т.), *самурсак* чеснок (МК) – чаг.: *сарымсак* чеснок (т.), *контрагу* колокольчик (МК) – чаг.: *кыңгырау чәчәге* колокольчик (т.), *сарган* трава (МК) – чаг.: *үлән* трава (т.), *сагнагу* высушенная тыква (МК) – чаг.: *киптерелгән кабак* высушенная тыква (т.).

2) **Хайваннар дөньясына караган лексик берәмлекләр:**

а) бөжәкләр: *көкәгүн*. *кокакун*, муха (МК) – чаг.: *кигәвен* овод (т.), моль (МК) – чаг.: *көя* моль (т.), *өрүмчәк* паук (МК) – чаг.: *үрмәкүч* паук (т.); *арі* оса, пчела (МК) – чаг.: *сагызак*, *бал корты* оса, пчела (т.), *қарінча* муравей (МК) – чаг.: *кырмыска* муравей (т.), *қурт* червь (МК) – чаг.: *суалчан* червь (т.).

б) балыклар, сөйрәлүчеләр белән бәйле сүзләр: *балік* рыба (МК) – чаг.: *балык* рыба (т.), *бақа* лягушка, жаба (МК) – чаг.: *бака* лягушка (т.), *јілан* змея

(МК) – чаг.: *елан* змея (т.), *кәслінчү* вид пресмыкающихся животных (МК) – чаг.: *кысла рак* (т.), *чазан* скорпион (МК) – чаг.: *чаян* скорпион (т.).

в) жәнлекләр, йорт хайваннары: *бөрї* волк (МК) – чаг.: *бүре* волк (т.), *би* кобыла (МК) – чаг.: *бия* кобыла (т.), *бузагу* теленок (МК) – чаг.: *бозау* теленок (т.), *ит* собака (МК) – чаг.: *эт* собака (т.), *кинри* еж (МК) – чаг.: *керне* еж(т.). *азгірақ* муфлон, горный козел (МК) – чаг.: *кыр кәжәсе* муфлон (т.), *ат* лошадь, конь (МК) – чаг.: *ат* лошадь (т.), *эркәч* козел (МК) – чаг.: *кәжә* козел (т.), *эшкәк* осел (МК) – чаг.: *ишәк* осел (т.), *дәвә* верблюды (МК) – чаг.: *дөя* верблюды (т.), *азіг* медведь (МК) – чаг.: *аю* медведь (т.), *арслан бурслан* лев и тигр (МК) – чаг.: *арыслан һәм юлбарыс* лев и тигр (т.), *јаңан* слон (МК) – чаг.: *фил* слон (т.), *чәтүк* кошка (МК) – чаг.: *мәче, песи* кошка (т.), *тавишган* заяц (МК) – чаг.: *куян* заяц (т.), *сигір* корова (МК) – чаг.: *сыер* корова (т.), *тилкү* лиса, лисица (МК) – чаг.: *төлке* лиса (т.), *уд* корова (МК) – чаг.: *сыер* корова (т.).

г) кошлар, йорт кошлары: *кәкүк* вид птицы (МК) – чаг.: *кәккүк, күке* кукушка *јузақ* водяная птица (МК) – чаг.: *су кошы* водяная птица (т.), *эркәк тақагу* петух (МК) – чаг.: *этәч* петух (т.), *үкі* филин, сова (МК) – чаг.: *ябалак* сова (т.), *чанчурга* воробей (МК) – чаг.: *чыпчык* воробей (т.), *чумуқ* вид вороны (МК) – чаг.: *кара карга* ворона (т.), *қарлғач* ласточка (МК) – чаг.: *карлугач* ласточка (т.) *көти* дятел (МК) – чаг.: *тукыран* дятел (т.), *сандувач* соловей (МК) *сандугач* соловей (т.), *сигірчиқ* скворец (МК) – чаг.: *сыерчык* скворец (т.), *көкүрчгүн* голубь (МК) – чаг.: *күгәрчен* голубь (т.), *өрдәк* утка (МК) – чаг.: *үрдәк* утка (т.), *тйиш* тақагу курица (МК) – чаг.: *тавык* курица (т.).

д) кимерүчеләр: *бузагу тилі* крыса (МК) – чаг.: *комак* крыса (т.), *чумали* муравей (МК) – чаг.: *кырмыска* муравей (т.), *қундуз* бобер (МК) – чаг.: *кондыз* бобер (т.), *јаріса* летучая мышь (МК) – чаг.: *ярканат* летучая мышь (т.), *јил: јәтти башиг јил* бука семиголовый дракон (МК) – чаг.: *жсиде башилы аждаһа* семиголовый дракон (т.), *јилан* змея (МК) – чаг.: *елан* змея (т.), *күјд* моль (МК) – чаг.: *моль* (т.).

Хайван исемнәре белән бәйле тамырларны терминнар буларак билгеләргә кирәк һәм аларның мәгънә эчтәлеге тулысынча тәңгәл килә.

3. Хайваннар дөньясының тезелеше, үзенчәлекләре белән бәйле сүзләр: *јилкї* скот (МК) – чаг.: *елкы* табунная лошадь (т.), *јүгүг* скакун (МК) – чаг.: *йөгерек* быстрый, быстроногий; беглый (т.), *тириг* живое существо (МК) – чаг.: *тереклек* жизнь; живучесть, жизненность; живое существо (т.), *јаңіладі* взвигивал, лаял (МК) – чаг.: *чыңлау* звенеть, лязгать (т.), *кишнәді* ржал, ревел (МК) – чаг.: *кешнәү* ржать (т.), *сүдсі бодал* (МК) – чаг.: *сөзү* бодать (т.), *јилін* вымя (МК) – чаг.: *жсилен* вымя (т.), *мөңүз* рог (МК) – чаг.: *мөгез* рог (т.), *јин* берлога (МК) – чаг.: *өн* берлога (т.).

Татар теленең лексикасында борынгы төрки нигез фондына кагылышлы һәм табигать белән бәйле төшенчәләрен аңлата торган тотрыклы, кин кулланышлы сүзләр катламы бар. “Диване лөгат эт төрк” сүзлегендә йорт хайваннары белән бәйле сүзләр күпсанлы. Аеруча дөянең төрле атамаларын табарга була. Бу Урта Азия халыкларында әлеге хайванның әһәмияте белән аңлатыла. Мәсәлән, *төвә тийнүр гој ара јашмас* «сев на верблюды, не спрячешься

среди овец» (МК III 60). – Дөягә менеп, сарык арасында яшеренмәссең; *boğa tişin igädi* «верблюду скрежетал зубами» (МК III 254). – Дөя тешен шыгырдатты.

Борыңгы төрки лексикасының бер өлеше семантик күчеш кичергән: бер төркем сүзләрнең мәгънәсе тарайган, ә башкаларының – киңәйгән, кайбер сүзләрнең ясалма мәгънәләре үскән. Борыңгы төрки лексик берәмлекләрен бер өлеше үзаллы кулланмый башлаган, парлы, кушма сүзләр һәм идиомалар составында гына сакланган. Теге яки бу семантик үзгәрешләр кичергән борыңгы төрки сүзләр татар телендә мәгънә үзгәреше дәрәжәсе буенча түбәндәгечә төркемләнәләр:

1. Семантик күчеш кичергән сүзләр;
2. Мәгънәләре киңәйгән сүзләр;
3. Тарайган мәгънәле сүзләр;
4. Семантик тармакланган сүзләр, ягъни полисемия күренеше;

5. Борыңгы төрки сүзләрнең бер өлеше татар телендә семантик күчеш кичерә, ул элеке мәгънәне этеп чыгару нәтижәсендә була. Семантикада мондый борыңгы төрки мәгънәгә бик якин булган сүзләрне контекст табу авыр түгел.

Мәсәлән, *саркiндi* капля (МК) – чаг.: *тамчы* капля (т.), *сарқiм* роса, иней (МК) – чаг.: *чык*, *бәс* (т.); *эркәк тақазу* петух (МК) – чаг.: *әтәч* петух (т.)

Хәзерге көндә дә лексика даими хәрәкәттә тора, чөнки тел – өзлексез үзгәрә торган аралашу чарасы.

Литература

1. Древнетюркский словарь. – Л.:Наука, 1969. – 676 с.
2. Халиуллина Н.У. Тюркские языки Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества (Словарь). – Уфа, 2003. – ч.1. – 172 с.
3. Шайхулов А.Г. Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья (синопсис и таксономия когнитивной сферы «Природа (неживая и живая)» в континууме межтюркской и общетюркской лексики). – Уфа, 2000. – 486 с.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ КОНЦЕПТА *өй* «ДОМ» В ПАМЯТНИКАХ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Халиуллина Э.У., Сираева А.А.
БГПУ им. М.Акмуллы
s.a.a.1987@yandex.ru

Аннотация. Концепт *өй* «дом» является выражением важнейшей ценности бытия, уходящей корнями в далекое прошлое и продолжающей оставаться нравственной опорой в сегодняшней жизни. Значимость и общепонятность концепта «дом», способность репрезентировать глубокие смыслы, ценности и установки актуализируется в памятниках древнетюркской письменности.

Древнетюркские письменные памятники являются весьма достоверным источником для изучения языковой картины мира тюркских народов. В работе тексты памятников письменности переводятся на татарский язык.

Ключевые слова: Концепт, лексика, семантика, памятники древнетюркской письменности, дом.

В тюркской культуре концепт «дом» занимает особое место. Дом – это начало жизненного пути, семейный очаг, нравственная основа жизни человека,. Здесь сменяются поколения людей, устанавливаются и развиваются традиции и нормы морали, воспитывается молодежь. С концептом «дом» очень тесно связаны понятия «семья», «мир», «труд», «любовь», «жизнь», «смерть», «счастье».

В современном мире дом, с одной стороны, становится «немым» свидетелем повседневной жизни своего хозяина и его окружения, с другой стороны, личной/ глубоко интимной средой обитания и объектом приложения усилий человека в его обустройстве. Дом наиболее ярко характеризует не только повседневность отдельной личности, но и выступает в качестве своеобразной квинтэссенции повседневности народа и его быта, в нашем контексте – татарского.

Одним из важных элементов пространства повседневности является дом, имеющий сакральное значение для каждого человека в качестве безусловной ценности. У огромного количества народов дом как визуальная метафора олицетворяет строение космоса, модель мироздания. Дом, как мир и человек, есть одновременное олицетворение пространственно-упорядоченных макро- и микрокосмоса. Четыре стороны света соотнесены с четырехугольной конструкцией жилища и его стенами. Трехчастное строение мира по вертикали зеркально отражается в структуре дома: крыша и чердак – верхний, небесный мир, мужское начало (неслучайно здесь хранили доставшиеся от предков предметы), покровителем которого был Тенгри; жилое помещение – это земной мир, олицетворение женского начала, в котором проявлялась обыденность, повседневность; подпол – подземный мир усопших, где обитал домовый.

В мифопоэтической традиции сам дом олицетворял живое существо,

части которого сравнивалось либо с элементами мироздания (крыша – небесный мир, стены и пол – земной мир, подвал – подземный мир, окна и очаг – божества, дверь и порог – переход между мирами), либо с человеческим телом (крыша – голова, окна – глаза, очаг – сердце дома, подвал – бессознательное). В связи с этим дом символизирует порядок, космический ритм, гармонию и равновесность, «пуп»/центр Земли / Мира, микрокопию Космической горы / Мирового Дерева, осуществляющих связь между мирами, космическую ось.

Дом – символ безопасного пространства и защиты. Для человека дом как освоенное место обитания отождествляется с семьей и ее традициями, сокровищницей родовой мудрости, безопасностью и постоянством, а также сакральным пространством – своеобразным храмом, семейным гнездом, где можно укрыться, подумать/ поведать о сокровенном, оказать гостеприимство. Неслучайно дом выступал синонимом понятия «семья» (сравните, *өйләнергә* – «жениться, завести семью» происходит от слова *өй* – «дом»). Облик и пространство дома состоят из многочисленных элементов и вещей, значимых для семьи.

В картине мира разных народов сосредоточены основные образы, представления о данном концепте. Например, по мнению Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова, русские представления о доме заключается в следующем: для благосостояния дома требуется благословение Божие; при входе в дом и при выходе из дома следует призвать на себя благословение Божие; дом должен быть крепким – иметь прочный фундамент и надежную связь (внутреннюю конструкцию); он должен защищать от внешней угрозы; в нём должно быть светло; дом держится мужем, хозяином, а тепло, уют в нём держится женою, хозяйкой. Желанные взаимоотношения между обитателями дома – лад, мир, покой, любовь. Напротив, если в доме начались раздоры и разделения, то он скоро рухнет. Пришедшему в дом гостю обычно предлагают трапезу; дом – только для своих, и не всякого человека следует вводить в дом [Верещагин, Костомаров]. Перечисленные представления о концепте находят отражение и в пословицах и поговорках: *В гостях хорошо, а дома лучше. Дом вести – не лапти плести. В прилежном доме густо, а в ленивом доме пусто. И стены в доме помогают. Без хозяина дом сирота. Поди в гости смело, когда нет дома дела* и др.

В татарском и башкирском языках также имеются устойчивые сочетания, которые перекликаются с вышесказанным пониманием концепта: *Дом с двумя хозяйками грязен* (тат.). *В доме без хозяина не будет изобилия. Держи дом в порядке – может гость случайно нагрязнеть* (башк.).

Для характеристики функционирования концепта *өй* «дом» в памятниках древнетюркской письменности, в частности, в языке Орхоно-енисейских надписей (VI-VII вв.), уйгурских памятниках (X в.), словаря Махмуда Кашгари «Диване лугат ит-турк», «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни (XI в.) нужно обратиться к семантической реконструкции, т.е. анализу микрополей в древних и современных родственных языках [СИГТЯ, 2006: 455].

Основным словом для «жилища» как «локуса субъекта» является **eb* > с

фонетическими вариантами *ef, ev, üv, üj* [ДТС: 162].

Лексема *eb* В Орхоно-енисейских надписях употребляется в следующих значениях: 1. жилище, становище: *kül teğın ebıg başlaju qıtımız*. – Мы отпустили Кюль-Тегина предводительствовать в становище (Большая надпись Кюльтегину). – ср.: *Күлтегинне өй баилыгы китердек* (=ясадык). *Vaşmıl jayıdıp ebimrü bardı*. – Став врагами [нам], басмылы пошли на мое становище (памятник Моян Чуре). – ср.: *Басмыллар яулап өемә барды*. 2. обитатели становища, семья, домочадцы: *ebi on kün öñrä ürküp barmış*. – Его семейство уже за десять дней, испугавшись ушло (памятник Моян Чуре). – ср. *Өе ун көн өркеп (куркып) барды*. В Орхоно-енисейских надписях *eb* употребляется и в значении «женщина», т.к. именно с женщина олицетворяла дом как очаг, становище. Отсюда можно найти параллель с лексемой *эби* – в татарском языке «бабушка», «теща», «повитуха», здесь имеется в виду *эби* в общем, родовом значении как «женская особь». Отсюда этимология *өй-ләну* «жениться» – *эб-и-ләну* «брать жену; иметь жену». Производное *евсі* жена, женщина: *bu ikägü ...er ebci polmişllar*. – эти двое...стали мужем и женой (Уйгурский памятник). – Ср.: *Бу икәу ир, өйче (эби = хатын) булдылар*.

Фонетический вариант *ev* имеет следующую семантику: 1. дом, юрта, помещение: *ev oçaqlandı*. – в доме была сделана печь (МК). – ср.: *өй учакланды* (учак ясалды). *evünkkä javutma uşaqçı kişig*. – Не давай подходить к своему дому сплетнику («Кутадгу билиг»). – ср.: *Өеңә якынайтма ... кешене*; 2. *астр.* дом, участок неба: *bularda eñ üstün şekäntir jorırr / iki jıl şekiz aj bir evdä qalır*. – Выше всех этих движется Сатурн, / два года и восемь месяцев он остается в одном «доме»; *qaju evkä kirsä bu aj terek çiqar*. – В какой «дом» не войдет луна, быстро выходит («Кутадгу билиг») [ДТС: 189]. – ср.: *Кайсы өйгә керсә, бу ай тиз чыгар*.

Зафиксирована в памятниках древнетюркской письменности и производное *evlän* 1. обзаводиться домом, семьей: *tünlä jorup kündüz şevnür / kiçigdä evlänip ulıadı şevnür*. – Кто идет ночью, познает радость днем, / кто, будучи молодым, обзаводиться семьей, испытывает радость, когда взрослеет (Орхонское письмо). – ср.: *Төнлә йөрөп көндөз сөенер, кече өйләнен олы(гайгач) сөенер*. 2. делать своим домом: *ol bu evni evlände*. – Он сделал этот дом своим домом; 3. *перен.* заходить в «дом», подвергаться затмению (о луне); *aj qorup evlänür / aq bulıt örlänür*. – Луна поднялась, вошла в свой «дом» / поднялись белые облака (МК) [ДТС: 188]. – ср.: *Ай ... (күперелен?) өйләнер, ак болыт үрләнер* (=күтәрелер).

Концепт *өй* «дом» имеет следующую семантику в лексеме *evlig*: 1. хозяин, владелец дома: *endik uma evligni ayırlar*. – [Даже] глупый гость почитает хозяина дома; *evlig todırsai jolqa bolur*. – Если хозяин дома накормит (букв. насытит), глаза [гостя] будут [смотреть] на дорогу (МК). 2. жена, женщина: *qalı evlig almaq tiläsä özün / talusın tilä keđ jiti qıl közün*. – Если ты хочешь взять себе жену, ищи хорошую (букв. отборную) и будь очень внимателен (МК) [ДТС: 190]. – *Эби (=хатын) алырга теләсәң үзең, талусын (=яхшысын) телә, кичер күзеңнән (=яхшы кара)*.

В более поздних памятниках встречаем лексему *üj* дом: *keñä jolda bedük bir üj kördi*. – И вот в пути он увидел большой дом; *bu üjnün çayamı altundan erdi* крыша этого дома была из золота (уйгур язмалары) [ДТС: 623].

Üv употребляется в значении “дом”: *oçul qız törüsä seniñ aj tegin/ üvünçä igidgil igidmä öñin*. – Если у тебя родятся дети, подобные месяцу,/ воспитывай их у себя в доме, не воспитывай на стороне («Кутадгу билиг») [ДТС: 629]. – *Ул, кыз туса синең ай кебек, өеңдә иге (=тәрбиялә), читтә тәрбияләмә*.

Концепт *өй* «дом» представлен словом *jurt*, которая имеет более широкое значение: 1. дом, владение, место жительства, земля, страна: *Usin buntatu jurtda jatu qalur erti*. – Они остались жить на земле Усын Бунтату (Памятник Тоникуку); *ölimüg ünitma gürün jurtuñ ol*. – Не забывай о смерти, твоя могила – твое пристанище («Кутадгу билиг»); *bedük bir jurtda el kün erdi*. – Была большая страна и большой город (уйгурские письмены); 2. руны, развалины [ДТС: 282].

Таким образом, в древнетюркской языковой картине мира концепт *өй* «дом» несет семантику не только определенной постройки той или иной формы, материала, но и значение «локализации субъекта (хозяина / хозяйки) и лиц, сопряженных с ним неотъемлемой принадлежностью – его семьи». *Өй* «дом» как жилье может выступать как «малый» дом – собственно постройка как жилье и «большой дом» – жилье с надворными постройками для стационарного типа, родовая территория или загон для жилища кочевого типа, также вообще территория и Родина.

Литература

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы / Под редакцией и с послесловием академика Ю. С. Степанова. – М.: «Индрик», 2005. – 1040 с. // URL: https://vk.com/doc-41371964_564901968?hash=be577d688ffbe52d59&dl=fb00744e3f452a9479. – Дата обращения 27.02.2021.
2. Древнетюркский словарь. – Л.: «Наука», 1969. – 676 с.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. – М. Наука, 2006. – 908 с.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЭЛРЕНДӘ КОМПЕТЕНЦИЯЛӘР ФОРМАЛАШТЫРУ МӘСЪЭЛӘСЕ

Харисов Ф.Ф.

Казанский федеральный университет

harisov.52@mail.ru

Аннотация. В данной статье раскрывается тесная взаимосвязь между образовательным процессом и формированием и развитием различных компетенций в ходе обучения родному (татарскому) языку. Среди них наиболее значимыми являются коммуникативная, лингвистическая, национально-культуроведческая, социокультурная компетенции.

Ключевые слова: компетенция, лингвометодика, культуроведческая компетенция, коммуникативная компетенция, Стандарт, татарский язык.

Гамәлдә йөргән кайбер компетенцияләрнең уку-укыту эшчәнлегендәгә әһәмиятен һич тә инкяр итмичә, татар теленә өйрәткәндә, аларның түбәндәгеләрен булдыру мөһим.

1. Аралашу компетенциясе. Узган гасырның 80 нче елларында «коммуникатив компетенция» дигән төшенчә барлыкка килә. Бу терминны Америка социолингвисты Делл Хаймс тәкъдим итә. Ул, аралашу өчен, тел тамгаларын һәм аларның кушылу кагыйдәләрен белү генә житмәвен, бәлки мәдәни һәм ижтимагый яктан әһәмиятле булган шартларны, вакыйгаларны белү кирәклеген дә әйтә. Шуңа күрә коммуникатив компетенцияне «интегратив белем бирү» дип атый һәм аның эчтәлегенә лингвистик һәм ижтимагый-мәдәни компонентларны да кертә. Бу фикер күп кенә чит ил галимнәре тарафыннан кабул ителә һәм кулланылышта йөри башлый, ләкин аңа өстәмәләр дә кертелә. Мәсәлән, Америка галимнәре М. Кэнэл һәм М. Свейн дүрт хосусый компетенцияне аерып чыгара: грамматик (лингвистик), дискурсив, социолингвистик һәм стратегик [1, 18–22].

Аралашу компетенциясе үз эченә түбәндәгеләрне ала:

- ❖ башкалар әйткәнне аңлау һәм үз фикереңне белдерү өчен тупланган белем, осталык, күнекмәләр жыелмасы;
- ❖ хәзерге татар әдәби теле нормаларына ия булу, сүз байлыгын һәм сөйләмнең грамматик ягын дәрәс үзләштерү;
- ❖ бәйләнешле сөйләм күнекмәләрен телдән һәм язма формада булдыру;
- ❖ урта һәм өлкән сыйныф укучыларының кызыксыну даирәсен киңәйтү, психологик һәм төрле аралашу ситуацияләренә бәйле рәвештә туган телдә аралаша белүләренә ирешү, дәрәсләрдә үзләштергән белем һәм күнекмәләренә нәтижәле итеп файдалана белү һ. б.

Шуның белән беррәттән, аралашу эшчәнлеген үстерүгә караган универсаль күнекмәләрдән түбәндәгеләргә өстенлек бирелергә тиеш:

- ❖ төркем белән эшләү күнекмәләрен булдыру (укучының иптәшләре һәм укытучы белән бергәләп эшләве мораль-әхлакый һәм психологик яктан гамәли эш алымнарына өйрәтә);

❖ аралашу компетенциясе нигезендә төрле бурычларны хәл итү алымнарын үзләштерү, тел өйрәнүнең башка кешеләр белән аралашу нигезен тәшкит итүен аңлау, шул максаттан чыгып, тормыш хәлләренә бәйле рәвештә иптәше белән аралашу нормаларын һәм формаларын үзләштерү;

❖ тел өйрәнүдә акыл һәм сөйләм эшчәнлеген үстерүне һәм камилләштерүне алгы планга кую (укучыларның ана телен өйрәнүендә аралашу компетенциясен истә тотып эш итүенә этәргеч ясы).

2. *Лингвистик компетенция* укучыларның сөйләмне грамматик яктан дәрәс формалаштыруларын, өйрәнелә торган телнең төрле яруслары буенча (лексика, фонетика, грамматика) телдән һәм язма формада ирекле аралашуларын оештыра алырлык белемгә ия булуларын аңлата.

3. *Милли мәдәният өлкәсенә караган компетенция*, ягъни телне милли-мәдәни яссылыкта үзләштерү укучыларны сөйләмгә өйрәткәндә, рухи, эстетик тәрбия һәм белем бирү чарасы буларак, милли үзенчәлекләренә чагылдырган текстлар белән эшләү, тормыш-көнкүреш, горейф-гадәт үзенчәлекләрен, сынлы сәнгать әсәрләрен, халык авыз ижаты үрнәкләре мисалында татар сөйләм әдәби нормаларын үзләштерү, шулар аша халыкның милли-мәдәни үзенчәлекләрен белү, телнең милләтләр арасында аралашу-аңлашу чарасы булуына төшенү; тел тарихы белән халык тормышының аерылгысыз булуын аңлау.

4. *Ижтимагый-мәдәни компетенция*. Ижтимагый-мәдәни белем бирү – мәгариф системасында чагыштырмача яңа төшенчә. Ул ижтимагый-мәдәни компетенция формалаштыру белән бәйле аралашу компетенциясе составына керә һәм аның бер өлеше булып санала.

Укыту процессына ижтимагый-мәдәни яссылыкта якин килү телгә татар мәдәнияте аша өйрәтү юнәлешен билгели. Бу компетенциягә түбәндәгеләр керә:

❖ телнең танып белү һәм аралашу чарасы гына түгел, бәлки ижтимагый хәтер формасы да икәнлегенә төшенү;

❖ һәр тел берәмлеге эчендә ана хас булган мәдәни эчтәлекне күрә белү;

❖ өйрәнелә торган тел вәкилләре һәм сөйләм белән милли-мәдәни мохит арасындагы бәйләнешне аңлау;

❖ тел һәм жәмгыять үсеше турындагы белемнәр жыелмасын куллану, татар телендә аралашу осталыгына ия булу;

❖ ижтимагый-мәдәни эчтәлектәге белем (Туган ил яки туган төбәк, өйрәнелә торган тел, аның рухи байлыклары, мәдәни традицияләре турында мәгълүмат) алу;

❖ аралашу тәжрибәсен туплау;

❖ телне куллану алымнарын белү;

❖ чит тел мәдәнияте күренешләренә шәхси мөнәсәбәт белдерү;

❖ мәгълүмати яктан бай булу;

❖ актуаль һәм заманча булу;

❖ аутентик текстларның күпләге;

❖ татар мәдәниятен чагылдырган текстлар булу;

❖ укучыларның кызыксыну даирәсен истә тоту;

❖ сөйләмнең татар әдәби теле нормаларына туры килүе;

- ❖ өйрәнелә торган текстларның катлаулана бару принцибына туры килүе;
- ❖ рус мәдәниятен чагылдырган материалларны даими куллану;
- ❖ сайлап алынган материалларның аңлаешлылык һәм көч житү принципларына туры килүе.

Мондый таләпләр тел чаралары ярдәмендә укучыларда ижтимагый-мәдәни компетенция булдыруның нәтижәләгән яхшыртырга ярдәм итә.

Яңа буын Стандартта укучыларны ижтимагый тормышка әзерләү мәсьәләсенә зур урын бирелә. Мондый эшчәнлек – өзлексез дәвам итә, кин кырлы шәхеснең психик сыйфатларын үзгәртә һәм үстерә торган процесс. Аның иң мөһим өлеше кешенең балачак һәм яшүсмер чорларына туры килә, чөнки бу вакытта киләчәк тормышка әзерлекнең нигезе салына, әйләнә-тирәдәге күренешләр белән кызыксыну да көчәя.

Гомуми белем бирү оешмаларында, төрле компетенцияләргә булдыру максатыннан чыгып, укучыларны ижтимагый тормышка әзерләү һәм тәрбияләү мәсьәләсе түбәндәге юнәлешләрдә алып барылса отышлы була:

- ❖ гражданлык, патриотизм хисләре тәрбияләү, кеше хокукына, ирегәнә һәм бурычларына хөрмәт белән карау;

- ❖ Россиягә, Татарстанга һәм, гомумән, туган төбәккә мөхәббәт тәрбияләү;

- ❖ яшәү һәм аның мәгънәсе, гаделлек, мөхәммәтлелек, эти-әңиләрне һәм башка кешеләрне хөрмәт итү, җаваплылык, өлкәннәр һәм кечеләр турында кайгырту, шәхеснең рухи-әхлакый үсеше, вәждән һәм дин иреге;

- ❖ төрле мәдәни мохиттә яшәүче шәхеснең кешеләргә, дәүләт институтларына, җәмгыятькә ышанып каравы, милләтләргә һәм аларның мәдәниятләрен хөрмәт итүе;

- ❖ хокукый һәм демократик дәүләттә Ватанга хезмәт итү, илнең бүгенгесә һәм киләчәгә өчен ижтимагый җаваплылык хисе белән яшәү;

- ❖ матурлыкка, гармониягә ия булган кешенең эчке дөньясы, иҗатта һәм сәнгатьтә үз-үзен күрсәтә белүе, шәхесне рухи һәм эстетик яктан үстерү һ.б. [3, 27-30]

Туган (татар) тел дәресләрендә өйрәтү уеннары ижтимагый-мәдәни компетенция булдыруда мөһим урынны алып тора. Без аларны фонетик, лексик һәм грамматик төрләргә аерып күрсәтәбез [2, 6].

Яңа җәмгыятьтә үз урынын табу телләр белүгә бәйле, һәм бу уңайдан гомуми белем бирү оешмаларында аны тиешенчә үзләштергән шәхесне тәрбияләү мөһим бурычлардан санала. Проблеманы уңай хәл итүнең бер юлы – дәресләрдә ижтимагый-мәдәни материалларны кирәгенчә куллану. Билгеле булганча, аерым темага караган текстлар аларның төп эчтәгән тәшкил итә. Мәсәлән, Татарстан һәм Россия турында матур әдәбият әсәрләреннән алынган өзекләр, диалог (полилог) үрнәкләре, җырлар, шигырьләр, аудио- һәм видеотекстлар һ.б.

Телне мәдәният белеме яссылыгында өйрәнү, мәдәнияткә караган текстлардан файдалану укучыларның тел белән мәдәният бәйләнеше

турындагы белемнәрен тирәнәйтәргә, бу өлкәгә караган компетенцияләрен үстерергә мөмкинлек тудыра, яшь буында милли үзәк булдыруда зур роль уйнай, татар телен чит тел буларак өйрәнүчеләргә башка милләт вәкилләренә карата түземле булырга, үз милләтенә караган рухи кыйммәтләр белән чагыштырып карарга һәм дөньяга карашын киңәйтәргә ярдәм итә.

Укучыларда ижтимагый-мәдәни компетенция булдыру белем бирүдә яңа юнәлешләрнең берсе булып санала. Әлеге мәсьәләнең уңай чишелеше телне милли һәм мәдәни яссылыкта өйрәтү белән бәйлә. Бала дәрәсләрдә үзенең һәм башка халыкларның мәдәниятен хөрмәт итәргә, аны дәрәс бәяләргә, төрле халыкларның мәдәни кыйммәтләрен үзара бәйләнештә карарга өйрәнсен. Әлеге материаллар телгә һәм мәдәнияткә кызыксынучанлык, башка милләт вәкилләренә сабыр һәм түземле мөнәсәбәт тәрбияли. Шуңа да тел дәрәсләрендә татар һәм рус халкының мәдәни традицияләре, гореф-гадәтләре, кыйммәтләре белән танышу өчен зур мөмкинлек тудырыла.

Шулай итеп, укучыларда ижтимагый-мәдәни компетенцияне булдыруның һәм үстерүнең кирәклегә Стандартның эчтәлегеннән үк аңлашыла. Мондый юнәлеш телгә өйрәтүне милли һәм мәдәни яссылыкта алып баруның стратегиясен билгели. Кыскача гына әйткәндә, ижтимагый-мәдәни компетенция булдыру хәзерге күптөрле мәдәниятләр яшәгән җәмгыятьтә үзара дустанә мөнәсәбәткә ия булган хезмәттәшлеккә әзерлекне дә аңлата. Укучыларда аны формалаштыру һәм үстерү уку-укуту процессына куела торган белем бирү, үстерү һәм тәрбияви максатларны да хәл итүгә юнәлтелгән.

Билгеле булганча, милли мәдәният өлкәсенә караган компетенция белән ижтимагый-мәдәни компетенция үзара тыгыз бәйләнештә яши. Әлеге проблеманың бүгенге көндә аеруча актуаль булуын, татар теле укуту методикасына караган элеккеге һәм хәзерге хезмәтләрдә тиешле дәрәжәдә чагылыш тапмавын истә тотып, бу компетенциягә киңрәк тукталдык.

Әдәбият

1. Соловьёва Е. Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс. М: Просвещение, 2002. 256 с.
2. Харисов Ф. Ф. Рус телендә сөйләшүче балаларны татарчага өйрәтүнең башлангыч чоры. – Казан: КДПИ, 1996. – 48 б.
3. Харисов Ф.Ф. Татар теле: укуту теориясе һәм практикасы. – Казан: Ак бүре, 2018. – 448 б.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ПРОЕКТ ЭШЧӘНЛЕГЕН ОЕШТЫРУ

Хәйретдинова Л.Н.

Казан шәһәре, Киров районының “182 нче политехник лицее

lyuziya77@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются особенности проектной технологии, широко используемой учителями школ при обучении татарскому языку и литературе. Использование проектного метода способствует тому, что учащиеся в процессе работы над учебным проектом постигают реальные процессы и проживают конкретные жизненные ситуации. Они учатся применять полученные коммуникативные умения для решения практических и познавательных задач, развивают у себя исследовательские умения. Новые технологии дают возможность визуализировать изучаемый языковой и речевой материал, а также быстро, доступно и динамично организовать образовательный процесс.

Ключевые слова: татарский язык; современные технологии, проектная деятельность, виды проектов, классификация проектов.

Методик хезмәтләрдә әйтелгәнчә, педагогик технология – укытучының эшчәнлеге белән бәйлә һәм белем бирү максатларына ирешүгә юнәлтелгән билгеле бер эшләр бердәмлеге ул [1, с. 12]. Шуна күрә дә заманча технологияләр белем бирүне уңышлы оештыру, максат-бурычларны, белемнәрне үзләштерү һәм коммуникатив күнекмәләр булдыру нәтижәләрен, дәресләрдә төрле алымнарны гамәлгә ашыруны үз эченә ала. Хәзерге вакытта телләргә өйрәтү өлкәсендә киң кулланыла торган технологияләргә түбәндәгеләрне кертәп карыйлар: мәгълүмати-коммуникацион технологияләр, проектлар технологиясе; проблемалы укыту технологиясе; уен технологиясе; үстерелешле укыту технологиясе; интегратив укыту технологиясе; модульләп укыту технологиясе; дистанцион белем бирү технологиясе; кейс технологиясе, интенсив укыту технологиясе һ.б. Бүгенге көн укучыларына татар теленнән сыйфатлы белем бирү өчен, әлеге технологияләрне системалы һәм урынлы файдалану мөһим. Заманча технологияләрне куллану укытучыга түбәндәге максатларга ирешү мөмкинлекләре тудыра: 1) балаларда татар телен өйрәнүгә даими кызыксыну булдыру; 2) укучыларның танып белү эшчәнлеген активлаштыру; 3) укучыларның ижади мөмкинлекләрен ачып бирү һәм ижади үсешен тәмин итү; 4) укучыларга житәрлек мәгълүмат бирү; 5) уку материалын аңлаешлырак итеп житкерү; 6) белемнәрне системага салу һәм гомумиләштереп күрсәтү; 7) үзлектән белем алу мөмкинлекләрен киңәйтү; 8) укучыларда эзләнү-тикшеренү эшләре алып бару теләге уяту; 9) предметара бәйләнеш булдыру.

Татар теле дәресләрендә укытучылар тарафыннан киң кулланыла торган проект технологиясенә тукталып үтик. Проект методының асылы: укучылар укытучы житәкчелегендә эзлекле рәвештә проектлар эшлиләр, эш барышында

өстәмә мәгълүмат туплыйлар. Укучы өчен проект эше нәрсә соң ул? Ижади мөмкинлекләрен ачу; төркемдә эшләнү күнекмәләре булдыру; үзе сайлаган кызыклы проблеманы (теманы) ачып бирү; үзенең эшен презентацияләү. Методик хезмәтләрдә әйтелгәнчә, проект төрләре түбәндәгеләрдән гыйбарәт: тикшеренү; ижади; мәгълүмати; социаль. Тикшеренү проектында хәзерге заманда актуаль булган тема алына; тикшеренү объекты һәм ысуллары күрсәтелә; нәтижә чыгарыла. Проектның асылы – белем алу шартларында туган проблеманы чишү ысулларын ачыклау. Эшләнүнең асылы – алган белемгә таянып, билгеле бер объектка юнәлтелгән теория һәм практиканы гомумиләштереп, фараз (гипотеза) яклау. Эшләнү эшчәнлегенең төп нәтижәсе – ул яңа белемнәр. Укучылар, теоретик белемнәрен гомумиләштереп, тупланган һәм эшкәртелгән мәгълүматларга таянын чыгыш ясыйлар.

Ижади проектларга килгәндә, алар эш төренә билгеләнгән тәлапләр буенча эшләнә. Моңа газета, буклетлар чыгару, презентацияләр эзерләү, сценарияләр язу керә. Мәгълүмати проектларның да үз аермалары бар. Нинди дә булса объект турында мәгълүмат жыю, анализлау (мәсәлән, шәһәрбез музей, Кол Шәриф мәчете турындагы проект эшләре һ.б.). Проектларны фән юнәлеше белән бәйләп рәвештә өч төргә бүлсәк мөмкин: монопроект (программаның укучылар өчен катлаулырак өлешен алып, бер фән кысаларында гына дәрес вакытында эшләнә); фәнара проект (ике яки күбрәк фәнне үз эченә алып, дәристан тыш вакытта үткәрелә); төп уку фәннәреннән тыш булган проект (бу төр мәктәптә фән буларак укытылмый торган юнәлешне үз эченә ала, дәристан тыш вакытта оештырыла). Үткәрү масштабына бәйләп рәвештә проектларны дүрт төргә бүлеп карыйлар: сыйныф проекты (бер генә сыйныфта үткәрелә); мәктәп проекты (мәктәп эчендә, бер фәннән дәрес вакытында үткәрелә); региональ проект (берничә мәктәп арасында оештырыла); халыкара проект (ике ил арасында үткәрелә). Проектта катнашучылар санына карап, өч төрне билгелиләр: шәхси проект (бер кеше тарафыннан эшләнә); парлы (проект эшен ике кеше башкара); төркемдә (бер проектны бөтен төркем укучылары эшли). Проект «биш П»ны үз эченә ала диләр: проблема – планлаштыру – мәгълүмат эшләнү (поиск) – продукт – презентация. Проект эшләнүнең түбәндәге этапларын билгеләп үтсәк мөмкин. Беренче “П”: эзерлек этабы, аны “кереш өлеш” яки “проектка кереп китү” дип тә атарга мөмкин (проектның темасын, максатын һәм проблемасын билгеләү; проблеманың әһәмиятен нигезләү; проект башкару өчен укучыларның шәхси теләкләрен искә алып, төркемнәргә бүлү). Укытучы бу этапта укучыларга проект өчен төрле темалар тәкъдим итә, укучылар тәкъдим иткән темалардан үзләренә ошаганын сайлыйлар. Бу этап проектның иң демократик өлеше булып тора. Проект һәр укучы тарафыннан аерым яки ижади төркемнәрдә эшләнәргә мөмкин. Икенче “П”: эшчәнлекне планлаштыру һәм проблемаларны чишү этабы яки “эшчәнлекне оештыру” дип тә атап була (проблемалы ситуацияләрдән чыгу юлларын эшләнү). Өченче “П”: мәгълүмат эшләнү (киләчәк нәтижәне презентацияләү формасын һәм алымын сайлау). Укучылар бу этапта мәгълүмат эшләнү, жыйнау, тәртипкә китереп анализлыйлар; укытучы белән киңәшләшеп, киләчәк нәтижәне презентацияләү

формасын һәм алымын сайлылар; эзерлек һәм планлаштыру эшенә үзбәя бирәләр. Бишенче “П”: проектны яклау, проект эшчәнлегенә нәтижеләрен бәяләү этабы. Укучылар проектны презентациялиләр, башкаларны эш нәтижеләре белән таныштыралар, сорауларга җавап бирәләр, эшчәнлекләренә үзбәя бирәләр. Укытучы проект белән җитәкчелек итү барышында төрле рольләргә керергә тиеш була: эшне оештыручы консультант-киңәшче; вакытны дәрәс бүлгәргә өйрәтүче җитәкче; хаталарын һәм җитешсезлекләренә күрсәтүче, сораулар бирүче; башкарылган эшне анализлаучы эксперт-тикшерүче. Проект эшенә ата-аналарны да җәлеп итү бик отышлы, ата-ана бала тормышында актив катнаша башлай. Проект эшчәнлегенә йомгак ясаганда, түбәндәге сорауларны биреп була: Проект эшендә нәрсәләр кызыклы булды? Аеруча нәрсә ошады? Нинди яңалыклар белдең? Бу теманы өйрәнүгә дәвам итәр идеңме? Киләчәктә нинди темаларга проект эшләре эшләр идең? һ.б.

Укыту тәҗрибәсенә нигезләнеп, төрле сыйныфларда укучыларга тәкъдим ителгән проект эшләре темалары белән таныштырып үтик: минем гаиләм (стенд); авазлар һәм хәрәфләр (рәсемле таблица); килеш кушымчалары (ярдәмлек); милли киёмнәр (презентация); татар һәм рус халыкларының бәйрәмнәре (мәкалә); туган ягыбызның истәлекле урыннары (доклад); безнең шәһәрбез (презентация); татар теленә үзенчәлекләре (чагыштырма схемалар); синоним сүзләр (сүзлекчә) һ.б. Югары сыйныфларда исә темалар тагын да катлаулана төшә: якташ язучыларыбыз (доклад –презентация); татарларның килеп чыгышы (альбом, мәкалә); сүзләр тарихы (сүзлекчә); татар телендә кушма жөмлөләр (ярдәмлек); алынма сүзләр (доклад –презентация) һ.б.

Шуны да асызыклап үтәргә кирәк дип саныйбыз: татар теле һәм әдәбияты дәрәсләрендә проектлар методын куллану укучыларның ижади сәләтен устерүгә этәргеч булып тора. Укучыларда яна проектлар эшләү теләге туа һәм фәнгә карата кызыксыну арта. Ижади эшчәнлек тәҗрибәсенә ия булган саен укучыларның белем сыйфаты да үсеш ала.

Нәтижә ясап әйткәндә, проект технологиясе уку мәсьәләсен чишүгә юнәлтелгән гамәли характердагы ижади биремнәренә үз эченә ала. Аның төп максаты – укучыларда кызыксыну уяту һәм аерым бер темага багышланган проект эше аша белемнәренә реаль аралашуда кулланырга өйрәтү. Проект эшен башкару барышында укучылар ижади мөмкинлекләрен ачып бирү, мөстәкыйль рәвештә фикер йөртү, үзара хезмәттәшлек итү кебек күнекмәләргә ия булалар.

Әдәбият

1. Донецкая О.И. Интернет-технологии в обучении иностранным языкам. – Казань: Каз.гос.ун-т, 2009. – 79 с.
2. Камаева Р. Татар теленә өйрәтүдә заманча педагогик технологияләр //Мәгариф, 2014. - №11; № 12.
3. Кашлев С.С. Современные технологии педагогического процесса. – Мн.: Университетское, 2000. – 95 с.

4. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб.пособие для студ. высш. учеб.заведений. – М.: Академия, 2007. – 368 с.

ДӘРЕСЛӘРДӘ МУЛЬТИМЕДИА ТЕХНОЛОГИЯЛӘРЕН КУЛЛАНУ

Хәйруллин И.Р.

Казан шәһәре Киров районының "8 нче урта гомуми белем бирү мәктәбе"

lhamqazan76@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается использование мультимедийных технологий на уроках.

Ключевые слова: презентация, слайды, компьютерная технология, мультимедиа.

Заманча компьютер технологиясе белем бирү процессын үстерү чен гаять зур мөмкинлекләр бирә. К. Д. Ушинский билгеләп үткәнчә, балаларның табигате күрсәтмәлекталәп итә. Хәзер бу схема, таблица һәм рәсемнәр генә түгел, ә балалар табигатенә якын булган уен, хәтта фәнни-танып белү дә булсын. Мультимедиа - ул тиңле дәрәҗәләрдә белемгә малу чарасы. Ул кызыксынучанлыкны, коммуникатив сәләтләрне үстерүгә, фактик белемнәрне туплау күнекмәләрен алуга ярдәм итә, шулай ук мәгълүмати грамоталылыкны арттыруга ярдәм итә. Слайд, презентация яки видеопрезентация кебек мультимедиа чаралары күп вакыт дәвамында куллану мөмкинлеген бирә. Компьютер хәзерге вакытта тавыш һәм видеолар үзгәртүгә, шул исәптән анимация ярдәмендә бердәм мультимедиа- презентацияне булдырырга ярдәм итә. Уку-укыту процессында күрсәтмә чараларын тиешенчә куллану укучыларның күзәтчәнлеген, игътибарын, сөйләмен, фикерләвен үстерүдә мөһим роль уйный.

Мәктәптә компьютер технологияләренә уку процессына кергүнең киләчәге – башлангыч чорда ни дәрәҗәдә уйлангыч кертелүенә турыдан-туры бәйле.

Беренче адым. Төрле фәннәрдән медиатека булдыру. Һәрбер мәктәптә төрле дисклар бар, аларны үзгәрткөч, белешмәлек буларак файдаланып була. Дәрәҗәдә эчтәлеген дәрәҗә билгеләп, әзер дәрәҗәләргә бик уңайлы итеп файдаланырга, ә алар хәзер интернет битләрендә бик күп.

Укытучының үзе тарафыннан төзелгән презентация, компьютер дәрәҗәләргә бигрәк тә укучыларда зур кызыксыну уята.

Нәтиҗә: дәрәҗә нинди генә катлаулы булмасын, темасы кызыксыз булса да, материалны тавышлы һәм башка эффектлар белән тәкъдим ителсә, укучылар кызыксынып укуга омтылырлар.

Икенче адым. Укытучының дәрәҗә презентация ясау технологиясен үзләштерүе. Әлегә дәрәҗәләрдә Power Point ярдәмендә уңышлы башкарып була. Компьютер дәрәҗәләрен проектлау календарь-тематик планда темаларны билгеләп чыгудан башларга.

Шул ук вакытта өйрәнелә торган материалның эчтәлегенә, уку йортында компьютер, программа һәм аудио-видео чараларның булуы; һәр баланың психологик һәм социометрик характеристикасы, компьютер чараларының төрләрен чиратлаштыру зарурлыгы һ.б. исәпкә алына.

Компьютерны кулланы тикшерүне көчэйтергә һәм тирәнәйтергә ярдәм итә. Моның өчен укытучы тарафыннан уен яки авторлык программасы эшләнелә.

Нәтижә: дәрес темасы буенча презентация яңа материалны аңлату барышында укытучыга тактага язудан азат итә һәм ныгытуга күбрәк вакыт сарыф ителә.

Өченче адым. Мультимедияле программа чаралары белән эшләү күнекмәләрен укучыларның үзләштерүе. Дәресләрдә укучыларның танып-белү эшчәнлеген активлаштыру алымнарының берсе – китап белән эшләү, ә компьютерда эшли белү – иң кирәкле эш төрләренең берсе. Технология проект формаларында үзләштерелә. Хәтта башлангыч сыйныф укучылары да гади проектны Microsoft Power Pointта башкара ала. Проект эшчәнлегендә укучы үз вазифасын аңлый – үзләре үзләштергән технологик алымнарның башка әһәмиятле якларын ача. Укучы кирәкле предмет эчтәлеген үзләштергәндә, сәләтне үстерү максатын куя, адымлы гамәлләр планын төзи, аннары аны эш слайдларында тормышка ашыра, ниһаять, нәтижәне һәм аңа китергән юлын анализлай.

Нәтижә: мультимедиа программа чаралары белән эшләү күнекмәләрен факультатив дәресләрдә яки кече төркем белән түгәрәкләрдә, иң яхшысы – дәрестән тыш вакытта формалаштырырга. Нәкъ менә шушы укучылар, алга таба үзләштерелгән программаларны кулланып, башка сыныф укучыларын кызыксындыра алалар, чөнки әлеге программа чаралары минималь чыгымнар белән мөмкин кадәр күбрәк уку мөгълүматын алырга мөмкинлек бирә.

Мультимедиа дәресләр түбәндәге дидактик мәсьәләләргә хәл итәргә булыша:

- предмет буенча база (башлангыч) белемнәргә үзләштерү; - үзләштерелгән белемнәргә системалаштыру; - үз-үзгә тикшерү күнекмәләрен формалаштыру; - укуга кызыксындыру формалаштыру; - уку материалын үзләштерүдә укучыларның мөстәкыйль эшләү күнекмәләрен үстерүдә укыту-методик ярдәм күрсәтү.

Дәрестә мультимедиа технологиясен кулланганда, дәрес структурасы тамырдан үзгәрми, бәлки, аларның вакытлыча билгеләмәләре генә үзгәреш кичерә. Шуннысын да билгеләп үтәргә кирәк: кызыксындыру этабы бу очракта арта һәм танып-белү йөкләнешенә ия. Белем алуның уңышлы булуы өчен төп шарт: укучыларда житешмәгән белем-күнекмәләрен арттыруда ижади эшчәнлекләргә өстендә эшләргә кирәк.

Әдәбият

1. А. А. Гин. Приёмы педагогической техники: Пособие для учителя. М.: Вита – Пресс, 2005 г.
2. Актуальные научные вопросы и современные образовательные технологии: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции, 28 июня 2013 г.: в 7 частях. Часть 5; М-во образования и науки РФ. Тамбов: Издательство ТРОО «Бизнес – Наука. Общество», 2013 г.
3. Е. Н. Степанов. Личностно-ориентированный подход в работе педагога. М., 2006г.

ГОМУМИ БЕЛЕМ БИРҮ ОЕШМАЛАРЫ ӨЧЕН ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ТӨЗЕЛГӘН ДӘРЕСЛЕКЛӘРДӘ ТОПОНИМИК МАТЕРИАЛНЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Ҡадиева Г.К., Кузьмина Х.Х.
Казан федераль университеты
gul-khadieva@yandex.ru, shirmanx@yandex.ru

Аннотация. Топонимическое образование в общеобразовательных организациях напрямую связано с вопросом формирования у учащихся национального самосознания, так как изучение названий населенных пунктов, городов, участие в процессе выяснения их этимологии, выполнение проектных работ о родном крае во внеклассных мероприятиях являются средством воспитания патриотизма, уважения к своему народу, культуре, истории. В статье представлен обзор учебников на татарском языке для общеобразовательных организаций, действующих на сегодняшний день при обучении родному (татарскому) языку, с целью уточнения степени использования топонимического материала.

Ключевые слова: татарский язык, собственные имена, топонимический материал, микропоним.

Гомуми белем бирү оешмаларында туган (татар) телне аерым дисциплина буларак өйрәнү, башлангыч сыйныфларда башланып, урта һәм югары сыйныфларда системалы һәм эзлекле рәвештә дәвам итә. Укучылар, башлангыч сыйныфлардан башлап, туган (татар) телнең һәр бүлеге хакында мәгълүмат алалар. Алга таба әлеге мәгълүмат һәр сыйныфта тулыландырыла һәм яшь үзгәллекләреннән чыгып, катлауландырыла: белем бирүнең эзлеклелеге һәм үстәрешле булуы тәмин ителә. Шуңа нисбәтле рәвештә, башлангыч сыйныфларда ялгызлык исемнәр, аерым алганда кеше исемнәре (антропонимнар), географик атамалар белән танышкан укучылар 5 нче сыйныфта «Морфология» бүлегенең «Исем» темасын өйрәнү барышында ялгызлык һәм уртаклык исемнәр турында белемнәрен ныгыталар һәм әлеге максатка буйсындырылган күп төрле күнегүләр башкаралар [6]. Шуңа ук вакытта әлеге теманы ачу өчен дәреслектә топонимик материалны гамәли куллану өчен тәкъдим ителгән күнегүләр дә тәкъдим ителгән. Мисал өчен, дәреслекнең 69 нчы битендә түбәндәге күнегү бирелә:

126 нчы күнегү. Уйлап әйтегез. Бирелгән атамаларга туры килгән ялгызлык исемнәре языгыз.

1. *Шәһәр исемнәре: ...* 2. *Авил исемнәре: ...* 3. *Елга исемнәре: ...* 4. *Район исемнәре: ...* 5. *Урам исемнәре: ...*

Әлеге күнегүне башкаруга ярдәмлек буларак Татарстан Республикасы топонимнарының электрон каталогын яки географик картаны тәкъдим итәргә мөмкин. Бу, үз чиратында, укучыларны татар телендәге электрон чыганаclar

белән таныштыру чарасы булып тора һәм аларда материал белән эшләү күнекмәләре формалаштыра.

Дәрәслектә башка ялгызлык исемнәр, аерым алганда топонимнар турында мәгълүмат күзәтелми. Топонимик материал, аеруча Казан шәһәре атамасы кәргән текстлар дәрәслектә башка темаларны өйрәнү барышында шактый еш кулланылуы белән үзенчәлекле. Мисал өчен, дәрәслекнең 64 нче битендә Кошәриф мәчете турында вакытлы матбугаттан алынган өзек тәкъдим ителә. Әлеге өзектә өлешчә Казан шәһәре, Кошәриф мәчете тарихы бәян ителә. Тексттан соң бирелгән биремнәр арасында Казан шәһәре, Кошәриф мәчете тарихы буенча сораулар тәкъдим ителә: *Казан шәһәренә кайчан нигез салынган? Кошәриф кем булган? һ.б.*

Сорауларга җавап бирү барышында укучыларга, яшь үзенчәлегеннән һәм әзерлек дәрәжәсеннән чыгып, риваять-легендалар, тарих турында әдәбият тәкъдим итү уңышлы.

Татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен төзелгән 6 нчы сыйныф дәрәслегендә топонимик материал, нигездә, башка темаларны өйрәнү барышында мисал буларак кулланыла [7: 9-10]. Бары тик «Исем»не ныгытып кабатлау темасында гына географик атамаларны ялгызлык исемнәр буларак билгеләүгә юнәлдерелгән күнегү тәкъдим ителә:

16. Укыгыз.

1. Безнең сыйныф укучылары «Ялкын» журналын яратып укый. 2. Казанда балалар өчен «Сабантуй» журналы чыга. 3. Чистай шәһәрәндә «Восток» сәгатъ заводы төрле механизмнар җитештерә. 4. Алабуга, Чаллы, Чистай шәһәрләре һәм күп кенә авыллар Кама елгасы буена урнашкан. 5. Казансу елгасы Иделгә койган урында киңәеп китә. 6. «Сәйяр» театр труппасы Г.Кариев һәм С.Гыйззәтуллина-Волжская тарафыннан оештырыла.

Биремнәр:

Уртаклык һәм ялгызлык исемнәрне әйтегез. Алар ничек язылган? һ.б.

Дәрәслектә тәкъдим ителгән күнегү, безнең фикеребезчә, шактый уңышлы, чөнки, бер яктан, күнегү ялгызлык исемнәр турында белемнәрне ныгыту чарасы булса, икенчедән, укучыларда бер дисциплина, безнең очракта, татар теле дәрәслеге эчендә башка өлкәләрдән дә белем бирүе белән үзенчәлекле.

Татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен төзелгән 7 нче сыйныф дәрәслеге эчтәлегә гади жөмлә синтаксисына басым ясалганлыктан, топонимнар аерым лексик берәмлекләр буларак өйрәнелми, топонимик материал исә шулай ук мисал буларак чагыштырмача аз кулланыла [5].

Татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен төзелгән 8 нче сыйныф дәрәслеге кушма жөмлә синтаксисын өйрәнүгә багышланган. Шул сәбәпле, әлеге дәрәслектә топонимик материалны куллану 7 нчы сыйныф дәрәслегендәге топонимнарны куллану дәрәжәсе белән тәңгәл [4].

Татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен төзелгән 9 нчы сыйныф дәрәслегендә синтаксис, сөйләм культурасы һәм тел мәсьәләләренә басым ясала, тәкъдим ителә торган мәгълүмат катлаулылана, тирәнәя [2].

Әлеге дәреслекнең сөйләм культурасына багышланган бүлегендә микротопоним термины кулланыла: «Алда китерелгән кулъязмадан өзекне дәвам итик: *Ягодный бистәсе үзе Ягодная Поляна авылыннан барлыкка килгән. Авылның исеме исә Ягодная Поляна (Жиләкле Алан) микротопонимынан...*» [2: 92].

Өзектән аңлашылганча, китерелгән текстта бистә тарихы бәян ителә. *Микротопоним* термины текст эчендә генә бирелә, дәреслектә терминга аңлатма, аерым урын бирелми.

Дәреслекнең «Тел һәм тарих» бүлекчәсендә топоним термины кергән текст очрый: «*Халыкның борыңгы исемнәрен (этнонимнарны), этнонимга нигезләнгән топонимнарның кайда саклануларын өйрәнү дә теге яки бу халыкның борыңгыдан яшәгән урыннарын ачарга мөмкинлек бирә. Мәсәлән, Татарстан һәм Башкортстан территориясендә Сөн (башкортча: Һөн) елгасының б.э.к. күп мең еллар ағып ятуы сөн/һөн (русча хунны яки гунны) дигән халыкларның борыңгыдан ук монда яшәгәнлекләре турында сөйли*» [2: 98].

Әлеге өзек туган (татар) тел дәресләрендә топонимик материалны куллану үрнәге дә булып тора. Безнең фикеребезчә, тел дәресләрендә мондый төр тарихи текстларны өйрәнүне башка галимнәрнең әлеге мәсьәлә буенча язылган фәнни мәкаләләре белән таныштыру белән бергә бирү дә уңышлы. Бу очракта, әлбәттә, укучыларның яшь үзенчәлекләрен һәм сыйныфның әзерлек дәрәжәсен исәпкә алу таләп ителә.

Әлеге тексттан соң, дәреслектә укучыларга түбәндәге сорауга җавап бирү бирем буларак тәкъдим ителгән: «*Халык исемнәре һәм халык исемнән ясалган топонимнар халыкның борыңгы чорларда яшәгән җирләрен билгеләргә ярдәм итә алалармы?*».

Дәреслекнең «Тел гыйлеменәң әһәмияте һәм төп бүлекләре» бүлекчәсендә татар теле тармакларына аңлатма бирелә, ономастика һәм аның бүлекләре хакында кыскача мәгълүмат тәкъдим ителә. Теоретик өлештән соң, бирем буларак, «Белемнәрегезне тикшерегез» дигән күнегү кысасында укучыларга «*Топонимика фәне нәрсәне өйрәнә һәм аның нинди бүлекләре бар?*» дигән сорауга җавап бирү тәкъдим ителә. Безнең фикеребезчә, әлеге күнегүне эшләү барышында тел белеме сүзлеге белән эшләү алымын куллану да урынлы булчак.

Дәреслекнең 124 нче күнегүе, географик атамаларны, аерым алганда гидронимнарны, өйрәнүгә, әлеге өлкә буенча белемнәрне ныгытуга багышланып, туган (татар) тел дәресләрен топонимик материалны файдалануның яхшы үрнәге булып тора:

124 нче күнегү. Географик атамалар турындагы ике текстны укыгыз. Гидронимнарны (су исемнәрен) язып алыгыз, мәгънәләренә аңлатма бирегез. Соңыннан үзегезнең тирә-яктагы су, авыл, чокыр, болын, тау, урман атамаларын языгыз, аларга аңлатмалар бирегез.

Бу күнегү, җирле топонимнарга басым ясап, укучы шәхесенә индивидуаль якын килүне гәмәлгә ашыруы белән дә әһәмиятле. Күнегүдән соң

мөстәкыйль нәтижә ясау өчен бирелгән биремнең түбәндәгедән гыйбарәт булуы моны тагын бер мәртәбә раслый:

Бирем. Үзегезнең төбәктәге географик атамаларны кертеп, «Туган авылым» дигән темага ишиа языгыз.

Татар телендә гомуми белем бирү оешмаларының 10 нчы һәм 11 нче сыйныфлар өчен төзелгән дәреслек бер-берсен дәвам иткән ике сыйныф материалын үз эченә ала. Дәреслек ике ел дәвамында югары сыйныф укучылары өчен уку әсбабы булып тора.

Дәреслек тулысынча туган (татар) тел тарихы, телнең халык мәдәнияте белән үзара бәйләнешенә, бер-берсенә тәэсир итү процессын ачыклауга, төрки этнонимикага багышлануы һәм шактый саллы мәгълүматка ия булуы белән үзенчәлекле. Дәреслектә этнонимика һәм топонимикага зур урын бирелгән: топонимика ономастика фәнненең бер тармагы буларак ачыла, аның тармаклары хакында укучыларга нәзари мәгълүмат бирелә [3: 142-143]. Теоретик мәгълүматның шунда ук гамәли эш – күнегүләр – белән ныгытылуы уңышлы. Мисал өчен, топонимика турында мәгълүмат бирелгәннән соң, дәреслектә күнегү буларак топонимик материал тәкъдим ителә:

108 нче күнегү. Топонимнарның этнонимнардан гына түгел, ә башка сүзләрдән дә ясалуын күз алдына китерү өчен Азнакай топонимы турындагы өзекне укыгыз, аның нигезе турында әңгәмә корыгыз.

Югарыда тәкъдим ителгән күнегү, ономаст Г.Ф. Саттаров авторлыгындагы Азнакай шәһәре турында ике битлек мәгълүматтан гыйбарәт булып, топоним турында гына мәгълүмат биреп калмыйча, укучыларда топонимнарга этимологик анализ ясау күнекмәләре дә формалаштыра. Әлеге күнекмә аларга фәнни эшләр, проект эшләре язу барышында әһәмиятле.

Дәреслектә теоретик мәгълүмат эчтәлекле топонимик материал белән гамәли ныгытылып бара. Дәреслектә бирелгән түбәндәге күнегүләр топонимнарга бай, топонимнар һәм аларның төрләре хакында белемнәрне ныгытуга юнәлдерелгән эчтәлекле текстлардан гыйбарәт:

110 нчы күнегү. Укыгыз. Топонимнарның төрләрен әйтегез [3: 149].

111 нче күнегү. Топонимнарның этимологиясен төрләчә аңлатырга мөмкин дигәнне исбатлау өчен, Минзәлә топонимының этимологиясе турындагы өзекне укыгыз, әңгәмә үткәрегез [3: 149-151].

Күнегүләр рәвешендә бирелгән топонимик материалларның, нигездә, Г.Ф. Саттаров хезмәтләреннән алынуы аеруча мөһим, чөнки укучыларны кызыксындыру өчен иң элек фактик материалга бай күнегүләр сайлау зарур.

Татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен төзелгән туган (татар) тел дәреслекләре белән бергә топонимик материалны туган (татар) тел дәресләрендә кулланды Г.Р. Галиуллина һәм М.М. Шәкүрова тарафыннан туган (татар) тел предметы буенча татар телендә гомуми белем бирү оешмаларында белем алучы 5-11 сыйныф укучылары өчен төзелгән үрнәк программа аерым игътибарга лаек [1]. Безнең фикеребезчә, үрнәк программада этномәдәни компетенциягә махсус урын бирелү топонимик материалны туган (татар) тел дәресләрендә куллануга шактый мөмкинлек бирер иде, чөнки

топонимик материал турыдан-туры халыкның үткәнен, мәдәниятен, яшәү рәвешен специфик чагылдыруы, бүгенге көндә актуаль булган укучыларда ватанпәрвәрлек хисләре тәрбияләүгә өлеш кертүе белән этномәдәни компетенцияне гамәлгә ашыру белән бәйле.

Шул рәвешле, югарыда язылганнарга нигезләнеп, гомуми белем бирү оешмалары өчен төзелгән татар теле дәреслекләрендә топонимик материал, нигездә, телнең төрле тармакларын өйрәнү барышында текстларда һәм күнегүләрдә чагыштырмача сирәк кулланыла. Югары сыйныфлар (10-11 сыйныфлар) өчен төзелгән дәреслек исә, уку-укуту максатына һәм дәреслекнең эчтәлегенең мәгънәви юнәлешенә бәйле рәвештә, топонимик материалга шактый бай булуы белән үзенчәлекле. Бу шулай ук топонимиканың шактый катлаулы өлкә булуы һәм әлеге тармакны аңлау, танып-белүдә яшәү үзенчәлекләренең мөһим роль уйнавы һәм укучыларның махсус әзерлеге таләп ителүе белән дә аңлатыла.

Литература

1. Галиуллина Г.Р., Шакурова М.М. Татар телендә укуга торган гомуми урта белем бирү оешмалары өчен «туган тел (татар теле)» фәнненән үрнәк программа (5-9 сыйныфлар)

http://mon.tatarstan.ru/primernye_rabochie_programmy.htm (Мөрәҗәгать итү вакыты: 24.02.2021).

2. Зәкиев М.З. Татар теле. 9 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек / М.З. Зәкиев, С.М. Ибраһимов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2015. – 135 б.

3. Зәкиев М.З. Татар теле. 10-11 сыйныфлар: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы / М.З. Зәкиев, Н.В. Максимов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2016. – 334 б.

4. Зәкиев М.З. Татар теле. 8 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек / М.З. Зәкиев, Н.В. Максимов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2015. – 159 б.

5. Максимов Н.В. Татар теле. 7 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек / Н.В. Максимов, Г.Ә. Нәбиуллина. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2015. – 159 б.

6. Харисова Ч.М. Татар теле. 5 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек / Ч.М. Харисова, Н.В. Максимов, Р.Р. Сәйфетдинов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2015. – 207 б.

7. Юсупов Ф.Ю. Татар теле. 6 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек / Ф.Ю. Юсупов, Ч.М. Харисова, Р.Р. Сәйфетдинов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2015. – 175 б.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА С КЫПЧАКСКИМИ И ОГУЗСКИМИ ЯЗЫКАМИ В КАЗАХСТАНЕ

Шаймердинова Н.Г.

Евразийский национальный университет

nurila1607@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена взаимодействию казахского языка с тюркскими языками Казахстана. В эпоху независимого Казахстана функциональный потенциал казахского языка как государственного языка расширился и укрепился во всех сферах жизнедеятельности. В Республике Казахстан в настоящее время проводится гармоничная языковая политика владение тремя языками: казахским, русским, английским; создание условий для развития языков других народов, проживающих в Казахстане.

Автор статьи, на базе проведенных проектных исследований, раскрывает взаимодействие и взаимовлияние казахского языка с некоторыми кыпчакскими и огузскими языками, в частности, с турецким, гагаузским и крымско-татарским. Языковые контакты казахского языка с указанными языками рассматриваются в фонетической, лексико-семантической аспектах, определяется языковой «микс», смешение в речевой деятельности коммуникантов, что характерно для языковой ситуации Казахстана.

Ключевые слова: казахский язык, взаимодействие, языковые контакты, фонетические особенности, лексические вкрапления, турецкий, гагаузский, крымско-татарский, языковая ситуация.

После обретения суверенитета в Республике Казахстан в стране кардинально изменилась языковая политика государства, направленная на развитие казахского языка как государственного языка и полноценного его функционирования во всех сферах деятельности, русского языка как языка межнационального общения, а также создание условий для развития языков других народов, проживающих в Казахстане. При этом сфера употребления государственного казахского языка значительно расширилась. За годы суверенитета выросло новое поколение людей, которые достаточно хорошо владеют казахским языком, 80-90 % садилов, школ, колледжей и вузов с казахским языком обучения. Казахский язык стал ведущим языком науки, здравоохранения, СМИ, сервиса, документации и законотворчества, внутренней и внешней политики государства. Чтобы быть успешным в социальном и в карьерном росте русские, немцы, поляки, татары, киргизы, башкиры, азербайджанцы, турки и многие другие народы, живущие в Казахстане, изучают и владеют казахским языком, хорошо знают казахскую культуру. Некоренным этносам Казахстана не нужно переводить казахские лексемы такие, как *астана*, *Ақорда*, *мәжліс* *Бәйтерек*, *хабар*, *әкім*, *акимат*, *наурыз*, *мектеп*, *нан*, *сүт*, *су*, *коже*, *қазы*, *той* и т.п., поскольку они прочно вошли в

повседневную коммуникацию, в активный лексический фонд всех народов страны.

Взаимодействие языков и культур народов Казахстана, в т.ч. казахского языка, нами были исследованы на базе двух проектов: 1) международного "Взаимодействие истории, культуры, языка тюркских народов в пост-советском Казахстане", осуществленного казахстанскими тюркологами совместно с учеными Берлинского Свободного университета и университета Франкфурт- на Майне им. Гёте (2015 – 2017 гг.); республиканского «Сохранение и развитие этнического культурного наследия кыпчако-огузских народов в условиях современного Казахстана» (2018 – 2020гг.). В рамках указанных проектов были проведены специальные социокультурные исследования истории, культуры, языка тюркских народов, проживающих в Казахстане; полевые экспедиции в южные, восточные и северные регионы Казахстана, интервьюирование респондентов, запись и документирование разноязычных текстов, анкетный опрос, создана базы данных. В республиканском проекте мы особое внимание уделили взаимодействию казахского языка с кыпчакскими и огузскими языками, и в данной статье излагаются некоторые аспекты этих языковых контактов. Кыпчакские и огузские народы в Казахстане – самые многочисленные тюркские диаспоры в республике, у которых есть национально-культурные центры, представители которых активно сотрудничают в Ассамблеи народов Казахстана, избраны в местные выборные органы, мәслихаты и даже в нижнюю палату высшего законодательного органа Мәжіліс Республики Казахстан.

Огузские народы в Казахстане представлены турками, гагаузами, азербайджанцами, туркменами, кыпчакские народы – татарами, башкирами, кумыками, каракалпаками, крымчаками, балкарами и др. Среди огузских народов – одной из многочисленных диаспор, диаспора турков, миграция которой, с одной стороны, складывалась исторически из-за депортации в годы Отечественной войны народов Кавказа в Казахстан, в т.ч. турков-ахыска, турков-лазов, турков- хемшил; с другой стороны, в современном Казахстане широко продолжается миграция турков из Турции. Общеизвестно, что именно Турция, одна из первых в 1991 году признала Казахстан независимой суверенной страной. С тех пор политические, экономические, культурно-туристические, научные, образовательные, личностные связи Казахстана и Турции имеют самый тесный характер[2, 139].

На речевую деятельность турков, живущих на юге Казахстана, влияние оказывает языковая система казахского языка в фонетическом, лексическом аспектах, и в меньшей степени в грамматической подсистеме. **Казахский и турецкий язык** относятся к разным языковым группам, однако в языковых контактах имеются лексические тождества и фонетические различия, обусловленные типологически различием кыпчакских и огузских языков, что подтверждает иллюстративный материал. Зафиксированные в речевой деятельности информантов фонетические различия казахского и турецкого языков отражают типологические закономерности кыпчакских и огузских

языков, которые складывались исторически в структуре тюркского слова. К ним относятся различия в анлауте – смычно-щелевой *ж* в казахском (*jil, juldız, jılan, jol, jas, jat, je, jürek, joldas, jer*) и йотированный *й* в турецком (*yıl, yıldız, yılan, yol, yaş, yat, ye, yürek, yoldaş, yer*); губно-носовой *м* в казахском (*men, murın, mı, min*) и губно- взрывной *б* в турецком (*ben, bugün, beyin, bin*); глухие *к, т* в казахском (*köz, köl, kerek, kün, könül, kök, kel, kör, kül*); *тл, төрт, tis, tiri, teniz, temir, taw, tar, tur, tök, tik*) и звонкие *з, д* в турецком (*göz, göl, gerek, gün, gönül, gök, gel, gör, gül vb; dil, dört, dış, diri, deniz, demir, dağ, dar, dur, dök, dik*); в ауслауте – щелевые *с, ш* в казахском (*tas, bes, qarsı, qus, kümis, qıs, qıs, kisi, as, basqa; üş, agaş, üşin, küş, iş, aş, şıgar, uş*) и смычно-щелевой *ч* в турецком (*taş, beş, karşı, kuş, gümüş, kış, kişi, aş, başka; üç, ağaç, için, güç, iç, aç, çıkar, üç*). Кроме того, в турецком языке функционируют фонемы *в* и *ф*, не характерные для казахского языка.

В турецкой речи информантов также отмечаются активные лексические заимствования из казахского языка. Например: *Bugün toyga bardım.*- *Сегодня ходил на свадьбу.* Вместо турецкого *düğün* (*дююн*) респондент использует казахское слово *той*. *Magazından nan, süt, üyge tamak getirdim, akçam (dengi) bitti.* – *Из магазина домой принес, хлеб, молоко, домой продукты, деньги закончились.* Заимствовано слово *магазин*, которое в реалиях сельской жизни Казахстана является универсальным торговым местом, где можно купить все. В турецком языке названия магазина зависит от функционального назначения (*продуктовый/непродуктовый*), если в значении - *продуктовый*, то говорят *маркет*.

В речевой коммуникации казахстанских турок казахские лексемы заменяют турецкие слова, т.е. наблюдается непосредственные языковые вкрапления. Например, казахское слово *үй* употребляется вместо турецкого *ev* (*эв*); *анай, ағай* – вместо (*teyze* и *dayı*); *тенге* или *ақша* – вместо турецкого *пара*. В последнем случае казахстанские турки используют казахские лексемы в обозначении денег, потому что *para* в современном казахском языке имеет отрицательное значение: *пара алу* "брать взятку", *пара беру* "давать взятку", поэтому в турецкой речи наблюдается казахское вкрапление, что подтверждает влияние казахского культурного кода на носителей турецкого языка.

Исследуя взаимодействие казахского языка с языком турецкой диаспоры в настоящее время нами выявлены казахские лексемы в разных сферах турецкой речи: ***это и названия пищевых изделий и напитков*** *бешбармак* – казахское национальное блюдо из мяса, *касма* – лапша (каз. кеспе), *тохач* – бауырсак (каз. тоқаш), *кумус* – кисломолочный напиток из кобыльего молока (каз. қымыз) и др.); ***названия домашней утвари, видов одежды и обуви*** *тахия* – тюбетейка (каз. тақия), *мәс* – ичиги (каз. мәсі); ***ботанические и аграрные термины*** (*қызылша* – свекла (каз. қызылша), *пияз* – лук (каз. пияз), *карагач* – вяз (каз. қарағаш), *бүлдүргүн* – костяника (каз. бүлдірген), *масах* – мелкие корни, оставшиеся после сбора сахарной свеклы, катюфеля (каз. масақ), *чабан* – пастух (каз. шабан) и другие; ***наименования музыкальных инструментов*** *домбура* – казахский народный инструмент (каз. домбыра); ***а также лексемы,***

обозначающие традиции, обычаи *кокпар* – конные состязания («козлодрание»), *баіге* (скачки) *беташар* – казахская традиция открывания лица невесты (каз.беташар), *төр* – почетное место в доме для гостей (каз. төр), *бата* – благословение уважаемых людей и т.д. [6, 496].

Во время полевых исследований нашей исследовательской группой была зафиксирована речь турчанки ахыска из села Тургень Алматинской области, где информант активно используют указанные выше казахские этнографические термины *той*, *дам-тұз*, *бата*, *төр*.

1. *Bizim toylarımız edändä qazah ta urus ta nemec ta gälir.* ‘На наши *mou* приходят и казахи, и русские, и немцы’.

2. *Qazah ayajimlarimizä çayrijerux gälir däm tus tat dejerlär.* ‘Мы приглашаем наших братьев казахов и они приходят отведать хлеба-соли’. Информант употребляет казахское *дам-тұз* вместо турецкого *tadına tuzuna*.

3. *Onlar bizä dua batasini verijer gedijerlär.* ‘Они делают для нас дуа, бата’. *Дуа* (арабо-исламский термин) – духовное пожелание, обращенное к Всевышнему. *Бата* – у казахов благословение: напутствие молодежи, благословение хозяевам дома, новорожденного, новобрачных, путников и всех, кто просит удачи в новых начинаниях.

4. *Hörmät edijerlär bizläre törlä dijer türk ayajindar törlä joyari.* ‘Почитают нас, проходите выше, говорят, к төру (почтенное место в доме)’. *Төр* – место для гостей, заслуженных людей, старейшин семьи [6, 500].

Анализ речи и поведения информанта показывают, что турки ахыска, департированные в Казахстан во время Великой Отечественной войны, сохранили с одной стороны, свою этническую культуру, с другой стороны, освоили и давно живут по обычаю и традициям казахов, знают и понимают казахский этикет и культурные константы окружающего ареала.

В процессе анализа турецкой речи других информантов также выявлены одновременные заимствования как с казахского, так и с русского языков, причем в речевую коммуникацию вставляются целые фразы и предложения: *Şot na platu verir misiniz?*- Можете отправить счет на оплату (вместо *Ödeme evrağı*). *Mama, papa geliyorlar (anne, baba)*- Мама пана приезжают. *As bolsun arkadaşlar! Kop rahmet!(afiyet olsun; çok teşekkürler)*- Приятного annemuma, друзья! Большое спасибо! *Sau bolunuz, kendinize iyi bakın!(hosçakalın)*. - До свидания, берегите себя! *Salemetsiz be, kalınız kalay, bala şaganız kalay, her şey yolunda mı?(merhaba, nasılsınız, çoluk çocuğunuz nasıl)*- Здравствуйте, как ваши дела, как дети, все в порядке? *Canım pirivet, kak dela? Ti doma? (selam, nasılsın, evde misin?)*- Душа моя, привет, как дела? Ты дома? *Eşim çudopeçkada tort pişirdi! Oçen vkusno. Tadına bakar mısın?* - Моя супруга испекла торт в чудопечке! Очень вкусно! Хочешь попробовать? (*fırında kek, çok lezzetli*) [1, 159]. Все эти иллюстрации информантов представляют собой «микс», смешение турецкой, казахской и русской речи, и носители турецкого языка активно общаются на этом языке с казахами, русскими и между собой, прекрасно понимая друг друга. В речи коммуникантов отмечаются различные

виды интерференции, интеркаляции, характерные для языковой ситуации Республике Казахстан.

Нами также были проведены анализ языка гагаузов в Восточно-Казахстанской области, в их локальном проживании. Приведем аудиозапись речи жительницы села Романовка Кокпектинского района Восточно-Казахстанской области Стефаниды Николаевны Виничук [7, 78]:

Аудио текст №1.

-*Nikogo netu. Na ribalku uehali vse.* - *Никого нету. На рыбалку уехали все.*

-*Baba gitti.* - *Папа уехал. Папа кетми.*

-*Baba gitti. Nu tak. Nu takiye dela. Aç salatayı. Aha. Koy. Balık pişti. Koy biraz ladım. Stolda süt çıkar. Salata çıkar. Aha. Nu davay.* - *Папа уехал. Ну так. Ну такие дела. Открой салат. Ага. Поставь. Рыба готова. Положи немного. Поставь на стол молоко. Салат поставь. Ага. Ну давай.*

Аудио текст №2.

-*Kim ba(r) evde?* - *Ким бар үйде?*

-*Kimse yok. Yalnız.* - *Ешкім жоқ. Жалғыз.* - *Никого нет. Одна.*

-*Ufakla(r) yok mu?* - *Маленьких нет? Ұсақ балалар жоқ па?*

-*Ufakla(r) yok. Kocam gitti.* - *Маленьких нет. Муж уехал. Ұсақ балалар жоқ. Күйеуім кетті.*

-*Aa...*

-*Sen hozyain da. Aa..Tet Nina gelmedi me?* - *Ты хозяйка да. Аа..Тетя Нина не пришла? Сен қожайынсың, ия. А... Тет Нина келмеді ме?*

-*Yok gelmedi. Kimseyi bilmisin.* - *Нет не пришла. Никого не знает. Жоқ, келмеді.*

-*Yok.* - *Нет. Жоқ.*

-*Ufakla(r) evde? Gelin evde?* - *Дети дома? Невеста дома? Ұсақ балалар үйде ме? Келін үйде ме?*

-*Aa..*

-*Bugün subbota. Nu ladno togda. Davay. Poка.* - *Сегодня суббота. Ну ладно тогда. Давай. Пока.*

Аудиозапись показывает, что гагаузы в речи используют 3 языка – гагаузский, казахский и русский. Гагаузские лексемы: *день открытых дверей, нет, только маленький (p), муж не приходил, не приходил, уходил, уходил.* Казахские лексемы: *бар, ты, знаешь, ким, папа, бухта, сегодня рыба.* Русские слова: *Никого нету. В противном случае все в порядке. Ну так. Ну такие дела. Ну давай. ... тоже хозяйин. Аа .. Тет Нина. ... суббота. Ну ладно давай. Пока.*

Рассмотрим некоторые языковые особенности аудиозаписей.

Baba gitti - респондент употребляет слово *отец* в его гагаузском варианте, по мнению В.В. Радлова, восходит к монгольскому *ава* в значении «отец, сын, брат, сын старого ребенка» [4, 167] (цитируется по Кайдарову и Оразову). В современных тюркских языках в азербайджанском, башкирском, каракалпакском, киргизском, татарском, туркменском, уйгурском обозначает предка по мужской линии.

Stolda süt çıkar – *Столға сүт шығар.* В предложении, с одной стороны, проявляется влияние русского языка, с другой - казахского: к русскому *stol*

говорящий добавляет казахскую флексию дательного падежа *-da*. Кроме того, вместо исходного падежа он использует дательный направительный падеж. Слово *çikar* звук в анлауте характерен для огузских языков, тогда как в кыпчакских языках, в казахском языке употребляется звук *ş*, отсюда в казахском языке слово *шығар*.

Kim ba(r) evde? – *Кім бар үйде? Ev* (*de* – аффикс винительного падежа) от древнеюркского *eb* "жилище" (*ev* < *eb*) сохранилось в современном гагаузском, турецком языках, исторически слово претерпело множество фонетических изменений: *e* < *ү* и *b* < *в* // *ф* // *й*. В кыпчакских языках, в казахском языке, как отмечено выше, обозначается лексемой *үй*.

Ufakla(r) yok (*Ұсақ балалар жоқ. Маленьких нет*). *Ufak* в гагаузском языке означает «маленький, мелкий», и оно тождественно значению данной лексемы из современного казахского языка. В толковом словаре казахского языка слово *ұсақ* означает: 1. *Уақ, кішкене, ірі емес. Ұсақ тастар сайдың түбіне қарай домалай жөнелді. 2. Қой-ешкі, уақ мал. 3. Тиыннан құралған майда ақша.* Атасы ұсақ бір сомды қағаз бір сомға орап немересіне берді. ▶ *Ұсақ адам – біреудің мейрейін көре алмайтын, іші тар кісі. ▶ Ұсақ сөз – өсек-аяң, пыш-пыш сөз* [3, 686]. Таким образом, в толковом словаре указаны все лексико-семантические варианты прямого и переносного значения, из которых лексема *ufak/ұсақ* речи коммуниканта употребляется в значении «дети».

Kosam gitti (*Күйеуім кетті. Муж уехал.*) Информант употребляет гагаузское слово *kosa* в значении «очень старый, престарелый муж, супруг», в этом же значении слово употребляется и в турецком языке.

В процессе исследования нами также выявлены лексемы северного диалекта **крымских татар**, которые употребляются в лексической системе казахского и других тюркских языков, т.е. заимствованы из речи крымских татар Казахстана, в ареале которых живут казахи. Нами сделана выборка лексем крымско-татарских лексем в речи казахских коммуникантов, что подтверждается иллюстрациями ниже [8, 227].

Бақырач (*медное ведро*), в казахском языке *бақыраш* (*ведро, ведерко*). Как считают исследователи, в некоторых тюркских языках слово употреблялось в значении «медный контейнер». В современном казахском языке слово диалектное и употребляется в основном, в западном Казахстане, например, в Атырауской области в значении «маленькая железная емкость для воды».

Дегирмен (*молотилка*), в казахском языке - *диірмен* (*жел диірмені, қол диірмені*). Значение слова восходит к древнетюркскому корню *tek/teg/teg* («приблизиться», «мельть», «прикастаться»), к которому присоединяется аффикс *-men*. Слово широко используется в тюркских языках в различных фонетических вариантах: турец. *değirmen*, азерб. *dagirman*, башк. *tirman*, кирг. *tegirmen*, узбек. *tegirman*, татар. *tigirman*, туркмен. *değirmen*, уйгур. *tugman*.

Къуман (*кувшин для омовения*), казахские слова *құман, құмған* обозначают кувшин для поливания воды на руки или посуда для кипячения чая

(ақ құман – диалект). Встречается в некоторых кыпчакских языках: кирг. *kutğan*, татар. *komğan*.

Тава (сковорода, противень), казахское -*таба*. Слово встречается во всех тюркских языках *tava* характерна для огузских и карлукских языков, в кыпчакских языках - *taba*, Считается, что в тюркских языках слово заимствовано из персидского языка *tâve/tabê* «посуда для приготовления пищи», «плоский камень», «кирпич».

Челик (ведро), в казахском языке - *шелек*. Возможно, также персизм, ибо в персидском языке *çâlik* означает «сталь», в турецком языке употребляется в также в значении *стали*. В крымско-татарском, казахском, киргизском, узбекском, уйгурском языках употребляется в значении ведра.

Чёмучь (черпало, ковш), в казахском языке - *шөміш* (большой ковш для разлива). Значение слова восходит к древнетюркскому *çõt* в значении *впитаться, спуститься вниз, вступить*. Слово употребляется во многих тюркских языках также в значении посуды: кирг. *çötiş*, татар. *çütiş*; узбек. *çötiş*, уйгур. *çötiş*.

Элек (*сито*), казахском языке - *елек*. По мнению А.Меметова, истоки слова находятся в древнетюркском языке, в где зафиксировано многозначное слово *el*, одно из которых означает «рука», отсюда *ele* – «что-то делать руками, руками выпирать, руками собирать», от *еле* образовалось производное слово при помощи аффикс-к, которое обозначает значение предмета [5, 89]. В современных тюркских языках лексема используется в следующих фонетических вариантах: турец. *elek*, азерб. *äläk*, башк. *iläk*, кирг. *elek*, узбек. *eläk*, татар. *iläk*, туркм. *elek*, уйгур. *ägläk*. Таким образом, сопоставительный анализ некоторых лексем крымско-татарского и казахского языков показывает, что они различаются фонетически, имеют общие истоки, в целом семантически тождественны и встречаются во многих кыпчакских, огузских, карлукских и других языках.

Резюмируя изложенное, следует отметить, что языковая ситуация в Республике Казахстан складывается из многоязычия, активного взаимодействия казахского государственного языка с русским языком, с языками других этносов, в т.ч. тюркских. В республике наблюдается взаимовлияние и взаимодействие казахского языка, казахской культуры на язык и культуры народов, проживающих в стране.

Литература

1. Абдрасимова А.Е., Жиембай Б.С. Казахские и русские заимствования в языке турецкой диаспоры Республики Казахстан // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия. Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология. – №1 (126)/2019. – С.157-163.

2. Жолдасбеков М., Шаймердинова Н.Г., Калдыбаев М.С., Каликов Р.К., Жиембай Б.С., Диханбаева А.Е. История, язык и этнокультура тюркских народов Казахстана. Монография. – Нурсултан: «Free Flight», 2020. – 237 с.

3. Қазақ тілінің сөздігі. Анықтамалық басылым. Жалпы редакциясын басқарған Телғожа Жанұзақов. – Алматы: Дайк-пресс, 1999. – 775 б.
4. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004. – 360 б.
5. Меметов А. Источники формирования лексики крымскотатарского языка. – Ташкент: Фан, 1988. – 196 с.
6. Сайын Ж. Лингвокультурные заимствования в разговорной речи турецкой диаспоры Казахстана// Сборник материалов Международной научно-практической конференции. «Современные проблемы тюркологии: язык - литература - культура» – М., РУДН, 2016. – С.496 -500.
7. Шаймердинова Н.Г. Тюркские народы Казахстана: гагаузы, их история, язык, традиции // Вестник КарГУ им. Букедова. – № 2 –2017. – С. 74-81.
8. Шаймердинова Н.Г. Жиёмбай Б., Абдрасимова А. Қазақстандағы Қырым татарлары тілінің ерекшеліктері // Туған жер идеясы және қоғамдық сананың жаңғыруы ғылыми конференциясының материалдарының жинағы. – Алматы, Ағна-В баспасы, 2019. – 225-232 б.
9. Шаймердинова Н.Г. Татарская диаспора Казахстана: социокультурные аспекты//Материалы международной научно-практической конференции «Литература и худ.культура тюркских народов в контексте Восток-Запад». – Казань, КФУ, 2015. – С.590-601.

СƏЛАМƏТЛЕК САКЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЕ НИГЕЗЕНДƏ ЯЗУЧЫ ТЕЛЕН ӨЙРƏНУ

Хөсетдинов Д.Х., Сагдиева Р.К.

Казан федераль университет

Domer1982@mail.ru

Аннотация. В статье рассмотрены основные здоровьесберегающие технологии применяемые в школе. Раскрыты возможности их применения. Проведена классификация здоровьесберегающих технологий.

Ключевые слова: язык, метод, технология

Сəламəтлек – иң зур байлык. Укучыларның яшьтəн үк сəламəт булып үсүе бик мөһим. Сəламəтлек əле ул авырмау гына түгел, үзеңне тыныч, гармонияле итеп хис итү; башка кешелəргə карата мəрхəмəтле, яхшы мөнəсəбəттə булу.

Сəламəтлек технологиясе – укучының сəламəтлеген саклауга һәм ныгытуга юнəлтелгән чаралар, алымнар, ысуллар системасы.

Күптөрле галимнəрнең хезмəтлəрендə укыту ысулларының төрлечə төркемлəнүе китерелə. Шулар арасында И.Я.Лернер һәм М.Н.Скаткин тарафыннан тəкъдим ителгəне күпчелек тарафыннан яклана: аңлату-күрсəтү методы, репродуктив метод; проблемалы укыту методы; өлешчə эзлəнү яки эвристик метод; тикшерү методы.

Укучыларның яшь үзенчəлеклəренə, белем дəрəжəлəренə һ.б. факторларга бəйлə рəвештə, укытучы аларның тиешлесен сайлап ала. Язучы телен өйрəткəндə дə, бу методларның төрлесе кулланыла ала.

Аерым бер темаларны аңлатканда репродуктив метод, ягъни укытучы сөйлəвенə нигезлəнгән ысул уңышлы була. Аерым алганда, кушма жəмлə турында күзаллау булдыру дəресендə бу ысулга мəрəжəгать итəргə була. Аңлату-күрсəтү методы кулланылганда, укытучы, күрсəтмə эсбаплардан (таблица, схема, рəсемнəр һ.б.) файдаланып, төрле мисаллар ярдəмендə өйрəнə торган материалны укучыларга аңлата, шул ук вакытта укучыларның танып-белү эшчəнлеген активлаштыруны да күздə тотта. Бу метод күлəме ягыннан зур булмаган, укучылар өчен кыен, авыр аңлашыла торган темаларны яки тел күренешлəрен өйрəткəндə кулланыла ала. Язучы телен өйрəтүдə бу ысул – иң мөһиме. Мəсələn, лексика бүлеген үткəндə, Ə.Еники эсəрлəреннən рухи һәм физик сəламəтлек турындагы фразеологизмнар, синтаксис бүлеген үткəндə, Бəдретдин һәм аның сабакталашларының мəдрсəдəгə көндəлек режимы турындагы жəмлəлəрне укып анализлауда, ягъни иң күлəмле, төп темаларны өйрəнгəндə, аңлату-күрсəтү ысулы аеруча əһəмиятле. Моның өчен синтаксис буенча таблица һәм схемаларга (алар дидактик хезмəтлəрдə дөнъя күрдə) мəрəжəгать итəргə кирəк.

Өлеге юнəлештəгə эштə компьютер технологиялəре дə ярдəмгə килə. Бу төр дəреслəрдə компьютер технологиялəре белən беррəттən, сəламəтлек саклау технологиясен бергə кулланырга мөмкин. Ə.Еникинең “Төлəндəм туташ хатирəсе” эсəре буенча спектакль карап, артистлар телендəгə гади сөйлəм

сүзләрән тыңлап анализларга мөмкин. Шулай ук фонетика бүлеген үткәндә дә спектакльне карап, авазлар әйтелешен, аваз үзгәрешләрән тикшерергә мөмкин. Билгеле, бу метод кулланылганда, укучылар пассив гына утырырга тиеш булмый, укытучы, төрле сораулар биреп, аларның игътибарын жәлеп итәргә, активлаштырырга тиеш була. Авазлар орфоэпиясе турында өйрәнгәндә дә, тел чисталыгы мәсьәләләрәнә тукталу мөһим. Димәк, сәламәтлек саклау технологиясе шулай ук гамәлгә ашырыла.

Өлешчә эзләнү ысулын кулланганда, укучыларның аң эшчәнлекләре төп урында тора, алар, укытучы житәкчелеге астында, аерым бер күренеш буенча эзләнәләр, нәтижәләр ясыялар, аннан соң белемнәрне гомумиләштерәләр. Сүз төркемнәрәнә караган мәгълүматны шул рәвешле бирергә мөмкин. Укытучының юнәлеш бирүче сораулары ярдәмендә, укучылар өйрәнелгән сүз төркемнәре, аларның грамматик категорияләрән турында искә төшерәләр, аларның үзенчәлекләрән билгелиләр, жөмләдәге синтаксик вазыйфаларын әйтәләр, шуннан соң укытучы тарафыннан яңа сүз төркеменә билгеләмә бирелә.

Болардан тыш, карточкалар белән эш, тестлар, әдәби әсәрдән я булмаса газета я журналлардан сәламәтлек саклау темасына караган жөмләләр язып алу, викторина һ.б. шундый эш алымнарын куллану кушма жөмлә синтаксисын өйрәтү дәрәсләрән нәтижәле итәргә булыша.

Фонетика турында гомуми төшенчә булдырганнан соң, балаларга авазлар, аерым алганда тартык һәм сузык авазлар турында мәгълүмат бирелә. Бу татар телен укытуда дөвамчанлык һәм эзлеклеклек принцибына нигезләнәп башкарыла. Сузык авазларның классификациясе, алга таба тартыклар классификациясе турында мәгълүмат китерелә. Дәрәсләрнең шушы этабында татар һәм рус телләрәндәге авазларны үзара чагыштырып өйрәтү әһәмиятле һәм максатка ярашлы. Моның өчен төрле биремнәр, күнегүләр тәкъдим итәргә мөмкин. Мәсәлән, яңа теманы аңлату дәрәсендә үк, аваз үзгәрешләре, аларның транскрипциядә бирелеше турында искә төшереп китү дә уңышлы. Шуннан соң, интерактив такта ярдәмендә әйтелеш белән язылыш арасындагы аермалыкларны табарга тәкъдим итеп була:

Сәламәтлек – жәүһәр, ләкин тиз югала.

Бурычын яшергән бөлгән, авыруын яшергән үлгән.

Башта жөмләләрнең мәгъләләрә аңлатыла. Аннары грамматик сүзләр транскрипциядә күрсәтелә. Шул ук вакытта сүзләрнең орфоэпиясе аңлатыла. *Сәламәтлек* сүзенәң язылышы нинди кагыйдәгә буйсынуы ассызыклана.

Төрле сүз төркемнәрән өйрәткәндә, татар һәм рус телләрәндә морфологик категорияләрне үзара чагыштырып өйрәткәндә, төрле күнегүләр эшләү барышында аларны аера белү күнекмәләре формалаштырыла. Мондый төр күнегүләр, әлбәттә, белем һәм күнекмәләрне нытыту һәм йомгаклау, тикшерү этапларында кулланыла ала.

Сәламәтлек кешенәң туган табигатенә дә бәйлә, шуна күрә дә рус телендә төп гомуми белем бирү оешмаларында укучы татар төркемнәрәндә кушма жөмлә синтаксисын өйрәткәндә, аналитик һәм синтетик жөмләләрне үзара чагыштырып өйрәтү дә әһәмиятле. Дәрәсләктә дә аналитик һәм синтетик

жөмлэлэрне чагыштырып өйрөнү күздә тотыла. Бу очракта күрсәтмәлелеккә мөрәжәгать итү уңышлы дип санала.

Әдәбият

1. Смирнов Н.К. Здоровьесберегающие образовательные технологии и психология здоровья в школе. /Н.К. Смирнов // М.:АРКТИ.-2005.- С 320.
2. Соловьева Н.И. Концепция здоровье сберегающей технологии в образовании и основы организационно-методические подходы ее реализации. / Н.И.Соловьева // ЭКО. – 2004. – № 17. – С. 23-28.
3. Харисов Ф.Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре / Русчадан Н.К.Нотфуллина тәрж. – Казан: Мәгариф, 2002. – 367 б.

УНИВЕРСАЛЬ УКУ ГАМӘЛЛӘРЕН ФОРМАЛАШТЫРУ ПОЗИЦИЯСЕННӘН, ЗАМАНЧА ЧИТ ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕ ПРОЕКТЛАШТЫРУ

Шаймухаметова Р.Р.
МБОУ «Татарско-Ямалинская ООШ»
rushaniya81@yandex.ru

Аннотация. Иглиз философы Джон Дьюның шундый сүзләре бар «*Әгәр дә без бүген кичәге көндәге кебек укытсак, без балаларның киләчәген урлыйбыз*». Минемчә, бу сүзләр бүгенге яңа стандартларның максатын чагылдыра. Бүгенге көндә укытучыларның максаты, заман таләпләрен тотып, беренче чиратта, укучы шәхесен формалаштыруда. Укучы конкрет дисциплиналар буенча белем алып кына калмый, ә аларны көндәлек тормышта, алга таба укуында файдаланырга да өйрәнә. Башкача әйткәндә, мәгариф системасы баланы белемле итү хакында гына түгел, аңа күнекмәләр бирү, аны эшкә өйрәтү турында да кайгырта.

Төп сүзләр: укыту, проектлаштыру, заманча укыту

Билгеле булуынча, яңа стандартлар уку предметының реаль тормыш белән бәйле булуын да аерым игътибарга ала. Укучы бала алган белемнән торгызып иркен куллана белергә, килеп туган мәсьәләләрнең чишелешен эзли, таба белергә тиеш. Заманча дәрәсләрдә исә шушы максатны гамәлгә ашыру өчен, укучыларда универсаль уку гамәлләрен формалаштырырга кирәк. Укытучы һәр балага шәхси якын килеп эшләгәндә генә, бала белемне аңлап үзләштерә. Укучы каршына нинди дә булса мәсьәлә куелган икән, ул аны ни өчен чишәргә икән аңларга, бу мәсьәләне чишкәннән соң, эшнән соңгы нәтижәсен күрә белергә тиеш. Бүгенгесә көндә барлык фән укытучылары, шулай ук инглиз теле укытучылары алдына укучыларда махсус белем һәм күнекмәләр генә түгел, универсаль уку гамәлләре формалаштыру максаты да куела. Заманча инглиз теле дәресе укучыларны шәхси, регулятив, танып-белү, коммуникатив УУГ белән коралландыруны таләп итә.

Дәрәскә эзерләнгән вакытта, мин дә, башка укытучылар кебек, үз алдыма ике сорау куям: нәрсәгә өйрәтергә һәм ничек укытырга? Белемем буенча татар теле һәм чит тел укытучысы буларак һәм дә 15 ел чит тел укытып, мин бу телләрнең күп кенә охшаш якларын таптым. Шулай ук күп кенә очракларда миңа рус теленә дә мөрәжәгать итәргә туры килә. Бу технологик алымны грамматик темалар белән танышканда кулланы отышлы. Мин әлеге алымны үз дәрәсләремдә танып белү УУГ формалаштыруда бик актив кулланам. Гади генә мисал китерик, сыйфат дәрәжәләре белән танышкан вакытта, мин укучыларның татар һәм рус телләрендә алынган белемнән таянып эш итәм. Белгәнәбезчә, 3 телдә сыйфат дәрәжәсе бар, сүзләрнең аффикслары үзгәрә һәм бу сүзләр ярдәмчә сүзләр белән ясала. Бу бигрәк тә башлангыч сыйныф укучылары өчен бик уңышлы алым. Беренчедән, әлеге метод өйрәнелә торган телләрнең

үзенчәлеген, грамматик һәм лексик структураларындагы охшашлыкларны һәм аерымлыкларны тирәнтен үзләштергән очракта бигрәк тә файдалы. Икенчедән, татар теле мөһитендә тәрбияләнгән укучыларны исә татар, рус телендәге белемнәрен инглиз теле дәресләрендә кулланулары табигый ихтияж формасында алып барыла (таблица рәвешендә чагыштырып бирү яхшырак хәтердә кала, икенчедән, аларның татар һәм рус телләрендә алган белемнәре инглиз телен үзләштерергә ярдәм итә). Шулай ук бу алымны тәртип санын, фигыльнең заман формаларын, алмашлыкларны, исемнәрнең күплек санын өйрәнгәндә һәм башка бик күп кенә очракларда кулланып була.

Шәхескә кагылышлы нәтижеләргә килгәндә, чит тел укытучыларына бүгенгесе көндә зур бурыч куела. Без төрле яклап камил, ижади үзүсешкә сәләтле, милли горейф-гадәтләр, Россия һәм Бөтендөнья культурасы кыйммәтләре нигезендә тормышта үз урынын тапкан шәхес тәрбияләргә тиешбез. Бүгенге поликультуралы һәм полилингваль дөньяда алар турыдан-туры мөстәкыйль эшчәнлек алып барырлык, жаваплы, оештыруга сәләтле укучылар булырга тиешләр. Шуңа күрә дә бүгенгесе көндә дәүләт бу адымны балалар бакчасынан ук башларга кирәклеген зарур дип тапты. Район башлыгының да фикерләрен, таләпләрен исәптә тотып, киләчәктә авыл балалар бакчаларында да чит телләр укытыла башлаячагы безне бик сөендерде. Бу, әлбәттә, киләчәктә аларда шәхескә кагылышлы УУГ формалаштыруда жиңеллек тудырачак. Алар кечкенәдән “Минем өчен чит тел өйрәнүнең нинди мәгънәсе һәм әһәмияте бар?» - дигән сорауларга жавап табачаклар, үз халкы культурасы белән беррәттән, башка халыкларның культурасына, тарихына хөрмәт белән караячаклар.

Чит тел дәресләрендә дә, башка фәннәрдәге кебек, регулятив уку гамәлләре план буенча эшләргә юнәлеш бирә, эшчәнлекне оештыру мөмкинлеген бирә, танып-белү процессы белән идарә итәргә булыша. Үзбәя, дустанга, дәрескә бәя кую кебек алымнар белән беррәттән мин дәресләремдә үз максат куюны отышлы саныйм.

Алда санап үтелгән УУГ ләре заманча дәрес проектлаштыруда зур роль уйныйлар. Әмма чит тел өчен иң кирәге ул укучыларда коммуникатив УУГ формалаштыру. Татар мәктәпләрендә укучы балаларга чит тел укытуда коммуникатив методны төп юнәлеш итеп алсак, уңышка ирешергә мөмкин. Үземнең тәҗрибәдән чыгып әйтәсем килә: балалар дәрестә грамматик күнегүләренә, язма эшләренә эшләүгә караганда, нинди дә булса да мәсьәлә буенча сөйләшү, проект эшләре, экскурсияләр, диалогларны рольләргә бүлөп сөйләү, картина, видеоязмалар буенча әңгәмәләренә күпкә яратып башкаралар. Рольле уеннар алар өчен күпкә кызыктырак һәм бу эшләрнең нәтижәсе зур.

Коммуникатив УУГ формалаштыру юлларын дәрес оештырганда, ул укучыларның тел өйрәнүгә карата мөнәсәбәтләрен уңай якка үзгәртә, белемнәрнең аңлылыгына этәрә, мөстәкыйльлеккә өйрәтә, ижади фикерләүне үстерә.

Татар милләтеннән булган балаларга чит тел өйрәтүнең һәрбер чорында уеннарны дәрестә һәм дәрестән тыш куллану уңай нәтижеләргә ирешергә

мөмкинлек бирэ. Бары тик оста оештырылган заманча дәрес кенә балаларга чит телгә карата кызыксыну уята ала.

Listing (аудирование), Speaking (говoreние) вакытында танып белү һәм коммуникатив УУГ тормышка ашырыла. Бу бүгенге заманча чит тел дәресләренәң үзәгендә торырга тиеш. Аудирование һәм говорение өлешләрен яхшы үзләштергән балаларның киләчәктә БДИ ын уңышлы бирүләренә шик калмый. Ә бу безнең, ягъни чит тел укытучыларының, киләчәктә алга куелган төп бурычларыбызның берсе.

Мондый мисалларны саный китсәң, алар шактый. Бу хәзергесе вакытта бер генә фән укытучысы өчен дә яңалык түгел. Әмма шушы безнең өчен таныш булган гамәлләрне без көннән-көн үзебез яңартабыз. Шулай яңалыкка омтылып эшләсәк кенә без заманча дәрес формалаштыра алабыз һәм укучыларда укуга кызыксыну уятчакбыз. Ә чит тел укытучылары өчен болар һәммәсе дә бермә-бер тырышлык сорый.

Язмамны бик матур хикәя юллары белән төгәллисем килә:

Борын заманда яшәгән ди бер патша. Беркөнне ул үзенәң вәзирләрен чакырып алган да, үзенәң патшалыгындагы иң зур йозакны ачырга кушкан. «Вәзирләрем минем! Кемдә - кем шушы йозакны ача, аңа мин патшалыгымдагы иң югары вазифаны бирәм. Шушы сүзләренә ишетү белән кайбер вәзирләр, бездән булмас дип» китеп барганнар. Икенчеләре йозак каршысында озак карап, тикшереп торганнан соң, кайтып киткәннәр. Тик бер вәзир генә йозакны тегеләй караган, болай караган, ниһаять тартып карарга булган. Һәм могжиза! Йозак ачылып киткән. Патша моны күреп, болай дигән: «Карагыз! Ул үзенәң күзләренә һәм колакларына гына таянмый, иң мөһиме үз көченә ышанып, авырлык алдында туктамыйча, янәдән – янә омтылыш ясады».

ТУГАН ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ БЕЛЕМ БИРҮ ТЕХНОЛОГИЯЛӘРЕН КУЛЛАНУ ҮЗЕНЧӨЛЕКЛӘРЕ (АРТ-ТЕХНОЛОГИЯЛӘР МИСАЛЫНДА)

Шакирова Г.Р.
Казанский федеральный университет, Россия
shakirova25@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются понятие арт-технология и возможности использования видов данной технологии на уроках родного (татарского) языка.

Ключевые слова: родной язык, арт-технология, татарский язык, обучение

Белем бирү системасының төп бурычын, ягъни ижади һәм креатив фикерләүче, белемле, туган һәм чит телләрдә иркен сөйләшеп аралашучы билингваль һәм полилингваль шәхес тәрбияләүне күздә тотып, телгә өйрәтү процессында инновацион юнәлешләрне, гамәли белем бирү технологияләрен куллану көн таләбе булып тора. Туган тел дәресләрендә, белем бирү технологияләрен файдалануның мөһим бурычлары:

* укучыларда өйрәнелә торган телгә карата кызыксыну уяту;

* укучыларның танып-белү активлыгын арттыру;

* укучыларда коммуникатив компетенция формалаштыру;

* татар телен өйрәнү өчен уңайлы шартлар булдыру;

* укучыларның ижади мөмкинлекләрен үстерү [4: 201]. Моннан тыш, белем бирү технологияләре укучыларның физик һәм психологик сәламәтлекләрен саклауда һәм ныгытуда әһәмиятле роль уйный. Укучыларның белем дәрежәсен генә түгел, ә рухи, физик һәм психологик сәламәтлекләрен үстерүгә юнәлтелгән шундый технологияләрнең берсе – арт-технология.

Арт-технологияләр заманча педагогикада чагыштырмача яңа күренеш. Мөстәкыйль юнәлеш буларак ул арт-педагоглар, психологлар һәм сәнгать белгечләре тәҗрибәсен берләштереп XX гасыр уртасында Америка Кушма Штатларында һәм Бөекбританиядә үсеш ала [1: 191]. Сәнгатьнең белем бирү юнәлешендәге уңай тәэсире турында чит ил галимнәре Э. Сеген, Ж. Демор, О. Декроли һәм рус галимнәре Л. С. Выготский, А. И. Граборов, Е. А. Екжанова, Т.С. Комарова үз фикерләрен белдергәннәр. Алар карашынча, туган тел дәресләрендә укучыларның төрле сәнгать эсәрләренә мөрәҗәгать итүләре, аларның өйрәнелә торган тел белән кызыксынуларын арттыра, кабул итү, игътибарлык һәм фикерләү сәләтен үстерә, аралашу күнекмәләрен камилләштерә.

Арт-технология ул – уку процессында шәхеснең ижади мөмкинлекләрен үстерүгә юнәлдерелгән төрле ижат төрләренә хас булган метод, алымнар жыелмасы. Арт-технологияләрне шулай ук сәнгати һәм ижади технологияләр дип тә атыйлар [2: 87].

Күп уртак яклары булуга һәм охшаш чараларны куллануга карамастан, арт-технология белән арт-терапияне бутарга ярамый. Арт-терапия психологик яктан дэвалауга юнэлдерелсэ, арт-технология белем алу максатына ирешүдэ ярдэм итүгэ юнэлдерелгән (укучының ижади сэләтен үстерү; эмоциональ, әхлакый потенциалны үстерү; үзбәяне һәм үзаңны үстерү һ.б.).

Технологияне төркемләү мәсьаләсенә килгәндә, төрле фикерләр яшәп килә, әмма без барысы өчен дә уртак һәм күпмедер дәрәжәдә тулыландырылган һәм төгәлләштерелгән классификацияне тәкъдим итәбез. Әлбәттә, мондый бүленеш шартлы рәвештә билгеләнә: библиотехнология; музыкаль арт-технология; драматехнология; әкияти арт-технология; визуаль арт-технология.

Шушы төрләрнең асылын аңлау өчен, аларның эчтәлеге белән танышып китү зарур.

Библиотехнология – сүзнең тәэсир итү көченә нигезләнгән арт технологиянең бер юнәлеше. Әлеге юнәлештә сүз белдерә торган семантик мәгънәдән тыш, аның төрле бәйләнешкә кереп, сүзтезмә һәм жөмлөләр эчендә белдерә алган функциональ мәгънәләре игътибарга лаек. Библиотехнология кысаларында туган тел дәресләренең төренә карап, түбәндәге эш төрләрән кулланырга мөмкин: шигырь ижат итү, әсәрләр язу, әсәр формасында автобиография язу, түгәрәк буенча әкият төзү, әдәби глобус әзерләү һ.б.

Музыкаль арт-технология – уку-укыту процессында музыка сәнгате үрнәкләрән куллану. Бу төр сәнгатьнең кеше аңына зур йогынты ясый алу мөмкинлеге инде дистәләгән еллар дәвамында исбатланып килде, һәм укыту эшчәнлегендә әлеге төрне куллану укучыларның хис-кичерешләренә зур йогынты ясый алуы соңгы елларда үткәрелгән тәжрибәләрдә ачыкланды. Безнең фикеребезчә, туган тел дәресләрендә әлеге технологиянең түбәндәге алымнарын куллану, телне өйрәнү нәтижәләлегенә уңай йогынты ясыячак: музыканы рәсемгә төшерү, музыка тыңлау, әңгәмә оештыру һәм башкалар.

Драматехнология – үз хис-кичерешләреңне, тойгыларыңны төгәл күрсәтә белүгә нигезләнгән эшчәнлекнең бер төре. Хәзерге көн жәмгыятьтә кеше хис-кичерешләрен башкалардан яшерергә тырыша яки аларны дәрәс житкерә белмәвеннән курка, шушы төр технологияләрне куллану, укучыларга хис-кичерешләренң кешелек сыйфатын билгеләүче төп шарты булып торуын аңлатуга юнәлтелгән [3: 97]. Аннан тыш әлеге технология укучының эчендә яшерелеп яткан артистлык сәләтен ачуга ярдәм итә. Технология тәкъдим иткән эш төрләре арасында: пантомима, фильм, мультфильмнарны тавышлы итү, әсәрләрне сәхнәләштерү, курчак театры, видеокруиз, импровизация һ. б. бар. Мәсәлән, алтынчы сыйныфта «Туган жирем – Татарстан» бүлеген өйрәнгәндә импровизация алымын кулланып, тема буенча фикер алышу, эзләнү, тупланган мәгълүматны анализлау үткәрергә мөмкин. Рольләр булып түбәндәгеләр алына: туган як сәяхәтчеләре, сәнгать белгече, сәнәгатьче, спортчы. Укучыларга рәсемнәр төшерелгән карточкалар таратырга мөмкин. Карточкадагы рәсемнәр кемнең кайсы төркемгә керәчәген билгеләргә ярдәм итәчәк. Мисал өчен, туган як сәяхәтчеләре төркеменә керүне ишарә итә торган рәсемнәрдән түбәндәгеләрне атарга мөмкин: Идел, Сөембикә манарасы, Нократ елгасы,

Татарстанда яшәүче жәнлекләре тасвирлаган иллюстрацияләр-рәсемнәр һ.б.лар. Сәнгать белгечләре өчен таратылган карточкаларда мондый рәсемнәр урын ала ала: Габдулла Тукай һәйкәле, заманча эстрада жырчысының фотосурәте, татар бие фотосы, Галиәсгар Камал исемендәге татар дәүләт академия театры һ.б.лар.

Әкияти арт-технология шәхеснең ижади фикерләвен, бәйләнешле сөйләм телен үстерүне максат итеп куя. Бу төр технология башлангыч сыйныф укучылары белән эшлэгәндә төп эш төре буларак билгеләнә һәм туган тел дәрәсләрендә әкият ижат итү, әкиятне сәхнәләштерү, әкиятне рәсемгә төшерү, «әкияти сәяхәт», грамматик әкият язу кебек алымнар куллануны күздә тоталар.

Арт-технологиянең соңгы төре – *визуаль арт-технология*. Бу технология үз эченә сынлы-сәнгать, рәсем сәнгате, фото сәнгатен һ. б. ала. Визуаль арт технологиянең күптөрлелеге аның алымнарының төрлелегенә дә йогынты ясый. Мәсәлән, бирелгән темага төркемнәрдә рәсем ясау, «Триптих» («Мин үзем», «Мин башкалар күзлегеннән», «Мин нинди булырга теләм»), сүз сәнгатен рәсемләштерү, ирекле рәсем, коллаж ясау, грамматик конструкцияләр төзү, ассоциатив рәсемнәре сурәтләп бирү һәм башкалар. Мәсәлән, «журнал коллажы техникасы» – төрле басма продукция материалларыннан фрагментлар кулланып, укучылар буклет, программка рәвешенә кертеп яисә аерым кәгазь битенә мөстәкыйль төстә, алга таба фикер алышу уздырылачак композиция формалаштыралар, аңа исем бирәләр, шул рәвешле алар алдына укытучы тарафыннан куелган проблеманың чишелешен билгелиләр.

Нәтижә ясап әйткәндә, туган телне өйрәтү процессында арт-технологияләр куллану укучыларның кызыксынуын арттыра, аларның хисләренә уңай йогынты ясый, физик һәм психологик сәламәтлекләрен үстерүгә шартлар тудыра. Арт-технология – чагыштырмача яшь, әмма перспектив эш формасы булып тора. Фәнник һәм сәнгатьнең эстетик тәэсир итү көченә таяну – аның иң көчле яклары саналалар.

Әдәбият

1. Киселева А.В. Арт-технологии как инновационный подход к самостоятельной работе студентов // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2016. – №10 (64): в 3 трях частях. – Ч. 1. – С. 190-193.

2. Леявина К.И., Клименко Г.А. Арт-технологии в образовательном процессе средней школы // Перспективы развития науки и образования: сборник научных трудов 31 марта 2016 г. по материалам III международной научно-практической конференции / Под общ. ред. А.В. Туголукова – Москва: ИП Туголуков А.В., 2016 – 259 с. – С. 87-90.

3. Степанова А.В., Жданова С.Н. Арт-технологии в социализации учащихся // Современные проблемы и перспективы развития педагогики и психологии: сборник материалов 9-ой Международной научно-практической конференции. – Махачкала: ООО Апробация, 2016. – С. 95-98.

4. Харисов Ф.Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2015. – 302 б.

МИЛЛИ МЭГАРИФНЕ БЕЛЕМ СЫЙФАТЫН КУТЭРҮДЭ ТӨП БУРЫЧЛАР

Шарифуллина Р.И
МБОУ “Черемшанский лицей”
shrazily@mail.ru

Аннотация. Эта статья не только о проблемах обучения языкам в качестве родного, но и о применении о новой и уникальной технологии в обучении родного языка.

Ключевые слова. Деятельностный подход. Приоритетные технологии. Обучение в сотрудничестве. Успешный выпускник.

Бүгөнгө көн мэгариф системасыны стенлекле юн леше булып- ү ө эң ө э баланың ү э ү э ү э злегенн н сешен т эмин ит г юн лдерелг н уку-танып бел процессын э э ү оештыру тора. Без т ртипле, эш с юч н, тормышта з урыннарын таба э ө э ү алырлык, мгыять чен т рле яклап ск н ш хес т рбиял рг тиеш. Алар жэ ө ө ү э э э э инициатива к рс т бел че, очраган кыенлыклардан и юлларын ү э э ү ж нү м ст кыйль таба алырлык, ягъни стандарт булмаган чишелешл р таба алучы; ө э э креатив (и ади), критик (т нкыйди) фикерг ия, м шулай ук хезм т ж э э һэ э базарларында конкурентлыкка с л тле, компетентлы ш хес булсын. Бу- э э э укуту-т рбия процессыны асыл максаты. эң Б генге к нд компетентлы (способный, белемле, с л тле, у ышка иреш ү ө э э эң э торган) ш хес формалаштыру чен, укутучы зе д шул тал пл рг ия э ө ү э э э булырга тиеш. Компетентлы укутучы нинди к некм л рг ия булырга тиеш? ү э э э 1) Даими йр нерг : зг решл рг зер булырга, р эш н ти ле булсын чен ө э э ү э э э һэ э жэ ө тырышырга, белеме не системага салырга, башкалар фикере бел нң э ис пл шерг , я алыкны тиз кабул ит рг йр нерг ; э э эң э э ө э э 2) Эзл нерг : информацияне сайлап ала белерг , зе кир клесен эзл п э э э ү нэ э э табарга; 3) Хезмтт шлек ит рг : группада, командада эшл г нд , карарлар кабул э э э э э э итк нд , конфликтларны чишк нд башкалар фикере бел н ис пл ш д ; э э э э э э э ү э 4) Эшк тотынырга: проектлар эшл рг , берд м булырга, з эше не оештыра э э э э үң белерг ; э 5) айлашырга: я а информатив м коммуникатив технологиял рне Жң һэ э кулланырга, я алыкны тиз кабул ит рг , югалып калмаска.ң э э Заманча сыйфатлы белем бир – универсаль уку гам лл рен (УУГ) ү э э формалаштыруга юн лг н булырга тиеш. э э Укутуга компетентлы якын килү укутучы бел н укучыны бер к максатта эшл вен т эмин ит .Укутучы эң ү э э э укучыга зер белем бирерг тиеш т гел:укучылар белем алырга кил , э э ү э э укутучы укучыларны белем алуларын оештырырга тиеш була, ягъниң эшлекле белем механизмы тормышка ашырыла:укутучы да, балалар да процессны субъектлары булу зарур.ң УУГ гам лл ре я а белем м э эң һэ к некм л рне м ст кыйль р вешт зл штер алуы м шул процессны ү э э ө э э ү э э һэ оештыра бел не т эмин ит торган гам лл р ыелмасы ү э э э э ж . Укутучы – оештыручы т рле эш формалары, я а белемн рне эзл рг эт р че өң э э э э ү технологиял р кулланырга тиеш. (Традицион эш т рл ре бел н, инновацион э ө э э формалар еш

кулланырга: тренинг, эшлекле уен, мастер-класс, проект эшл ре, э эшл н - тикшерен эшл ре .б.) э ү ү э һ Я а стандартлар укытучыдан м гъл мати коммуникатив технологиял р н э ү э куллануны тал п ит .Компьютер технологиял рен куллану н ти сенд э э э жэ э балалар м гъл мат ташкынында иркен аралашырга йр н , м гъл мат алу э ү ө э э ү ысулларын зл штер . Белем бир д проектлар методын файдалану балага ү э э ү э ш хси якын килеп укытуда н ти ле технологиял рд н санала. Проект т з э э жэ э э ө ү эшч нлеге м ст кыйль фикерл не стер ,м гъл мат таба бел , э ө э әү ү ү э ү ү фаразлау ,стандарт булмаган карарлар кабул ит осталыгына ия булуны к зд ү ү э тота. Мультимедиа технологиял ре электрон белем лекл р, э э э энциклопедиял р, к л мле м гъл мат чыганаклары бел н эшл г юл ача. э ү э э ү э әү э Укучыларны зара ярд мл ш ен активлаштыруга юн лтелг н эш н ү э э ү э э формасы буларак эшч нлекне т ркемн рд оештыру у ай н ти л р бир . э ө э э н э жэ э э Укучылар бер – берсе бел н аралашып, бер – берсене фикерен ты лап, з – э н н ү ү э э ө э ү ү э зл ренд м ст кыйльлек сыйфатлары булдыралар, шулай итеп, алар з сешк иреш . э Проблемалы укыту технологиясе куллану н ти сенд балаларны э жэ э н фикерл с л те камилл штерел . әү э э э э Татар теле д ресл ренд э э э и ади стерешле Р химов технологиясе ж ү э кулай булса, д бият д ресе чен Яхин э э э ө методологиясе кулай. Тагын инновацион технологиял рне берсе- э н критик фикерл технологиясе әү н аерып к рс т сем ү э э кил . Бу технология – з фикере не якый, иткер алу, г м д ше не э ү н ж э э э э н ты лый бел , аргументларга нигезл неп, логик фикер й ртерг шартлар н ү э ө э тудыра. Д ресне т рле этабында куллану чен т рле алымнары бар. Я алыгы э н ө ө н – и ади ш хес т рбиял г шартлар тудыра. Бу турыда м гъл матны м гариф ж э э әү э э ү э журналларыннан да таба аласыз. (“К рзин” ысулы, Синквейн, Кластер, Алты э эшл п .б. ысуллар) э э һ Укучыларны зара ярд мл ш ен активлаштыруга юн лтелг н эш н ү э э ү э э формасы буларак эшч нлекне т ркемн рд оештыру у ай н ти л р бир . э ө э э н э жэ э э Укучылар бер – берсе бел н аралашып, бер – берсене фикерен ты лап, з – э н н ү ү э э ө э ү ү э зл ренд м ст кыйльлек сыйфатлары булдыралар, шулай итеп, алар з сешк иреш . э Укытуны традицион системасында булган и яхшы алым,методларын н н кулланып м стер барып эшл г нд ген инновацион технологиял р яхшы һэ ү э э э э э н ти г ирешерг ярд м ит . мма рбер д ресне д информацион э жэ э э э э Э һэ э э технологиял р кулланып тк реп булмый, мондый д реск зерлек укытучыдан э ү э э э э к п вакыт та тал п ит ү э э. “Укытучыны тере с зен бернинди компьютер да н ү алыштыра алмый” диг н с зл рне еш иштерг туры кил . Бу с зл р бел н э ү э э э ү э э килеш м. Туган тел д ресл рен укучыларны мониторга каратып кына тк реп э э э ү э булмый. Ч нки д ресне т рле этаптарында урынлы, уйланылып кулланылган ө э н ө компьютер бел н эш укучыны укытучы э н һэ э м сыйныфташлары бел н аралашуы һэ ү ө э э ү м башка к п т рле эшл р бел н релеп барырга тиеш. Б генге к нд м кт пл рд татар халкы тарихы бик аз к л мд укытыла ү ө э э э э ү э э яис б тенл й укытылмый. Шу а к р татар теле д ресл ренд , коммуникатив э ө э н ү э э э э һэ э ү э м т рбияви максатларны к зд тотып, кызыклы этнографик-тарихи темаларны яктырту укучыларга з халкыны тк не турында к пмедер к л мд ү н ү э

ү ү э э м гъл мат биреп, аларда татар тарихын йр н г мотивация булдыра. э ү ө э ү э Икенчед н, б генге к н укучыларында татар халкыны гореф-гад тл ре, э ү ө н э э традициял ре турында к заллау бик шартлы. Бигр к т зур ш рл рд яш че э ү э э эһэ э э әү балалар лк н буын в килл ре – би-бабаларыннан читт яши, шу а к р ө э э э э э н ү э аларда татар халкыны гасырлар д вамында формалашкан гореф-гад тл ре н э э э турында х б рсез булып калуы ихтимал: “ бил регез яшь чакта куляулыклар э э Э э чикк ндер, к рг негез, сораганыгыз бармы?” - дип сорагач, балалар “без би э ү э э бел н яш мибез, ул аерым яши” яки “ би-бабай лг н, йортлары сатылган э э э ү э инде”, дил р. Гомум н, социом д ни компетенцияне тел материалы бел н берг э э э э э ү ө э Э э реп, диалогик яки монологик с йл м итеп ченчед н, укучыларда татар халкыны д нья цивилизациясене бер леше булуын, аны з милли киен н ө н ө н ү ү р веше, к заллаулары, гореф-гад тл ре, рухи м материалъ байлыгы барлыгы э ү э э һэ турында фикер урнаша. Э э э э н ү т рбияви максаты татар милли биз кл ре, татар халкыны киен ү э э э э э зенч лекл ре, гореф-гад тл ре, аш-су осталыгы, кулдан эшл нг н эш кораллары турында м гъл мат бир , укучыларда з халкыны гореф- э ү ү ү н гад тл рен , этнографик зенч лекл рен ихтирам-х рм т уяту, горурлык хисе э э э ү э э э ө э т рбиял булган д ресл р комплекслы т къдим ителс , укучыларыбызда з э әү э э э э ү халкы м д нияте турында тулы к заллау булдырырга м мкин. Шул р вешле э э ү ө э б генге заман 21 нче гасыр укытучысы татар телен м д биятын йр т бел н ү һэ э э ө э ү э берр тт н, укучыларда, ягъни кил ч к буын в килл ренд , з тк нен , э э э э э э ү ү э э тарихына, м д ни мирасына ихтирам-х рм т т рбияли, дим к, р бала з- зен э э ө э э э һэ ү ү яратырга, би-бабасын, ти- нисен х рм тл рг йр н . э э э ө э э э ө э э М кт пт кулланыла торган и отышлы инновацион технологиял рне э э э н э н берсе электрон д реслекл р э э һэ э э Y э э э м ярд млекл р. з д ресл ремд Хайдарова Р.З. Галиева Н.Г ит кчелегенд чыккан “К елле татар теле” электрон ж э э үң д ресл кл рен, э э э Ф тхуллова К.С. Юсупова А.Ш. Денм х мм това Э.Н. э ө э э авторлыгында чыккан “Татарча с йл ш без, укыйбыз, язабыз” ярд млекл рен ө э э э э кулланам. леге д реслекл р м ярд млекл рд ге материаллар укучыда тел Э э э һэ э э э ө э ү э н э э э һэ йр н г кызыксыну тудыра. Аларны з выклы биз леше, биремн р м текстларны с нгатыч биз леше, биз лешт т сл рне урынлы куллану, н э э э э ө э т къдим ителг н текстларны м зекл рне балалар чен кызыклы булуы, э э н һэ ө э н ө яшь зенч лекл рен туры кил е, биремн р м сорауларны укучы башкарып ү э э э ү э һэ н чыга алырлык катлаулылыкта булуы, аудирование лешл ре булу бик т яхшы. ө э э Татар теле м д бияты д ресл ренд компьютер технологиял рнен һэ э э э э э куллануны т б нд ге у ай яклары бар: н ү э э н • уку процессы эчт легене индивидуальл ш , к л мле материалны тиз э н э ү ү э н ү э ү зл штерел е; • укучыларны танып бел активлыгы с ; н ү ү ү • укучыларны психологик м мкинлекл рене ис пк алынуы м н ө э н э э һэ белемн рне объектив б ял нел е; э н э э ү • укытучыны эш характеры зг р . н ү э ү Шул р вешле, татар телен укытканда, заманча технологиял рг таяну э э э укытучыны да эшен и ел йт , укучыларны белем д р сен арттыруда да н ж н э э н э эжэ м им чара булып тора. өһ Х зерге шатрларда татар телен гам лг керт чен, объектив шартлар э э э ү ө ж э ө э э жэ э ү ү ө ит

рлек. Татар телен укытуны м мкин кад р н ти лер к ит – б генге к н педагогикасыны м им бурычларыннан берсе. у ай н ти л рг иреш д н өн Ә н э жэ э э ү э заманча технологиял рг таяну ярд м ит ала. э э э Белем бир д заманча технологиял рне куллану ул - хлаклы кеше ү э э э т рбиял , педагогик технологиял р булдыруда ф нне роле арту, йр нг нне э эү э э н ө э э тормышта куллана бел м башкалар. ү һэ Д ресл ремд заманча технологиял рне кулланып мин т б нд ге э э э э ү э э н ти л рг иреш алдым дип уйлыйм: укучыларны с йл м теле яхшыра, э жэ э э э н ө э с злек запасы баеый; компьютер технологиял ре куллану уку эшч нлеген тагын ү э э да баетты; укучыларны и ади эшч нлеге артты. н ж э Эшемне н ти се буларак укыткан укучыларым ачык д ресл рд , т рле н э жэ э э ө конкурсларда, конференциял рд актив катнашалар, урыннар алалар, д реск э э э э кызыксынып, тел п й рил р. э ө э Я а технологиял р бел н танышуны м д рест куллану, и ади сешне н э э һэ э э ж ү т эмин ит че методик д биятны йр н , эзл н эшч нлеген д вам ит э ү э э ө э ү э ү э э ү кил ч кк перспективам. э э э Алда язылганнардан н ти ясап, шуны йтерг була: педагогика ф ненд э жэ э э э укыту-т рбия процессы сыйфатын стерерг булышылык ит че технологиял р э ү э ү э шактый. Укытучыны бурычы – я алыклар агымында югалып калмыйча, д рес н н ө юн леш алу, укытучыны р этабы чен уку материалын а латуны и э н һэ ө н н у ышлы вариантын табу. Шул ук вакытта аларны бер-берсе бел н ярашырга н н э тиешлеген д онытмау зарури. И м име шул: заманча технологиял рне э н өн э куллану алынган м гъл матны 85%ка якынын, традицион технологиял р – э ү н э э 40% белемне х терд озак сакларга ярд м ит . э э э Я а белем бир стандартлары куйган тал пл рне у ышлы т м кт п, н ү э э н ү эү э э гаил , мгыять м д л т берд м булып, зур к ч куеп эшл г нд ген э жэ һэ эү э э ө э э э булачак. Я а стандартлар буенча чыгарылыш укучысы кызыксынучан, н д ньяны актив танып-бел че, белем нигезл рен яхшы зл штер че, м ст кыйль ө ү э ү э ү ө э һэ ж ү н э һэ жэ м и ади, зене туган ягын, илен яратучы, гаил м мгыять кыймм тл рен кабул ит че м х рм т ит че, зе эшл г н эшк гаил м э э ү һэ ө э ү ү э э э э һэ м кт п алдында авап бир бел че, кеше фикерен ты лый м з фикерен э э ж э ү н һэ ү э э ү э э эү э э э ө э ү эү йт бел че, с лам т яш р веше кагыйд л рен т г л т че булырга тиеш. Укытучы к р з че т гел. Ул баланы кил ч кт кем булуын, ү э э ү н э э э жэ э э мгыятьт нинди урын тотуын бел алмый. Шулай да укытучы перспектив эшл рг тиеш. Ул т рбиял че ш хес заманча мгыятьк э э э эү э жэ э у ышлы формалашкан булсын м чын кеше булып калсын.

Әдәбият

1. Загашеев И.О., Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Учим детей мыслить критически. – СПб, 2003
2. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. М., “Народное образование”, 1998.
3. Педагогическая технология творческого развития : метод. пособие по развивающему обучению / А.З. Рахимов ; Башк. гос. педуниверситет. - Уфа : Творчество, 2003 . - 142 с.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ МӘГЪЛҮМАТИ ТЕХНОЛОГИЯЛӘР КУЛЛАНУ

Шихабеддинова Г.Х.
ДАҖБУ “Г. Тукай ис. Арча педагогия көллияте”
shigabuddinova@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются современные педагогические технологии, широко используемые в области языкового образования, в том числе при обучении татарскому языку. Среди них наиболее привлекательными считаются информационно-коммуникационные, дистанционные, игровые технологии и проектная технология. Использование их способствует развитию коммуникативной компетенции учеников, которая понимается как способность порождать высказывание на изучаемом языке.

Ключевые слова: языковое образование, татарский язык; современные технологии, коммуникативная компетенция.

Жәмгыятьтә барган үзгәрешләр чоры укыту-тәрбия эшенең дә барлык өлкәләренә яңача якын килү, аны яңача аңлауны таләп итә. Бу үзгәрешләр мәгариф өлкәсендә эшләүчеләр алдына яңа мәсьәләләр куя. Укытучылар бу яңарышларны тормышка ашыруда төп рольне башкаралар. Укыту-тәрбия системасын яңарту – яңа идеяләр, ысуллар, чаралар эзләү дигән сүз. Мәктәпләрнең бүгенге бурычы – хәзерге көн таләпләренә, тормыш, жәмгыять ихтыяжларына жавап бирүче белемле, тирән фикер йөртә торган, социаль актив, карарларны мөстәкыйль кабул итә торган ижади шәхес тәрбияләү [3, 5].

Соңгы елларда күп кенә яңа технологияләр тәкъдим ителде һәм гамәлгә кертелде. Аларның күбесе дәресләрдә уңышлы кулланыла. Укытучы һәм укучылар эшчәнлеген оештыру мәсьәләләрен алдан уйлап, башкарырга тиешле эшләрне системага салып кую укыту-тәрбия процессында уңышка ирешергә ярдәм итә.

Татар телен яңа заманча технологияләр аша өйрәтү – ул уку процессын яңача оештыру, ахыргы нәтижеләрне күзалларга омылу, укучыларның актив эшчәнлегенә этәргеч бирү.

Соңгы елларда белем бирү системасында заманча метод-алымнардан уку процессын оештыру һәм идарә итүнең нәтижелелегенә нигезләнгән педагогик технологияләр (терәк схемалар кулланып, алга китеп укыту, белем бирүнең компьютер, үстерелешле укыту, проектлар методы, концентрик белем бирү технологияләре) һәм укучылар эшчәнлеген активлаштыру һәм интенсивлаштыруга юнәлтелгән педагогик (уен, проблемалы укыту, аралашуга өйрәтү технологияләре) уңышлы кулланыла.

Татар теленә өйрәткәндә, заманча технологияләрне файдалануның мөһим бурычлары булып түбәндәгеләр санала:

- укучыда өйрәнелә торган фәнгә карата кызыксыну уяту;
- укучының танып белү активлыгын арттыру;

- тел өйрәнү өчен уңайлы шартлар булдыру, аралашу вакытында үзара ярдәмләшү мохите тудыру;

- укучының ижади мөмкинлекләрен тулырак ачу, алган белемнәрен тирәнәйтү, инициативасын тагын да үстерү [4, 33].

Әлеге технологияләрнең берничәсенә тукталып үтик.

Дәресне заман таләпләренә туры килгән компьютерлар белән тәэмин итү – мәгълүмати технологияләрне гамәлгә куюда беренче шарт. Аларны укыту һәм тәрбия эшендә гамәлгә ашыру, укытучыдан фәнни-методик яктан эзерлек белән беррәтгән, укытуны компьютер ярдәмендә оештыра белүне дә таләп итә. Бу – яңа технологияне нәтижәле куллануның иң мөһим педагогик шарты.

Компьютер – соңгы елларда уку процессына актив кертелгән һәм иң мөһим чараларның берсе. Аны куллану яңа мәгълүмати технологияләрдән файдалануны күзаллый.

Компьютер технологияләре төрле чаралар белән гамәлгә ашырыла: мөстәкыйль компьютер, автоматлаштырылган эш урыны, локаль исәпләү челтәре, компьютерлы мәгълүмат челтәрләре. Уку йортларында аның белән бәйле төшенчәләр актив һәм уңышлы кулланыла башлады: мәгълүмат базасы, укучының эш урыны, мультимедия системасы. Компьютер технологиясе – компьютер мөмкинлекләреннән файдаланып, өйрәнүчегә мәгълүматны эзерләү һәм тапшыру процессы ул. Ф.Харисов, татар телен өйрәткәндә, компьютерны түбәндәге очрақларда куллануырга тәкъдим итә:

- тел күренешләренә өйрәткәндә;
- диалогны, аралашуны тәэмин иткәндә (компьютер челтәре аша);
- сөйләм осталыгын һәм күнекмәләрен формалаштырганда;
- белем һәм күнекмәләр булдыруның билгеле бер дәрәжәсен тикшергәндә;
- кирәкле мәгълүматны укыту максатыннан чыгып эзлэгәндә;
- уку материалын тәкъдим иткәндә һәм аңлатканда, төрле ситуацияләрне модельләштергәндә [5, 219].

Компьютер программаларын кулланып укыту ысуллары сөйләмгә өйрәтә торган диалогларны һәм төрле процессларны модельләштерү, уку материалын үзләштерүне контрольдә тотудан гыйбарәт. Моннан тыш, компьютер мөһим мәсьәләләрне хәл итәргә булыша. Мәсәлән: текстларны төзү һәм эшкәртү, укытучыны ижади булмаган эштән бушату, өйрәнелә торган тел белән бәйләнешне арттыру. Шулай ук татар теленә өйрәтүнең төп методларын (күрсәтү, аңлату, төзәтү, белемнәренә баяләү, күнегү) гамәлгә ашырырга ярдәм итә.

Тиешле белем бирү һәм алган күнекмәләрне кирәкле дәрәжәдә үстерү өчен, заманча мәгълүмати технологияләрне дәрестә системалы һәм урынлы итеп файдалану зур әһәмияткә ия. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә бу технологияләрне куллануның өстенлеге бәхәссез. Барыннан да элек, алар шәхескә юнәлтелгән, ныклы һәм вариатив. Компьютер күрсәтмәлелекне, контрольлекне тәэмин итеп һәм күп мәгълүмат биреп, укытуның сыйфатын күтәрүгә ярдәм итә, этәргеч бирә.

Компьютер куллану шулай ук укучыны дәрәс язарга, дәрәс укырга өйрәтә, сүзлек запасын баета. Компьютерның өстенлеге шунда: мониторда барлык биремнәр матур, эстетик яктан камил эшләнә. Компьютер ярдәмендә бик күп эшләр эшләп була: мультимедиа презентацияләре, төрле тестлар, схемалар. Мәсәлән, презентацион программаларны төзөгәндә, укытучы аның эченә бик күп материал: төрле схемалар, рәсемнәр, фотосурәтләрне кертә ала. Мондый программа белән танышканда, укучы үзен кино караучы итеп хис итә. Электрон презентацияләр даими кулланылганда гына, уңай нәтижеләргә китерә. Презентация слайдлары яңа материалны аңлатканда да, белемнәрне актуальләштерү этабында да, белемнәрне гомумиләштерү, системалаштыру этапларында да уңышлы кулланылырга мөмкин. Материал фәнник, аңлаешлылык, күрсәтмәлек принципларына җавап бирерлек итеп сайланырга тиеш. Яңа теманы аңлатканда, презентация бирелешенә эһәмияте зур. Слайдларда рәсемнәр, схемалар, даталар, терминнар аңлатмалар, кыскача тезислар язылырга мөмкин. Яңа тема аңлату дәрәсе тулаем слайд карап утыруга гына кайтып калырга тиеш түгел. Дәрәс барышында башка эш төрләре дә актив кулланыла: дәрәслек белән эш, тактага язу, сүзлекләр белән эшләр һ.б. Шулай итеп, презентация материалын күрсәтү башка эш төрләре белән үреләп бара. Электрон презентацияләр төзү укучыларга өй эше итеп тә бирелергә мөмкин. Мондый эшләр башкару укучыларга үз фикерләрен төгәл, җыйнак итеп әйтәп бирергә мөмкинлек бирә.

Телгә өйрәтүдә компьютер технологияләрен куллануның өстенлек яклары итеп түбәндәгеләрне күрсәтергә була:

- укытуда индивидуализация барлыкка килә;
- укучыларның компьютер белән кызыксыну укыту процессын мотивлаштыра;
- укучылар компьютер белән диалогны бик теләп башкаралар;
- хаталар булганда, компьютер тискәре эмоцияләргә белдерми;
- объектив билгә куела [1, 143].

Компьютерның мөһим бурычларыннан берсе булып күнегүләр системасын тормышка ашыруны тәмин итү тора. Ул исә үз чиратында, уку процессын камилләштерергә, сөйләм материалын үзләштерүне җиңеләйтергә тиеш. Эш барышында укучы үзенә җавапларының дәрәслеген дә тикшереп бара ала.

Дәрәстә уеннар оештыру – укытуның актив формалары һәм методларыннан файдалану ул.

Уенны оештыру өчен, элек төп бурычны билгеләргә, укучыларны уенга әзерләргә, аларны кирәкле теоретик белемнәр, төрле мәгълүматлар белән тәмин итәргә кирәк. Уен шартлары һәм үзара аралашу кагыйдәләре белән таныштырырга; максатны һәм чишелергә тиешле бурычларны аңлатырга, уен барышында шул бурычларны үтәүгә ирешергә, чишелешнең дәрәслеген тикшереп, нәтижеләргә бәя бирергә кирәк була.

Уенны нәтижелә үткәрү өчен, укучыларны кызыксындырырлык проблемалы сораулар куя белүнең дә эһәмияте зур.

Уку процессын интенсивлаштыру максатын истә тотып, уеннар төшенчәләрне үзләштерү, теманы өйрәнү, яңа материалны аңлату һәм ныгыту, сөйләм эшчәнлегенә тыңлап аңлау, уку төрләренә өйрәтү вакытында технология буларак файдаланыла ала.

Татар теленә өйрәткәндә, рольле уеннар аеруча актив кулланыла [6, 11]. Уеннарны парлап та, төркемләп тә үткәрергә мөмкин. Мондый уеннарны үткәреү өчен пьеса формасында уенның модели төзелә. Укучыларга рольләрен сүзләре бүлеп бирелә. Уен вакытында катнашучылар бер-берсе белән аралашалар, аларның табигый рәвештә нәрсәдер әйтү, нәрсә турында булса да сорау, әңгәмәдәшенә җавап бирү теләге туа.

Бу уеннар берничә этаптан тора: эзерләнү этабы (сценарий төзү, уен өчен кирәкле материалларны эзерләү, үткәреү планын төзү, максат-бурычларны билгеләү, уен кагыйдәләрен ачыклау, рольләрен бүлешү, төркемнәргә бүленү, консультацияләр үткәреү һ.б.); уенны үткәреү этабы (кирәкле чыганаclar белән эшләр, төркемнәрен чыгышы, дискуссияләр үткәреү, экспертларның эшләре һ.б.); йомгаклау этабы (уенга анализ ясау; бәяләү; нәтиҗә ясау, киңәшләр бирү һ.б.). Рольле уеннар төрле тип дәресләрдә дә уңышлы кулланылалар.

XIX йөзнен беренче яртысында чит ил педагоглары И.Г. Песталоцци, А. Дистервег, рус галим-педагоглары К.Д. Ушинский, Л.С. Выготский тарафыннан үстерешле уку технологиясенә нигез салына. Аның нигезен укучыларның танып белү мөмкинлеген активлаштыру һәм үстерү тәшкит итә.

Үстерешле белем бирү теориясе Л.В. Занков, Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов һ.б. педагогларның хезмәтләрендә алга таба эшкәртелгән. Хәзерге вакытта үстерешле уку буенча берничә технология эшләнгән. Л.В. Занков технологиясе шәхесне төрле яклап үстерүне күздә тотса, Д.Б. Эльконин – В.В. Давыдов технологиясе акыл эшчәнлегенә үсешен алга куя, ижади үсеш технологиясенә төп шарты – психологик уңай халәт тудыру. Проблемалы-үстерелешле белем бирү методларын эшләүгә М.И. Мәхмүтов зур өлеш керткән. Ул үз хезмәтләрендә укучыларның интеллектуаль мөмкинлекләренә үсешендә бу методның нәтиҗәле булуын раслаган. Ә.З. Рәхимов ижади үсеш технологиясенә нигез салган. Ижади үсеш технологиясе, барыннан да элек, ижади шәхес тәрбияләүгә юнәлтелгән. Ә.З. Рәхимов төп кагыйдәләр итеп укытучы һәм укучының дәрсә субъект буларак эшләвен, укытучының балалар эшчәнлегенә белән идарә итүче дирижёр вазифасы башкаруын күрсәтә.

Дәрсенә ижади үсеш технологиясе нигезендә үткәрүнең иң мөһим шарты – уку эшчәнлеген төркемнәрдә алып бару.

Профессор Ә.З. Рәхимов болай ди: “ИҮТ өч китта тора. Шуларның беренчесе – төшенчәнең эчтәлеген һәм аңа билгеләмә бирү буенча эш итү ысулын гомумиләштерү, икенчесе – укучылар эшчәнлеген төркемнәрдә оештыру, өченчесе – модельләштерү” [2, 132].

Шушы мөһим компонентларның берсе булган модельләштерүгә тукталыйк. Модель төзү – ижади эш. Аның аша укучылар төшенчәнең үзенчәлекләрен, төп билгеләрен һәм эчке бәйләнешләрен ачалар. Типографиядә эшләнгән эзер күрсәтмә чаралар укучыларның фикерләү сәләтен үстерми, ә

модель укытучы һәм укучыларның бердәм уку эшчәнлегенә нәтижәсендә туа. Укучылар төрле символлар, билгеләр, график модельләр белән эш итәргә өйрәнәләр.

Модельләштерү бигрәк тә теоретик материалны кыска бер фикер итеп күз алдына китерү өчен кулай.

Мәсәлән, “Исем” темасын өйрәнгәндә, модель төзү һәм төшенчәгә билгеләмә бирү этабын күзәтик:

Исем

↓

Мөстәкыйль сүз төркеме

↓

Предмет яки зат

↓

Кем? Нәрсә?

↓

Ия, хәбәр, аергыч, тәмамлык, хәл.

Бирем: модельгә таянып, исемнең билгеләмәсен бирергә.

Модельләштерү дәрестә төшенчә өстендә эш белән нык бәйләнгән. Төшенчә формалаштыру – дәрестә мөһим этабы. Чөнки төшенчә - логик фикер йөртүнең төп формасы булу белән бергә укучыларда фәнни белемнәр булдыруның төп чарасы да.

Нәтижә ясап әйткәндә, татар теле дәресләрендә заманча технологияләрне куллануның өстенлегенә бәхәссез. Барыннан да элек, технологияләр – шәхескә юнәлтелгән, ныклы һәм вариатив булуы белән аерылып тора. Компьютер, күрсәтмәлекне һәм контрольлекне тәмин итеп, күп мәгълүмат биреп, укытуның сыйфатын күтәргә ярдәм итә, этәргеч бирә.

Әдәбият

1. Апатова Н.В. Информационные технологии в школьном образовании. – М.: Изд-во РАО, 1994. – 143 с.
2. Рахимов А.З. Психология семьи: учеб. пособие. – 2-е изд., доп. – Уфа: Башк. гос. пед. ун-т. 1999. – 132 с.
3. Федераль белем бирү стандартларын тормышка ашыруда татар теле һәм әдәбияты укытучысына фәнни-методик ярдәм / төз.: Р.Б. Камаева, А.Х. Мөхәммәтжанова. – Казан: ТРМҮи, 2015. – 110 б.
4. Харисов Ф.Ф. Татар телен өйрәтүдә заманча технологияләр / Ф.Харисов, Ч.Харисова // Мәгариф. – Казан, 2002. – № 8. – Б.33-36.
5. Харисов Ф.Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2002. – 367 б.
6. Харисов Ф.Ф. Татар теле: яңача укыту юнәлешләре. – Казан: Вестфалика, 2015. – 52 б.

ХІХ ГАСЫР ТАТАР ТЕЛЕ ҮЗӨЙРӘТКЕЧЛӘРЕ

Юсупова Ә.Ш.
Казан федераль университеты
alyusupova@yandex.ru

Аннотация. Постоянное и периодическое издание самоучителей в XIX веке говорит о том, что была настоятельная необходимость обучения русских татарскому языку, что объясняется целями и задачами, как просвещения, так и восточной политики царского самодержавия и христианизацией. В самоучителях ставились практические цели: обучить понимать, говорить, читать и писать на татарском языке. Эти цели в различных самоучителях осуществлялись по-разному. В большинстве самоучителей основное внимание уделяется пониманию и говорению. Обучение произношению проводилось при помощи транскрипции в основном на кириллице, которая, естественно, не в состоянии была передать правильное звучание тюрко-татарских слов и фраз. Структура и композиция самоучителей во многом совпадают. Почти во всех самоучителях лексика вводится по тематическому принципу. Это наблюдается в самоучителях, Ш.Саинова, М.Салихова, И.Кондратова. Основы коммуникативного принципа, который является главным среди лингвистических принципов в современной методике, были заложены уже в самоучителях XIX века. Во многих самоучителях отсутствуют теоретические и научные сведения по фонетике, морфологии, синтаксису татарского языка. Авторы ограничиваются лишь представлением алфавитов двух языков: татарского (на арабской графике) и русского. Это, несомненно, обедняет содержание самоучителей. Только в самоучителе И.Кондратова даются краткие сведения по грамматике татарского языка. В остальных трудах правила грамматики применяются только для составления речевых образцов и изучение его не является самоцелью, носит вспомогательный характер.

Ключевые слова: татарский язык, XIX век, самоучитель, методы

XIX гасырда татар теленә өйрәтү өчен дәреслекләр һәм укыту ярдәмлекләренә булган зур ихтыяж яңадан-яңа хезмәтләр язылуга китергән.

1880 елда Казанда “Татар теленнән яңа һәм тулы үзөйрәткеч яки русларга татар телендә һәм татарларга рус телендә сөйләшәргә һәм укырга үзлегеннән өйрәнү өчен кулланма” исемле хезмәт басылып чыккан, аның авторы – Ш.Саинов. Тюркологларның хезмәтләрендә бу исем телгә алынмаган. Шуна күрә бу автор турында биографик мәгълүматлар билгесез. Шунысы гына мәгълүм ки, Ш.Саинов укытучы булган. Хезмәтнең титул битендә автор болай дип язган: “Бу үзөйрәткеч яңа кулланмалар нигезендә укытучы Ш.Саинов тарафыннан төзелде”. Ш.Саинов татар укытучылар мәктәбенә инспекторы булган дигән караш яши [2,202]. Үзөйрәткеч 130 биттән тора, ул Мәскәү шәһәрәндә Россия китапханәсендә саклана [7,210-215].

Үзөйрәткеч традицион рәвештә төзелгән. Беренче кисәктә татар теленең алфавиты бирелгән. Автор 32 татар хәрефенең язылышын һәм укылышын тәкъдим иткән. Алга таба юл өсте һәм юл асты ярдәмче тамгалары тасвирланган. Бу – әлеге дәвердә татар теленнән дөнья күргән үзөйрәткечләрнең барысы өчен дә хас үзенчәлек.

Башка үзөйрәткечләрдән аерылмалы буларак, Ш.Саинов үзөйрәткечендә сүзләрне дәрәҗәсүз уку өчен күнегүләр китерелгән. Башта автор сүзләрнең тәржемәләрен биргән, соңыннан, истә калдыру һәм ныгыту максатыннан, бу сүзләр гыйбарәтләр эчендә тәкъдим ителгән. Беренче төркем 79 сүздән тора. Сүзләр төрле өлкәләргә карый. Тематик принцип сакланмаган. Мәсәлән, **تأ** – ат, **توا** – ут, **نوا** – ун, **ن امروا** – урман, **ىوا** – өй, **رق** – кыр, **وات** – тау, **راق** – кар, **تيا** – ит [3,8–11] һ.б. Мисаллардан күренгәнчә, сүзләрнең транскрипциясе күрсәтелмәгән.

Сүзләрдән соң гыйбарәтләр урын алган. Мәсәлән, **زغك** бу ни? **ىذ وب** – ак кәгазь, **كشپزپراق ن** – пешкән карбыз, **چقصاب رميت** – тимер баскыч, **روضه زهرت** – зур тәрәзә, **اتوا شاب** – баш авырта, **تيا نكشپ** – ит пешкән, **ىاپ لو** – ул бай, **چالكشا** – ишек ач [3,10–12]. Гыйбарәтләр арасында сүзтезмәләр һәм гади жөмлөләр бар.

Сүзлекнең зур өлешен татарча-русча сүзлек тәшкил итә. Сүзләр тематик төркемнәргә бүленгән. Барлығы 29 төркем бирелгән. «Части человеческого тела» («Кеше тәне әгъзалары»), «Учебные принадлежности» («Уку әйберләре»), «Слова, обозначающие действия» («Хәрәкәтне белдерә торган сүзләр»), «Пять чувств» («Биш хис»), «Названия животных» («Хайван исемнәре»), «Названия птиц» («Кош атамалары»), «Насекомые и гады» («Бөҗәкләр һәм әкәм-төкәмнәр»), «Минералы» («Минераллар»), «Деревья, растения» («Агачлар, үсемлекләр»), «Упряжь» («Жигем»), «Родство» («Туганлык»), «Природа» («Табигать»), «Дом и двор» («Йорт һәм ишегалды»), «Одежда» («Кием»), «Пища и напитки» («Ашамлык һәм эчемлек»), «Профессия и ремесла» («Үнәр һәм кәсеп»), «Цветы» («Чәчәкләр»), «Орудия» («Кораллар»), «Человек» («Кеше»), «Имена» («Исемнәр»), «Свойства» («Үзлекләр»), «Глаголы» («Фигыльләр»), «Вес и мера» («Үлчәм һәм чама»). Шуннысын билгеләргә кирәк: әлеге тематик төркемнәр шул чор татар теленнән үзөйрәткечләрнең барысында да чагылыш тапкан, ләкин бу хезмәттә алар тулыландырылган һәм үз эчендә берничә төркемгә бүленгән. Мәсәлән, «Столовый прибор» («Табын дирбиясе»), «Чайный прибор» («Чәй савыт-сабасы») төркемнәре аерым бирелгән. «Имена стран и народов» («Ил һәм халык атамалары») дигән үзенчәлекле төркем бар. Тематик төркемнәрнең исемнәре бары тик рус телендә генә бирелгән.

Традицион рәвештә бу үзөйрәткечтә дә «Разговоры» («Суйляшуляр») диалоглары бирелгән. Аларның рус теленә тәржемәләре күрсәтелмәгән. Мөгаен, автор бу эшнә укучыларның үзләренә калдырган. Диалоглар сорау-жавап рәвешендә төзелгәннәр һәм ике кешенең сөйләшүе буларак бирелгән.

Ш.Саинов, укучыларны татар халык авыз ижаты белән таныштыру максатыннан, әхлакый характердагы мәкальләр тәкъдим иткән. Мәсәлән, Гыйлемлекъ байлыктанъ яхшыракъ. Күп бел, аз сөйлә. Эшне башлаганда ахрынъ уйла. Бер иске дусъ янаның икесеннән артыгракъ. Тимерне кызуында сукъ. Бурычны түләсән ямьле. Бер коль ике хужага хезмәт итми [с.95]. Еди үлчә бер кис [с.96]. Тугры сүз күзне тишә [с.97]. Яхшыдан качма, яманны кылма [с.97]. Һәр орлыкның үз буразнасы [с.99]. Балта юл өчен иптәш [с.99].

Ш.Саинов үзәйрәткече русларга татар телен өйрәтү өчен төзелгән үзәйрәткечләр арасында матур үрнәк булып тора.

1885 елда М.Ш.Салиховның “Татар теленнән яңа үзәйрәткеч”е басылып чыккан. Хезмәт Казан император университетеның басмаханәсендә дөнья күргән, 53 биттән тора. 1893 елда басылган икенче басма тулысынча беренчесе белән туры килә.

Билгеле булганча, М.Ш.Салихов мэдрәсә мөгаллиме булган [1,254]. Шунысы да билгеле: М.Ш.Салихов татар фольклоры белгече булган һәм 1880 елда беренче татар табышмаклары һәм мәкальләре жыентыгын бастырган.

М.Салиховның үзәйрәткече, алда карап киткән башка хезмәтләрдән аерылмалы буларак, жайлырак рәвештә төзелгән; кереш өлештә шулай ук татар һәм рус телләренәң алфавитлары урнаштырылган. М.Салихов татар алфавитында 33 хәрәфне билгеләгән. Аларның язылышы, уку кагыйдәләре аңлатылган. М.Салихов түбәндәгечә язган: “Татар язуын уңнан сулга таба укырга кирәк. Сүзләренә укыганда бу хәрәфләр кыскартылып әйтеләләр” [4,3].

Үзәйрәткечненәң кереш өлешендә автор татар авазларын рус авазлары белән чагыштырган: “¹ элифъ рус авазлары э, и, у кебек әйтелә; мәсәлән, **ب دا** – эдебъ – образованность, **فصاصنا** – инсафъ – скромность, **ديما** умидъ – надежда, әгәр юл өстендә () мәддә тамгасы булса һәм сүзненәң уртасында һәм ахырында рус телендәгә **а** авазы кебек әйтелә, мәсәлән, **طأ** ат, **شآت** таш; **ب** тулысынча рус телендәгә **б** авазына тәңгәл: **راب** – баръ – есть; **پ** авазы кебек әйтелә: **ماشداپ** – падша – царь; **ت** авазы рус телендәгә **т** шикелле: **هزرت** – тязя – окно” [4,5].

Русча-татарча сүзлек рәвешендә төзелгән үзәйрәткечтә сүзләр 47 тематик төркемгә бүленгән. Сүзләр кириллица һәм гарәп шрифтында язылган. Тематик төркемнәргә киң кулланылышта булган сүзләр кертелгән. Аларның кайберләре хәзерге вакытта фонетик үзгәреш кичергән. Аерым бер сүзләр диалектларда гына сакланып калган. Татар сүзләренәң Пугачев күтәрелеше вакытында татар телендәгә документларда теркәлгән борынгы вариантлары да очрый [8,162]. Түбәндәгә тематик төркемнәр күрсәтелгән: “Рухи сүзләр”, “Жир шары”, “Кеше һәм кеше тәне әгъзалары”, “Кием”, “Авырулар”, “Ашамлыклар һәм эчемлекләр”, “Язу әйберләре”, “Фәннәр”, “Кәсепләр”, “Хайваннар дөньясы”, “Үсемлекләр”, “Жимешләр” һ.б.

Г.Ваһапов (1867 елдан соңгы басмалар), М.Бекчурин һәм Ш.Саинов үзәйрәткечләреннән аермалы буларак, М.Салихов үзәйрәткечендә диалоглар, гыйбарәләр, халык авыз ижаты үрнәкләре бирелмәгән. М.Салихов хезмәтендәге тематик төркемнәренң лексик составы Г.Ваһапов (1864, 1867) үзәйрәткечләренң беренче басмалары белән охшаш.

1887 елда Казан университеты типографиясендә билгесез авторның “Татар теленнән яңа тулы үзәйрәткеч яки русларга татар телендә һәм татарларга рус телендә сөйләшергә һәм укырга өйрәнү өчен кулланма” исемле 51 биттән торган хезмәте басылып чыккан. Авторның исеме тышлыкта да, титул битендә дә күрсәтелмәгән. Китап белгече, татар кулъязмаларының зур остасы, Н.И.Лобачевский исемендәге китапханәненң сирәк китаплар бүлегенң элекке мәдире – А.Фәтхиев билгеләвенчә, бу үзәйрәткечне төзүче кеше Г.Ваһапов булырга мөмкин. Ул хезмәтненң тышлыгында Г.Ваһапов авторлыгын күрсәтә торган тамга билгеләгән, әмма Г.Ваһапов үзәйрәткечләре арасында 1887 елгы басма очрамый. Хезмәт сүзлек составы, күләме белән дә аерыла. Моннан тыш, үзәйрәткеч Ш.Саинов хезмәте белән зур охшашлык күрсәтә. Күбесенчә гыйбарәләр, тематик төркемнәр, лексик берәмлекләр туры килә.

Башка үзәйрәткечләрдәге кебек үк, кулланманың кереш өлешендә ике телненң алфавиты чагыштырма рәвештә тасвирланган. Татар әлифбасы бирелгән [6,2]. Ярдәмче яки юл өсте һәм юл асты тамгалары [6.3], рус әлифбасы [6,4–5].

Үзәйрәткечненң төп өлешен 22 тематик төркемгә бүленгән татарча-русча сүзлек тәшкил итә. Сүзлекненң лексик составы Г.Ваһапов үзәйрәткечләрендә бирелгән сүзләр белән күп очракта туры килә, ләкин теге яки бу лексик берәмлекненң бирелешендә кайбер аермалар да бар (фонетик үзгәрешләр, сүзләрненң диалект вариантлары). Тематик төркемнәр түбәндәгечә урнаштырылган: **مويك** киём – одежда, **چاغا** агачь – дерево, **قايای مويك** аякь киёми – обувь, **واشأ** ашау – ъда, **رلكمچا** ичемлекларь – напитки, **کیену و نیك** –наряд **تغامج** джямагать – семейство, **رلئاصه** санларь – числа, **رلسوت** туслярь – цвѣта, **تقو** вакыть – время, **واچلوا** үльчау – вьсы.

Кайбер тематик төркемнәр билгеләнмәгән, ягъни исемнәре күрсәтелмәгән. Алар тормышның төрле өлкәләрен чагылдыралар (дин, дөнья, төзелеш, мебель, уку әйберләре, хайваннар, жимешләр, металллар, ат дирбиясе, гумно, фигыльләр).

Үзәйрәткечненң соңгы өлешендә 84 татар халык мәкале һәм әйтеме бирелгән. Алар рус теленә тәржемә ителгән яки рус телендәге эквивалентлары тәкъдим ителгән.

Бу үзәйрәткечне тәфсилләп өйрәнү нигезендә без түбәндәге нәтижәгә килдек: әлегә хезмәт Г.Ваһапов һәм Ш.Саинов үзәйрәткечләренң синтезы булып тора. Үзенң төзелеше, сүзлек составы белән үзәйрәткеч Г.Ваһапов китабына якин тора, гыйбарәләр, халык авыз ижаты үрнәкләре күп очракта Ш.Саинов үзәйрәткечендә бирелгән мисаллар белән туры килә. Әмма без үзәйрәткечненң теге яки бу авторныкы булуын дәлилли алмыйбыз.

1893 елда Казан император университетында И.Кондратовның “Татар теленнән яңа гамәли үзәйрәткеч” исемле хезмәте басылып чыккан. Кызганычка каршы, автор турында бер генә нәрсә әйтергә мөмкин: ул казан тюркологы булган [1,192]. Башка мәгълүматлар сакланмаган. Үзәйрәткеч 90 биттән тора; 6 тапкыр басылган; Н. Лобачевский исемендәге китапханәдә 1893, 1908, 1911, 1914 елгы басмалар сакланып калган. Бу хезмәтләр барысы да үзгәрешсез басылганнар, шуның өчен без беренче басманы гына тикшерәбез.

Автор А. Троянский (1824, 1833, 1860), Г. Мәхмүдов (1857) хезмәтләре, М. Салихов (1885) үзәйрәткече белән яхшы таныш булган. Үзенә үзәйрәткечен ул шушы китаплар нигезендә язган. Китапның титул битендә И.Кондратов үзе үк болай дип билгеләгән: “Үзәйрәткеч А.Троянский, Г.Мәхмүдов һәм М.Салиховка таянып төзелде” [5,1].

Китап татар һәм рус алфавитларын күрсәтү һәм аңлату белән башланган. Ике телнең алфавитлары белән таныштыргач, И.Кондратов татар грамматикасының нигезләрен биргән. Ул болай яза: “Татар грамматикасында (нәхү) баш хәрефләр һәм тыныш билгеләре юк. Шулай ук язу вакытында хәрефләрнең астында һәм өстендә сузык авазлар кулланылмый.

Татар телендә сүзләрнең, фикернең бүленеше аларның тәртибенә карап билгеләнә. Татар телендә хәрефләр сузык, ике сузыклы, өч сузыклы була. Сузык авазлар дип әйтелеш вакытында бары бер генә аваз ишетелгәннәрне атыйлар; алар өчәү: **ا و ى**. Ике сузыклы авазлар ике сузыктан торалар һәм әйтелеш вакытында бер аваз булып ишетеләләр; алар 7: **وا – о, وا – у, ى – әй, اى – ай, ى – я, ى – ю, ى – йи**. Өч сузыклы авазлар өч сузыктан торалар, бер ижекне тәшкил иткән катнаш аваз чыгаралар; алар 4: **ىوا – ой, ىاي – яй, ىوي – юй, ىي – ей**. Тартык авазлар сузыклардан башка әйтелмиләр. Әгәр сүзнең уртасында һәм ахырында бер сузык аваз булса, сузыклары булмаган хәрефләр күп очракта аңардан көч алалар һәм шуның ярдәмендә төзеләләр. Сузык хәрефләре булмаган сүзнең әйтелешен билгели торган сузык тамгалар көчсезрәк, тизрәк, йомшаграк әйтеләләр. Татарларда мужской һәм женский род дигән төшенчә юк” [5,14].

“Күнегү өчен сүзләр” бүлегендә автор үзенә укучыларын кайбер сүз төркемнәре белән таныштырган. Беренче чиратта, И.Кондратов 33 алмашлыкны күрсәткән. Алар арасында зур урынны бүгенге көндә дә киң кулланылышта йөргән алмашлыктар алып тора: **я – نىي** минь, **ты – نىي** син, **кто – م** кем, **что – نى** ни. [Кондратов, 1893:15]. Аннан соң “Теркәгечләр, рәвешләр, бәйләкләр” дип аталган бүлек бирелгән, анда ярдәмче сүз төркемнәре, модальлек төшенчәсен белдергән сүзләр тикшерелгән [5,25].

Үзәйрәткечнең зур өлешен русча-татарча сүзлек алып тора, сүзлектә 47 тематик төркем бирелгән. Төркем исемнәре, аларның лексик составы М.Салихов үзәйрәткечендәге кебек. Шулай да аермалар бар, һәм алар тематик төркемнәрнең урнаштырылуына бәйле. Сүзлек 49 биттән тора. Алга

таба “Күнегү өчен гыйбарэләр”, “Сөйләшүләр” исемле бүлекләр урын алган. Бу бүлекләрдә гади, жыйнак жөмлә үрнәкләре бирелгән. Мәсәлән:

نم يشك	Мин кеше
نيسد نيا وک	Син изге
نم لايقنم	Мин кыламын
نم سى امليق نس	Син кылмыйсың
وم زبلايق زب	Без кылабызмы?
مديا روليق نم	Мин кылыр идем
وم زکنديا روليق زس	Сез кылыр идегезме?
زس زساناشما	Сез ышанасыз

[5, 80].

Соңгы “Сөйләшүләр” бүлегендә диалог үрнәкләре бирелгән, аларда сүз грамматика, тәржемә сәнгате, сәламәтлек, язу турында бара.

И.Кондратовның татар телен өйрәнү өчен төзелгән үзөйрәткече традицион төзелеш калыбын саклаган. Хезмәтне өлешләп тикшерү нигезендә шундый нәтижә ясарга мөмкин: грамматик мәгълүматны автор А.Троянский һәм Г.Мәхмүдов китапларынан алган, хезмәтнең лексик составы М.Салихов үзөйрәткече белән туры килә, диалоглар, югарыда әйтелгәнчә, А.Троянский грамматикасыннан алынган.

Нәтижә ясап әйткәндә, XIX гасырда дөнья күргән татар теле үзөйрәткечләре гамәли максатларны күздә тотып төзелгәннәр. Бу хезмәтләрдә үз заманың иң үтемле тел өйрәтү методлары кулланылган. Әлеге хезмәтләр XIX гасырда татар телен өйрәнүгә булган зур ихтияжны тормышка ашыруда зур роль уйнаганнар һәм алар үзләренең методик кыйммәтләрен бүген дә югалтмый.

Әдәбият

- 1.Кононов А.Н. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период) . М.: Наука, 1974. – 340 с.
- 2.Михайлова С.М. Казанский университет в духовной культуре народов Востока России. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1991. – 359 с.
- 3.Саинов Ш. Новый и полный самоучитель татарского языка или руководство выучиться без посторонней помощи говорить и читать русским по-татарски и татарам по-русски. Казань, 1880. 130с.
- 4.Салихов М. Новый самоучитель татарского языка или руководство выучиться говорить и читать русским по-татарски и татарам по-русски, без посторонней помощи. Казань: типография императорского университета, 1885. - 53 с.
- 5.Кондратов И. Новый практический самоучитель татарского языка. Полное руководство, как без посторонней помощи выучиться говорить и читать русским по-татарски, а татарам по-русски.
- 6.Новый и полный самоучитель татарского языка или руководстве выучиться говорить и читать русским по-татарски и татарам по-русски* Казань: типография императорского университета, 1887. - 52-е.

7. Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре Казан: ТаРИХ, 2001. – 432 б.
8. Хисамова Ф.М. XVIII йөздәге татарча эш кәгазе язмаларынын тел үзенчәлекләре Казан: Казан ун-ты нәшр., 1981. – 162 б.

ТАТАР ТЕЛЕ ҺӘМ ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ДИСТАНЦИОН УКЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЕН КУЛЛАНУ

Юсупов А.Ф., Юсупова Н.М.
Казан федераль университеты
faikovich@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена изучению современных информационных технологий в образовательном процессе, в частности использованию технологии дистанционного обучения на уроках татарского языка и литературы. Как известно, концепция модернизации российского образования ставит новые цели и задачи перед общим образованием на современном этапе. В современной системе образования стремительно набирает скорость процесс внедрения информационно-коммуникационных технологий, которые должны быть направлены на развитие познавательной самостоятельности и творческих способностей учащихся.

Ключевые слова: родной язык, татарская литература, информационные технологии, дистанционное обучение.

XXI гасыр башында илдә барган ижтимагый яңарыш мәгариф өлкәсенә, шул исәптән татар теле һәм әдәбиятын укыту методикасына да үзгәрешләр алып килде. Заман таләбе, яшьләрнең кызыксыну өлкәләре үзгәрү уку процессына да зур йогынты ясады. Белем бирү традицион форма кысаларынан чыгып, укучы өчен актуаль һәм кызыклы булырга, аны жәмгыяткә яраклаштырырга тиеш дигән фикер алга куелды. Бу исә укытучыларга – белем бирү процессы белән идарә итүчеләр буларак – яңа мәгълүмати технологияләр белән хәбәрдар булуны, аларны дәресләрдә нәтижәле куллана белүне көн тәртибенә куйды.

Онлайн белем бирүнең тарихы, мәгълүмати технологияләр тарихына караганда күпкә кыскарак. Онлайн укыту бүген мәгълүмати технологияләрнең үзенә күрә иң югары дәрәжәсе дияргә мөмкин, аның барлыкка килүе технологик трансформация белән генә түгел, ә ижтимагый трансформация, жәмгыятнең традицион белем бирү модельләреннән китәргә эзерлеге белән бәйләнгән. Бүген классик белем бирү форматлары торган саен азрак ихтыяж тудыра, шул ук вакытта, төрле онлайн-ресурсларны кулланучыларның саны даими үсештә.

Тулы масштаблы онлайн укыту 2001 нче елда, Массачусет технологик институты OpenCourseWare проектын ачып жибәреп, үзенең бер төркем уку-укыту материалларына һәм белем бирү программаларына ачык керүне игълан иткәч башлана. Әгәр әлегә моментка кадәр онлайн укыту системалы характерга ия булмаса, бу моменттан ул комплекслы тәмамланган продукт буларак тәкъдим ителә. Бүгенге көндә унбер меңгә яқын ачык белем бирү программалары бар, дип исәпләнелә, аларның егерме миллионга яқын тыңлаучылары бар [5: 21].

Шулай итеп, онлайн укыту – безнең көннәрдә ачык белем бирүнең кин таралыш алган формасы. Онлайн укыту – өйрәнү өчен өстәмә материаллары, тестлары һәм арадаш аттестация эшенең башка биремнәре булган кыска видеолекцияләр сериясеннән гыйбарәт. Ахырда теге яисә бу курсны үтү һәм үзләштерүне раслаган сертификат алу мөмкинлеге бар. Теләсә кайсы эш формасы кебек үк, бу төр укытуның да уңай һәм кимчелекле яклары бар. Онлайн укытуның өстенлекле ягы лекцияләргә тыңлау мөмкинлеге булуга бәйле, ләкин бу очракта укытучы белән аралашу кими [7: 20]. Онлайн белем алу, кайда һәм кайчан укырга уңайлы булуга бәйле төстә, белем алу процессын мөстәкыйль оештыру мөмкинлеген бирә. Әмма шушы ук факт кулланучылардан үздисциплина һәм даими төстә укуга мотивация булдыруны да таләп итә. Мондый укытуның төп өстенлеге, кешенең үз белем траекториясен шәхси кызыксынулары һәм ихтыяжларына бәйле рәвештә мөстәкыйль билгели алуына бәйле. Әмма, галимнәр искәртүенчә, мәктәптәге предметларны онлайн укыту белән алыштыру реаль түгел, чөнки, алар нинди генә плюс якларга ия булмасыннар, белем бирү алдында торган бурычларның күпчелеген мәктәп стеналарынан тыш хәл итеп булмый. Ләкин мондый система мәктәптәге предметларны өйрәнүдә һәм дәресе тулыландыруда файдаланыла ала, теманы, предметны тирәнрәк өйрәнү мөмкинлеге бирүче яхшы ресурс булырга мөмкин.

Онлайн укыту, башлыча, теоретик белемнәргә гамәлдә куллануга һәм метапредмет якын килүгә юнәлдерелгән. Онлайн укыту укытучының укучыларга индивидуаль якын килүен гамәлгә ашыруда өстәмә механизм була ала. Биредә укытучының төп максаты булып онлайн укыту потенциалын традицион дәресләр белән интегральләштереп дәресе һәм нәтижәле куллану торачак.

Белем бирү оешмаларындагы предметлар кысаларында онлайн укыту технологиясе белән эшләнүнең берничә варианты бар:

- онлайн укыту материалын өй эше сыйфатында өйрәнү;
- үзләштерелгән белемнәргә контрольгә алу формасы буларак онлайн укыту тестларын һәм арадаш аттестация эше биремнәрен башкару;
- теманы тирәнрәк үзләштерү өчен онлайн укытуны өстәмә материал сыйфатында куллану;
- онлайн укыту мөмкинлекләрен укучыларның мөстәкыйль ижади һәм проект эшчәнлегендә куллану;
- материалны тел предметы (яисә башка предмет та булырга мөмкин) буенча программаны үзләштерүдә һәр укучының «йомшак» якларын һәм ныгытырга кирәк булган белемнәрен исәпкә алып сайлау.

Электрон белем бирү фәндә ике төрле мәгънәдә аңлашыла: 1) мәгълүмати-телекоммуникацион технологияләр ярдәмендә уку; 2) яңа мультимедиа технологияләр һәм Интернетны куллану хисабына уку-укыту сыйфатын арттыру [3: 313].

Татар телендә электрон белем бирү ресурслары, гомумән, белем бирү системасындагы кебек үк, үсеш юлында берничә этап кичерә.:

1) беренче этап (1990 нчы еллар). Электрон белем бирүнең төп ресурсларын электрон дәреслекләр тәшкил итә;

2) икенче этап (2000 – 2004 нче еллар). Дистанцион уку системасы формалаша;

3) өченче этап (2004 – 2009 нчы еллар). Болытлы сервислар барлыкка килә;

4) дүртенче этап (2008 – 2011 нче еллар). Электрон укуда ачык курслар барлыкка килә;

5) бишенче этап. Онлайн-курслар оешып китә [4: 8].

Уку-укыту китабының перспектив юнәлешләре турында сөйләгәндә, белгечләр киләчәктә әйдәп баручы булып мәгълүмати-коммуникацион технологияләр мөмкинлекләреннән файдаланып төзелгән электрон (мультимедияле) дәреслекләр торачак дигән фикерне үткәрәләр. Электрон дәреслек дигәндә, «аерым гына файдаланырга мөмкин булган, басма аналоглары булмаган, өстәвенә уку материалы кысаларын киңәйтә, мәктәп курсы белән генә чикләнмичә, өстәмә белем алу мөмкинлеге бирә торган аерым бер продуктны» атыйлар [1: 10]. Т.С. Круст, төрле предметларга караган электрон дәреслекләрнең телен, стилин, жанр үзенчәлекләрен өйрәнеп, мондый нәтижәгә килә: «Электрон дәреслек – фәнни стильгә караган жанрлар системасында «дәреслек» жанрының бер вариантын, ә компьютер тирәлегендәгә мәгълүмати жанрлардан мөстәкыйль жанрны тәшкил итә. Ул билгеле бер адресатка юнәлдерелә, белем бирү максаты белән төзелгән каты структуралы гипертекст буларак төзелә; аңа мультимедиялелек, интерактивлык, катлаулы төзелешле булу, мәгълүматның фәнни стильдә тапшырылуы хас; метател аңында электрон дәреслекләрнең релевант билгеләре булып гипертекстуальлек, мультимедиялелек, мәгълүматның дәреслек битләрендә фрейм рәвешендә бирелеше тора» [6: 24].

Программалаштырылган электрон дәреслек укытучы башкара торган кайбер вазыйфаларны да үти башлай: «мәгълүмат чыганагы булып тора; уку-укыту процессын оештыра; материалның үзләштерелү дәрәжәсен контрольдә тотар; предметны өйрәнүнең темпын көйли; аңлатмалар бирә; хаталарны кисәтә» [8: 303]. Электрон дәреслектән тыш, укытучы дәрестә эшне электрон кушымтага нигезләнеп тә алып барырга мөмкин. Бу очракта укытучы никадәр күбрәк чыганакка нигезләнеп эш итә, эшчәнлекне никадәр төрләндерә ала, шулкадәр яхшырак, нәтижелерәк санала.

Бүгенге көндә һәрбер дәреслекнең электрон варианты бар, әмма ул басма варианты тулысынча кабатламый, ә бәлки өстәмә материал буларак файдаланыла. Мисал өчен, рус телендә төп гомуми белем бирү оешмаларында татар телен өйрәнүче укучыларга атап төзелгән дәреслекләрнең электрон формаларында дүрт төрдәгә биремнәр тәкъдим ителгән: аудиоязма, диктант, тест һәм физкультминутлар өчен видеороликлар. Моннан кала электрон дәреслек, электрон кушымталарда диктор укуындагы текстлар тәкъдим ителә. Әлегә төр биремнәр, беренче чиратта, укучыларга авазларны дәрәс әйтергә өйрәтсә, икенче чиратта, аларны эсәрне сәнгатьле итеп укырга өйрәтә.

Дистанцион уку системасына килгәндә, «дистанцион курслар кулланучыларны табигый сөйләм эшчәнлегенә жәлеп итәләр һәм бүгенге көн реалияләренә туры киләләр. Алар матур итеп бизәлгәннәр, бу исә кулланучыларда татар телен өйрәнүгә өстәмә мотивация тудыра» [2: 279].

Дистанцион уку системасын камилләштерү юлында Татарстан Республикасы Мәгариф һәм фән министрлыгы тарафыннан житди эшләр алып барыла. Мисал өчен, «Ана теле» онлайн-мәктәбе сыйфатлы сервис аркылы татар теленә өйрәнү мөмкинлеге бар. Шулай ук, «Бала.рф» виртуаль китапханәсә дә «үзәбезнең илдәге һәм чит илдәге татар балаларын дистанцион укутуда эффектив ресурс» буларак бәяләнә ала.

Тагын бер уңышлы эшләп килүче татар телле интернет-ресурс – «Татармультифильм». Әлеге берләшмәнең продуктлары сыйфатлы, жанлы, тәэсирле булулары белән аерылып торалар. Берләшмә халык әкиятләрен, атаклы әдипләрнең ижатларын мультифильм яки анимациялә рәт буларак тәкъдим итә. Шуны билгеләп үтәргә кирәк: мультифильмнарны карау алдыннан укучыларга берничә төрле эш тәкъдим ителә: яңа лексика белән таныштыру, кайбер сүзләрнең мәгънәләрен ачыклау – сүзлек эше, видеосюжетның исемнәрен аңлату һ.б.

Дәрәслектә тәржемәләр эше өчен биремнәр аз күләмдә генә бирелә, укучының әсәрне аңлавында контекст, укучыга ярдәмә зур булчак дип күзалланырга мөмкин. Шулар рәвешле әзерлек эше алып барылганнан соң, укучы турыдан-туры видеоматериалны күрсәтүгә керешә. Сыйфатлы итеп ясалган видеоматериал, кызыклы сюжет, ачык төстәге бизәлеш, әсәрнең мультифильм жанрына яраклаштырылып бирелүе гадәттә балаларга ошый, уңай мотивация тудыра. Мультифильм каралганнан соң, текст материалын аңлау дәрәжәсә күнегүләр белән эш вакытында тикшерелә.

Билгеле булганча, укылган текст буенча сорауларга җавап бирү кызык булмаска мөмкин, сораулар укучыда авырсыну да тудыра ала. Әмма мультифильм караганнан соң аның темасы, идеясе, геройлары башлангыч сыйныф укучысы күңелендә урын ала, димәк, бирем дә җиңеллек белән башкарылып дип уйларга җирлек бар. Берләшмәнең проекты булган «Бала.рф.» виртуаль китапханәсенә кыйммәтә аеруча зур булып аңлашыла, биредә жанлы, кызыклы ресурслар тест биремнәре һәм әңгәмә өчен сораулар белән тулыландыра. Күп кенә әсәрләр рус балаларына татар теленә – дәүләт теленә өйрәнү әсбапларындагы текстлар белән аваздаш.

Чираттагы татар телле интернет-ресурс – «Татар теле онлайн» интерактив интернет-дәрәслек. Әлеге интерактив дәрәслек түбәндәге максатларга ирешүне күз уңында тотып: 1) киң җәмәгатьчелеккә алдынгы Интернет-технологияләргә кулланып татар телен мөстәкыйль өйрәнүгә жәлеп итү; 2) татар телен, мәдәниятын, тарихын һәм сәнгәтен өйрәнүгә кызыксыну уяту; 3) белем бирүче Интернет-ресурсларны киңәйтү. Бу дәрәслектә аудиоматериалларны тыңлау һәм татар теленә фонетикасы, лексикасы һәм грамматикасы буенча биремнәргә үтәү; текстны укып, дәрәслек җаваплары яки бер генә дәрәслек җавапны табу; текстның төшәп калган урыннарына язып бетерү; бирелгән хәрәфләрдән

сүзләр һәм сүзләрдән жөмлөләр төзү; телдән һәм язма сөйләмгә кагылышлы биремнәрне үтәү һ.б.лар урын алган.

Болытлы сервисларны куллану буенча да татар теле һәм әдәбияты укытучылары нәтижәле эшчәнлек алып баралар. Гугл-диск болытлы сервис укучыга үз эшчәнлегендә кулланырга мөмкин булган мәгълүматны кертергә, сакларга, кирәкле вакытта укучылары яки коллегалары белән бүлешергә мөмкинлек бирә. Әлеге сервис ярдәмендә графикалы, текстлы, аудио һәм видеофайлларны, электрон таблицаларны, презентация, графика, диаграммаларны карарга һәм үзгәрттергә була. Белгечләр ассызыклаганча, әлеге сервис саклау вазифасын гына башкарып калмый, ә файллар белән коллектив рәвештә эшләү мөмкинлеген дә бирә. Гугл-диск, гугл-формалар ярдәмендә укытучылар, аларның үз сүзләре белән әйткәндә, укучылар арасында сораштыру оештырганда, проект һәм реферат темалары буенча эшлэгәндә һәм укучыларга тәкъдим иткәндә, интерактив биремнәр эшлэгәндә, онлайн-тестлар эшлэгәндә нәтижәле эш алып баралар [9: 51-52].

Гомумән алганда, татар теле һәм әдәбиятына өйрәтү заманча шартларда, заманча ысуллар һәм сыйфатлы ресурслар ярдәмендә тормышка ашырыла. Ул ресурслар укытучының вакытын тиешенчә сарыф итү мөмкинлеген бирә, дәреснең жанлылыгын тәэмин итә.

Әдәбият

1. Бәшәрова А., Шәмсетдинова Р. Татарча электрон кушымталар һәм дәреслекләр // Мәгариф. – 2016. – №1. – Б. 10-12.
2. Замалетдинов Р.Р., Фатхуллова К.С., Юсупова А.Ш. Из опыта использования мультимедийных технологий в обучении татарскому языку // Филология и культура. – 2013. – №3(33). – С. 277-281.
3. Исследовательская лингводидактика по русскому языку: теория, практика, инновации: монография. – М.: РУДН, 2016. – 598 с.
4. Краснова Г.А. Можаяева Г.В. Электронное образование в эпоху цифровых трансформаций. – Томск: Изд. Дом Томск. гос. ун-та, 2019. – 200 с.
5. Кузнецов Н.В. Онлайн-образование: ключевые тренды и препятствия // E-Management. – Т. 2. – №1. – 2019. – С. 19-25.
6. Куст Т.С. Жанровая природа электронного учебника: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Томск, 2011. – 25 с.
7. Основы открытого образования: в 2 томах. Т. 1. / Отв. ред. В.И. Солдаткин. – М.: НИИЦ РАО, 2002. – 676 с.
8. Радчиков А.С., Радчикова Н.П. Использование электронных учебников для организации самостоятельной работы студентов / Женщина. Общество. Образование. Материалы 12-ой международной научно-практической конференции (18-19 декабря 2009 г.). – Минск, 2010. – С. 304-308.
9. Яхин И.И. Использование Гугл-форм в педагогической практике // Мәгариф. – 2016. – №1. – Б. 51 – 52.

СОДЕРЖАНИЕ ЭЧТӘЛЕК

Айдарова С.Х., Гарипова-Хасаншина В.М. Уроки татарского языка на краткосрочных курсах	3
Алшейхо Газала Специфика ономастики и топонимики гидронимов турецкого и татарского языков	7
Болгарова Р.М., Исламова Э.А. Особенности функционирования тюркизмов в сравнениях русского языка	16
Вершинина Т.В. Связь фразеологии и языковой картины мира	21
Гайнуллина Г.Р. Ә. Еники публицистикасында башлангыч мәктәптә туган телне өйрәтү мәсьәләләренә карашлар	23
Гайнутдинова А.С. Ортактюрк тили в современности	25
Гайсина Р.С. Башлангыч сыйныф укучыларында этномәдәни компетенция формалаштыру юллары	29
Галиева Л. А. Русские фразеологизмы как средство формирования коммуникативной компетенции учащихся 7-8 классов	33
Галиева Р.Т. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә уңай мотивация тудыру – белем сыйфатын арттыру чараларының берсе	38
Галимжанова Р.Ф. Кейс-технология һәм аны татар телен укытуда куллану мөмкинлекләре	43
Галиуллина Г.Р. Татар теле белемдә синонимнарны өйрәнү тарихына күзәтү	47
Гареева Р.Р., Гареева М.Р. Некоторые особенности разговорной речи студентов в полилингвальном образовательном пространстве	50
Гареева Р.Р., Гиззатуллина А.Ф. Иновационные педагогические технологии на уроках татарского языка	54
Гарифуллина Г. А. Логопедическая мнемотехника как средство активизации речевой деятельности детей	58
Гарифуллина Л.И. Обучение родного (татарского) языка в начальной школе	60
Гатауллина А. С. Халык һәм автор жырлары	63
Гилязетдинова Г.Х., Абдрахманова Ю.Д. Специфика путешествия как литературного жанра в России конца XIX века	68
Гилязова Р.Р., Ашрапова А.Х. Интерактивный подход при обучении иностранному языку детей дошкольного и младшего школьного возраста	73
Гаязова Д. И. Проект технологиясен татар теле дәресләрендә куллану ысуллары	77
Гомәрова Г.А. Туган телгә өйрәткәндә заманча һәм инновацион технологияләрне куллану	81
Гыйләжева Л.Г. Татар телен чит тел буларак өйрәтү дәресләрендә лексиканы һәм грамматиканы активлаштыру	84
Денмухаметова Э.Н. Языковая личность в полилингвальной среде и мониторинг знаний выпускников по татарскому языку	88

Замалетдинова Г.Ф. Концепт жан / душа в татарском языковом сознании	93
Замалетдинов Р.Р. О новой системе оценки уровня владения татарским языком	97
Зөфәрова Г. Хәзерге татар һәм төрек телләрендә мөрәжәгать итү алымнары	102
Ибнеева А.М., Марданова З.Р. Развитие коммуникативных компетенций учащихся на уроках литературы в начальной школе	105
Измайлова Г. А., Замалетдинова Г. Р. Молодежный сленг в современном английском языке	109
Иргалина З. Г. Мобильные инновационные технологии в обучении иностранному языку	112
Исламова Л.Л. Татар һәм казах телләрендә «баш» компонентлы фразеологизмнар	116
Исмаилова М. Этнокультурологическая характеристика кулинарной культуры Азербайджана	120
Исхакова Р. Ш . Азнакай районында хәзерге татар теле лексикасын өйрәтү	127
Karimova I. M. Caucasus area of toponyms of Turkish origin	130
Каюмова И.Ф. , Мударисова Р.Р. Современные цифровые средства обучения языкам	138
Кәлимуллина Л.Ю. Татар теле дәресләрендә заманча һәм инновацион технологияләр куллану	141
Кириллова З.Н. Германия һәм Венгриядә татар телен укыту	145
Лукаш Л.В. Применение инновационных технологий на уроках русского языка и литературы в современной школе	149
Мансурова З.Ж. Татар телен өйрәтүдә сыйныфтан тыш уку дәресләренең роле	152
Мирзагитов Р.Х. Подготовка би- и полилингвальных педагогических кадров в казанском федеральном университете	155
Мигранова Л.Ш. Изучение фразеологических единиц на уроках родного языка (русского)	159
Мөгьтәсимова З.А. «Кара» компонентлы татар мәкальләренә лингвомәдәни анализ	164
Мухаметьянова Э. Р. Совершенствование образовательной среды на уроках татарского языка и литературы	167
Насипов И. С., Рамазанова А. Р. Г. Ибраһимовның «Казак кызы» романындагы тел үзенчәлекләрен урта мәктәптә өйрәнү	171
Нәбиева Я.К. Схемалылык эш технологиясе куллану буенча тикшеренү нәтижәләре	174
Нәбиуллина Г.Ә. Татар сөйләм этикетына өйрәтү алымнары	177
Нәүмәтова Р.Р. Татар теленә өйрәтүдә әхлакый кыйммәتلәрне формалаштыру чарасы буларак мультипликацион фильмнар	180
Некрасова Т.В., Моисеенко Л.Н. Нарративный подход в методике	

преподавания иностранного языка в условиях глобализации профессионально - ориентированного образовательного процесса	185
Нигамаева Г.Г. Развитие речи младших школьников в поликультурной среде	190
Нигметзянова А.Р., Садыкова А.М. Внедрение компьютерных технологий в процессе обучения	195
Нурисламова З.Г. Туган тел һәм әдәбиятын укыту мәсьәләләрен чишүдә универсаль уку гамәлләрен үзләштерүгә юнәлтелгән биремнәрнең әһәмияте	197
Нурмөхәммәтова Р.С. XXI гасыр русча-татарча һәм татарча-русча сүзлекләре	200
Нуэрмаймайти Нуэрсяти. Поздравления в речи уйгур	205
Öner Mustafa. «Ege-türkoloji»de çağdaş türk yazı dilleri öğretimi ve araştırması	209
Сәгъдиева Р.К., Хөснетдинов Д.Х. Туган (татар) тел дәреслекләрендә электрон дәреслекләрне файдалану	214
Сабиржанова Р. Р. Сүз сәнгатендә кешелек кыйммәтләренең бирелеше	218
Саде Бейза. Характерные особенности использования компонентов-зоонимов в пословицах турецкого и татарского языков	220
Салахова А.Р. Лексикографическое описание мифологического персонажа “дию”	223
Саматова И.Р. Татар телендә исем фиғыль һәм аны укыту үзенчәлекләре	226
Саматова М.А. Ясалма сүзләр системасында синоним, антоним, омонимнар	229
Samedova K. I. Non-Terminological words in the Northern dialects of the Azerbaijani language	234
Саттарова М.Р. Татар һәм рус телләрен чагыштырма өйрәнү: актив һәм пассив төзелмәләр кулланылышы үзенчәлекләре	240
Сафина Э. И. Туган тел дәресләрендә татар сүзлекләре	244
Сәлахова Р. Р. Татар теле дәресләрендә сөйләм телен үстерү һәм камилләштерү чарасы буларак кроссвордлар	249
Селендили Л.С. Первые шаги в обучении крымскотатарскому языку	255
Сибгаева Ф.Р. Татар теле дәресләрендә интеграль алымның роле	261
Файзуллина Г.Ч. Метрические записи XIX – начала XX вв. о тобольских бухарцах как историко-лингвистический источник	265
Фаттахова Р. Ф., Шәмсетдинова Р.Р. Татар теле дәресләрендә укучыларның тел байлыгын үстерү	269
Фәтхуллова К.С., Мөгътәсимова Г.Р. Телләрне заманча укытыйк	274
Фәхриева Л.Х. «Пушкин илә Лермонтовтан үрнәк алам...» (Г. Тукай әдәби мирасында «Пушкиннән моҡьтәбәс» ирекле шигырьләренең тель-стиль үзенчәлекләре)	277
Ферафонтова А.И. Синонимическая парадигма в филологических	

исследованиях	281
Хәева Ф. Ж. Татар теле һәм татар әдәбияты дәресләрендә куллану өчен, learningapps.org сервисы ярдәмендә интерактив биремнәр төзү	284
Хаева-Хаметзянова В.Х., Фатхуллова К.С. Развитие коммуникативной одаренности учащихся гимназии	289
Халиуллина А.Г., Башарова Г. Сопоставительный анализ переводов романа Марка Твена «Приключения Тома Сойера» на русский и татарские языки	294
Халиуллина Н.У., Басырова А.Р. М. Кашгарлының “Диване лөгат эт-төрк” сүзлегендәге лексик параллельләрнең семантик үзенчәлекләре	297
Халиуллина Э.У., Сираева А.А. Функционирование концепта өй «дом» в памятниках древнетюркской письменности	302
Харисов Ф.Ф. Татар теле дәресләрендә компетенцияләр формалаштыру мәсьәләсе	306
Хәйретдинова Л.Н. Татар теле дәресләрендә проект эшчәнлеген оештыру	310
Хәйруллин И.Р. Дәресләрдә мультимедиа технологияләрен куллану	314
Һадиева Г.К., Кузьмина Х.Х. Гомуми белем бирү оешмалары өчен татар телендә төзелгән дәреслекләрдә топонимик материалның кулланылышы	316
Шаймердинова Н.Г. Взаимодействие казахского языка с кыпчакскими и огузскими языками в Казахстане	321
Хөснетдинов Д.Х., Сагдиева Р.К. Сәламәтлек саклау технологиясе нигезендә язучы телен өйрәнү	329
Шаймухаметова Р.Р. Универсаль уку гамәлләрен формалаштыру позициясеннән, заманча чит тел дәресләре проектлаштыру	332
Шакирова Г.Р. Туган тел дәресләрендә белем бирү технологияләрен куллану үзенчәлекләре (арт-технологияләр мисалында)	335
Шәрифуллина Р.И. Милли мәгарифнең белем сыйфатын күтәрүдә төп бурычлар	339
Шиһабеддинова Г.Х. Татар теле дәресләрендә мәгълүмати технологияләр куллану	343
Юсупова Ә.Ш. XIX гасыр татар теле үзәйрәткечләре	348
Юсупов А.Ф., Юсупова Н.М. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә дистанцион уку технологиясен куллану	355

Научное издание

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ
ПЛОЩАДКА ОБМЕНА ПРОГРЕССИВНОЙ ПРАКТИКОЙ**

**ТЕЛЛЭРГЭ ӨЙРЭТҮ МЕТОДИКАСЫН КАМИЛЛЭШТЕРҮ
АЛДЫНГЫ ТЭЖРИБЭ БЕЛЭН УРТАКЛАШУ МЭЙДАНЧЫГЫ**

**МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОГО НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОГО
ОНЛАЙН-СЕМИНАРА**

(18 февраля 2021 г.)

Подписано в печать 17.03.2021.

Бумага офсетная. Печать ризографическая.

Формат 60x84 1/16. Гарнитура «Times New Roman». Усл. печ. л. 35,5

Усл. изд. л. 42,1. Тираж экз. Заказ электронный формат

Отпечатано с готового оригинал-макета
в типографии Издательства Казанского университета

420008, г. Казань, ул. Профессора Нужи́на, 1/37
тел. (843) 233-73-59, 233-73-28